

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERTETI
YURIDIK FAKULTETI
“FUQAROLIK JAMIYATI VA HUQUQ TA'LIMI” KAFEDRASI

IJTIMOIIY FALSAFA
FANIDAN
O'QUV-USLUBIY MAJMUUA

2023/2024 o'quv yili kunduzgi ta'lim shakli, Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi yo'nalishi 4-bosqich talabalari uchun

NAMANGAN - 2023

Majmua Namangan davlat universiteti Kengashi tomonidan 2023-yil ____ avgustdagi ____ - sonli kengash qarori bilan tasdiqlangan ishchi fan dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchilar:

T. Ismoilov

Namangan davlat universiteti “Fuqarolik jamiyati va huquq ta’limi” professori v.b. p.f.d.

Taqrizchilar:

E. G’apparov

Namangan davlat universiteti “Fuqarolik jamiyati va huquq ta’limi” kafedra dotsenti, PhD

B. Tillayev

Namangan davlat universiteti “Fuqarolik jamiyati va huquq ta’limi” kafedra katta o’qituvchisi.

NamDU Yuridik fakulteti dekani:

2023 yil “____” _____ **f.f.d., dots. B. Talapov**

“Fuqarolik jamiyati va huquq ta’limi” kafedra mudiri:

2023 yil “____” _____ **PhD. dots. E. G’apparov**

O’quv-uslubiy majmua Namangan davlat universiteti Kengashining 2023 yil ____ avgustdagi ____ - sonli yig’ilishida ko’rib chiqilgan va foydalanishga tavsiya etilgan.

№	MUNDARIJA
1.	Titul varog'i
2.	Mundarija
3.	Ma'ruza matnlari
4.	Amaliy mashg'ulotlar ishlanmasi
5.	Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari
6.	Glossariy
7.	Ilovalar: -Namunaviy fan dasturi; -Ishchi fan dasturi; -Tarqatma materiallar; -Testlar; -Baholash mezonlari;

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA`LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

Fuqarolik jamiyati va huquq ta'limi kafedrasi

**“Ijtimoiy falsafa”
fanidan**

MA`RUZALAR MATNI

4-kurslar uchun

Tuzuvchilar:

T. Ismoilov

Namangan - 2023

Mazkur ma'ruzalar matni Namangan Davlat universiteti Fuqarolik jamiyati va huquq ta'limi kafedrasiyning 2023 yil ____ avgust 1 - son majlisida muhokama etildi va ma'qullandi.

Kafedra mudiri:

PhD. dots. E. G'apparov

1-mavzu: IJTIMOIIY FALSAFA FANINING BAHS MAVZUSI VA VAZIFALARI (2 s.)

1. Falsafa, ijtimoiy falsafa. Ular o'rtasidagi umumiy tomonlar va o'ziga xoslik.
2. Ijtimoiy falsafaning predmeti, o'rganish ob'ekti. Ijtimoiy falsafaning asosiy muammolari: jamiyat, inson, ijtimoiy taraqqiyot va ijtimoiy bilish.
3. Ijtimoiy falsafaning tayanch tushunchalari.
4. Ijtimoiy falsafaning jamiyat hayotidagi o'rni va funksiyalari.
5. Ijtimoiy falsafaning ijtimoiy-gumanitar fanlar orasida tutgan o'rni.

Hozirgi davr insoniyat tarixining burilish davrlaridan biridir. Buni shu kunlarda jaxonda xususan mamlakatimiz hayotida ro'y berayotgan demokratik o'zgarishlarda yaqqol ko'rish mumkin.

Xozirgi davrda butun jaxonda va mamlakatimiz xayotida sodir bo'layotgan ijtimoiy xodisa va jarayonlarini to'g'ri tushunib olish, ularga to'g'ri munosabatni shakllantirish, ularni xozirgi zamonning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib to'g'ri baxolash, ulardan to'g'ri xulosalar chiqarish va pirovard natijada ijtimoiy voqyeylikni bilish xar bir kishidan falsafa fanining soxalaridan biri bo'lgan ijtimoiy falsafa haqida chuqur bilimga ega bo'lishi lozim. Ma'lumki ijtimoiy borliq haqida xaqqoniy bilimga ega bo'lish uchun avvalo "ijtimoiy falsafa" tushunchasining mohiyati va mazmuniga to'xtalishga to'g'ri keladi. Bu tushuncha ba'zan "jamiyat falsafasi" "sotsial falsafa" "inson falsafasi" shaklida xam qo'llaniladi. Ijtimoiy falsafa tushunchasi ijtimoiylik, ijtimoiy xodisa ijtimoiy jarayon tushunchalari bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning tarkibi va mazmunida muxim o'rin tutadi. Bu tushunchalar jamiyatda ro'y beradigan voqyea va xodisalar jarayonlarni ifodalaydi.

Insonning biosotsial moxiyatini namoyon etish imkoniyatiga ega bo'lgan ijtimoiy borliq ijtimoiy jarayonlarning shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlari ijtimoiy falsafaning fan sifatida baxs mavzusini tashkil etadi. Jamiyat bir butun yaxlit tizim sifatida rivojlanadimi? Uning xarakatlantiruvchi kuchlari nimada? Inson "me'yori"ning namoyon bo'lishining ibtidosi bo'lgan ijtimoiy borliq nima? Uning murakkab xilma-xil qirralari nimalardan ibodat? Inson qanday paydo bo'lgan, uning siru-asrorlari nimada? Shaxsning jamiyat taraqqiyotida roli qanday tushunmoq kerak? Inson ijtimoiy borliq moxiyatini uning istiqbolini oldindan bilishga qodirmi? Umumbashariy muammolar, va ularni xal qilish yo'llari qanday? Terrorizm xavfi, uni oldini olish bartaraf etish mumkinmi? Yuqorida qayd qilingan savollarga javob berish va kishilarda ilmiy falsafiy dunyoqarashni shakllantirish ijtimoiy falsafani muxim vazifasidir.

Ijtimoiy falsafiy bilimlar qadim-qadimdan mavjud bo'lgan. Dastlabki ilmiy, insoniy ijtimoiy falsafiy bilimlar Sharq mamlakatlarida vujudga kelganligi jaxon olimlari tomonidan e'tirof etilgan.

Qadimgi Sharq mamlakatlarida (Xindiston, Xiton, Misr, Xorazm, Baqtriya, Sug'diyona, Shosh, Afrosiyob) inson, jamiyat, adolat va adolatsizlik hayot va o'lim falsafasiga oid bilimlarning noizchil bo'lsada vujudga kelishi kundalik xayotiy ehtiyoj, dehqonchilik va chorvachilik rivoji, inson, jamoani muxofaza qilish bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

Markaziy Osiyodan inson va tabiatga oid ijtimoiy falsafiy qarashlar "Avesto"da xikmat maqol va rivoyatlarda o'z ifodasini topgan. Qadimgi yunonlarning Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqalari ilmiy-madaniy sohalardagi aloqalari uchun keng yo'l ochib bergan edi. Ayni paytda bu aloqalar qadimgi Yunonistondagi ijtimoiy falsafiy bilimlarning rivojlanishi uchun ham qulayliklar yaratgan. Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda Evilet, Suqrot, Aflotun, Protagor, Geraklit, Arastuning inson davlat, jamiyat, xaqidagi bilimlarning rivojiga oid ta'limotlarini alohida ta'kidlash lozim. Qadimgi yunonlarga xos izlanuvchanlik xurfikrlik, ko'plab ijtimoiy falsafiy oqimlarning, to'garak va maktablarning shakllanishiga olib kelgan. Antik dunyo yaratgan inson va jamiyat falsafasi Osiyo mutafakkirlarining ijodiy faoliyatida rivojlantirildi, ularning ilmiy qarashlari jamiyat inson xaqidagi fanning taraqqiyotida muxim rol o'ynagan. Rim imperiyasining qulashi faqat siyosiy soxadagi emas, balki ilmiy-madaniy soxalarda ham tanazzulini kuchaytirgan edi. Biroq, inson va jamiyat hayoti bilan bog'liq ta'limotlar, izlanishlar butunlay to'xtab qolmagan. Bu davrda yaratilgan ilg'or ijtimoiy falsafiy an'analar Markaziy Osiyoda yanada rivojlandi va bu sohada yangi kashfiyotlar qilindi. IX-XII asrlarda arab xalifalari Xorun ar- Rashid, uning o'g'li Ma'mun va xorazmshoh Ma'munning xomiyligida o'sha davrning o'ziga xos fanlar akademiyalari vujudga kelgan. Xususan, IX asr o'rtalarida Bag'dodda «Bayt al-hikma» (Donishmandlar uyi), Xorazmda «Ma'mun akademiyasi» vujudga keldi. Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan Muso al Xorazmiy, Ahmad al Farg'oni, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Marg'iloniy va boshqalar matematika, astronomiya, meditsina, jamiyatshunoslik, fikh va siyosatga oid fanlarni rivojlantirdilar. Sharqda ilmiy ijtimoiy falsafiy bilimlarning rivojlanishi diniy aqidalarni inkor etmagani holda insonni yanada kamol toptirishga, borliq mohiyatini aql va tafakkur vositasida bilishga asoslangan edi. Sharq olimlari qadimgi yunon mutafakkirlarining ilg'or an'alarini davom ettirganlar, ilmiy bilishning yangi usullarini taklif etganlar.

Sharq falsafiy tafakkuri barkamol inson shaxsini shakllantirish, ijtimoiy munosabatlarni yanada takomillashtirishga, tabiat va jamiyat, inson sirlarini bilish va undan oqilona foydalanishga qaratilgan edi.

Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilg'or ilmiy qarashlari va asarlari yevropada ilm-fanning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. yevropaliklar Albaron (Al-

Beruniy), Avitsenna (Ibn Sino), Al-Ferganus (Al- Farg'oni), Ulug'bek va boshqalarning ilmiy merosini chuqur o'rgandilar, ularning an'alarini davom ettirdilar. Buyuk italyan mutafakkiri Dante Alegeri o'zining «Ilohiy komediya» (XVI asr) asarida Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan mutafakkirlarni jahonning buyuk allomalari qatoriga qo'ydi va ulug'ladi.

Markaziy Osiyo olimlarining jahon fani rivojiga qo'shgan hissalarini matematika, algebra, astronomiya, mineralogiya, geodeziya, geografiya, meditsina, tarix, tilshunoslik, mantiq, falsafa rivojida yaqqol ko'zga tashlanadi. Muso al Xorazmiy matematikaning yangi sohasi bo'lgan algebraga asos soldi. Ibn Sino o'zining «Tib qonunlari» asari bilan meditsinani ilmiy asosga qo'ydi va uning asarlari yevropada ko'p asrlar davomida muhim qo'llanma bo'lib keldi. Mirzo Ulug'bekning astronomiyaga oid «Ziji jadidi Ko'ragoniy» asari fanga qo'shilgan muhim hissa bo'ldi. U hozir ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Bu tadqiqotlarning barchasining zaminida inson aqli zakovati, jamiyat va davlat taxlili masalasi yotgan.

Mavjud adabiyotlarda ta'kidlanishicha, yevropada fanning alohida faoliyati shakli sifatida rivojlanishi XVI- XVII asrlarga to'g'ri keladi. Bu davrda Iogann Kepler, Galileo Galiley, Jordano Bruno, Isaak Nyuton asarlari vujudga keldi. Buyuk ingliz mutafakkiri Frensis Bekon, fransuz olimi Rene Dekart ilmiy bilish metodlarini ishlab chiqdilar. Fanning tabiatni o'zlashtirish va jamiyatni takomillashtirishdagi ahamiyatiga yuksak baho berdilar, «Bilim- kuchdir» shiorini ilgari surdilar.

Bu davrda fan va falsafa, jamiyat falsafasi bir-biridan keskin ajralmagan edi. Ular o'z asarlarini «pozitiv eksperimental falsafa» deb atar edilar. yevropada ilm-fanning ayniqsa sotsium falsafasi rivojlanishi kishilarning olam haqidagi qarashlarini tubdan o'zgartirdi. Jamiyatga dunyoviy fanlar nuqtai nazaridan qarash imkoniyati vujudga keldi, ya'ni ijtimoiy voqeylikka bir yoqlama diniy qarashdan keskin farq qiladigan ilmiy qarash shakllandi.

Jahon ijtimoiy-falsafiy ta'limotining vujudga kelishi va rivojlanishiga Sharq va G'arb olimlari munosib hissa qo'shganlar. Ijtimoiy taraqqiyotning ma'lum bir davrlarida Sharq mamlakatlari yetakchi mavqeyini egallaganlar. Osiyo va yevropa mamlakatlari xalqlarining jahon falsafa fani rivojidlari rolini biryoqlama bo'rttirish yoki kamsitish nazariy jihatdan xatodir. Har qanday fan o'z mohiyatiga qo'ra umumbashariydir. yer yuzidagi har bir xalq katta-kichikligidan qat'iy nazar, uning rivojiga o'z hissasini qo'shib keldi.

XIX asrning o'rtalarida tabiatshunoslik fanlarida qilingan buyuk kashfiyotlar (evolyusion nazariya, hujayra nazariyasi, energiyaning saqlanishi va o'zgarishi qonuni) falsafiy dunyoqarashning o'zgarishiga, jamiyat to'g'risidagi ilmiy nazariyalarning vujudga kelishiga turtki berdi.

XIX asrning oxirlariga kelib, fanning muhim sohalarida erishilgan yutuqlar fan taraqqiyotida yangi davr boshlanganligidan dalolat berdi. Fizika sohasida: optika,

termodinamika, elektr va magnetizmning o'rganilishi, ximiya sohasida kimyoviy birikmalar xossalarning o'rganilishi, D. I. Mendeleevning elementlar davriy sistemasining yaratilishi, matematikada analitik geometriya va matematik analiz kabilarda yaqqol ko'rindi.

Bu davrda sotsiologiyaning mustaqil fan sifatida rivojlanishi ijtimoiy ziddiyatlarni oqilona hal etish va jamiyat istiqbollari belgilash imkonini berdi.

Yevropa olimlarining tabiatshunoslik fanlari sohasida erishgan yutuqlari yangi falsafiy tahlimotlarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Xususan, I. N'yuton tomonidan fizika sohasida qilingan kashfiyotlar tabiat va jamiyatning ilmiy manzarasini yaratishga, Charlz Darvinning ilmiy kashfiyotlari esa, butun olam evolyusiyasi to'g'risidagi falsafiy qarashning shakllanishiga, olamning yaxlit birligi, organik va noorganik tabiat hamda jamiyatning o'zaro bog'liqligi to'g'risidagi falsafiy qarashlarning shakllanishiga olib keldi. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakatining mashhur vakillari : Ismoilbek Gaspirali, Abdulla Avloniy, Behbudiy, Ahmad Donish, Fitrat, Abdulla Qodiriy va boshqalar O'zbekistonda fan va ma'rifatni keng rivojlantirish g'oyasini ilgari surdilar. O'lkaning o'rta asrchilik bid'atlariga qarshi mavjud siyosiy tuzumni isloh qilish zarurligini anglab yetdilar. Jahonning ilg'or fan va texnika yutuqlaridan o'lka aholisini bahramand etishga harakat qildilar. Biroq Rossiya barcha Turkiston tomonidan Turkistonning mustamlakaga aylantirilishi oqibatida jadidchilarning mahrifatparvarlik harakatlari rivojlana olmadi.

Mustabid tuzum Turkiston xalqlarining ilm-fan va zamonaviy texnika sirlarini egallashi uchun ma'lum shart- sharoitlar yaratgan bo'lsa ham uning boy ma'naviy merosidan bahramand bo'lishi, ajdodlarning ilg'or ilmiy-madaniy an'alarini rivojlantirishga imkon bermadi.

Milliy mustaqillik tufayli xalqimizning ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan ma'naviy-intellektual merosini o'rganish, jahon ilm-fan va texnikasi yutuqlaridan bahramand bo'lish, jahonning mashhur ilm dargohlarida o'qish- o'rganish imkoniyati vujudga keldi. Ayniqsa, bozor munosabatlariga o'tish, zamonaviy ishlab chiqarishni rivojlantirish, barkamol inson shaxsini shakllantirishda ilm- fan xulosalariga tayanish hayotiy zaruriyatga aylandi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov o'zining «Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...», «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» va boshqa asarlarida ilm - fanni rivojlantirish islohotlar muvaffaqiyatining garovi, moddiy farovonlik asosi ekanligini har tomonlama asoslab berdi. Uzbekistonning jahondagi "taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan munosib o'rin egallashi, taraqqiy etishi, shubxasiz, uning ilm-fan salohiyatiga bevosita bog'liqdir.

Mamlakatimizda 1997 yili qabul qilingan va sobitqadamlik bilan amalga oshirilayotgan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun mamlakatimiz ilmiy salohiyatini yuksaltirish, jahon standartlari talablariga javob bera oladigan mutaxassis- kadrlar tayyorlash vazifasini qo'ydi. Ijtimoiy falsafani antropologiya bilan ayniylashtirish yaramaydi. Ijtimoiy falsafa uchun insonning o'zi emas, balki undagi insoniylik (ijtimoiylik) muhimroqdir.

Holbuki, antropologiya insonni ayni bir vaqtda ham biologik, ham psixologik mavjudot sifatida o'rganadi. ijtimoiy falsafa uchun insonning asosiy ijtimoiy mavjudot sifatlari, uning tarixdagi roli va shu orqali ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, sivilizatsiyali taraqqiyot yo'nalishlarini belgilash muhimroqdir.

Ijtimoiy falsafa jamiyatda ro'y beradigan hodisa va jarayonlarni tahlil qilishda quyidagi prinsiplarga tayanadi:

Jamiyatga yaxlit va bir butun tizim sifatida yondashish.

Bunda tizim elementlariga bir-biri bilan uzviy bog'liq deb qaraladi; ular o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalari va ichki qonuniyatlarni o'rganishga alohida e'tibor beriladi.

Tarixiy yondashuv. Bunday yondashuvda jamiyat hayotida ro'y beradigan hodisa va jarayonlar o'zgarish va rivojlanishda olinadi. Ijtimoiy tizim tarkibiga kiruvchi har bir element boshqa elementlar bilan uzviy aloqadorlikda o'rganiladi; ijtimoiy hodisalarni tahlil qilishda ularni tarixiy kontekstdan sun'iy ravishda ajratib olish yaramaydi.

Ijtimoiy hodisalar va jarayonlarning rivojlanish manbaini tashkil etuvchi ziddiyatlarni aniqlash va tahlil qilish;

Ijtimoiy hodisa va jarayonlarni tarixiy vorislik nuqtai nazaridan o'rganish: taraqqiyotga halaqit berayotgan konservativ, reaksiyon hodisa va jarayonlarni aniqlash;

Jamiyat rivojlanishini tahlil qilishda mavjudlikka, konkretlikka va konkretlikdan mavhumlikka qarab borish;

Ijtimoiy bilish o'z mohiyati va mazmuniga ko'ra tabiiy-ilmiy bilishdan farqlanadi. Ijtimoiy bilishda muqarrar ravishda siyosiy mafkura, qadriyatlar, ijtimoiy-siyosiy ideallar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu boisdan ham ijtimoiy va tabiiy-ilmiy bilishni bir-biri bilan tenglashtirish yaramaydi. (Ijtimoiy bilimning o'ziga xos xususiyatlari quyida alohida ko'rib chiqiladi).

Ijtimoiy falsafa konkret jamiyatda ro'y berayotgan barcha hodisa va jarayonlarni miridan sirigacha ularning juz'iy tomonlarini batafsil o'rganishni o'z olidga maqsad qilib qo'ymaydi. (Bu—sotsiologiya fanining vazifasidir).

Biron bir ijtimoiy fan jamiyat hayotida ro'y berayotgan barcha hodisa va jarayonlarni to'laligicha qamrab ololmaydi. Ijtimoiy falsafa esa jamiyatni bilishda faqat fan xulosalarigagina emas, balki badiiy adabiyot, san'at, din, siyosat, mafkura sohasida erishilgan yutuqlarga ham tayanadi.

Hozirgi paytda ijtimoiy falsafada xilma xil oqimlar va maktablar vujudga kelganligining boisi ana shundadir.

Ijtimoiy falsafa jamiyatda ro'y berayotgan jarayon va hodisalarning tub mohiyatini to'laroq aks ettirsagina, ijtimoiy amaliyotdan uzilib qolmasagina qadr-qimmatga, ilmiy nazariy ahamiyatga ega bo'ladi.

Ijtimoiy falsafaning buyuk insonparvarlik, taraqqiyparvarlik mohiyati shundaki, u jamiyatni aniq bir maqsadga muvofiq ravishda oqilona boshqarishga yordam beradi. Biroq boshqa sistemalarda bo'lgani singari jamiyatda ham onglilik ongsizlik bilan, tartibsizlik tartiblik bilan ba'zan almashinib turadi.

Jamiyat a'zolarining intellektual salohiyati ortib borishi bilan jamiyatni ongli ravishda boshqarish, uni aniq bir maqsadga yo'naltirish imkoniyati ortib boradi.

Ijtimoiy falsafaning dunyoqarash va metodologik ahamiyatga ega bo'lgan qoidalari barcha ijtimoiy va gumanitar fanlarning rivojlanishiga jamiyatni ongli boshqarishga yaqindan yordam beradi.

Ijtimoiy falsafa fanining yaxlit ilmiy tizimini yaratish dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Bu yo'nalishda muayyan ilmiy izlanishlar olib borilayotgan bo'lsada, ularni talab darajasida deb bo'lmaydi. Ijtimoiy hayotda turli voqea va hodisalar jarayonlar muayyan qonunlar asosida va ijtimoiy-falsafiy kategoriyalarning o'zaro aloqasi sifatida sodir bo'ladi. Ijtimoiy falsafa fanining asosiy tushuncha va kategoriyalari ijtimoiy hodisa va jarayonlarni bilishda muhim metodologik vazifani bajaradi.

Markaziy Osiyo ijtimoiy falsafiy ta'limoti tarixida zardushtiylik ta'limoti alohida o'rin egallaydi. Bu ta'limotning ijtimoiy falsafiy, diniy g'oyalari va asosiy ijtimoiy-falsafiy tushuncha hamda kategoriyalari zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesto»da o'z ifodasini topgan. Ijtimoiy-falsafiy kategoriyalar tizimining asosi sifatida ikki boshlang'ich tushuncha Axura Mazda va Axrimandir. Mazkur zardo'sht falsafasining boshlang'ich tamoyili bo'lib, ijtimoiy hayotda quyidagi kategoriyalarning dialektikasi sifatida namoyon bo'ladi. Bular yaxshilik va yomonlik, haqiqat va yolg'ondir. Garchand bularning barchasi bir tomondan yaratuvchanlik ezgulikka yaxshilikka asoslangan va ikkinchi tomondan ijtimoiy borliq uchun zararli, buzg'unchi g'oyalar bo'lsa, ular yagona olamning teng huquqli mahsulidirlar. Zulmat va nur o'rtasidagi kurash ijtimoiy hayotda haqiqat va ezgulik, yaxshilikni, qabohat, yomonlik, yolg'onchilik va beburdlik bilan kurash sifatida namoyon bo'ladi. Zardushtiylik diniy falsafiy ta'limotida yuqorida qayd etilgan asosiy tushuncha kategoriyalar va tamoyillardan tashqari xar xil sig'inish, e'tiqod, sehrli formulalar, suv va otashga murojaat, yovuz ruxlardan muhofazalanish vositalari va usullari ham aks etadi. «Avesto»dagi markaziy g'oyalardan biri ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal haqidagi ta'limot umumfalsafiy xarakterga ega bo'lganligi bilan bu uchlik mohiyat e'tiboriga ko'ra, ijtimoiy xolat, harakat va ehtirosning turli xil ijtimoiy xodisalarda namoyon

bo'lishidir. Universal substansiya bo'lgan otash haqidagi falsafiy g'oyaning zamirida esa olovning kishilarga yaxshilik, nur va farovonlik olib keluvchi buyuk umumiy kuch ekanligi yotadi. Unga intilib yashamoq inson «men»ini, sotsiumni takomilining oliy shakliga yetkazish imkonini beradi

«Kategoriya» istelosi falsafa fanining tarkibiy qismi sifatida ilk bor Aristotel tomonidan qo'llaniladi, u o'zining «Kategoriyalar haqida» nomli risolasida quyidagi kategoriyalarni qayd etadi: substansiya, miqdor, makon, vaqt, sifat, munosabat, joylashuvdir.

Aristotelning fikricha, ijtimoiy falsafiy kategoriyalarining takomilli ijtimoiy taraqqiyotning real voqeyilikda namoyon bo'lishidir. U «Ikkinchi analitika» asarida mohiyatdan tashqari barcha kategoriyalar substansiyaning sharpasigina xolos, ekanligini ta'kidlaydi.

Farobiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida ijtimoiy hayot haqidagi fanning predmeti va vazifalari, ijtimoiy guruhlarining kelib chiqishi, tarkibi va turlari, shuningdek jamiyat shakllari, shahar-davlat, (Al-madina) davlat boshqaruvining xususiyatlari masalalari atroflicha tahlil etiladi. Bundan tashqari fozil shahar tushunchasi sotsial model sifatida boshqa bir qator ijtimoiy-falsafiy tushunchalar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan: Donishmand-boshqaruvchi, ezgulik, yaxshilikka yetaklovchi g'oya va boshqalar. Bular esa, Farobiy ta'limotiga ko'ra, jamiyatni yaxlitligini, uning barqaror ideal jamiyat tomon rivojlanishini ta'minlaydi. Farobiy bu ijtimoiy xolatni sog'lom kishining organizmiga qiyoslaydi. Farobiy ijtimoiy-falsafiy tushunchalar tizimini yaratdi. Mazkur tizimda umumiy farovonlik masalasi markaziy o'rindan birini egallaydi. Aql va yuksak axloqiy normalar farovon ijtimoiy hayotning ma'naviy madaniyat takomilining substansional asosi bo'lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo ijtimoiy-falsafiy ta'limotida ijtimoiy taraqqiyotda garmoniya tushunchasiga ham keng o'rin beriladi. Ta'kidlash lozimki, ijtimoiy falsafa kategoriyalarining tizimi yetarli o'rganilgan emas. Vaholanki, mazkur tizimsiz jamiyat haqidagi ijtimoiy-nazariy g'oyalarini bilish va ulardan ijtimoiy amaliyotda foydalanish mumkin emas.

Tarixiy taraqqiyotning har bir bosqichi ijtimoiy falsafaning kategorial apparatini boyitib bormoqda, rivojlantirmoqda. Kategoriyalar tizimini rivojlanishi va takomili ikki yo'nalishda amalga oshadi. Birinchidan, ijtimoiy amaliyot ehtiyojlaridan kelib chiqib, ijtimoiy falsafa kategoriyalari shakllanadi va rivojlanadi. Bu jarayonni kategoriyalarni intensiv rivojlanish jarayoni deyish mumkin. Ikkinchidan, mavjud tushuncha va kategoriyalar jamiyat taraqqiyoti jarayonida ularning mazmun va mohiyati boyib, ularning ta'sir doirasi yanada kengayib boradi, ya'ni ekstensiv rivojlanish xarakteriga ega bo'ladi.

Bundan tashqari ijtimoiy falsafaning kategorial apparatining takomilini quyidagi yo'nalishlarda ko'rish mumkin. Masalan, jamiyatning ma'naviy hayotini oladigan

bo'lsak, unda mazkur tizimga juda ko'plab asosiy tushuncha va kategoriyalarni kiritish mumkin. Jumladan, ma'naviyat, ruhiyat, informatsiya, ijtimoiy munosabatlar, axloq, din, falsafa, sotsial psixologiya, mafkura, fan va boshqalar shular jumlasidandir. Matematika fanini integral va differensial, matematik model, natural son, mavxum son, kompleks son, ehtimollik nazariyasi, formula, teorema va hakozo tushunchalarsiz tasavvur etib bo'lmaydi, xuddi shunday, astronomiya fanini koinot, kosmos, planeta, galaktika, metagalaktika, planetalar tizimi, makon, zamon, xarakat, tezlik, cheksizlik, uzluksizlik, uzluklilik va hakovolar. Yoxud fizika fani massa, og'irlik, atom, yadro, magnetizm, lazer energiya va xokazolarsiz mavjud bo'la olmaydi.

Ijtimoiy falsafa jamiyatga o'z-o'zidan tashkillanuvchi, uzluksiz taraqqiy etib boruvchi ijtimoiy organizm sifatida qaraydi. Ayni chog'da ma'lum tarixiy davrlarda ba'zi jamiyatlar va sivilizatsiyalar tanazzuli sabablarini ham tahlil etib, tarixiy xotirani shakllantiradi.

Ma'lumki, har bir fan olamning biron-bir ko'rinishiga dahldor qonuniyatlarni ochishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Ijtimoiy falsafa jamiyat hayoti va taraqqiyoti ijtimoiy qonunlarini ochib beradi.

Har bir fanning mazmuni uning tayanch tushunchalari, terminlarida ifodalanganidek, ijtimoiy falsafaning o'z tushunchalari - kategoriyalari mavjud.

Ijtimoiy falsafaning tayanch tushunchalari va kategoriyalari deganda «jamiyat», «inson», «ijtimoiy borliq», «ijtimoiy ong», «ijtimoiy munosabat», «ijtimoiy ishlab chiqarish», «ijtimoiy jarayon», «madaniyat», «ma'naviyat», «qadriyat», «ob'ektiv shart-sharoit», «sivilizatsiya», «sub'ektiv omillar», «manfaat», «ehtiyoj», «shaxs», «oila», «tadrijiy rivojlanish», «iqtisodiy hayot», «ijtimoiy-siyosiy hayot» kabilar nazarda tutiladi.

Ijtimoiy falsafa jamiyat hayotida muxim o'rin tutadi. Bu narsa uning funksiyalarida namoyon bo'ladi.

1. Ijtimoiy falsafaning dunyoqarashlilik funksiyasi. Ijtimoiy falsafa xuddi falsafa kabi insonning jamiyat haqidagi ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi. Albatta inson dunyoqarashini shakllantirishda barcha bilim sohalari qatnashadi. Lekin ijtimoiy falsafa yaxlit ta'limot sifatida insonda jamiyat, insonning jamiyatdagi o'rni haqidagi bilimlarining shakllanishiga yordam beradi, unga jamiyatda ro'y beradigan turli ijtimoiy jarayonlarga o'z ongli munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

2. Ijtimoiy falsafaning metodologik funksiyasi. Ijtimoiy falsafa jamiyat tizimi va rivojlanishidagi umumiylik va ayrimlik o'rtasidagi yechimni topish, ijtimoiy hayot soxalarining o'rnini ko'rsatib berish, inson borlig'i va mohiyatini yoritish, insoniyat tarixining mohiyatini tushuntirib berish bilan boshqa ijtimoiy fanlar uchun o'ziga xos metodologik asos vazifasini bajaradi. Ijtimoiy falsafaning metodologik funksiyasi deganda, ijtimoiy falsafaning jamiyatni ilmiy anglash metodlar haqidagi fan ekanligi

nazarda tutiladi. Falsafa tarixida olamni, shu jumladan jamiyat va insonni bilishning 2 asosiy metodi shakllangan. Bular: dialektika va metafizika. Ijtimoiy hayotni o'rganishda dialektika va metafizikaning o'ziga xos o'rni bor.

- agar dialektika ijtimoiy hayot xodisalarini o'rganishda, ular orasidagi eng umumiy universal aloqadorliklarga e'tibor berishni taqozo etsa, metafizika jamiyatning har bir tarkibiy qismini alohida holatda olib o'rganadi.

- agar dialektika ijtimoiy hayot va insonni pastdan yuqoriga, soddadan murakkabga qarab borayotgan jarayon sifatida o'rganishda taraqqiyot tamoyilidan kelib chiqsa, metafizika esa taraqqiyotni faqat miqdoriy o'zgarishlar sifatida talqin etadi.

- agar dialektika olamning barcha ko'rinishlari kabi jamiyat va inson olamining mohiyatida ham ziddiyatlar amal qiladi, ziddiyatlarning birligi va mutanosibligi jamiyat va inson mavjudligida namoyon bo'ladi, ayni vaqtda ziddiyatlar orasidagi munosabat taraqqiyotga olib boradi, deb bilsa, metafizika jamiyatdagi ziddiyatlar, ularning o'zining qarama-qarshi tomoniga og'ib ketishi e'tibordan soqit qiladi.

Ijtimoiy hayotga ilmiy munosabatlarni qaror toptirishda sinergetika metodining ham o'ziga xos o'rni bor. Bu metod yo'qlik (xaos)dan qanday qilib odam paydo bo'lgani va jamiyat o'zidan-o'zi shakllanganini anglab olishga aniqlik kiritadi. Bunda tabiat va jamiyatda bifurkatsiya hodisasi borligi nazarda tutiladi. Unga ko'ra, tasodiflar o'zidan-o'zi yig'ilib, muayyan miqdoriy parametrlar chegarasida qonuniy aloqadorliklarning shakllanishiga sabab bo'ladi. Jamiyat rivoji va tanazzulida inson omili muhim rol o'ynashini nazarga olsak, sinergetika metodi tamoyillariga tegishli «amal qilish, bifurkatsiya» hodisasini nazarda tutish bag'oyat muhimdir.

3. Ijtimoiy falsafaning insonparvarlik funksiyasi. U komil va barkamol insonni shakllantirishga xizmat qiladi. Eng qadimiy davrlardan falsafani inson, uning mohiyati, qadr-qimmatini masalalari qiziqtirib kelgan. Aslida falsafa inson hayotining ma'nisini o'ylashdan boshlangan. Ijtimoiy falsafa «Odam va olam» muammosini hal qilishga yordam beradi.

I.Kant o'zini «Sof aql tanqidi» asarida falsafiy bilimlarning mohiyati 3 savolda ifoda topgan, deb hisoblaydi. Bular:

- Men nimani bila olaman?

- Men nima qilishim kerak?

- Nimaga umid qilishim, ishonishim kerak? Insoniyat barcha davrlarda ularga javob topishga intilgan.

4. Ijtimoiy falsafaning bashorat funksiyasi. Ijtimoiy falsafa ijtimoiy jarayonlarni ilmiy boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yo'lda ijtimoiy taraqqiyot qonunlaridan kelib chiqib, ijtimoiy jarayonlar tendensiyasi (mayli) va istiqbolini, kelajakni anglash, ilmiy bashorat qilish imkonini beradi.

5. Ijtimoiy falsafa insonparvarlik funksiyasini bajaradi. Uning gumanistik funksiyasi insonning tarbiyalashga, unda yuksak insoniy, ahloqiy xislatlarni shakllantirish va

rivojlantirishga yo'naltirilgan. Insonni shakllantirish va rivojlantirish unda falsafiy fikrlash madaniyatini qaror toptirishni xam nazarda tutadi.

Ijtimoiy falsafa umuman falsafiy bilimlar bilan birgalikda barcha ijtimoiy-gumanitar fanlarning metodologik asosi xisoblanadi.

Ijtimoiy falsafa sotsiologiya, tarix, antropologiya, psixologiya, etnografiya, iqtisodiy nazariya kabi fanlar bilan uzviy birlik va aloqadorlikda mavjud bo'ladi.

Ijtimoiy falsafa sotsiologiya bilan bog'liq. Ijtimoiy falsafa jamiyatning eng umumiy muammolari ustida bahs yurishsa, sotsiologiya konkret jamiyatning konkret muammolarini tadqiq etishni nazarda tutadi.

Ijtimoiy falsafa tarixni anglashning metodologik asosi hisoblanadi. Tarix muammolarini hal qilish chuqur falsafiy tahlilga suyanadi.

Ijtimoiy falsafa fani o'zining kategoriya va qonunlar tizimi bilan boshqa fanlardan farq qiladi. Bu tizim o'z navbatida fanning shakllanishi, mazmun mohiyati va uning taraqqiyot bosqichlari ijtimoiy amaliyot uchun naqadar muhim ekanligi bilan ajralib turadi.

Falsafa fanining o'ziga xos tushunchalari va kategoriyalari mavjud. Masalan: borliq, makon va zamon, informatsiya, ong, sun'iy aql, sabab oqibat, zaruriyat, tasodif, imkoniyat, voqyeilik, mohiyat, xodisa mazmun, shakl, ayrimlik, xususiylik, umumiylik, metafizika, dialektika, sofistika, sinergetika, ziddiyat, miqdor, sifat va boshqalar. Ta'kidlash lozimki, ba'zi bir tushuncha va kategoriyalar faqatgina bir fanning kategoriyalari bo'libgina qolmay, bunday kategoriyalar bir necha fanlarning asosiy kategoriyalar tizimiga kiritish mumkin. Masalan inson xarakat, makon, zamon, jamiyat, siyosat, mafkura, din, ong, ahloq, huquq va boshqalar shular jumlasidandir. Ijtimoiy falsafa fanining kategorilari o'ziga xos xususiyatlaridan tashqari boshqa fanlarga xos bo'lgan umumiy jihatlarni ham o'zida mujassam etadi. Ana shunday xususiyatlardan ba'zilari quyidagilardan iboratdir. Ijtimoiy siyosiy soha bilan bog'liq asosiy kategoriyalardan sotsial stratifikatsiya, sotsial mobillashuv, inson, individ, sub'ekt, xalq, ijtimoiy qatlam, millat, elat, sinflar, siyosat, jamiyatning siyosiy tashkilotlari, ijtimoiy institutlari, davlat, partiya, demokratiya, totalitarizm, diktatura, evolyusiya, reforma (islohot), mentalitet.

Ijtimoiy madaniy sohaga bevosita aloqador kategoriyalar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin: madaniyat, ijtimoiy-madaniy borliq, madaniy inqilob, ehtiyoj manfaatlar, oila, qadriyatlar, qadrsizlanish, madaniyatsizlik, vorislik, sivilizatsiya, huquqiy madaniyat, siyosiy madaniyat.

Moddiy sohalarga oid kategoriyalar sifatida ijtimoiy falsafa fani, tabiat, geografik muhit, moddiy munosabatlar, ishlab chiqarish kuchlari, bozor munosabatlari, mulkchilikning xilma xilligi, ijtimoiy munosabatlar, texnika kommunikatsiya, texnologiya, ilmiy texnik progress, ekologiya, xokimiyat, jamiyat mavjudligini asosi va boshqa shu kabi tushunchalarga tayanadi. Ayni paytda hayot va o'lim, ijtimoiy

hayot, hayotning mazmuni, erkinlik, zaruriyat, ijtimoiy adolat, gumanizm, progress va regress va hokozolar. Ijtimoiy falsafa fani kishilik jamiyati haqidagi ko'plab fanlarning kategoriyalaridan ham foydalanadi. Ijtimoiy falsafaga chegaradosh fanlarning kategoriyalari ham ushbu fan doirasida keng qo'llaniladi. Gap shundaki, ulardan foydalanish jarayonida ijtimoiy hodisalarni bilishning o'ziga xos jihatlarini nazardan chetda qoldirmaslik lozim. Ana shunday kategoriyalar sifatida huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy fikr, ijtimoiy guruhlar, ixtilof ijtimoiy voqyea va hodisalarni o'rganishda qo'llaniladigan umumiy tushunchalar sirasiga kiradi. Zero, bu tushunchalar siyosatshunoslik, siyosat nazariyasi, siyosat falsafasi, huquq falsafasi, davlat va huquq tarixi va nazariyasi, madaniyatshunoslik, sotsiologiya kabi fanlarda ham keng qo'llaniladi.

Jamiyat rivojlanishining umumiy qonunlarisiz, uning kategoriyalari mavjud bo'la olmaydi va aksincha kategoriyalarsiz ijtimoiy taraqqiyot qonunlari haqidagi haqqoniy bilimga erishib bo'lmaydi.

Ijtimoiy falsafa fani mohiyat e'tiboriga ko'ra, muayyan kategoriyalar va tushunchalar tizimidan iborat bo'ladi. U yoki bu kategoriyaning mohiyat va mazmunini aniqlash, ularning mazkur tizimdagi boshqa kategoriyalar bilan bog'liqligini anglashdan iboratdir. Ijtimoiy falsafa fani kategoriyalari tizimi tarixiylik va mantiqiylikning birligi timsolidir.

Ijtimoiy falsafa fanining ijtimoiy borliqni, jamiyat hayotidagi voqyea va hodisalar jarayonlarini bilishdagi roli shunchaki falsafiy kategoriyalari ijtimoiy hayotga joriy etish deb tushunish masalaga bir yoqlama yondashishga olib keladi. Jamiyat ilmiy taraqqiyotning bilishning eng murakkab predmetlaridan biri hisoblanadi. Tarixni yaratuvchisi kishilardir. Ular o'z oldilariga istiqbol maqsad va vazifalarini, manfaatlarini belgilab oladilar, shuningdek, ularni amalga oshirish uchun kurashadilar.

Zamonaviy ijtimoiy falsafa jahon falsafasi va o'tmishdagi boy ijtimoiy falsafiy ta'limotlar yutuqlariga suyangan holda ijtimoiy voqyeylikni ilmiy tushuntirib voqyea va hodisalarni mohiyatini bilishda muhim metodologik vazifani bajaradigan kategoriyalar yangicha mazmuniga ega bo'lib bormoqda.

Kategoriyalar ijtimoiy voqyeylikning in'ikosi, uning muhim sifatiiy belgilarini umumlashtiruvchi tushunchalardir. Ular o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birlarisiz mavjud bo'la olmaydilar, ular o'zaro dialektik bog'liqlikda bo'ladi.

Kategoriyalar faqatgina mavhum umumiy tushunchalar bo'libgina qolmay ayni paytda ular amaliy ahamiyatga ham egadilar. Chunki ular ijtimoiy hodisalarning bilishning bosqichi, «lahzasi» bo'lib, bu jarayon sub'ektdan ob'ektga tomon doimiy rivojlanishda bo'ladi. Ijtimoiy borliqning mohiyatini anglab yetishda haqqoniy bilimga ega bo'lishda ijtimoiy amaliyot esa mezon vazifasini o'taydi.

Ijtimoiy falsafa fani kategoriyalar va qonunlarini bir-birlariga qarama-qarshi qo'yish yoki ularni bir biridan ajratish mumkin emas. Ular bir-birlarini to'ldiradi va boyitib boradi. Kategoriyalar real voqeyilikka mos ravishda shakllansagina ijtimoiy tizimlar rivojlanishi qonunlari haqida to'laroq bilimga ega bo'lishi mumkin. O'z navbatida jamiyat rivojlanishi qonunlari esa ijtimoiy falsafa fanining kategoriyalarining ob'ektiv mazmunini tashkil etadi.

Ijtimoiy falsafa qator funksiyalarni bajaradi. U avvalo kishilarda ijtimoiy voq'eilik to'g'risidagi qarashlarni shakllantiradi, kishilarning ijtimoiy borlig'i bilan ularning ongi o'rtasidagi munosabat muammosini hal etishga yordam beradi. Insonning jamiyatdagi o'rni, roli, inson hayotining ma'nosi singari masalalari haqida bahs yuritadi.

Ijtimoiy falsafaning metodologik funksiyasi ijtimoiy fanlarning rivojlanishi, xodisa va jarayonlarni tadqiq etishning umumiy yo'nalishlarining belgilashda, uning qoidalaridan dasturul amal sifatida foydalanishda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ijtimoiy falsafaning prognostik funksiyasi shunda namaoyon bo'ladiki, uning qoidalari jamiyatning rivojlanish istiqbollari oldindan ko'rishga, kishilar faoliyatini bilishga yordam beradi; kishilar faoliyati esa jamiyat taraqqiyotining mazmunini belgilaydi.

Kishilar falsafiy bilim, dunyoqarash va metodologiyani chuqurroq egallab borgani sayin ijtimoiy falsafaning yuqorida ko'rib chiqilgan funksiyalari to'laroq namoyon bo'ladi.

Falsafiy tafakkur madaniyatiga ega bo'lgan kishilarda izchil va sistemali fikrlash, ijtimoiy hodisa va jarayonlarni dialektik bog'liqlikda o'rganish qobiliyati shakllanadi. Jamiyatning har bir ongli a'zosi o'z kasb-kori va ixtisosidan qat'i nazar jamiyat to'g'risidagi falsafiy bilim va ta'limotlarni chuqur egallash orqaligina tevarak-atrofdan ro'y berayotgan ijtimoiy hodisa va jarayonlarning kelib chiqishi sabablari va oqibatlarini bilish, ularni boshqarish qobiliyatiga ega bo'ladi; bunyodkor, yaratuvchan kuchga aylanadi, ijtimoiy falsafaning inson hayotidagi ahamiyati ham ana shundadir.

Jamiyatni falsafiy bilish – jamiyat to'g'risida eng umumiy bilimga ega bo'lish, jamiyatni bir butun holda idrok etish demakdir.

Bunday bilimga ega bo'lish orqaligina jamiyatni ijtimoiy tizim sifatida o'rganishga, uni tashkil etuvchi elementlar faoliyatini muvofiqlashtirishga erishishi, jamiyatning yaxlitligi va barqarorligini ta'minlash mumkin.

Jamiyat to'g'risidagi falsafiy bilimgina barcha ijtimoiy hodisalarning umumiy asosini aniqlashga, ya'ni ijtimoiy hayot barqarorligining fundamental asoslarini belgilashga, jamiyatni yaxlit holda saqlab qolishga imkon beradi.

Ijtimoiy falsafaning falsafiy bilimlar va ijtimoiy fanlar tizimidagi o'rni, roli va bahs mavzui singari masalalarga aniqlik kiritish muhim vazifalardan biri bo'lib qoldi.

Ayniqsa, ijtimoiy falsafa va sotsiologiya, tarix falsafasi va ijtimoiy falsafaning o'zaro munosabatini aniqlash hayotiy zaruriyatga aylandi. Gap shundaki, uzoq yillar davomida sobiq sovet jamiyatida o'qitib kelingan tarixiy materializmga ayni bir vaqtda ham ijtimoiy falsafa, ham sotsiologiya sifatida qarab kelindi. Holbuki, ijtimoiy falsafa sotsiologiyadan o'z predmeti, tushunchalari, bilish usullariga ko'ra tubdan farq qiladi: ijtimoiy falsafa umumbashariy falsafaning tarkibiy qismi, yaxlit jamiyat to'g'risidagi ta'limotdir; u empirik tadqiqotlar va ilmiy faktlarga tayanib konkret jamiyat to'g'risida aniq tushunchalar, beradi. Ijtimoiy falsafa sotsiologiya fanining hamda boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarning xulosalari, yutuqlariga tayanib, jamiyatning umumiy manzarasi, ijtimoiy borliqning o'ziga xos taraqqiyot qonunlari to'g'risida eng umumiy tasavvurlar hosil qilishga imkon beradi. Ijtimoiy falsafa umuman kishilik jamiyatining paydo bo'lishi, jamiyatning mohiyati, insonning ijtimoiy tabiati, uning jamiyatdagi o'rnini va roli to'g'risida bahs yuritadi.

Ijtimoiy falsafa jamiyatni tadqiq etish bilan emas, balki jamiyat to'g'risidagi fanlarning yutuqlariga tayangan holda ijtimoiy-falsafiy dunyoqarashni shakllantirishga alohida e'tibor beradi. Ijtimoiy falsafaning bilish tushunchalari (jamiyat, ijtimoiy borliq, ijtimoiy munosabat, industrial jamiyat, postindustrial jamiyat, xalq, millat, shaxs va h.o.) hayotda ko'p qo'llaniladigan tushunchalardir.

Ijtimoiy falsafa tushunchalar umumbashariyligi va teran mazmundorligi bilan ajralib turadi.

Sotsiologik tushunchalar esa konkret va ilmiyligi bilan ajralib turadi. Chunonchi, sotsiologik tushunchalar (sotsial struktura, sotsial stratifikasiya, ijtimoiy harakat, ijtimoiy rol, ijtimoiy makon, mobillik, deviant xulq-atvor, ijtimoiy jarayon, ijtimoiy birlik, ijtimoiy institut va h.o.) alohida olingan konkret jamiyat (ijtimoiy tizim) ning turli tomonlari to'g'risida ilmiy bilimlar beradi. Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy falsafa jamiyatning eng umumiy tomonlarini yaxlit holda bilishga imkon bersa, sotsiologiya konkret jamiyatning dolzarb muammolarini hal etishga, uning rivojlanish istiqbollari oldindan ko'rishga, sotsial kataklizmlar (buxronlar) ni oqilona hal etishga imkon beradi.

Agar sotsiologiya fan sifatida amaliy vazifalarni hal etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ysa, ijtimoiy falsafa dunyoqarash ahamiyatiga ega bo'lgan muammolarni hal etishni, «umuman jamiyat nima?», «jamiyat taraqqiyotining asosini nima tashkil etadi?» singari savollarga javob berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaning o'zaro munosabati umumiylik va alohidalikning o'zaro munosabati singaridir.

Har bir alohidalikda umumiylik va o'ziga xoslik bor. Ijtimoiy falsafa o'zining butun e'tiborini alohidalikdagi umumiylikka qaratadi. Har bir xalq, mamlakat yoki konkret jamiyat taraqqiyoti qanchalar noyob, o'ziga xos va betakror bo'lishiga qaramay

o'zida umumbashariylik, umumiylikning muhim belgilarini mujassamlashtiradi. Ana shu umumiy jihatlar qanchalik to'laroq, yaqqolroq namoyon bo'lishi bilan yaxlit jahon hamjamiyatining shakllanishi, umumiy tinchlik va totuvlikning qaror topishi uchun qulay ' imkoniyatlar vujudga kela boshlaydi.

Ijtimoiy falsafa barcha ijtimoiy va gumanitar fanlarga, xususan, sotsiologiyaga yo'nalish beradigan metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy falsafa ijtimoiy fan vakillarining e'tiborini ijtimoiy organizmning normal faoliyat ko'rsatishida har bir a'zo (element) ning qanday rol o'ynashiga, ijtimoiy taraqqiyotning bosh maqsadi nimadan iborat ekanligiga qaratadi.

Ijtimoiy falsafa jamiyat hayotining moddiy, ma'naviy, siyosiy, huquqiy, madaniy, badiiy-estetik, ekologik, etnik, milliy, demografik jihatlariga alohida e'tibor beradi.

Bu masalalar sobiq sovet falsafasida biryozlama va xato talqin etilgan edi. Hech shubxa yo'qki, jamiyat hayotining moddiy asosini inson ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan tirikchilik ne'matlari ishlab chiqarish tashkil etadi.

Agar jamiyat moddiy ne'matlar ishlab chiqarmasa, muqarrar ravishda o'zini o'zi halokatga mahkum etgan bo'lardi. Biroq moddiy ne'matlar ishlab chiqarish jamiyat hayotining bosh maksadiga aylanmasligi kerak, chunki inson hayotining ma'nosi, maqsadi qorin to'ydirish, tanani semirtirish, maishatbozlik emas, balki ma'naviy kamolotga erishish, ilohiy ruh, mutlaq ruh bilan uyg'unlashish bo'lgani singari jamiyat hayotining bosh maqsadi ma'naviy kamolotga erishish, istiqbolda erkin grajdanlik jamiyatini yaratishdir. Moddiy ne'matlar ishlab chiqarish esa ana shu kamolotga erishish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan olg'a surilgan «yuksak ma'naviyat - jamiyat taraqqiyotining asosidir» degan g'oya ijtimoiy falsafaning mohiyati, mazmuni va vazifalarini yangicha tushunishda muhim ahamiyatga egadir. Zero, ijtimoiy amaliyot sobiq sovet jamiyatining inqirozga yuz o'girishi shunchaki siyosiy xatoliklar oqibati emas, balki markscha tarixiy materializm (ijtimoiy falsafa) ning biryozlama va xato ekanligini ko'rsatdi. Endi eng muhim, murakkab va dolzarb vazifa uzoq yillar davomida ijtimoiy fan vakillari ongiga turli yo'llar bilan singdirilgan markscha ijtimoiy falsafaning o'lik va aqidaparastlikka aylangan qoidalarining yaroqsizligini ko'rsatish va jamiyat hayotining eng muhim falsafiy muammolari xususida fikr yuritish, ilg'or dunyoqarashni shakllantirishdir.

Afsuski, keyingi yillarda Rossiyada chop etilgan ijtimoiy falsafaga oid qator darsliklarda ijtimoiy falsafani sotsiologiya bilan ayniylashtirish hollari uchrayapti.¹

---

¹ В.С. Барулин. Социальная философия. Учебник для вузов.-М.: 1999. 25 с

Sobiq sovet jamiyatida o'tgan asrning 60-70 yillari ijtimoiy falsafa (tarixiy materializm) ning sotsiologiya bilan o'zaro munosabati masalasida bo'lgan bahs-munozaralarda bir-biriga zid ikki xil qarasha ilgari surildi:

1. Ijtimoiy falsafa, tarixiy materializm, sotsiologiya bilan aynan bir xil.
2. Ijtimoiy falsafa sotsiologiyaga aloqador emas (bunday qarash falsafaning sotsiologiya fani yutuqlaridan foydalanishiga imkon bermas edi. S. E. Krapivenskiy ijtimoiy falsafani sotsiologiyaning eng yuqori qatlami, metodologik qismi sifatida tavsiflaydi va bu bilan ijtimoiy falsafani sotsiologik bilimlar tizimiga kiritadi. Ijtimoiy falsafaning nisbiy mustaqilligini shubha ostiga oladi.²

Bugungi kunda ijtimoiy falsafa va sotsiologiyani bir-biridan farqlash muhim nazariy va metodologik ahamiyatga egadir. Bunda quyidagi holatlarni inobatga olish zarur:

- 1) sotsiologiya aniq fan sifatida konkret sotsiologik tadqiqot natijalarini umumlashtirish, tahlil qilish orqali konkret jamiyatning ilmiy nazariyasini ishlab chiqadi; mavjud ijtimoiy muammolarni oqilona hal etishga yordam beradi;
- 2) Ijtimoiy falsafa tadqiq etish bilan shug'ullanmaydi, balki fan, ijtimoiy amaliyot, san'at, siyosat va h.o. xulosalariga tayanib, jamiyat to'g'risida yaxlit ta'limot yaratadi; ijtimoiy muammolarning mohiyati to'g'risida eng umumiy tasavvur va qarashlar sistemasini yaratadi;
- 3) sotsiologiya boshqa ijtimoiy fanlar singari o'ziga xos ilmiy tushunchalar va kategoriyalar bilan ish kuradi; ilmiy faktlar to'plashning o'ziga xos usullaridan foydalanadi;
- 4). Ijtimoiy falsafaga oid tushunchalar mavxumliligi, obrazliligi bilan ajralib turadi;
- 5). Ijtimoiy falsafa o'z mazmuniga ko'ra ilmiy, diniy, siyosiy, badiiy bo'lishi mumkin;

sotsiologiya o'zining ilmiyligi bilan ajralib turadi. Noilmiy sotsiologiya (masalan, tarixiy materializm) o'z qimmatini yo'qotadi; sotsiologiyaning ilmiy bilish metodlari tabiiyotshunoslikning ilmiy bilish metodlariga ancha yaqindir;

Ijtimoiy falsafa ijtimoiy borliqni bilishda umumfalsafiy metodlar: induksiya va deduksiya, mavxumlashtirish, analiz va sintez, modellashtirishdan foydalanadi.

Ijtimoiy falsafaning ijtimoiy fanlarga bo'lgan munosabatini belgilashda quyidagi omillarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Birinchidan, ijtimoiy falsafa ijtimoiy hayotni yaxlit holda tasvirlabgina qolmay, balki ijtimoiy institutlarni jamiyat hayotidagi o'rni va rolini belgilaydi. Ikkinchidan, ijtimoiy falsafada shaxs va jamiyatning o'zaro munosabati masalasi muhim o'rin tutadi. Uchinchidan, ijtimoiy falsafa jamiyatning asoslarini, ya'ni mavjudlik shart-sharoitlarini aniqlaydi, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash muammolari ustida bosh

---

2 К.: Крапивенский С.Э. Социальная философия. М., 1995. С.16-17).

qotiradi. Nihoyat, ijtimoiy falsafa ijtimoiy hayotni ilmiy bilishning metodologik masalalarini hal etadi.³

Ijtimoiy falsafa boshqa ijtimoiy fanlar: iqtisodiy nazariya, sotsiologiya, politologiya, tarix, huquq, statistika va boshqa fanlar bilan yaqin aloqadordir. Ijtimoiy falsafa bu fanlardan quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

a) ijtimoiy hayotni yuqori darajada umumlashtiradi, mavxum tushunchalar, qonunlar va tendensiyalarni ochib beradi, o'z xulosalarini umumiy nazariya shaklida umumlashtiradi;

b) konkret ijtimoiy fanlar uchun ijtimoiy hodisalarni bilishda metodologik asos hisoblanadi;

v) jamiyat rivojlanishining umumiy qonunlari va tendensiyalarini o'rganadi. U tarixiy taraqqiyotning umumiy nazariyasi hisoblanadi.

Ijtimoiy falsafaning umumnazariy va metodologik vazifalari:

jamiyat mohiyati;

ijtimoiy hayotning tub mohiyatini bilishda;

jamiyatning yaxlit ijtimoiy sistema sifatida tadqiq etishda;

ijtimoiy hayotning asosiy sohalarini, jamiyatni moddiy va ma'naviy asoslarini o'rganishda;

tarixning mohiyati va ma'nosini;

insonning falsafiy muammolarini tadqiq etishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy falsafa boshqa fanlarning ilmiy nazariyalarini ishlab chiqishda metodologik asos rolini o'ynaydi. Har qanday ijtimoiy fan jamiyat rivojlanishi va inson to'g'risidagi falsafiy ta'limotga tayanadi.

U avvalo o'z "Men"ni namoyon etishni haetiy, zaruriyat ekanligini asoslab beradi; o'zi va jamiyat uchun intiluvchi uchun, o'z sharoitlarini o'zgartirmoqchi bo'lgan kishilar faoliyatning nazariy asosidir.

Jamiyat ijtimoiy munosabatlarni tubdan isloh qilishga, inson faoliyatini yanada faollashtirishga, madaniyat resurslaridan to'laroq foydalanishga ehtiyoj sezgan vaqtda ijtimoiy falsafaga murojaat qiladi.

S. L. Frankning fikricha, ijtimoiy falsafaning vazifasi «jamiyat o'zi nima, uning inson hayoti uchun qanday ahamiyati bor, uning haqiqiy borlig'i nimada va u bizdan nimani talab etadi»⁴ singari savollarga javob berishdir.

Jamiyat va inson tabiatning bir qismi bo'lishiga qaramay, ijtimoiy jaryonlar bilan uzviy bog'langan. Jamiyatda moddiy va ma'naviy, ob'ektiv va sub'ektiv omillar amal qiladi. Inson faoliyati ongli, ongsiz, ratsional va irratsional belgilarga egadir. Inson

---

3 Шаповалов В. Ф. Основы философии современности. К итогам XX века. Курс лекции. - М.: 1998. с. 92.

4 Барулин В. С. Социальная философия. Учебник для вузов. М., 1999, с-3

o'z ehtiyojalari, manfaatlari, maqsadlarini amalga oshirishga harakat qiladi, xuddi ana shu jarayonda ijtimoiy hayot vujudga keladi.

Ijtimoiy falsafaning bilish ob'ekti ijtimoiy hayot va ijtimoiy jarayonlardir.

Ijtimoiy falsafa jamiyatni bilishda unga xos bo'lgan tabiiy tomonlarga, individual, shaxsiy jihatlarga emas, balki ijtimoiy hayotni tadqiq etishga ko'proq e'tibor beradi.

Ijtimoiy hayot iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy sohalarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy harakat va ijtimoiy munosabatlarning asosiy sub'ektlari: ijtimoiy guruhlar yoki yaxlit jamiyatdir.

Ijtimoiy falsafa - sotsial hodisalarning o'zaro aloqalari umumiy qonuniyatlari va tendensiyalari to'g'risidagi falsafiy qarashlar sistemasidir.

Ijtimoiy falsafa quyidagi funksiyalarni bajaradi:

Gnoseologik funksiya: yaxlit jamiyat rivojlanishining umumiy qonun va yo'nalishlarini tadqiq etadi, yirik ijtimoiy guruhlar, ijtimoiy jarayonlar to'g'risida ilmiy bilimlar beradi.

Metodologik funksiya: soidad hodisalarni bilishning ilmiy metodlari to'g'risida bilimlar beradi; nazariya, kategoriya, qonun, prinsiyalarni ishlab chiqadi. Ijtimoiy falsafa boshqa ijtimoiy fanlar uchun metodologiya rolini o'ynaydi.

Ilmiy bashorat funksiyasi.

Dunyoqarash funksiyasi.

Tanqidiy funksiyasi (hamma narsaga tanqidiy qarashni o'rgatadi).

Aksiologik (qadriyatlar) funksiyasi.

Bu funksiyalar bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ular yaxlit holda ijtimoiy falsafiy bilimlarning o'ziga xosligi va mohiyatini belgilaydi. Ijtimoiy falsafa o'z mohiyati bilan jamiyat istiqbolini ilmiy asosda ko'ra oladigan fandir. Uning asosiy vazifasi tarixiy voqyealarni va ijtimoiy sistemaning rivojlanish qonuniyatlari va yo'nalishlari (tendensiyalari)ning hal qiluvchi omillarini aniqlashdir.

Ijtimoiy falsafa bilishning turli-tuman nazariy modellaridan foydalanadi. Bilish ob'ektiga har tomonlama yondashadi. Tarixiy jarayonga jahon tarixi nuqtai nazaridan yondashadi. Unda formatsiyali, sivilizatsiyali, ko'p variantli shakllar mavjud. Shuningdek, siklli rivojlanish jamiyatning rivojlanishida tarixiy bosqich va xakozolar o'z ifodasini topadi. Turli-tuman yondashuv jamiyat xaqida to'liq tasavvur beradi. Ijtimoiy falsafa insonga tarixning sub'ekti va ob'ekti sifatida qaraydi. Insoniyat tarixi turli-tumanlikdan iboratdir.

Milliy mustaqillik ijtimoiy fanlarni, ayniqsa, falsafani bir yoqlama kommunistik mafkura zug'umlaridan ozod qilib, uning har tomonlama rivojlanishi uchun keng yo'l ochdi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» singari asarlarida ijtimoiy falsafa

oldida turgan eng muhim masalalar ko'rsatildi. Jamiyatshunos faylasuflarimizning e'tibori eng dolzarb muammolarga jalb etildi.

Tayanch tushunchalar

Falsafa, ijtimoiy falsafa, antropologiya, gnoseologiya, metodologiya, ontologiya, dialektika, metafizika, sinergetika.

Nazorat uchun savollar

1. Ijtimoiy falsafaning predmetiga ta'rif bering.
2. Ijtimoiy falsafaning falsafa fani bilan aloqasi.
3. Ijtimoiy falsafaning funksiyalari ustida to'xtalib o'ting.
4. Ijtimoiy falsafaning dunyoqarashlik funksiyasini tushuntirib bering.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. 11-jild. -T.: O'zbekiston, 2003. – 320 b.
2. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilishdir. -T.: O'zbekiston, 2005. – 134 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017. – 104 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
5. Falsafa. Qomusiy lug'at. – T., «Sharq», 2004 yil, 151-152 betlar.
6. J.Tulenov Jamiyat falsafasi. Oltinchi bo'lim. – T., 2001 yil.
7. Falsafa. O'quv qo'llanma. E.Yusupovning umumiy tahriri ostida. – T., «Sharq», 1999 yil, 252-255 betlar.
8. Osnovi filosofii. Pod redaksiyey Axmedovoy M. i V.S.Xana). – T., izd. «Mexnat», 2004 god. Razdel X. – str. 351-410.
9. Falsafa (Matluba Ahmedovanning umumiy tahriri ostida) – T., «O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati» nashriyoti, 2006 yil, 354-410 betlar.
10. S.E. Krapivenskiy. Sotsialnaya filosofiya. Uchebnik dlya vuzov.- Moskva, Gumanitarno-izdatelskiy sentr «VLADOS», 1998 yil, 3-17 betlar.
11. V.S.Barulin «Sotsialnaya filosofiya» Uchebnik dlya vuzov.- Moskva, FAIR-PReSS, 1999 yil, 4-8 betlar.

2-mavzu: Ijtimoiy falsafa tarixi (2 s.)

Reja:

1. Ijtimoiy falsafiy fikrlarning shakllanishi va taraqqiyoti. Eng qadimiy davrlardan XIX asrlarga qadar.
2. XIX asrda ijtimoiy falsafa. Ijtimoiy falsafaning fan sifatida falsafadan ajralib chiqishi.
3. XX asr ijtimoiy falsafasi.

Ijtimoiy falsafa jamiyat haqidagi falsafiy bilimlarni o'zida mujassamlantiradi. Falsafa fanining shakllanishi va taraqqiyot tarixi ayni vaqtda ijtimoiy falsafaga ham bevosita dahldor, zotan falsafiy bilimlar eng qadimiy davrlardan boshlab inson va uning olamga munosabati muammosini o'z ichiga oladi. Falsafa tarixi ayni vaqtda ijtimoiy falsafa tarixi hamdir.

Ijtimoiy falsafaning tarixi, olimlar fikricha, 3 bosqichni o'z ichiga qamrab oladi.⁵

1. Ijtimoiy falsafaning shakllanishi va taraqqiyoti. Bu XIX asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.
2. XIX asr ijtimoiy falsafaning maxsus yo'nalish sifatida ajralib chiqishi.
3. XX asrda ijtimoiy falsafaning taraqqiyoti.

Ijtimoiy-falsafiy bilimlarning shakllanishi va taraqqiyoti antik davr falsafasidan tortib to XIX asrga qadar bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda ilgari surilgan falsafiy qarashlar nafaqat olam, tabiat haqidagi bilimlarni, ayni vaqtda jamiyat va inson, insonning jamiyatga munosabati haqidagi bilimlarni ham o'z ichiga qamrab olgan edi. Shundan kelib chiqqan holda ijtimoiy-falsafiy bilimlar odamlar jamiyat bo'lib yashay boshlagan davrlardan shakllana boshlagan, degan xulosaga kelish o'rinli. Ijtimoiy-falsafiy bilimlar dastavval qadimgi Sharq mamlakatlari – Bobil, Misr, Xitoy, Xindiston, Markaziy Osiyoda shakllangan. «Avesto»da, Konfutsiy asarlarida, «Ramayana», «Maxobxorat»da jamiyat haqida fikrlar mavjud. Eramizdan avvalgi VI-V asrlardan boshlab qadimiy Yunoniston falsafasida jamiyat, inson muammolari tahlil qilingan. Aynan qadimgi Yunonistonda ijtimoiy falsafiy bilimlarga asos solingan.

Yunon faylasuflari Platon (e.a. 427-347 yillar) va Aristotel (e.a. 384-322 yillar)ning jamiyat, inson, uning jamiyatga munosabati haqidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlari uzoq vaqt mobaynida jamiyatni ilmiy anglashga yordam bergan.

Aristotelning falsafiy qarashlarida jamiyatga taalluqli bir qator muammolar ko'tarilgan. Bular: jamiyatning kelib chiqishi; mehnat taqsimoti; qullik, tabaqalanishning kelib chiqishi; ta'lim-tarbiya; iqtisodiy va siyosiy hayot masalalari va hokazolar.

---

⁵ В.С.Барулин. Социальная философия. Учебник для вузов.-Москва, «ФАИР – ПРЕСС, 1999 й, 4-22 бетлар.

Ayni vaqtda Aristotel qarashlarida jamiyatni falsafiy anglashning 2 asosiy tomoni o'z aksini topgan. Bu, birinchidan, Aristotelning axloqiy ta'limoti va ikkinchidan, davlat to'g'risidagi ta'limoti. Aristotel jamiyatni davlat bilan uzviy birlikda olib qaraydi. Aristotelning fikricha, jamiyatni davlatdan ajratib bo'lmaydi, inson siyosiy mavjudot hisoblanadi. Aristotel qadimgi Yunonistonning 158 shahar-davlatlari tarixini tiklashga muvaffiq bo'lgan.

Jamiyat haqidagi ilk falsafiy qarashlar qadimdan boshlab Markaziy Osiyo mintaqasida shakllangan. Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-falsafiy bilimlarning shakllanishi uzoq tarixga ega. U dastlab boy ma'naviy merosimiz – xalq og'zaki ijodida, so'ng esa qadimiy yozma madaniy yodgorliklarda o'z ifodasini topgan. Bu madaniy yodgorliklarga; a) qadimgi toshbitiklar; «Avesto», buyuk allomalarimiz qoldirgan manbalar kiradi.

Jamiyat va insonni falsafiy anglash muammolari Markaziy Osiyolik buyuk mutafakkirlarni Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy; yirik olim, shoirlar Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy asarlarida aks etgan. XIX asrga qadar falsafiy qarashlarda ijtimoiy falsafaga doir ikki muammo o'z yechimini topgan.

1. Jamiyatni, uning tarkibini falsafiy tahlil etish.

2. Jamiyat tarixini falsafiy anglash.

Ingliz faylasufi Tomas Gobbs (1588-1679 yillar), fransuz mutafakkiri Jan Jak Russo (1712-1778 yillar), Sen Simon (1760-1826 yillar); ingliz olimlari Adam Smit va David Rikardo jamiyat, uning tarkibi haqidagi ilmiy bilimlarni ilgari surdilar. Masalan, Jan Jak Russo «Odamlar o'rtasidagi tengsizlikning kelib chiqishi va uning sabablari haqidagi mulohazalar» asarida mulkiy tengsizlik, jamiyatning boy va qashshoqlarga bo'linishi ijtimoiy tengsizlikning birinchi bosqichidir deb hisoblaydi. Ikkinchi bosqich davlatning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Uchinchi bosqichda hokimiyat zulm va adolatsizlik hokimiyatiga aylanadi, deb tahlil etish asosida ideal jamiyat g'oyasini ilgari suradi⁶.

Jamiyat tarixini falsafiy anglash ijtimoiy falsafada miloddan oldingi davrlardan boshlab yuzaga kela boshlagan. Bu – tarix falsafasi, deb yuritiladi. Qadimiy yunon olimlari Gerodot (er.av. 485-425 yillar atrofida), Fukidid (er.av.460-480 y.), Demokrit, Platon, Aristotel asarlarida jamiyatlar tarixi haqidagi falsafiy fikrlar ilgari surilgan.

Tarix falsafasi muammolari Avgustin Avreliy (354-430 yillar), Foma Akvinskiy (1225-1274) asarlarida ifodalangan.

---

6 Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. I-қисм. Т., 2004 йил 264-бет.

Olimlar Volter (1694-1778 yillar), Djambattista Viko (1668-1744 yillar), Iogann Gottlib Fixte (1762-1814 yillar), Iogann Gotfrid Gerder (1744-1803 yillar) asarlari tarixni falsafiy anglashga qaratilgan.

Fransuz faylasufi Volter jamiyat manfaatlaridan yiroq monarxiya hokimiyatiga qarshi kurashga o'zining butun umrini bag'ishladi va jamiyatni aql-zakovat asosida o'zgartirish mumkinligiga ishonadi. Nemis olimi, ma'rifatparvari Gerder «Insoniyat tarixi falsafasiga doir g'oyalar» asarida Germaniyada XVIII asr oxirigacha hukm surgan tarixni teologik tushunishga qarshi kurashdi.

Ijtimoiy falsafa taraqqiyotining ikkinchi bosqichi XIX asrda ilgari surilgan falsafiy g'oyalarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichning o'ziga xos tomoni shuki, jamiyat haqidagi uzoq tarix davomida to'plangan falsafiy bilimlar ijtimoiy falsafaning fan sifatida falsafa bag'ridan ajralib chiqishiga, mustaqil ilm sohasiga aylanishiga sababchi bo'ldi. Shu davrdan e'tiboran ijtimoiy falsafaning predmeti, muammolari doirasini ilmiy tahlil etish boshlanadi.

Ijtimoiy falsafaning mustaqil ilm sohasiga aylanishida olimlar Gegel, Marks, Kont, Spenserlarning o'ziga xos o'rinlari bor.

Vilgelm Fridrix Gegel (1770-1831 yillar) nemis klassik falsafasining yirik namoyondasi. U o'zining «Rux fonomenlogiyasi», «Tarix falsafasi» asarlarida jamiyatni falsafiy anglashning yaxlit tizimini ishlab chiqdi. U jamiyat tarixining, undagi tarixiy jarayonlarning mohiyati, umuman jamiyat, uning tarkibiy tizilishi, fuqarolik jamiyati, davlatni boshqarish usuli, axloq, oila haqidagi chuqur tahlilga asoslangan falsafiy fikrlarni ilgari surdi.

Gegel ijtimoiy falsafani fan darajasiga ko'tardi.

Ijtimoiy falsafaning shakllanishi va taraqqiyoti K.Marks nomi bilan bevosita bog'liq. U jamiyatga materialistik yondoshish asosida o'ziga xos ta'limot - jamiyat falsafasi – (tarixiy materializm) ta'limotini ishlab chiqdi. U jamiyatni murakkab tarkibiy tizilishga ega ijtimoiy organizm sifatida ta'rifladi. Uning fikricha, jamiyat taraqqiyoti tabiiy – tarixiy jarayon bo'lib, u to'g'ri chiziqli tarzda bir formatsiyadan ikkinchisiga o'tib boradi. Marksning kommunizm to'g'risidagi qarashlari xristianlik dini muhitida va xayoliy sotsialistlar ta'sirida shakllanganligini e'tibordan soqit qilmaslik darkor.

Ma'lumki, xristianlikka o'tish «Bibiliya»da uch bosqichli etib ko'rsatiladi. Birinchi bosqichda odam xudodan va do'zax azoblaridan qo'rqqani uchun qullardek, shunchaki bir dinga e'tiqod qiladi. Ikkinchi bosqichda esa xudoga yalinib-yolvorib, o'z taqdirini yaxshilashni iltimos etadi. Uchinchi bosqichda «Injil»dagi g'oyalar uning ongi va qalbidan mustahkam o'rin olib, muqaddas ruh qaror topgach, individ erkin ravishda diniy ibodatlar, rasm-rusumlar, urf-odatlarini bajaradi. K.Marks ham jamiyat taraqqiyotini shunga o'xshash tarzida tasavvur etib, odamzod quldorlik jamiyatida quldordan qo'rqib, feodal va kapitalistik jamiyatlarda mulkdorlarga yalinib-yolvorib hayot kechiradi. Kommunizm esa erkin mehnatkashlar jamoasi

shakllanib, ular sinfsiz va davlatsiz jamiyatda farovon turmush kechirishlarini «bashorat» qiladi. Ma'lumki, olimlar, faylasuflar azal-azaldan tenglik, adolat, erk, ozodlik, farovonlik qaror topgan ideal jamiyatni orzu qilganlar va bunday jamiyatga erishishning yo'llari haqidagi turli-tuman qarashlarni ilgari surganlar. Xristianlikdagi haloskorning kelishi va zolimlarning jazolanishi haqidagi g'oyalar ruhida tarbiyalangan Ovrupo aholisi orasida marksizm keng tarqalib, Rossiyada u o'zining takomilini topdi. Bolshevizm bu mamlaktada pravoslaviening dunyoviy ko'rinishidagi dinga aylandi. Agar xristianlikda xristianlar chin insonlar sanalib, yereslar – dindand qaytganlar g'ayriinsonlar, ularni jazolash savob hisoblangan bo'lsa, marksizmda mulkdorlar g'ayriinsoniyalar, mulksizlar esa chin insonlar sirasiga kiritildi. Binobarin chinakam insoniy jamiyat shakllanishi uchun mulkdor sinflarni qatli om etish qonuniy jarayon sifatida talqin etildi. Bu hol marksizmning jamiyat to'g'risidagi ta'limotining qadrsizlanishiga olib keldi.

Fransuz faylasufi Ogyust Kont (1798-1857 yillar) jamiyat haqida o'z ta'limotini yaratdi. U «Pozitiv falsafa» kursi (6 jildli) kitobida jamiyatni murakkab tuzilishga ega rivojlanib boruvchi organizm hisoblaydi. Uning fikricha, jamiyatni pozitiv ilmlar asosida qayta qurilishi mumkin.

Ijtimoiy falsafaning muammolari ingliz faylasufi va sotsiologi Gerbert Spenser (1820-1903 yillar) asarlarida o'z yechimini topgan. Spenser «Ijtimoiy statistika», «Sotsiologiya asoslari» kitoblarida jamiyatga organik yondashuv g'oyasini ishlab chiqdi. U jamiyat xuddi tirik organizm kabi faoliyat ko'rsatadi, uning har bir elementi ma'lum funksiyalarni bajaradi, deb hisoblaydi. Ijtimoiy taraqqiyotning asosiy qonuni, Spenser fikricha, eng moslashuvchan jamiyatlarning kurashidir.⁷

XX asrda ijtimoiy falsafa bilan birgalikda sotsiologiya rivojlana boshladi; turli-tuman ta'limotlar ilgari surildi. Bularga neopozitivizm, psixologik sotsiologiya, industrial sotsiologiya yo'nalishidagi qarashlarni misol tarzida kiritish mumkin. Shu o'rinda ijtimoiy falsafa bilan sotsiologiya orasidagi umumiylik va farqni aniqlash lozim bo'ladi.

Ijtimoiy falsafa jamiyat, inson, ijtimoiy taraqqiyot va ijtimoiy bilishning eng umumiy qonunlari to'g'risida bahs yuritadigan fan. Ijtimoiy falsafa sotsiologiya uchun umumnazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Jamiyatning mohiyati, ichki taraqqiyoti qonuniyatlarini bilmay turib, aniq jamiyat va undagi ijtimoiy munosabatlarni to'g'ri tushunish mumkin emas. Agar ijtimoiy falsafa jamiyat haqidagi nazariyalar, ta'limotlarni ifodalasa, sotsiologiyani aniq jamiyat, undagi ijtimoiy aloqa va munosabatlar qiziqtiradi. Sotsiologiya fanining rivojiga katta hissa qo'shgan olimlardan biri, uning asoschisi fransuz faylasufi va sotsiologi Emil Dyurkgeym

---

11 Қаранг. Қомусий луғат. – Т, «Шарқ», 2004 йил, 377-бет.

(1858-1917 yillar) hisoblanadi. U jahonda birinchi sotsiologiya professori, «Sotsiologik yilnoma» jurnalining asoschisidir.

Sotsiologiyaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi ingliz olimi Gerbert Spenser nomi bilan bog'liq. U birinchi bo'lib, «Sotsiologiyaning asoslanishi» asarida sotsiologiya fanining predmeti, muammolari, vazifalarini aniqlab berdi. Unga ko'ra sotsiologiyaning vazifasi jamiyatning eng umumiy evolyusiya qonunlarini ochishga xizmat qiladigan sotsial faktlar va sotsial jarayonlarni o'rganishdir.

XX asrdagi ijtimoiy-falsafiy bilimlarning shakllanishi va taraqqiyotida nemis olimlari O.Shpengler (1880-1936 yillar), Karl Yaspers (1883-1969 yillar), fransuz faylasufi Anri Bergson (1859-1941 yillar)larning qarashlari muxim o'rni tutadi.

Osvald Shpengler «evropa quyoshining so'nishi» asarida madaniyat va sivilizatsiyaning o'zaro bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi.

XX asrdagi ijtimoiy falsafiy qarashlarda inson muammosiga alohida e'tibor qaratilgan. Ijtimoiy taraqqiyotda inson aqlu-zakovatining o'rni, inson qadriyati, insonparvarlik, gumanizm g'oyalari ijtimoiy-falsafiy qarashlarning asosini tashkil etadi.

Ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichi, jahon miqiyosida mustamlakachilikning barham topishi, jahon haritasida yangi, mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi ijtimoiy-falsafiy fikrlar taraqqiyotiga turtki bo'ldi.

SSSR ning yemirilishi, O'zbekistonning o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi ijtimoiy taraqqiyotga yangicha yondashuvni talab qiladi.

Jamiyat, ijtimoiy taraqqiyot muammolariga o'ziga xos yondashuv O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida o'z ifodasini topgan.

Islom Karimovning hozirgi zamon jamiyati, jahon miqiyosida kechayotgan ijtimoiy jarayonlar, mustaqillikni qo'lga kiritgan O'zbekistonning o'ziga xos ijtimoiy taraqqiyot yo'li – ijtimoiy taraqqiyotning «o'zbekcha modeli» haqidagi qarashlari ijtimoiy-falsafiy bilimlar rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

XIX asrda G'arbiy yevropa mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy hayotida 'ro'y bergan muhim o'zgarishlar, tabiiyotshunoslikda erishilgan yutuqlar jamiyat to'g'risida yaxlit va bir butun falsafiy ta'limot yaratishni, ijtimoiy falsafaning shakllanishini taqazo etdi. Ijtimoiy falsafaning shakllanishi va rivojlanishida buyuk faylasuflar: Gegel, Marks, G.Spenser, M. Veberning asarlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Gegelning ta'lim berishicha, ijtimoiy strukturaning tub asosini ma'naviy madaniyat tashkil etadi. Ma'naviy madaniyat o'z mohiyatiga ko'ra ob'ektiv xarakterga ega bo'liO, uning mavjudligi yoki amal qilishi ayrim individlarning xohish- irodasiga bog'liq emasdir. Balki aksincha, har bir individ jamiyatga xos bo'lgan ma'naviy madaniyat qadriyatlarini o'zlashtiradi, madaniyat talablariga bo'ysunadi. Agar ayrim kishilar ijtimoiy shartlangan madaniy qadriyatlarni tushunmasa va anglamasa,

madaniy qadriyatlar unga nisbatan tashqi majbur qiluvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Gegelning fikricha, ma'naviy madaniyat «jahoniy aql» («mutlaq ruh») muqarrar va to'xtovsiz ravishda amal qiladi.

Gegel faqat ma'naviy madaniyatgina jamiyatning bir butun sistema sifatida rivojlanishi uchun imkon beradi, deb hisobladi. U ayniqsa o'ziga zamondosh bo'lgan G'arbiy yevropa madaniyatiga alohida e'tibor berdi. U ana shu madaniyatning keng yoyilishi, barcha qit'a va mamlakatlarni jipslashuviga, jahon hamjamiyatining qaror topishiga olib keladi, deb ta'kidladi.

Karl Marks ijtimoiy hayotning fundamental asosini iqtisodiy munosabatlarda ko'rdi. U ijtimoiy hayot realliklaridan kelib chiqdi: sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi bilan inson tabiatni faol o'zlashtiruvchi va o'zgartiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ldi. Sanoat taraqqiyoti ishlab chiqarishning keng tarmoqlarini vujudga keltirdi.

Ishlab chiqarish rivojlana boshladi; iqtisodiy munosabatlar ijtimoiy hayotning zarur sohalaridan biri bo'lib qoldi. Marks ingliz iqtisodchilari: A.Smit va D. Rikardoning «iqtisodiy inson» g'oyasini bir yoqlama rivojlantirdi. Inson hamisha iqtisodiy manfaat, foydani ko'zlar ekan, barcha ijtimoiy munosabatlar asosida iqtisodiy munosabat hal qiluvchi rol o'ynaydi, deb hisobladi.

Biroq iqtisodiy munosabatlar avtomatik ravishda o'z-o'zidan amal qilmaydi, har qanday iqtisodiy taraqqiyot asosida ilm-ma'rifat, ma'naviy madaniyat yotadi. Jamiyat moddiy hayotning asosini tashkil etsa ham, uning normal ishlashi uchun ma'naviy salohiyat, bilim, iymon-e'tiqod va hakoza zarurdir.

Jamiyat hayotining fundamental asosini nima tashkil etadi? degan masala ijtimoiy falsafada hamisha muhim o'rin egallab keldi. Mamlakatimizda ma'naviyat, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish davlat siyosatining ustivor yo'nalishiga aylangan hozirgi sharoitda yuksak ma'naviyatning jamiyat hayotidagi o'rni va rolini yangicha tushunish muhim ahamiyatga egadir.

Buyuk fransuz mutafakkiri Ogyust Kont (1798-1856) jamiyat to'g'risidagi ilmiy nazariyaga, pozitiv falsafa va sotsiologiyaga asos soldi. U birinchi bo'lib metafizik falsafani keskin tanqid qildi: real ijtimoiy hayotdan ajralib qolgan metafizik falsafiy ta'limotlar o'rniga kishilar uchun foydali va ahamiyatli bo'lgan jamiyat to'g'risidagi pozitiv fan yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

O.Kont jamiyat to'g'risidagi yangi fanni «pozitiv falsafa» deb atagan bo'lsa ham, uning qarashlarida ijtimoiy falsafa va sotsiologiya bir-biridan ajralmagan edi (dastlabki qadam sifatida shunday bo'lishi tabiiy edi).

Kontning fikricha, jamiyat individlarning oddiy majmuidan iborat emas: «ijtimoiy atomlar» ham emas, balki rivojlangan individlar uyushmasidir. Ijtimoiy sub'ektlarning o'zaro aloqadorligidir.

Kontning ta'kidlashicha, jamiyat vujudga kelishi va rivojlanishiga ko'ra yaxlit ijtimoiy organizm bo'lib, u sub'ektlar (indivud, tabaqa, sinf)ning rivojlanishiga bog'liqdir. Kont ijtimoiy falsafaga «ijtimoiy statika» tushunchasini olib kirdi. Uning yordamida jamiyat strukturasi tavsifladi. Ijtimoiy falsafa tushunchalarini rivojlantirdi. U «Pozitiv falsafa kursi», «Pozitiv siyosat sistemasi» va boshqa asarlarida falsafa va sotsiologiyani pozitiv fan deb atadi. Bu fanlar ilmiy dalillar va ilmiy kuzatishlarga asoslanadi. Kont falsafa yo'nalishida yangi oqimga - pozitivizmga asos soldi.

Kontning pozitiv ijtimoiy falsafasida jamiyat rivojlanishining bosh negizi va uning qonuniy xarakterga ega ekanligi muammosi muhim o'rin tutadi. Kont insoniyatning intellektual evolyusiyasini «uch bosqich qonuni» orqali tushuntirishga harakat qildi. Bu qonunga muvofiq insoniyatni bilish faoliyati uning ijtimoiy ongi butun insoniyat tarixi o'z taraqqiyotida quyidagi uch bosqichni: aG'teologikG'iloxy rivojlanish; bG'metofizik bosqich; vG' pozitiv yuksalish bosqichlarini kechiradi.

Teologik rivojlanishda diniy-mifologik ong ustun edi. Teologik ong kishining tashki olamga o'z munosabatlarini belgilashi, axloq normalarini shakllantirishlari, kundalik muammolarni hal etishlariga imkon bergan.

Metofizik ong bosqichida kishilar diniy tasavvurlarga emas, balki falsafiy tushunchalarga asoslanadilar. Tushunchalar esa inson hayotining real jarayonlarini aks etiradi, real hayotdan kelib chiqadi. Lekin bu bosqichda kishilarning bilimi ancha past bo'lgan. Metafizik metod teologik qarashning mavqeyini pasaytirgan.

Inson ongining pozitiv bosqichida kishilar olamni bilish va ilmiy kuzatishlar asosida olib boradilar. Bu davrda teologik (diniy-mifologik) qarash va metafizik mavhum qarashlar o'z ahamiyatini yo'qotib, olamni bilishda ilmiy tushuncha va qonunlarga tayanishning ahamiyati kuchayadi. Rivojlanish qonuniyatlarini bilish, tabiiy qonunlarning avvaldan ko'rish, sezish, o'rganishning ahamiyati ortib bordi.

Kont jamiyat to'g'risidagi fanning rivojlanish muammolarini biologiya va astronomiya qonunlari bilan bog'lashga va hal etishga harakat qildi. Hatto jamiyatning rivojlanishiga iqlim va aholining irqiy tuzulishi ta'sir etadi, deb hisobladi. Kontning fikricha, jamiyat rivojlanishining asosiy omili insoniyatning intellektual evolyusiyasidir.

Fan inson intellektual evolyusiyasining oliy tipi, yuqori bosqichidir. Jamiyatning rivojlanishi qonuniy va progressiv jarayondir. Rivojlanish jarayonida ijtimoiy mehnat taqsimoti muhim ijobiy rol o'ynaydi.

Kont «Pozitiv siyosat sistemasi» asarida kishilarning siyosiy faoliyatiga alohida e'tibor berdi. Sivilizatsiya taraqqiyotida insoniyat uzluksiz ravishda jismoniy, axloqiy, aqliy va siyosiy jihatdan rivojlanadi. Bu esa insoniyatning intellektual evolyusiyasi asosida sodir bo'ladi. Kont o'z ta'limotida jamiyat rivojlanishida

garmoniya(uyg'unlik) muammosini hal etishga, jamiyat barqarorligiga erishish yo'llarini ko'rsatishga harakat qildi.

Kont jamiyat garmoniyasi deganda ijtimoiy sistemaning qismlari va bo'laklari ichidagi ma'naviy, siyosiy, iqtisodiy biologik tomonlarning uyg'unlashuvini nazarda tutdi. Jamiyat garmoniyasi har xil shaxslar va ijtimoiy qatlamlarning manfaatlarini uyg'unlashtirish va moslashtirishdan iboratdir.

Siyosiy hokimiyat siyosatchilar va ijtimoiy sub'ektlarning manfaatlarini adolatli ravishda moslashtirishi lozim.

Kont fikricha, jamiyat garmoniyasi va barqarorlikning muhim sharti jamiyatda tabaqalar, xalq va shaxsning normal yashash imkoniyatidir. Jamiyat garmoniyasi va barqarorligi faqat fan yordamida hal etiladi. Fan jamiyatdagi barcha qism va uyushmalar o'rtasidagi munosabatlar mexanizmini yaratadi, ijtimoiy qatlam va shaxslararo manfaatlarni muvofiqlashtiradi.

O.Kontning ijtimoiy falsafaga oid qarashlari hozirgi davr uchun ham ahamiyatlidir. U jamiyatga yaxlit ijtimoiy sistema sifatida qaradi. Jamiyat rivojlanishining qonuniyatli va progressiv xarakterga ega ekanligini ko'rsatdi. Bu jarayonda^ mehnat taqsimotining rivojlanishi, kishilarning siyosiy faolligi, fan va ma'naviy madaniyatning katta rol o'ynashini alohida ta'kidladi.

Kont tomonidan ilgari surilgan jamiyatning garmoniyali rivojlanishi, ijtimoiy barqarorlik omillari va ijtimoiy sub'ektlar manfaatlarini moslashtirish zarurligi to'g'risidagi g'oyalar bugun kun uchun ham ahamiyatlidir.

Kontning pozitiv ta'limotida falsafa, tabiiy va ijtimoiy fanlarning dalillaridan keng foydalanish, jamiyatga ijtimoiy organizm deb qarash yetakchi o'rinni egalladi.

Ijtimoiy falsafiy ta'limot yaratishga ingliz olimi va faylasufi Gerbert Spenser (1820-1903) munosib hissa qo'shdi. U «Sintetik falsafa» asarida tabiiy va ijtimoiy hodisalarni sintetik asosda talqin etdi. Spenser yana «Boshlang'ich asoslar», «Ilmiy-siyosiy va falsafiy tajribalar» kabi asarlarida jamiyatning organik nazariyasini yaratdi.

Unda jamiyat rivojlanishida biologik va ijtimoiylik tomonlarning o'zaro ta'sirini ko'rsatdi. Jamiyatga biologik va ijtimoiy omillarning yaxlit birligi sifatida qaradi. Jamiyatni ijtimoiy-tabiiy birlik sifatida ta'rifladi.

G.Spenser evolyusiya muammosini o'ziga xos tarzda hal etdi, evolyusiyaga xos quyidagi muhim belgilarni ko'rsatdi:

- a) oddiydan murakkabga o'tish (integratsiya);
- b) bir xillikdan ko'p xillikka o'tish(differensiatsiya);
- v) beqarorlikdan barqarorlikka o'tish.

Ijtimoiy evolyusiya nima? Ijtimoiy evolyusiya jamiyat rivojlanishining progressiv usuli, ijtimoiy institutlar faoliyatining murakkablashuv va takomillashuv sari yo'nalishidir. Ijtimoiy evolyusiya insonlar ehtiyoji bilan shartlangan ob'ektiv

jarayondir. Ijtimoiy evolyusiya insonlar faoliyatini va har xil ijtimoiy institutlarning ahamiyatini oshiradi, shuningdek, u individlarni ham hisobga olishi zarur.

Ijtimoiy evolyusiya kishilarning turli-tuman avlodlari tomonidan amalga oshiriladi. Natijada jamiyatning ko'pgina funksiyalari, hajmi, turli-tumanligi, muayyanligi va murakkabligi o'zgaradi, kengayadi va rivojlanadi.

G.Spenser ham O.Kont singari jamiyatga muvozanat, garmoniya va barqarorlik zarurligini ta'kidlaydi. Ijtimoiymuvozanat deganda kishilar xatti-harakatining moslashuvini, ular manfaatlarining uyg'unlashuvini, ijtimoiy guruh va institutlar harakatida murosasozlik, o'zaro kelishuvlar bo'lishini nazarda tutdi. Ijtimoiymuvozanat kishilar va ijtimoiy institutlarning o'zaro aloqalarining tengligi sharoitida amal qiladi. Bu omil ijtimoiy barqarorlikni vujudga keltiradi.

Spenserning fikricha, jamiyatning inqirozga yuz tutishi ijtimoiy muvozanat, garmoniya va ijtimoiy barqarorlikni istisno etadi. Jamiyatning inqirozi (tanazzuli) Spenserning fikricha, davlat institutlari faoliyatining samarasizligi tufayli vujudga keladi. Hokimiyat, armiya, tashkilot institutlarning yaroqsizligi ham inqirozni yanada kuchaytiradi. Omma harakatiga ayrim shaxslar, siyosatchilar xalaqit beradilar, xarakatlarning birlashishi buzuladi, markazdan qochish tendensiyasi kuchayadi. Tartibsizlik sanoat va savdo tashkilotlarining faoliyatini izdan chiqaradi. (q.:Spenser G. «Sistema sinteticheskoy filosofii».M.1998. S. 314)

Spenserning ta'limoti hozirgi sharoitda katta ahamiyatga egadir. SSSR parchalangandan so'ng vujudga kelgan mustaqil respublikalardagi harakatlar bu g'oyaning hayotiy ekanligini tasdiqlamoqda. Pozitivizm falsafasi asoschilari O. Kont va G. Spenserning jamiyatdagi garmoniya va muvozanat ijtimoiy barqarorlikning asosidir, degan g'oyasi g'oyatda qimmatlidir. Pozitivizm ijtimoiy hayotning turli hodisalarini, ayniqsa, turli-tuman ijtimoiy institutlar strukturasi va barqarorligini tahlil qilishga alohida e'tibor berdi. Natijada ijtimoiy falsafiy tafakkurda strukturali funksional tahlil oqimi vujudga keldi. Unga Amerakilik faylasuflar: T.Parsons (1902-1979) R.Merton (1910) asos soldilar.

Strukturali funksional tahlilda asosiy e'tiborni ijtimoiy sistema barqarorligiga, uning normal yashashiga qaratildi. Bu nazariya tarafdorlarinig fikricha, jamiyat o'zgaradi, inqirozga uchraydi, har hil ijtimoiy tashkilotlarning funksiyalari o'zgarib turadi.

Bu oqim ijtimoiy sistemadagi funksional tomonlarning paydo bo'lishini, adaptatsiya (moslashuv, ko'nikish) va maqsadga erishish, integratsiya birlashuv, qo'shilish, strukturani qayta tashkil etish, ijtimoiy keskinlikni yumshatish yo'llarini o'rganadi. Ijtimoiygarmoniya ijtimoiy kelishuvga qarama-qarshi bo'lgan muammolarni o'rganadi. Ijtimoiysistemani buzishga, inqirozga olib keladigan har qanday holatlarni tahlil etadi.

Darendorfning fikricha, ijtimoiy konfliktlar:

a) ijtimoiy sistemadagi muvozanat holatining buzilishini va shu jarayonda rivojlanishning ro'y berishini anglatadi.

b) chunki konfliktlar bo'lmasa, jamiyat inqirozga yuz tutadi.

Ijtimoiy falsafa tarixiy jarayon xarakteriga mos ravishda yangicha qarashlarni ilgari surdi. Taniqli nemis faylasufi Maks Veber (1869-1920) ijtimoiy falsafa rivojiga salmoqli hissa qo'shdi. U ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaga oid ilmiy manbalarni chuqur o'rgandi.

Maks Veber o'zining «Protestantlik axloqi va kapitalizm ruhi», «Xo'jalik va jamiyat», «Sotsial-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy bilishning ob'ektivligi», «Tushunish sotsiologiyasining ayrim kategoriyalari to'g'risida» va boshqa asarlarida ijtimoiy falsafa muammolarini hal etishga harakat qiladi.

M. Veber ijtimoiy falsafani nazariy sotsiologiya deb ta'rifladi: ijtimoiy falsafa kishilar faoliyatini va xulq-atvorini o'rganishi kerak. Jamiyat ayrim individlardan yoki ijtimoiy gruppalardan iborat bo'lishi mumkin. Ular inson faoliyatining dastlabki uyushmalaridir. Shunga muvofiq ijtimoiy falsafaning muhim masalasi ijtimoiy harakatlarni o'rganishdir. Ijtimoiy harakat, M. Veberning fikricha, kishilarning ongli, anglagan o'zaro munosabatlari sistemasi, o'zaro bir-biriga ta'siridir. Inson harakati uning boshqa kishilarning harakatiga nisbatan javobidir. Ijtimoiy harakatdagi motivlarni, qadriyatlarni hisobga olish kerak. Ijtimoiy harakat sub'ektining ma'naviy dunyosini, qadriyatli yo'nalishini tushunmoq zarur. Xarakat ma'nosini tahlil qilish, sezish, tushunuvchan sotsiologiyani vujudga keltirdi.

Tushunish sotsiologiyasida sub'ektning ijtimoiy xarakati va ichki dunyosi mantiqiy fikrlar, tushuncha va hissiyot psixologiyasi orqali ochib beriladi.

M. Veber sotsiologik jarayonlarni ilmiy darajada anglash va tushunishga intildi va bu usulni keng qo'lladi. Bu ijtimoiy harakat sub'ektining ma'naviy olamini o'rganishda qadriyatlar, axloq, siyosat, estetik, diniy qadriyatlarning o'рни katta ekanligini ko'rsatdi.

Shaxs o'z harakatida, niyatida qadriyatlarga asoslanadi. Bu esa inson faoliyati va xulq-atvorining mohiyati va mazmunini belgilaydi. Sotsiolog, filosof ham qandaydir qadriyatlarga tayanadi. M. Veberning fikricha, qadriyatlar hayotiy bo'lib, insonning ongli faoliyati bilan bog'langandir. Har qanday qadriyat ijtimoiy tarixiy asosga egadir.

M. Veber ijtimoiy falsafada ideal tiplar konsepsiyasi (g'oyasi)ni rivojlantirdi. Ideal tip nazariyasida ideal modelni yaratdi. Bu model inson uchun foydali bo'lib, uning manfaatlarini ifodalaydi. Ideal tiplarda axloqiy, siyosiy, diniy va boshqa qadriyatlar asosiy o'rin egallaydi. Shunga muvofiq kishilarning faoliyati va axloqining qoida va normalari belgilanadi. Ideal tiplarning ijtimoiy holati hokimiyat, shaxslararo munosabat, individual va guruh onglari holatlariga qarab belgilanadi. Ma'naviy va boshqa qadriyatlarning o'zaro aloqasi ideal tiplarni ijtimoiy ahamiyatli hodisalar

darajasiga ko'taradi, inson xatti harakatining maqsadini belgilaydi, uni faollikka undaydi.

Tarixiy jarayonda inson harakati tobora oqilona tus oladi, inson faoliyati ratsionallasadi. Inson hayotiga yangiliklar, ijtimoiy o'zgarishlar tobora qo'proq kirib boradi. Shuningdek, Veber huquqiy davlat haqidagi nazariyasida bu davlat fuqarolarning munosabatlarini ratsionallashtiradi, qonunga asoslanadi, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy normalarga tayanadi, degan g'oyani ilgari surdi.

Ijtimoiy falsafa tarixiy jarayon xarakteriga mos qarashlarni ilgari surmoqda. Ijtimoiy falsafa yo'nalishlari ko'pqirrali bo'lganligi sababli tarixiy jarayonning mohiyati va uning harakatlantiruvchi kuchlari to'g'risida ham turlicha qarashlar vujudga keldi. Ayrim nazariyotchilar tarixiy qonunlarning o'rni salmoqli ekanligini e'tirof etadilar. Ayrimlari esa buni inkor etadilar.

Tarixning ma'nosi masalasidagi qarashlar ham bir xil emas. Chunki tarixiy jarayon tahliliga turlicha metodlar asosida yondashadilar. Shunday bo'lishi tabiiydir. Insoniyat tarixi murakkab va xilma-xil reallikdan iborat bo'lib, unda turli kuchlar va omillar amal qiladi. Turli ijtimoiy makon, har xil madaniyat va sivilizatsiyada turlicha omillar amal qiladi.

Inson tarixiga va ijtimoiy hayotiga geografik muhit, ishlab chiqarish kuchlari, texnikaning rivojlanish darajasi, mafkura, axloq, qadriyat, iqlim va boshqalar ham ta'sir ko'rsatadi. Ular bir-biri bilan o'zaro bog'langandir. Tarixiy rivojlanish qanday bo'lishidan qat'i nazar, u umumiy ob'ektiv xarakterga egadir. Insonning hayotiy faoliyati uning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini, manfaatlarini qondirishga qaratilgan jarayondir. U muayyan qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Ijtimoiy falsafaning vazifasi ana shu qonunlarni xolisona o'rganish va izohlashdir. Tarixiy jarayonning ob'ektivligi uning yaxlitligi, birligi, ajralmasligi va bir butunligidadir. Tarix albatta ko'pqirrali va xilma xildir, lekin u bir butundir. Tarixiy rivojlanish sharoitiga, vaziyatga, muammolarni hal etishga qarab turlichadir. Lekin insoniyat tarixi yaxlit jahon tarixidir.

Xalqlar tarixi jahon tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Jahon integratsiyasi ob'ektiv jarayon bo'lib, u murakkab va ziddiyatlidir. Unda qatnashadigan turli mamlakat va xalqlar o'z manfaatlari, maqsadlari, istaklarini amalga oshirishga harakat qiladilar. Insoniyat tarixining ziddiyatli xarakterga ega ekanligi unda ob'ektiv va sub'ektiv omillarshng o'zaro ta'siri mavjudligidadir. Uning yaxlitligi va turli - tumanligi tarixiy jarayonning bir xil va to'g'ri chiziqli rivojlanish bo'ylab emas, aksincha ko'p variantli xarakterga ega ekanligidadir.

Ijtimoiy falsafa o'z mohiyati bilan jamiyat istiqbolini ilmiy asosda ko'ra oladigan fandir. Uning asosiy vazifasi tarixiy voqyealarni va ijtimoiy sistemaning rivojlanish qonuniyatlari va yo'nalishlari (tendensiyalari)ning hal qiluvchi omillarini aniqlashdir.

Ijtimoiy falsafa bilishning turli-tuman nazariy modellaridan foydalanadi. Bilish ob'ektiga har tomonlama yondashadi. Tarixiy jarayonga jahon tarixi nuqtai nazaridan yondashadi. Unda formatsiyali, sivilizatsiyali, ko'p variantli shakllar mavjud. Shuningdek, siklli rivojlanish jamiyatning rivojlanishida tarixiy bosqich va xakozolar o'z ifodasini topadi. Turli-tuman yondashuv jamiyat xaqida to'liq tasavvur beradi. Ijtimoiy falsafa insonga tarixning sub'ekti va ob'ekti sifatida qaraydi. Insoniyat tarixi turli-tumanliqsan iboratdir.

Milliy mustaqillik ijtimoiy fanlarni, ayniqsa, falsafani bir yoqlama kommunistik mafkura zug'umlaridan ozod qilib, uning har tomonlama rivojlanishi uchun keng yo'l ochdi. I. A. Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» singari asarlarida ijtimoiy falsafa oldida turgan eng muhim masalalar ko'rsatildi. Jamiyatshunos faylasuflarimizning e'tibori eng dolzarb muammolarga jalb etildi

XIX asrda G'arbiy yevropa mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy hayotida 'ro'y bergan muhim o'zgarishlar, tabiiyotshunoslikda erishilgan yutuqlar jamiyat to'g'risida yaxlit va bir butun falsafiy ta'limot yaratishni, ijtimoiy falsafaning shakllanishini taqazo etdi. Ijtimoiy falsafaning shakllanishi va rivojlanishida buyuk faylasuflar: Gegel, Marks, G.Spenser, M. Veberning asarlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Gegelning ta'lim berishicha, ijtimoiy strukturaning tub asosini ma'naviy madaniyat tashkil etadi. Ma'naviy madaniyat o'z mohiyatiga ko'ra ob'ektiv xarakterga ega bo'lib, uning mavjudligi yoki amal qilishi ayrim individlarning xohish-irodasiga bog'liq emasdir. Balki aksincha, har bir individ jamiyatga xos bo'lgan ma'naviy madaniyat qadriyatlarini o'zlashtiradi, madaniyat talablariga bo'ysunadi. Agar ayrim kishilar ijtimoiy shartlangan madaniy qadriyatlarni tushunmasa va anglamasa, madaniy qadriyatlar unga nisbatan tashqi majbur qiluvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Gegelning fikricha, ma'naviy madaniyat «jahoniy aql» («mutlaq ruh») muqarrar va to'xtovsiz ravishda amal qiladi.

Gegel faqat ma'naviy madaniyatgina jamiyatning bir butun sistema sifatida rivojlanishi uchun imkon beradi, deb hisobladi. U ayniqsa o'ziga zamondosh bo'lgan G'arbiy yevropa madaniyatiga alohida e'tibor berdi. U ana shu madaniyatning keng yoyilishi, barcha qit'a va mamlakatlarni yig'irlashuviga, jahon hamjamiyatining qaror topishiga olib keladi, deb ta'kidladi.

Karl Marks ijtimoiy hayotning fundamental asosini iqtisodiy munosabatlarda ko'rdi. U ijtimoiy hayot realliklaridan kelib chiqdi: sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi bilan inson tabiatni faol o'zlashtiruvchi va o'zgartiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ldi. Sanoat taraqqiyoti ishlab chiqarishning keng tarmoqlarini vujudga keltirdi.

Ishlab chiqarish rivojlana boshladi; iqtisodiy munosabatlar ijtimoiy hayotning zarur sohalaridan biri bo'lib qoldi. Marks ingliz iqtisodchilari: A.Smit va D. Rikardoning

«iqtisodiy inson» g'oyasini bir yoqlama rivojlantirdi. Inson hamisha iqtisodiy manfaat, foydani ko'zlar ekan, barcha ijtimoiy munosabatlar asosida iqtisodiy munosabat hal qiluvchi rol o'ynaydi, deb hisobladi.

Biroq iqtisodiy munosabatlar avtomatik ravishda o'z-o'zidan amal qilmaydi, har qanday iqtisodiy taraqqiyot asosida ilm-ma'rifat, ma'naviy madaniyat yotadi. Jamiyat moddiy hayotning asosini tashkil etsa ham, uning normal ishlashi uchun ma'naviy salohiyat, bilim, iymon-e'tiqod va hakoza zarurdir.

Jamiyat hayotining fundamental asosini nima tashkil etadi? degan masala ijtimoiy falsafada hamisha muhim o'rin egallab keldi. Mamlakatimizda ma'naviyat, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish davlat siyosatining ustivor yo'nalishiga aylangan hozirgi sharoitda yuksak ma'naviyatning jamiyat hayotidagi o'rni va rolini yangicha tushunish muhim ahamiyatga egadir.

Buyuk fransuz mutafakkiri Ogyust Kont (1798-1856) jamiyat to'g'risidagi ilmiy nazariyaga, pozitiv falsafa va sotsiologiyaga asos soldi. U birinchi bo'lib metafizik falsafani keskin tanqid qildi: real ijtimoiy hayotdan ajralib qolgan metafizik falsafiy ta'limotlar o'rniga kishilar uchun foydali va ahamiyatli bo'lgan jamiyat to'g'risidagi pozitiv fan yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

O.Kont jamiyat to'g'risidagi yangi fanni «pozitiv falsafa» deb atagan bo'lsa ham, uning qarashlarida ijtimoiy falsafa va sotsiologiya bir-biridan ajralmagan edi (dastlabki qadam sifatida shunday bo'lishi tabiiy edi).

Kontning fikricha, jamiyat individlarning oddiy majmuidan iborat emas: «ijtimoiy atomlar» ham emas, balki rivojlangan individlar uyushmasidir. Ijtimoiysub'ektlarning o'zaro aloqadorligidir.

Kontning ta'kidlashicha, jamiyat vujudga kelishi va rivojlanishiga ko'ra yaxlit ijtimoiy organizm bo'lib, u sub'ektlar (indivd, tabaqa, sinf)ning rivojlanishiga bog'liqdir. Kont ijtimoiy falsafaga «ijtimoiy statika» tushunchasini olib kirdi. Uning yordamida jamiyat strukturasini tavsifladi. Ijtimoiy falsafa tushunchalarini rivojlantirdi. U «Pozitiv falsafa kursi», «Pozitiv siyosat sistemasi» va boshqa asarlarida falsafa va sotsiologiyani pozitiv fan deb atadi. Bu fanlar ilmiy dalillar va ilmiy kuzatishlarga asoslanadi. Kont falsafa yo'nalishida yangi oqimga - pozitivizmga asos soldi.

Kontning pozitiv ijtimoiy falsafasida jamiyat rivojlanishining bosh negizi va uning qonuniy xarakterga ega ekanligi muammosi muhim o'rin tutadi. Kont insoniyatning intellektual evolyusiyasini «uch bosqich qonuni» orqali tushuntirishga harakat qildi. Bu qonunga muvofiq insoniyatni bilish faoliyati uning ijtimoiy ongi butun insoniyat tarixi o'z taraqqiyotida quyidagi uch bosqichni: aG'teologikG'iloxiy rivojlanish; bG'metofizik bosqich; vG' pozitiv yuksalish bosqichlarini kechiradi.

Teologik rivojlanishda diniy-mifologik ong ustun edi. Teologik ong kishining tashki olamga o'z munosabatlarini belgilashi, axloq normalarini shakllantirishlari, kundalik muammolarni hal etishlariga imkon bergan.

Metofizik ong bosqichida kishilar diniy tasavvurlarga emas, balki falsafiy tushunchalarga asoslanadilar. Tushunchalar esa inson hayotining real jarayonlarini aks etiradi, real hayotdan kelib chiqadi. Lekin bu bosqichda kishilarning bilimi ancha past bo'lgan. Metafizik metod teologik qarashning mavqeyini pasaytirgan.

Inson ongining pozitiv bosqichida kishilar olamni bilish va ilmiy kuzatishlar asosida olib boradilar. Bu davrda teologik (diniy-mifologik) qarash va metafizik mavhum qarashlar o'z ahamiyatini yo'qotib, olamni bilishda ilmiy tushuncha va qonunlarga tayanishning ahamiyati kuchayadi. Rivojlanish qonuniyatlarini bilish, tabiiy qonunlarning avvaldan ko'rish, sezish, o'rganishning ahamiyati ortib bordi.

Kont jamiyat to'g'risidagi fanning rivojlanish muammolarini biologiya va astronomiya qonunlari bilan bog'lashga va hal etishga harakat qildi. Hatto jamiyatning rivojlanishiga iqlim va aholining irqiy tuzulishi ta'sir etadi, deb hisobladi. Kontning fikricha, jamiyat rivojlanishining asosiy omili insoniyatning intellektual evolyusiyasidir.

Fan inson intellektual evolyusiyasining oliy tipi, yuqori bosqichidir. Jamiyatning rivojlanishi qonuniy va progressiv jarayondir. Rivojlanish jarayonida ijtimoiy mehnat taqsimoti muhim ijobiy rol o'ynaydi.

Kont «Pozitiv siyosat sistemasi» asarida kishilarning siyosiy faoliyatiga alohida e'tibor berdi. Sivilizatsiya taraqqiyotida insoniyat uzluksiz ravishda jismoniy, axloqiy, aqliy va siyosiy jihatdan rivojlanadi. Bu esa insoniyatning intellektual evolyusiyasi asosida sodir bo'ladi. Kont o'z ta'limotida jamiyat rivojlanishida garmoniya (uyg'unlik) muammosini hal etishga, jamiyat barqarorligiga erishish yo'llarini ko'rsatishga harakat qildi.

Kont jamiyat garmoniyasi deganda ijtimoiy sistemaning qismlari va bo'laklari ichidagi ma'naviy, siyosiy, iqtisodiy biologik tomonlarning uyg'unlashuvini nazarda tutdi. Jamiyat garmoniyasi har xil shaxslar va ijtimoiy qatlamlarning manfaatlarini uyg'unlashtirish va moslashtirishdan iboratdir.

Siyosiy hokimiyat siyosatchilar va ijtimoiy sub'ektlarning manfaatlarini adolatli ravishda moslashtirishi lozim.

Kont fikricha, jamiyat garmoniyasi va barqarorlikning muhim sharti jamiyatda tabaqalar, xalq va shaxsning normal yashash imkoniyatidir. Jamiyat garmoniyasi va barqarorligi faqat fan yordamida hal etiladi. Fan jamiyatdagi barcha qism va uyushmalar o'rtasidagi munosabatlar mexanizmini yaratadi, ijtimoiy qatlam va shaxslararo manfaatlarni muvofiqlashtiradi.

O.Kontning ijtimoiy falsafaga oid qarashlari hozirgi davr uchun ham ahamiyatlidir. U jamiyatga yaxlit ijtimoiy sistema sifatida qaradi. Jamiyat rivojlanishining qonuniyatli

va progressiv xarakterga ega ekanligini ko'rsatdi. Bu jarayonda^ mehnat taqsimotining rivojlanishi, kishilarning siyosiy faolligi, fan va ma'naviy madaniyatning katta rol o'ynashini alohida ta'kidladi.

Kont tomonidan ilgari surilgan jamiyatning garmoniyali rivojlanishi, ijtimoiy barqarorlik omillari va ijtimoiy sub'ektlar manfaatlarini moslashtirish zarurligi to'g'risidagi g'oyalar bugun kun uchun ham ahamiyatlidir.

Kontning pozitiv ta'limotida falsafa, tabiiy va ijtimoiy fanlarning dalillaridan keng foydalanish, jamiyatga ijtimoiy organizm deb qarash yetakchi o'rinni egalladi.

Ijtimoiyfalsafiy ta'limot yaratishga ingliz olimi va faylasufi Gerbert Spenser (1820-1903) munosib hissa qo'shdi. U «Sintetik falsafa» asarida tabiiy va ijtimoiy hodisalarni sintetik asosda talqin etdi. Spenser yana «Boshlang'ich asoslar», «Ilmiy-siyosiy va falsafiy tajribalar» kabi asarlarida jamiyatning organik nazariyasini yaratdi.

Unda jamiyat rivojlanishida biologik va ijtimoiylik tomonlarning o'zaro ta'sirini ko'rsatdi. Jamiyatga biologik va ijtimoiy omillarning yaxlit birligi sifatida qaradi. Jamiyatni ijtimoiy-tabiiy birlik sifatida ta'rifladi.

G.Spenser evolyusiya muammosini o'ziga xos tarzda hal etdi, evolyusiyaga xos quyidagi muhim belgilarni ko'rsatdi:

- a) oddiydan murakkabga o'tish (integratsiya);
- b) bir xillikdan ko'p xillikka o'tish(differensiatsiya);
- v) beqarorlikdan barqarorlikka o'tish.

Ijtimoiyevolyusiya nima? Ijtimoiyevolyusiya jamiyat rivojlanishining progressiv usuli, ijtimoiy institutlar faoliyatining murakkablashuv va takomillashuv sari yo'nalishidir. Ijtimoiy evolyusiya insonlar ehtiyoji bilan shartlangan ob'ektiv jarayondir. Ijtimoiy evolyusiya insonlar faoliyatini va har xil ijtimoiy institutlarning ahamiyatini oshiradi, shuningdek, u individlarni ham hisobga olishi zarur.

Ijtimoiy evolyusiya kishilarning turli-tuman avlodlari tomonidan amalga oshiriladi. Natijada jamiyatning ko'pgina funksiyalari, hajmi, turli-tumanligi, muayyanligi va murakkabligi o'zgaradi, kengayadi va rivojlanadi.

G. Spenser ham O.Kont singari jamiyatga muvozanat, garmoniya va barqarorlik zarurligini ta'kidladi. Ijtimoiymuvozanat deganda kishilar xatti-harakatining moslashuvini, ular manfaatlarining uyg'unlashuvini, ijtimoiy guruh va institutlar harakatida murosasozlik, o'zaro kelishuvlar bo'lishini nazarda tutdi. Ijtimoiymuvozanat kishilar va ijtimoiy institutlarning o'zaro aloqalarining tengligi sharoitida amal qiladi. Bu omil ijtimoiy barqarorlikni vujudga keltiradi.

Spenserning fikricha, jamiyatning inqirozga yuz tutishi ijtimoiy muvozanat, garmoniya va ijtimoiy barqarorlikni istisno etadi. Jamiyatning inqirozi (tanazzuli) Spenserning fikricha, davlat institutlari faoliyatining samarasizligi tufayli vujudga keladi. Hokimiyat, armiya, tashkilot institutlarning yaroqsizligi ham inqirozni yanada

kuchaytiradi. Omma harakatiga ayrim shaxslar, siyosatchilar xalaqit beradilar, xarakatlarning birlashishi buzuladi, markazdan qochish tendensiyasi kuchayadi. Tartibsizlik sanoat va savdo tashkilotlarining faoliyatini izdan chiqaradi. (q.:Spenser G. «Sistema sinteticheskoy filosofii».M.1998. S. 314)

Spenserning ta'limoti hozirgi sharoitda katta ahamiyatga egadir. SSSR parchalangandan so'ng vujudga kelgan mustaqil respublikalardagi harakatlar bu g'oyaning hayotiy ekanligini tasdiqlamoqda. Pozitivizm falsafasi asoschilari O. Kont va G. Spenserning jamiyatdagi garmoniya va muvozanat ijtimoiy barqarorlikning asosidir, degan g'oyasi g'oyatda qimmatlidir. Pozitivizm ijtimoiy hayotning turli hodisalarini, ayniqsa, turli-tuman ijtimoiy institutlar strukturasi va barqarorligini tahlil qilishga alohida e'tibor berdi. Natijada ijtimoiy falsafiy tafakkurda strukturali funksional tahlil oqimi vujudga keldi. Unga Amerakilik faylasuflar: T.Parsons (1902-1979) R.Merton (1910) asos soldilar.

Strukturali funksional tahlilda asosiy e'tiborni ijtimoiy sistema barqarorligiga, uning normal yashashiga qaratildi. Bu nazariya tarafdorlarinig fikricha, jamiyat o'zgaradi, inqirozga uchraydi, har hil ijtimoiy tashkilotlarning funksiyalari o'zgarib turadi.

Bu oqim ijtimoiy sistemadagi funksional tomonlarning paydo bo'lishini, adaptatsiya (moslashuv, ko'nikish) va maqsadga erishish, integratsiya birlashuv, qo'shilish, strukturani qayta tashkil etish, ijtimoiy keskinlikni yumshatish yo'llarini o'rganadi. Ijtimoiygarmoniya ijtimoiy kelishuvga qarama-qarshi bo'lgan muammolarni o'rganadi. Ijtimoiysistemani buzishga, inqirozga olib keladigan har qanday holatlarni tahlil etadi.

Darendorfning fikricha, ijtimoiy konfliktlar:

- a) ijtimoiy sistemadagi muvozanat holatining buzilishini va shu jarayonda rivojlanishning ro'y berishini anglatadi.
- b) chunki konfliktlar bo'lmasa, jamiyat inqirozga yuz tutadi.

Ijtimoiy falsafa tarixiy jarayon xarakteriga mos ravishda yangicha qarashlarni ilgari surdi. Taniqli nemis faylasufi Maks Veber (1869-1920) ijtimoiy falsafa rivojiga salmoqli hissa qo'shdi. U ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaga oid ilmiy manbalarni chuqur o'rgandi.

Maks Veber o'zining «Protestantlik axloqi va kapitalizm ruhi», «Xo'jalik va jamiyat», «Sotsial-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy bilishning ob'ektivligi», «Tushunish sotsiologiyasining ayrim kotegoriyalari to'g'risida»va boshqa asarlarida ijtimoiy falsafa muammolarini hal etishga harakat qiladi.

M.Veber ijtimoiy falsafani nazariy sotsiologiya deb ta'rifladi: ijtimoiy falsafa kishilar faoliyatini va xulq-atvorini o'rganishi kerak. Jamiyat ayrim individlardan yoki ijtimoiy gruppalardan iborat bo'lishi mumkin. Ular inson faoliyatining dastlabki uyushmalaridir. Shunga muvofiq ijtimoiy falsafaning muhim masalasi ijtimoiy harakatlarni o'rganishdir. Ijtimoiyharakat, M.Veberning fikricha, kishilarning ongli,

anglagan o'zaro munosabatlari sistemasi, o'zaro bir-biriga ta'siridir. Inson harakati uning boshqa kishilarning harakatiga nisbatan javobidir. Ijtimoiy harakatdagi motivlarni, qadriyatlarni hisobga olish kerak. Ijtimoiy harakat sub'ektining ma'naviy dunyosini, qadriyatli yo'nalishini tushunmoq zarur. Xarakat ma'nosini tahlil qilish, sezish, tushunuvchan sotsiologiyani vujudga keltirdi.

Tushunish sotsiologiyasida sub'ektning ijtimoiy xarakati va ichki dunyosi mantiqiy fikrlar, tushuncha va hissiyot psixologiyasi orqali ochib beriladi.

M. Veber sotsiologik jarayonlarni ilmiy darajada anglash va tushunishga intildi va bu usulni keng qo'lladi. Bu ijtimoiy harakat sub'ektining ma'naviy olamini o'rganishda qadriyatlar, axloq, siyosat, estetik, diniy qadriyatlarning o'rni katta ekanligini ko'rsatdi.

Shaxs o'z harakatida, niyatida qadriyatlarga asoslanadi. Bu esa inson faoliyati va xulq-atvorining mohiyati va mazmunini belgilaydi. Sotsiolog, filosof ham qandaydir qadriyatlarga tayanadi. M. Veberning fikricha, qadriyatlar hayotiy bo'lib, insonning ongli faoliyati bilan bog'langandir. Har qanday qadriyat ijtimoiy tarixiy asosga egadir.

M. Veber ijtimoiy falsafada ideal tiplar konsepsiyasi (g'oyasi)ni rivojlantirdi. Ideal tip nazariyasida ideal modelni yaratdi. Bu model inson uchun foydali bo'lib, uning manfaatlarini ifodalaydi. Ideal tiplarda axloqiy, siyosiy, diniy va boshqa qadriyatlar asosiy o'rin egallaydi. Shunga muvofiq kishilarning faoliyati va axloqining qoida va normalari belgilanadi. Ideal tiplarning ijtimoiy holati hokimiyat, shaxslararo munosabat, individual va guruh onglari holatlariga qarab belgilanadi. Ma'naviy va boshqa qadriyatlarning o'zaro aloqasi ideal tiplarni ijtimoiy ahamiyatli hodisalar darajasiga ko'taradi, inson xatti harakatining maqsadini belgilaydi, uni faollikka undaydi.

Tarixiy jarayonda inson harakati tobora oqilona tus oladi, inson faoliyati ratsionallasadi. Inson hayotiga yangiliklar, ijtimoiy o'zgarishlar tobora qo'proq kirib boradi. Shuningdek, Veber huquqiy davlat haqidagi nazariyasida bu davlat fuqarolarning munosabatlarini ratsionallashtiradi, qonunga asoslanadi, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy normalarga tayanadi, degan g'oyani ilgari surdi.

Ijtimoiy falsafa tarixiy jarayon xarakteriga mos qarashlarni ilgari surmoqda. Ijtimoiy falsafa yo'nalishlari ko'pqirrali bo'lganligi sababli tarixiy jarayonning mohiyati va uning harakatlantiruvchi kuchlari to'g'risida ham turlicha qarashlar vujudga keldi. Ayrim nazariyotchilar tarixiy qonunlarning o'rni salmoqli ekanligini e'tirof etadilar. Ayrimlari esa buni inkor etadilar.

Tarixning ma'nosi masalasidagi qarashlar ham bir xil emas. Chunki tarixiy jarayon tahliliga turlicha metodlar asosida yondashadilar. Shunday bo'lishi tabiiydir. Insoniyat tarixi murakkab va xilma-xil reallikdan iborat bo'lib, unda turli kuchlar va

omillar amal qiladi. Turli ijtimoiy makon, har xil madaniyat va sivilizatsiyada turlicha omillar amal qiladi.

Inson tarixiga va ijtimoiy hayotiga geografik muhit, ishlab chiqarish kuchlari, texnikaning rivojlanish darajasi, mafkura, axloq, qadriyat, iqlim va boshqalar ham ta'sir ko'rsatadi. Ular bir-biri bilan o'zaro bog'langandir. Tarixiy rivojlanish qanday bo'lishidan qat'i nazar, u umumiy ob'ektiv xarakterga egadir. Insonning hayotiy faoliyati uning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini, manfaatlarini qondirishga qaratilgan jarayondir. U muayyan qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Ijtimoiy falsafaning vazifasi ana shu qonunlarni xolisona o'rganish va izohlashdir. Tarixiy jarayonning ob'ektivligi uning yaxlitligi, birligi, ajralmasligi va bir butunligidadir. Tarix albatta ko'pqirrali va xilma xildir, lekin u bir butundir. Tarixiy rivojlanish sharoitiga, vaziyatga, muammolarni hal etishga qarab turlichadir. Lekin insoniyat tarixi yaxlit jahon tarixidir.

Xalqlar tarixi jahon tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Jahon integratsiyasi ob'ektiv jarayon bo'lib, u murakkab va ziddiyatlidir. Unda qatnashadigan turli mamlakat va xalqlar o'z manfaatlari, maqsadlari, istaklarini amalga oshirishga harakat qiladilar. Insoniyat tarixining ziddiyatli xarakterga ega ekanligi unda ob'ektiv va sub'ektiv omillarshng o'zaro ta'siri mavjudligidadir. Uning yaxlitligi va turli - tumanligi tarixiy jarayonning bir xil va to'g'ri chiziqli rivojlanish bo'ylab emas, aksincha ko'p variantli xarakterga ega ekanligidadir.

Ijtimoiy falsafa o'z mohiyati bilan jamiyat istiqbolini ilmiy asosda ko'ra oladigan fandir. Uning asosiy vazifasi tarixiy voqyealarni va ijtimoiy sistemaning rivojlanish qonuniyatlari va yo'nalishlari (tendensiyalari)ning hal qiluvchi omillarini aniqlashdir. Ijtimoiy falsafa bilishning turli-tuman nazariy modellaridan foydalanadi. Bilish ob'ektiga har tomonlama yondashadi. Tarixiy jarayonga jahon tarixi nuqtai nazaridan yondashadi. Unda formatsiyali, sivilizatsiyali, ko'p variantli shakllar mavjud. Shuningdek, siklli rivojlanish jamiyatning rivojlanishida tarixiy bosqich va xakozolar o'z ifodasini topadi. Turli-tuman yondashuv jamiyat xaqida to'liq tasavvur beradi. Ijtimoiy falsafa insonga tarixning sub'ekti va ob'ekti sifatida qaraydi. Insoniyat tarixi turli-tumanliqsan iboratdir.

Milliy mustaqillik ijtimoiy fanlarni, ayniqsa, falsafani bir yoqlama kommunistik mafkura zug'umlaridan ozod qilib, uning har tomonlama rivojlanishi uchun keng yo'l ochdi. I. A. Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q», «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» singari asarlarida ijtimoiy falsafa oldida turgan eng muhim masalalar ko'rsatildi. Jamiyatshunos faylasuflarimizning e'tibori eng dolzarb muammolarga jalb etildi.

Tayanch tushunchalar

Pozitivizm, neopozitivizm, marksizm, bolshevizm, sotsiologiya, sotsiologik oqimlar.

Nazorat uchun savollar:

1. Falsafa va ijtimoiy falsafa, ular orasidagi aloqadorlikni qanday tushunasiz.
2. Ijtimoiy falsafiy bilimlar qaysi davrdan shakllana boshlagan?
3. Ijtimoiy falsafaning tarixiy bosqichlari.
4. Ijtimoiy falsafaning alohida fan sifatida shakllanishi.
5. XX asrdagi ijtimoiy-falsafiy qarashlar.
6. I.A.Karimov asarlarida ijtimoiy-falsafiy muammolar.

Adabiyotlar

1. S.E.Krapivenskiy. Sotsialnaya filosofiya. – Moskva, «VLADOS», 1998 yil, 17-38 bet.
2. V.S.Barulin «Sotsialnaya filosofiya», FAIR-PReSS, 1999 yil, 4-22 betlar.
3. Jahon falsafasi tarixidan lavhalar. I qism.- T., 2004 yil.
4. Falsafa. O‘quv qo‘llanma. – T., «Sharq», 1999 yil, 268-276 betlar.
5. G‘arb falsafasi. – T., «Sharq», 2004 yil, 565-574, 579-580, 632-635 betlar.
6. Falsafa. M.Ahmedova tahriri ostida. – T., 2006 y., 371-374 betlar.
7. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. -T.: O‘zbekiston, 1997.-228 b.
8. Falsafa asoslari. Nazarov Q. tahriri astida. -T.: Sharq, 2005.-249 b.
9. Falsafa qomusiy lug‘at. Nazarov Q. tahriri astida. -T.: Sharq, 2004. -

3 - MAVZU: JAMIYAT - YAXLIT TIZIM SIFATIDA (2 s)

Reja:

1. Jamiyat–ijtimoiy falsafaning tadqiqot ob'ekti. Jamiyat haqidagi falsafiy qarashlar.
2. Jamiyatning mohiyati, o‘ziga xos jihatlari.
3. Jamiyatning falsafiy tahlili.. Jamiyat hayotining asosiy sohalari.
4. Axborotlashgan jamiyat. Fuqarolik (grajdanlik) jamiyati.
5. O‘zbekistonda barpo etilayotgan erkin fuqarolik (grajdanlik) jamiyati.

Jamiyat – kishilar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o‘rtasida amal qiladigan juda ko‘plab munosabatlar yig‘indisi; tabiatning bir qismi; ijtimoiy borliq.

Jamiyat g‘oyat murakkab va ko‘pqirrali hodisa bo‘lib, muttasil ravishda o‘zgarish va rivojlanish xususiyatiga egadir. Juda qadim zamonlardan oq insoniyatning ulug‘ mutafakkirlari jamiyat mohiyatini bilishga va insonning jamiyatdagi o‘rni va rolini belgilashga harakat qilganlar. Turli tarixiy davrlarda mifologik, diniy, ilmiy va falsafiy qarashlar jamiyatning kelib chiqishi va rivojlanishi to‘g‘risida muayyan bilim, tasavvurlar hosil qilishga imkon bergan.

Insoniyat ma'naviyati yuksalib borgani sayin jamiyat to'g'risidagi qarashlar ham tobora takomillashib borgan, jamiyat to'g'risidagi o'ta sodda diniy-mifologik qarashlarga nisbatan ancha murakkab va ishonchli ilmiy-falsafiy qarashlar vujudga kelgan.

Jamiyat to'g'risidagi izchil ilmiy-falsafiy qarashlarning rivojlanishiga Markaziy Osiyo mutafakkirlari qomusiy bilim egalari: Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino singari ulug' mutafakkirlar salmoqli hissa qo'shganlar. Ularning ilg'or qarashlari ko'p asrlar davomida ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirish, komil inson shaxsini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi va hozirgacha o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino birinchi bo'lib jamiyat qanday paydo bo'lgan, degan savolga ilmiy asosda javob berishga harakat qilganlar. Insoniyat jamiyatining paydo bo'lish sabablarini odamlarda aql va tafakkurning rivojlanishi, kishilarning birdamlikka bo'lgan tabiiy intilishi bilan bog'laganlar. Ibn Sino jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni normal-tabiiy holat ekanligini ta'kidlagan. Mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega ekanligini asoslashga harakat qilgan.

Markaziy Osiyo mutafakkirlarining jamiyat to'g'risidagi qarashlari keyinchalik yevropalik olimlar tomonidan yanada rivojlantirildi.

O'rta asrlarda yevropa ijtimoiy-falsafiy tafakkurida diniy qarashlar yetakchi mavqeyi egalladi. Bu davr mutafakkirlari (nominalistlar va realistlar) inson va jamiyatning qay biri oldin vujudga kelgan, degan masala atrofida bahs-munozara yuritganlar.

Mashhur ilohiyotchi Foma Akvinskiy va uning izdoshlari inson va jamiyatning paydo bo'lishini Xudoning irodasi bilan bog'laganlar. XIX asr o'rtalariga kelib jamiyatni ilmiy asosda tadqiq etish, uning rivojlanish istiqbollarini oldindan ko'rish, yetilgan ijtimoiy muammolarni ilmiy asosda hal etish hayotiy zaruriyatga aylandi. Bu davrda tabiiyotshunoslik fanlari sohasida erishilgan ulkan kashfiyotlar olimlarni jamiyat to'g'risida ham ilmiy nazariya yaratishga rag'batlantirdi. Tabiiyotshunoslik fanlarining ilmiy bilish metodlarini jamiyatni bilishga tatbiq etish yaxshi natijalar berishi mumkin, degan xulosaga olib keldi: jamiyat to'g'risidagi ilmiy nazariya - sotsiologiya fani vujudga keldi. Ijtimoiy falsafa sotsiologiya va boshqa ijtimoiy fanlarning xulosalariga tayanib, jamiyat to'g'risida yaxlit ta'limot va dunyoqarash yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. yevropa ijtimoiy-falsafiy tafakkuri jamiyat to'g'risida yaxlit ta'limot yaratguniga qadar g'oyat mashaqqatli g'oyaviy kurash yo'lini bosib o'tdi. yevropa ijtimoiy falsafasi ilm-fan xulosalariga tayanib, jamiyatning paydo bo'lishi va rivojlanish xususiyatlari to'g'risida izchil ta'limot yaratishga qaratilgan edi.

Mashhur nemis faylasufi Gegel (1770-1831) jamiyatning paydo bo'lish sabablaritsi mutlaq ruh taraqqiyotining qonuniyatli natijasi sifatida izohladi. Jamiyat to'g'risidagi falsafiy fanga asos solgan fransuz faylasufi O. Kont (1758-1820) esa jamiyatning paydo bo'lishi va rivojlanishini insoniyatning ma'naviy taraqqiyoti ma'suli sifatida talqin etdi. Buyuk nemis faylasufi I. Kant (1724-1774) kishilik jamiyatining paydo bo'lishi ahloqiy ongning rivojlanishi, oilaning vujudga kelishi bilan bog'ladi.

Ingliz faylasufi G.Spenser jamiyatni tabiatning ajralmas bir qismi, umumiy evolyusion jarayon sifatida tushuntirdi; jamiyat va tabiatni bir-biri bilan qiyoslash orqali ular o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutlarni ko'rsatdi. Jamiyat mohiyatini bilishda ijtimoiy darvinizm, psixologizm (freydizm, instinktivizm, xalqlar psixologiyasi) marksizm singari falsafiy ta'limot muayyan rol o'ynadi. Bunday ijtimoiy falsafiy qarashlar hozirgi paytda tanazulga uchrab o'z ahamiyatini yuqotgan bo'lsada, jamiyat mohiyatini ilmiy asosda bilish yo'lidagi urinishlar edi deyishimiz mumkin. Hozirgi zamon ijtimoiy falsafasi ana shu ta'limotlarning biryoqlama, xato va ijtimoiy amaliyotga zid va u tasdiqlamagan tomonlarini yanada takomillashtirish asosida qaror topdi.

Jamiyat to'g'risidagi har bir falsafiy ta'limotda konkret tarixiy davrning ruhi, ma'naviy salohiyati o'z ifodasni topadi. Gegel iborasi bilan aytganda, jamiyat falsafa orqali o'zligini anglaydi.

Jamiyat va inson mohiyatan bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan tushunchalardir. Bu tushunchalarni bir-biri bilan ayniylashtirish ham, ularni qarama-qarshi qo'yish ham xatodir. Inson mohiyatini bir yoqlama tushunish muqarrar ravishda jamiyat mohiyatini ham biryoqlama va xato tushunishga olib keladi. Insondagi biologik va ijtimoiy jihatlarni bir-biridan ajratish, ulardan birini muhim, asosiy deb hisoblash marksizm va freydizmning biryoqlama ta'limot bo'lib qolishiga olib kelgan.

Taniqli rus faylasufi N. A. Berdyaevning fikricha, «Marks iste'dodli sotsiolog, biroq bo'sh antropolog bo'lgan. Marksizm jamiyat muammosini qo'yadi, biroq inson muammosini qo'ymaydi, uning uchun inson jamiyatning funksiyasi, iqtisodiyotning texnik funksiyasidir. Jamiyat birlamchi fenomen, inson esa ikkilamchi fenomendir»⁸

Sobiq ittifoq davrida ko'p yillar davomida o'qitib kelingan ijtimoiy falsafa (tarixiy materializm) jamiyat mohiyatini biryoqlama tushuntirishga asoslangan edi. Jamiyatning moddiy, iqtisodiy hayoti uning ma'naviy hayotidan ustun qo'yilar, ma'naviyatning jamiyat va shaxs hayotidagi ahamiyatiga yetarli e'tibor berilmas edi. Milliy mustaqillik yillarida shakllangan yangicha siyosiy tafakkur ma'naviyatning jamiyat hayotidagi o'rni va rolini yangicha tushunishga imkon berdi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ilgari surilgan «yuksak

---

⁸ Н.А.Бердяев Истоки и смýсл русского коммунизма. - М.:,1990. С.150.

ma'naviyat-jamiat taraqqiyotining asosidir» degan g'oya jamiyatning mohiyati va rivojlanish istiqbollarini yangicha tushunishning metodologik asosi bo'lib xizmat qiladi.

Inson va jamiyat - bir-biri bilan uzviy bog'liqdir: inson jamiyatdan tashqarida o'zining haqiqiy mohiyatini yo'qotadi. Biroq jamiyat insonlarning shunchaki yig'indisidangina iborat emas. Bundan tashqari, jamiyat odamlar o'rtasida amal qiladigan real munosabatlarni ham qamrab oladi; bunday munosabatlar kishilarni oila, urug', qabila, millat, davlat va nihoyat, insoniyat hamjamiyatiga birlashtiradi. Odamlar yig'indisini xis etish, kuzatish mumkyn. Biroq odamlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rish, kuzatish imkonsizdir, chunki ular yashirin xarakterga ega bo'lib, jisimsiz, nomoddiydir. Jamiyat hayotida ana shunday munosabatlar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ijtimoiy falsafa tarixida inson va jamiyatning o'zaro munosabati masalasi turli tortishuvlarga sabab bo'lgan. Faqat ayrim insonlarga mavjud, jamiyat mavjud emas, deb hisoblaydigan faylasuflar davlat va boshqa ijtimoiy tashkilotlar mavjudligini inkor etganlar (Bularni so'l individualistlar, anarxistlar deb ataladi)

Boshqa bir faylasuflar faqat jamiyatgina oliy qadriyat, insonlar esa uning kichik qismlari deb hisoblaydilar. Ular jamiyat asosini tashkil etuvchi real insonni ko'rmaydi. Bular marksizm tarafdorlari bo'lib, jangovar kollektivism, totalitarizm g'oyasini ilgari surdilar. Odamlar va ular o'rtasidagi munosabatlar jamiyat strukturasining tayanch elementi bo'lsa ham, uning butun mazmunini belgilay olmaydi.

Jamiyat tarkibi (strukturas) ikki o'lchamli emas, balki ko'p o'lchamlidir. Jamiyatni nazariy jihatdan tahlil qilish qulay bo'lishi uchungina jamiyat strukturas ikki asosiy elementga bo'linadi. Jonli, real jamiyat esa juda ko'plab aloqa, munosabat va o'zaro ta'sir birligidan iborat bo'lib, ular xilma-xil elementlar majmuasidan yaxlit ijtimoiy organizmni vujudga keltiradi. Jamiyatni yaxlit va bir butun sistema sifatida tushunish qadimgi dunyo faylasuflari uchun ham xos edi. Biroq XIX-XX asrga kelib, jamiyatni tizimi asosida ravishda tadqiq etishda O. Kont, G. Spenser, K. Marks, E. Dyurkgeym, M. Veber, P. Sorokin, T. Parsons kabi olimlarning xizmatlari salmoqli bo'ldi.

Jamiyat elementlari deganda ijtimoiy tizimning eng kichik qismlari tushuniladi. Ijtimoiy munosabatlar - jamiyatni tashkil etuvchi sub'ektlar o'rtasidagi muayyan aloqa va bog'liqlikdir. Barqaror va doimiy ravishda takrorlanuvchi munosabatlar asta-sekin barqaror ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar, institutlarning shakllanishiga olib keladi. Jamiyatdagi munosabatlar qanchalik boy, xilma-xil bo'lsa, bu jamiyatning demokratik xarakterga ega ekanligidan, rivojlanganligidan dalolat beradi.

Ijtimoiy tizim boshqa tizimlardan ajratib turadigan muhim xususiyatlar quyidagilardir;

1) jamiyatni tashkil etadigan elementlarning ko'pligi;

2) ijtimoiy tizim elementlarning rang-barangligi, turlicha sifat va xarakterga ega ekanligi;

3) ijtimoiy tizim asosiy elementi va yadrosi bo'lgan insonning betakrorligi, o'z faoliyati va xulq-atvorini erkin namoyon etishidir. Bu holatlar jamiyat istiqboli qanday bo'lishini oldindan bilishni nihoyatda qiyinlashtiradi.

Biroq shunga qaramay ijtimoiy-falsafiy tafakkur jamiyat elementlarini bir-biri bilan uzviy bog'laydigan yagona asosni topishga intilib keldi. Bu asos inson faoliyatidir.

Inson faoliyati tufayli butun ijtimoiy tizim harakatga keladi, turli elementlar o'rtasidagi aloqalar mustahkamlanadi.

Ijtimoiy hayotning mohiyatli asosi bo'lgan inson faoliyatining ro'y berishi uchun quyidagi to'rt element talab etiladi. Birinchi va asosiy element inson, kishilardir. U faoliyatning faol qismi, faoliyat sub'ektidir.

Inson faoliyatining ikkinchi elementi faoliyat ob'ektlaridir. Bu inson faoliyati yo'naltirilgan narsalargina emas, balki insonning o'zi ham faoliyat ob'ekti hisoblanadi. Masalan, o'qituvchi, vrach faoliyati insonga qaratiladi. Lekin ko'pincha narsalar faoliyat ob'ekti hisoblanadi. Inson faoliyati uchun zarur bo'lgan uchinchi eng muhim element til, nutq, informatsiyadir. Bunday belgilarsiz inson faoliyatining amalga oshishini hatto tasavvur etib bo'lmaydi. Ramzlar va belgilar inson ongiga ta'sir etib, faoliyatning uzluksiz ravishda amalga oshishini ta'minlaydi. Inson faoliyatining to'rtinchi muhim elementi barqaror aloqa va munosabatlardir. Barqaror munosabatlar inson faoliyati elementlarini harakatga keltiradi.

Ijtimoiy faoliyatning to'rt asosiy elementiga mos ravishda ijtimoiy hayotning quyidagi to'rt sohasi vujudga keladi:

ma'naviy soha,

moddiy soha,

siyosiy soha,

ijtimoiy soha.

Hozirga qadar adabiyotlarda jamiyatning moddiy va ma'naviy sohalari bir-biridan keskin farqlanar, uning moddiy jihatiga ko'proq e'tibor berilar edi. Xolbuki, jamiyatning tub mohiyati uni tashkil etuvchi inson mohiyati bilan uzviy bog'liqdir. Huddi inson tanasini uning ruhidan ajratib bo'lmagani singari jamiyatning moddiy va ma'naviy tomonlarini bir-biridan ajratish va ularning birini ikkinchisidan ustun qo'yish ham mantiqqa ziddir. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning asarlarida jamiyatning moddiy va ma'naviy tomonlarini uyg'unlashtirish ijtimoiy taraqqiyotning asosi ekanligi ta'kidlangan. Inson ma'naviyatini yuksaltirish orqaligina iqtisodiy rivojlanishga erishish mumkin. Shuning uchun ham hozirgi davrda aholi ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy g'oya va mafkura asoslarini singdirishga katta e'tibor berilyapti. Insonning haqiqiy mohiyati moddiy ehtiyojlarni madaniy shakllarda qondirilishida yaqqol namoyon bo'ladi.

Inson aqlli mavjudot sifatida moddiy ehtiyojlarini madaniy shakllarda qondirish uchun tabiat va jamiyat mohiyatini bilishga, tabiat va jamiyatni o'z maqsadlariga mos ravishda o'zgartirishga harakat qiladi. Ilm-fan va texnika insonning ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish quroli, muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yuksak ma'naviyat tufayligina inson o'z ehtiyojlarini madaniy shakllarda oqilona va to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Har qanday jamiyat hayotida ma'naviyat, ma'naviy ishlab chiqarish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Kishilar ma'naviy ishlab chiqarish jarayonida olamni, atrof-muhitni to'laroq biladilar, ijtimoiy hayot qoidalarini o'zlashtiradilar, bir-birlari bilan insonlarcha munosabatda bo'lishni o'rganadilar. Ma'naviy ishlab chiqarish jarayonida ilg'or g'oya, nazariya va ta'limotlar yaratiladi. Bu esa ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, totuvlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi, Ilm-fan va texnika taraqqiyoti jamiyatning moddiy farovonligini yanada yaxshilash uchun zamin yaratadi.

Falsafa jamiyatni ob'ektiv olamning tarkibiy qismi sifatida o'rganadi. Ijtimoiy falsafa jamiyat, uning mohiyati, taraqqiyot qonunlarini o'rganadigan falsafaning maxsus sohasi bo'lib hisoblanadi.

Jamiyat muammosi qadimdan odamlarni qiziqtirib kelgan. Kishilik jamiyatini o'rganadigan fan sohalari ko'p. Jamiyatning iqtisodiy hayoti iqtisodiyot nazariyasi, unda kechadigan tarixiy jarayonlar tarix, jamiyatni boshqarish sohasi «Davlat va huquq nazariyasi»ning tadqiqot ob'ekti bo'lib hisoblanadi. Ijtimoiy falsafa boshqa fanlardan farqli o'laroq jamiyatni o'z-o'zini tashkillovchi va boshqaruvchi yaxlit bir tizim sifatida o'rganadi va bu tizimga xos bo'lgan qonunlarni ochishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Hozirgi zamon antropologiya va etnografiya fanlari nuqtai-nazaridan odam bundan taxminan 5 million yillar muqaddam shu yer deb atalgan Quyosh sistemasi tarkibidagi planeta – Ona – tabiat harakati natijasida tirik mavjudotlar ichida bir tur sifatida vujudga kelgan. Odam miya tuzilishining hayvonlarnikidan sifat jihatidan farq qilishi va ongli mehnat tufayli asta-sekin fiziologik va intellektual (aqliy) jihatdan takomillashib borib, keyingi 50-40 ming yillardan e'tiboran Kromanon tipidagi odam jamiyat bo'lib yashashga o'tgan. Odamzotning jamiyat bo'lib yashashi uchun ma'naviy madaniyat kerak edi. Ana shu ehtiyojlar sababli ilgarigi odam tiplari (avstralopitek, pitekanthrop, sinantrop, neandertal)dagi instinktlar o'rnini ahloq normalari egallab bordi. Natijada dunyoning turli mintaqalarida vujudga kelgan odamlar jamoasida ruxsat va ta'qiq tizimi shakllandi. Ibtidoiy jamiyat odamlari mifologik dunyoqarash asosida shakllangan. Dastlab ular sehrli kuchlar borligiga ishonganlar, ulardan najot tilab yashash tarziga o'tganlar. Diniy dunyoqarashning shakllanishi tufayli ruxsat va ta'qiqlar o'rniga savob va gunoh haqidagi tushunchalar tarkib topdi; odamzotning keyingi uch ming yillik ma'naviy madaniyati ana shu qarashlar doirasida takomillashib bordi. Davlatning demokratik shakllari yuzaga

kelgach, jamiyat ma'naviyati qonun ustivorligi ruhida shakllanib bordi. Davlat va jamiyat, ijtimoiy munosabatlar haqidagi dastlabki tasavvurlar qadimgi Bobil, Misr, Hindiston, Markaziy Osiyoda vujudga kela boshlagan. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da, qadimgi hind eposlari bo'lmish «Mahabhorat», «Ramayana», «Kalila va Dimna»da jamiyat, inson, ijtimoiy muammolar o'z ifodasini topgan.

Jamiyat muammosi qadimiy Yunon faylasuflari qarashlarida markaziy o'rin tutadi.

Platon ta'limotida jamiyat, davlat masalalari muhim o'rin tutadi. Platon jamiyatga tizim sifatida yondoshib, uning tarkibi, davlat boshqaruvi haqida qimmatli fikrlar bildirgan.

Qadimiy Yunon faylasufi Aristotel jamiyatni o'rganish bilan bog'liq fanlarni «Metafizika» deb nomlagan. Bu fanlar orasida siyosatga alohida o'rin bergan. Uning fikricha, jamiyat siyosiy mavjudotlardan tashkil topgan.

Jamiyat, unda odamlarning o'rni, ularning hamkor, hamnafas bo'lib yashashi to'g'risidagi g'oyalar Markaziy Osiyoda shakllangan moniylik va mazdakiylik ta'limotining asosini tashkil etadi.

Amir Temurning «Temur tuzuklari» da jamiyat, uning iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayoti; jamiyat hayotini tashkil etish qonun-qoidalari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Jamiyat haqidagi falsafiy qarashlar Markaziy Osiyolik buyuk mutafakkir olimlar ijodida alohida o'rin tutadi.

Abu Nasr Forobiy asarlarida jamiyat muammosi falsafiy tahlil qilingan. U Platon va Aristotel asarlariga tayanib, jamiyatning kelib chiqishi asosida tabiiy ehtiyojlarni qondirish yotadi, degan nazariyani ilgari surgan. Tabiiy ehtiyoj kishilarni birlashishga, jamoaga uyushuviga, o'zaro yordamga olib kelgan. O'zaro yordam tufayli ehtiyojlar qondirilgan. Kishilar o'rtasidagi o'zaro yordam jamiyatni keltirib chiqargan. Insoniyat jamiyati turli xalqlardan tashkil topgan bo'lib, ular o'zaro bir-birlaridan tillari, urf-odatlar, malakalari, xususiyatlari bilan farqlanadilar.

Forobiy jamiyatlarni fozil va johillarga ajratadi. Fozil shahar yuksak axloqli va ma'rifatli kishilar tomonidan boshqarilib, bu davlat shahar aholisining o'zaro ko'maklashuviga, bir-biriga yordam berishga asoslanadi. Odamlarga nisbatan ularni birlashtirib turuvchi ibtido – insoniylikdir. Shu tufayli odamlar odamzod turkumiga oid bo'lgani uchun ham o'zaro tinchlikda yashamoqlari lozim.⁹

Abu Ali Ibn Sino «Ishorat va tanbihot» asarida inson o'z shaxsiy talablari jihatidan boshqalardan ajralgan holda yashay olmaydi, chunki u insoniyatning boshqa vakillari

---

1 Қаранг.: Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. – Т., «Ўзбекистон», 1995 йил,

bilan munosabatda bo‘libgina, o‘z ehtiyojlarini qondirishi mumkin»¹⁰ deb hisoblaydi. U insonlarning jamiyatdagi o‘rniga ko‘ra 3 guruhga bo‘ladi:

a) davlat idoralarida xizmat qiluvchi va jamiyatni boshqarish ishi bilan shug‘ullanuvchilar;

b) xom-ashyo va zaruriy mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar;

v) davlatni qo‘riqlash, uni turli tashqi xujumlardan saqlashni ta‘minlaydigan xarbiylar.

Ibn Sino jamiyatning paydo bo‘lishi kishilarning birdamlikka bo‘lgan tabiiy ehtiyojidan kelib chiqqanligini ko‘rsatgan.

Abu Rayhon Beruniy birinchilardan bo‘lib sivilizatsiyalarning paydo bo‘lishida tabiiy-geografiiy muhitning tutgan o‘rnini asoslashga uringan. U jamiyatni idora qilish va boshqarishning mohiyati aziyat chekkanlarning huquqlarini himoya qilish, birovlarining tinchligi yo‘lida o‘z tinchligini yo‘qotishidan iborat, deb bilgan.¹¹

Alisher Navoiy o‘z asarlarida «ideal jamiyat» qiyofasini chizgan.

XIX asrning o‘rtalarida jamiyat, uning mohiyati, taraqqiyot istiqbollarini o‘rganish hayotiy zarurat darajasiga ko‘tarildi. Ikkinchi mavzuda ta’kidlaganimizdek, aynan shu zaruriyat falsafa fanidan ijtimoiy falsafaning ajralib chiqishiga va maxsus falsafiiy fan sifatida shakllanishiga sabab bo‘ldi.

G‘arbiy yevropaning G.Spenser (1820-1907), Dyurkgeym (1858-1917, Georg Vilgelm Gegel (1770-1831), M.Veber (1864-1920), singari olimlari, shuningdek K.Marks (1818-1883), Engels (1820-1895) lar jamiyat hayotini murakkab ijtimoiy tizim sifatida tadqiq etdilar.

Ijtimoiy falsafa jamiyatni tahlil qilishda quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1) jamiyat bir butun yaxlit olamning tarkibiiy qismi, borliq, tabiatning o‘ziga xos ko‘rinishi, odamlar uyushmasining maxsus shakli.

2) jamiyat bir butunlikni, yaxlitlikni tashkil etuvchi ijtimoiy tizimdir. Falsafa jamiyatni yaxlitlik sifatida olib o‘rganadi va shu asosda uning mavjudligi, taraqqiyot qonunlarini ochib beradi.

3) ijtimoiy falsafa jamiyatning barcha tomonlari orasidagi aloqadorliklar va taraqqiyotni tadqiq etadi.

4) Ijtimoiy falsafa jamiyat ham olam kabi uzluksiz harakatda, o‘zgarishda, taraqqiyotida, deb biladi, unda kechadigan barcha voqyea-hodisalarni dinamik jarayon sifatida o‘rganadi.

---

2 Ўша ерда 68 - бет

11 Жаҳон фалсафаси тарихидан мавҳулар. I қисм. – Т., Ўзбекистон Файласуфлари Миллий жамияти нашриёти, 2004 йил, 122-бет.

Iqtisodiy hayot sohasi jamiyatdagi mavjud moddiy ishlab chiqarishni nazarda tutadi. U jamiyat hayotining iqtisodiy sharoitlarini yaratishdan iborat bo'lgan murakkab ijtimoiy jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Jamiyatning ijtimoiy hayoti deganda undagi mavjud turli birliklar, guruhlarining hayoti hamda, ular orasidagi turli-tuman ijtimoiy aloqa va munosabatlar nazarda tutiladi.

Jamiyatning siyosiy hayoti sohasi odamlar, siyosiy kuchlar-sinflar, millatlarning o'zaro siyosiy munosabatlarini, ularning davlat hokimiyatini qo'lga kiritish va mustahkamlash borasidagi ongli faoliyatlarini qamrab oladi.

Jamiyatning ma'naviy hayot sohasi ma'naviy boylar yaratishga qaratilgan faoliyat va uning natijalari: (xilma-xil qarashlar, g'oyalar, ta'limotlar, fan, adabiyot, san'at, ta'lim-tarbiya kabi) ni, ma'naviy munosabatlarni o'z ichiga qamrab oladi.

Jamiyatlar ochiq jamiyat, yopiq jamiyat, axborotlashgan jamiyat, fuqarolik jamiyati kabi shakl va ko'rinishlarga ega.

Ochiq va yopiq jamiyat tushunchalarini ijtimoiy falsafaga ingliz olimi Karl Popper (1902-1994) kiritgan. U yopiq jamiyatni totalitar siyosiy tuzumning mahsuli sifatida ta'riflaydi. Ochiq jamiyatda fuqarolar shaxs hisoblanadi. Bunday jamiyatda muayyan qarorlarni qabul qilishda fuqarolar qatnashadilar. Karl Popper ochiq jamiyatni bozor iqtisodi (bozor erkinligi) bilan bog'laydi. Uning fikricha, dunyoda insonparvarlik tamoyiliga asoslangan ijtimoiy tuzumni tashkil etish uchun insoniyat beshta muhim vazifani ado etishi zarur.

1. Erkinlikni mustahkamlash, undan kelib chiqadigan mas'uliyatni anglash;
2. Dunyoda tinchlik o'rnatish;
3. Qashshoqlikka qarshi kurash;
4. Demografik «portlash»ga qarshi kurash;
5. Zo'ravonlikka qarshi ta'lim-tarbiyani jadallashtirish.¹²

Axborotlashgan jamiyat tushunchasi amerikalik faylasuf, sotsiolog Olvin Toffler (1928 yilda tug'ilgan) tomonidan iste'molga kiritilgan, u postindustrial jamiyatni axborotlashgan jamiyat, deb ataydi.

Axborotlashgan jamiyat deganda informatsiya, ijodiyot va intellektual texnologiyaning ahamiyati ortib borgan jamiyat nazarda tutiladi. Bu jamiyat kompyuterlar, lazer texnikasi, biotexnologiya, gen injeneriyasi, informatika, elektronika, televideokommunikatsiya rivoji bilan bog'liq ravishda mavjud bo'la oladi. Bu jamiyatda asosiy e'tibor mashinalarni o'zgartirishga emas, balki kishilar ongi va madaniyatini o'zgartirishga qaratiladi.

Ijtimoiy falsafa fani doirasida ideal jamiyatga nisbatan «fuqarolik jamiyati» tushunchasi qo'llanadi. Garchi fuqarolik jamiyati tushunchasi iste'molga nisbatan

---

1 Фалсафа. Қомусий луғат.-Т., «Шарқ», 2004 йил, 331-332-бетлар

keyin kiritilgan hisoblansa-da, aslida u haqidagi falsafiy fikrlar qadimiy davrlardan shakllangan. Aristotel «Siyosat» asarida fuqarolik jamiyati muammosiga diqqatini qaratgan va uni «polis» sifatida ifodalagan.

Abu Nasr Forobiy «Fozil odamlar shahri» asarida fuqarolik jamiyatiga xos xususiyat – boshqaruvning jamoatchilik asoslari haqidagi g'oyalarni ilgari surgan.

Ta'lim-tarbiya tizimi jamiyat ma'naviy hayotida muhim o'rin tutadi. Hayotga kirib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy qiyofasi, madaniyati, hayotga va odamlarga bo'lgan munosabati maktabda shakllanadi. San'at, adabiyot, madaniyat, ilm-fan arboblarning mehnati jamiyatning yuksalishida alohida o'rin tutadi, shu boisdan ham ularning mehnati qadrlanadi.

Jamiyatning moddiy va ma'naviy sohalari kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq ravishda vujudga keladi. Jamiyatning moddiy hayotiga:

kishilarning yashashlari, shaxs sifatida kamol topishlari uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar;

oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy, yoqilg'i, kommunikatsiya vositalari;

moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish;

ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida amal qiladigan iqtisodiy munosabatlar majmuasi;

moddiy boyliklar, tabiiy zahiralar kiradi.

Jamiyatning moddiy hayoti kishilar uchun tirikchilik ne'matlari, vositalari yaratishga qaratilgandir. U kishilarning moddiy ehtiyojlarini qondirishga imkon beradi. Moddiy ishlab chiqarishda jismoniy mehnat kishisi asosiy rol o'ynaydi. To'g'ri, bu sohada aqliy mehnat kishilari, (injener, agronom, zootexnik, rahbarlar va h.k.) ham faoliyat ko'rsatadi, biroq yetakchi mavqeyi jismoniy mehnat xodimlari egallaydilar. «Iqtisodiyotning barcha soha va tarmoqlarini erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan amalga oshirish va olib borilayotgan islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mustaqilligini oshirish, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish yo'lidagi mavjud to'siqlarni bartaraf etish - bu sohadagi o'zgarishlarning asosiy yo'nalishlaridir.»¹³

Moddiy ishlab chiqarishsiz jamiyat hayotining normal tabiiy rivojlanishini hatto tasavvur etib bo'lmaydi. Biroq moddiy soha ahamiyatini haddan tashqari bo'rttirish, butun e'tiborni moddiy ishlab chiqarishga qaratish ham jamiyatni ma'naviy inqirozga olib kelishi mumkin. Taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha, hozirgi paytda tovar ishlab chiqarishga nisbatan xizmat ko'rsatish sohasi foydaliroq bo'lib qolyapti. D. Bell, 3. Bzejinskiy singari g'arb olimlari o'z tadqiqotlarida postindustrial jamiyatda moddiy ishlab chiqarishning ahamiyati tobora kamayib borishini ko'rsatyaptilar.

---

13 Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т. «Ўзбекистон», 2000.-Б.31.

Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini bir-biridan farqlash ijtimoiy hayot mohiyatini chuqurroq bilishga imkon beradi. Aslida real hayotda ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda kechadi. Ilmiy iazariya va amaliyotda jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini bir-biridan ajratish, ulardan birini muhimroq, boshqasini nomuhim deb hisoblash jamiyatning tabiiy-tarixiy rivojlanishini izdan chiqaradi.

Jamiyatning ma'naviy-intellektual taraqqiyoti uchun iqtisodiy zamin yaratish qanchalik muhim bo'lsa, moddiy farovonlikni ta'minlash uchun ma'naviy-intellektual salohiyatni kuchaytirish ham shunchalik muhimdir. Jamiyat hayotida moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish qanchalik muhim o'rin tutsa, uni boshqarish ham shunchalik muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyatning turli elementlari normal ishlashi, bir-biriga muvofiq faoliyat ko'rsatishi uchun uni boshqarish talab etiladi. Boshqarish davlatdan tortib korxona va oilagacha bo'lgan keng sohani qamrab oladi. Boshqarish bilan maxsus kishilar, siyosatchilar, rahbar xodimlar shug'ullanadilar. Boshqarish turli darajalarda amalga oshirilsa ham, boshqarish faoliyatining eng yuqori shakli siyosiy faoliyat hisoblanadi.

Jamiyatni siyosiy boshqarishning xilma-xil shakllari mavjud bo'lib, har bir mamlakatning milliy mentaliteti, an'analariga mos ravishda siyosiy boshqarishning monarxiya, aristokratiya, respublika shakllari qo'llaniladi. Bir ijtimoiy-siyosiy tuzumdan yangi ijtimoiy-siyosiy tuzumga o'tish davrlarida qadriyatlarni qaytadan baxolash, jamiyat hayotida davlat, oila, mehnat, mulk, siyosiy partiyalar, din, fan va boshqa ijtimoiy institutlar mohiyatini yangicha tushunish zaruriyati vujudga keladi. Bunda faqat mazmunga emas, balki shakl ham qayta quriladi. Mamlakatimizda milliy mustaqillikning qo'lga kiritilishi, mustabid tuzum mafkurasi va siyosatining inqirozga yuz o'girishi bilan «...davlatning mohiyati butunlay tubdan o'zgardi. Davlat dastlabki bosqichda jamiyatni yangilashning eng faol kuchiga aylangani holda islohotlarning bosh tashabbuskori va yo'naltiruvchisi, ijtimoiy hayotdagi yangi g'oyalarning asosiy amalga oshiruvchisi bo'lib qoldi».¹⁴

Inson ehtiyojlarining muttasil o'sib borish qonuniyati mavjud siyosiy sistema oldiga qator talablar qo'yadi. Mamlakatimizda uzoq yillar davomida xukm surib kelgan ma'muriy buyruqbozlikka asoslanuvchi siyosiy sistema o'zining tub mohiyati bilan shaxsning har tomonlama erkin rivojlanishiga imkon bermaganligi uchun ham muqarrar ravishda inqirozga yuz o'girdi. Iqtisodiy tanazzul siyosiy sistemaning yemirilishiga olib keldi. «Bir ijtimoiy tuzumdan ikkinchisiga o'tish muqarrar ravishda shu paytgacha misli kurilmagan siyosiy faollik sharoitida yuz beradi. bu hol

---

14 И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.:Ўзбекистон, 1997.-Б.158.

tabiiydir. Shu paytga kelib karaxtlik holatidan halos bo'lgan jamiyat to'planib qolgan jami ijtimoiy ziddiyatlarni bir zumda yuzaga chiqaradi».15

Jamiyatni boshqarish tizimi har bir xalqning milliy xususiyat, psixologiyasi, an'nalari, madaniy salohiyatiga mos ravishda vujudga keladi. Turli jamiyatlarda siyosiy boshqarish usullarining turlicha xarakteri ularning ilg'or yoki qoloq ekanligidan dalolat bermaydi. Siyosiy boshqarishning har bir usuli turli tarixiy sharoitlarda turlicha samara berishi mumkin. Jamiyatning ma'naviy salohiyati yuksalib borgani sayin siyosiy boshqaruv usullari ham tobora insoniylashib boradi. Taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasi siyosiy boshqaruvning demokratik shakli ancha qulay va insonparvar ekanligini ko'rsatdi. Milliy mustaqillik yillarida O'zbekistonning respublika deb e'lon qilinishi va mamlakat Konstitutsiyasining qabul qilinishi jamiyatimizni siyosiy boshqarish jahon hamjamiyatining ilg'or tajribalariga, xalqimizning ma'naviy salohiyatiga tayanishidan dalolat beradi.

Ochiq demokratik jamiyatda davlat ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar tashabbuskori, jamiyat rahnamosi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Demokratik jamiyatda siyosiy boshqarish huquqiy davlatchilik asoslarini yaratishni taqozo etadi. qonun ustuvorligi demokratik jamiyat va davlat hayotining muhim sharti hisoblanadi. Demokratik davlat jamiyatni boshqarishda konstitutsiya talablariga bo'ysunar ekan, u jamiyatni tanho boshqarish da'vosini qilmaydi. Balki jamiyatni boshqarishda turli diniy, ilmiy tashkilotlarga, jamoat tashkilotlariga, aholining o'z-o'zini boshqarish organlariga keng vakolatlar beradi. Demokratik jamiyatda dinning davlatdan, maktabning diniy muassasalardan ajratilishi, kishilarga vijdon erkinligi huquqining berilishi progressiv hodisa, jamiyat erkin rivojlanishining muhim shartidir.

Odatda dunyoviy va diniy davlatlar bir-biridan farqlanadi. Dunyoviy davlatlar konstitutsiyaga, ilm-fan xulosalariga asoslanadi. Diniy yoki teokratik davlatlar diniy ta'limot va shariat hukmiga asoslanadi. Bunday davlatlar o'z fuqarolarining vijdon erkinligini ta'qiqalaydi; ta'lim-tarbiya asosan diniy ruhda olib boriladi.

Demokratik davlatda ta'lim-tarbiya muassasalari jamiyatni oqilona boshqarishga yaqindan yordam beradi; yosh avlodga puxta siyosiy va huquqiy bilim beradi, mavjud ahloqiy, huquqiy normalarni singdiradi, siyosiy ong va madaniyatni rivojlantiradi. «Jamiyat hayotini demokratlashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish, uning izchilligi va samaradorligini ta'minlash -mamlakatimizda amalga oshirilayotgan siyosiy islohotlarning asosiy yo'nalishidir» 16

Jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlash, yetilgan muammolarni oqilona hal etish, mamlakat fuqarolarining siyosiy faolligini oshirish-jamiyat siyosiy tizimini

---

15 И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.-Б.182.

16 Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.-Т.: Ўзбекистон 2000.-Б.29.

tashkil etuvchi barcha boshqaruv organlari va tashkilotlarning asosiy maqsadi hisoblanadi. Jamiyat a'zolarini umumiy maqsad yo'lida yanada jipslashtirish, ijtimoiy-siyosiy faollikni kuchaytirishda milliy g'oya va milliy mafkura muhim rol o'ynaydi. g'oyaviy mushtaraklik jamiyatdagi turli ijtimoiy guruh, qatlam va sinflarda birdamlik tuyg'usini kuchaytiradi, turli siyosiy harakat va partiyalar faoliyatini bunyodkorlik ishlariga yo'naltiradi.

Mamlakatimizning milliy mustaqillik yillarida orttirgan tajribasi jamiyat barqarorligi, tinch-totuvligini ta'minlashda ijtimoiy sohaga ko'proq e'tibor berishning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. «Bozor munosabatlariga o'tishning ilk davrida biz oldindan butun aholini ijtimoiy himoyalash yo'lidan bordik. Bu chora-tadbirlar odamlarning turmush darajasi keskin pasayib ketishining oldini olishda muhim rol o'ynadi. Respublikada osoyishtalik va barqarorlikni saqlab qolish omili bo'ldi» 17

Jamiyatning rivojlanishida kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarining qondirilishi, mulk va mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi muhim rol o'ynaydi. Kishilarning qobiliyatiga qarab mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi natijasida turli kasblar bilan shug'ullanadigan qator toifalar, guruhlar, qatlamlar va sinflar vujudga keladi. Ular jamiyat strukturasi o'ziga xos o'rinni egallaydilar; jamiyat taraqqiyotiga muayyan xissa qo'shadilar.

Sotsial stratifikatsiya aholining ierarxik mavqeyiga mos ravishda ijtimoiy qatlamlarga bo'linishidir. Ijtimoiy stratifikatsiya oliy va quyi qatlamlar mavjudligini, huquq va imtiyozlarning tengsizligini, mas'uliyat va burch tengsizligini e'tirof etadi. Ijtimoiystratifikatsiyaning konkret shakllari nihoyatda xilma-xildir.

Agar jamiyat a'zolarining iqtisodiy maqomi turlicha bo'lsa, mulkdor va mulksizlar mavjud bo'lsa, jamiyat qanday shaklda tashkil etilishidan qat'i nazar uning iqtisodiy tabaqalanishi murqarrardir. Agar biron bir guruh ichida mansab va obro'oiga, unvon va lavozimiga qarab turli ierarxik rang (daraja) mavjud bo'lsa, bu guruhning siyosiy differensiallashganligidan dalolat beradi. Agar jamiyat a'zolari o'z faoliyat turiga qarab turli guruhlariga bo'lingan bo'lsa, ayrim kasblar boshqalariga nisbatan qadrliroq bo'lsa, professional guruh a'zolari rahbarlar va itoat qiluvchilarga bo'lingan bo'lsa, bunday guruh professional differensiallashgandir. Ijtimoiystratifikatsiya iqtisodiy, siyosiy va professional shakllardan tashkil topadi. Barcha a'zolari har jihatdan teng bo'lgan ijtimoiy guruh, hiech qachon bo'lmagan va bo'lmaydi. Ijtimoiy startifikatsiya - har qanday uyushgan jamiyatning doimiy tavsifidir.

Har bir ijtimoiy struktura bo'sh joyda vujudga kelmaydi: balki ilgari mavjud bo'lgan ijtimoiy struktura negiziga yangilik kiritish orqali vujudga keladi. O'tmishda mavjud bo'lgan va bugungi kundagi mavjud ijtimoiy struktura o'rtasida tarixiy aloqadorlik

---

17 И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.-Б. 218.

mavjuddir. Ana shu bog‘liqlik insoniyat jamiyati rivojlanishining yagona jarayon sifatida ro‘y berishini taqozo etadi.

Tarix takrorlanmaydigan faktlarni o‘rganadi. Shu boisdan ham fatalizm nazariyotchilarining voqyea, hodisalar, faktlarning albatta oldindan - belgilanganligi to‘g‘risidagi fikriga qo‘shilib bo‘lmaydi. Insoniyat tarixiga faqat takrorlanmaydigan hodisalargina kiradi. Tarixiy davrlar individual hodisalarni namoyon etadi. Falsafada jamiyat taraqqiyotining mezon nima, degan masalada turlicha qarash va nazariyalar vujudga keldi.

K. Marks jamiyatning rivojlanish sabablarini sinfiy kurash va inqilobiy o‘zgarishlar bilan bog‘ladi; barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarni sinfiy nuqtai nazardan tushuntirdi. Ijtimoiy ziddiyatlarni sun‘iy ravishda mutlaqlashtirdi va bu ziddiyatlarni hal etishning asosiy usuli sifatida ijtimoiy revolyusiyani amalga oshirishni, miqdorlar sinfini tugatishni taklif etdi. Ijtimoiy amaliyot bunday nazariyaning biryoqlama va xato ekanligini ko‘rsatdi. Jamiyat taraqqiyoti ko‘p bosqichli jarayon ekanligi to‘g‘risidagi qarashlar AQSh faylasufi O. Toffler tomonidan ilgari surildi. Bunday qarashga ko‘ra jamiyat taraqqiyotini agrar jamiyat, industrial jamiyat, postindustrial jamiyatga ajratildi. Adabiyotlarda jamiyat rivojlanishiga sivilizatsiyali yondashuv g‘oyasi ilgari surilmoqda. Bunday yondashuvga ko‘ra har bir xalq o‘zining betakror, noyob, o‘ziga xos va o‘ziga mos tomonlarini saqlab qolgan holda boshqa xalqlarning tajribalaridan ijodiy foydalanish orqali ijtimoiy taraqqiyotning o‘ziga xos modelini yaratadi.

G‘arbda ijtimoiy rivojlanishning siklli nazariyasi keng yoyilgan bo‘lib, uning yirik vakillari O. Shpengler va A. Toynbi hisoblanadi. O. Shpengler o‘zining «evropa quyoshining so‘nishi» asarida jahon tarixini «ko‘plab madaniyatlar fenomeni» sifatida tavsifladi. Har bir madaniyat bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan holda vujudga keladi, ularning har biri o‘zining ma’naviy harakatlantiruvchi kuchiga, o‘z qiyofasiga, o‘z hayoti va o‘limi tarixiga egadir. Shpenglerning fikricha, tarix progress nimaligini bilmaydi: ulardan har birining madaniyati betakror bo‘lib, ularni bog‘lab turadigan mezon yo‘q.

Angliyalik sotsiolog A. Toynbi ham ana shu g‘oyani davom ettirdi. Uning fikricha, butun insoniyat tarixi 21 sivilizatsiya tarixidan iborat bo‘lib, ular bir-biri bilan ichki bog‘lanmagan. Har bir sivilizatsiya o‘z rivojida: vujudga kelish, o‘sish, sinish, parchalanish va halokat bosqichini kechiradi, so‘ng o‘rnini boshqa sivilizatsiyaga bo‘shatib beradi. Toynbi barcha sivilizatsiyalardagi ijtimoiy jarayonlar bir-biriga o‘xshash ekanligini ta’kidladi.

Sivilizatsiya rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi «ijodkor ozchilik bo‘lib, u inert ko‘pchilik» ni orqasidan yetaklashga qodirdir. «Ijodkor elita» asta-sekin ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal etish qobiliyatini yo‘qotgach, o‘z hokimiyatini avtoritet orqali emas, balki zo‘ravonlik bilan amalga oshira boshlaydi. Agar asosiy omma

harbiy holat yoki tabiiy ofatdan qirilib ketmasa, bu sivilizatsiyani yemiradi. A.Toynbi hozirgi paytda besh sivilizatsiya (xitoy, hind, ispan, rus va g'arb) saqlanib qoldi, degan xulosaga keldi. Har bir yangi sivilizatsiyaning vujudga kelishi, Toynbi fikricha, dinning yangi shakllari paydo bo'lishi bilan bog'liqdir.

P.A.Sorokin jamiyat tarixini madaniy va ijtimoiy tizimlarning almashinuvi sifatida izohladi. Tarixiy jarayon madaniyatning uch tipi (xissiy, ratsional, intuiativ) almashinuvidan iboratdir.

Har bir inson o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish uchun osoyishtalik va tinchlikka muhtoj bo'lgani kabi jamiyat ham o'z oldiga qo'ygan vazifalarini ado etishi uchun ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka ehtiyoj sezadi. Barqarorlik nisbiy sokinlik, ijtimoiy tizimning normal faoliyat ko'rsatish imkoniyatidir. U turg'unlik tushunchasidan keskin farqlanadi. Ijtimoiy-siyosiy turg'unlik tushunchasi jamiyatdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy sistemaning tanazzuli alomatidir. Jamiyatda barqarorlik beqarorlik bilan, inqiroz gullab-yashnash bilan almashinib turishi ham mumkin. Jamiyat ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy sohalarda muayyan yutuqlarga erishib, ijtimoiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarib bo'lgach, uning bundan keyingi taraqqiyoti yo'lida yangi muammolar tug'iladi. Ularni hal etish vazifasi paydo bo'ladi. Jamiyat a'zolarining ma'naviy salohiyati, milliy psixologiyasiga mos ravishda mavjud siyosiy sistema kishilarni boshqarishning o'ziga xos usullarini hayotga tatbiq etadi. Insoniyat jamiyati tarixida jamiyat barqarorligini ta'minlashning monarxik, aristokratik, totalitar va demokratik usullar amal qilib kelgan.

Jamiyat barqarorligining izdan chiqishi kishilar psixologiyasidagi salbiy o'zgarishlarda, qonunlarning ishlamasligida, ijtimoiy burchning ado etilmasligida, ijtimoiy ideallarning yuqolishida, g'oya va mafkuraga loqaydlikning kuchayishida, turli jinoiy guruhlarining paydo bo'lishida, ijtimoiy adolat prinsiplarining buzilishida, davlat organlarining aholini boshqarish qobiliyati kuchsizlanishida, turli konfliktlarning keskinlashuvida o'z ifodasini topadi.

Beqarorlik ichki va tashqi tahdidlar tufayli vujudga keladi. Beqarorlik bir ijtimoiy-siyosiy tizimdan yangi bir ijtimoiy-siyosiy tizimga o'tish davrida keskinlashishi mumkin. I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...» asarida bozor munosabatlariga o'tish davrida ommaviy noroziliklar, hatto fuqarolar urushi vujudga kelishi mumkinligini, jamiyat barqarorligini ta'minlash uchun yetilgan muammolarni oqilona hal etish zarurligini ko'rsatdi. Jahon tajribasi har bir mamlakat xalqlarining o'z taraqqiyot yo'lini tanlash huquqiga ega bo'lishi umumiy xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash garovi ekanligidan dalolat beradi. O'zbekiston milliy mustaqillikka erishganidan keyin o'z milliy-davlatchilik asoslarini yaratish, o'ziga xos va o'ziga mos taraqqiyot yo'lini belgilash, rivojlanishning o'zbek modelini yaratish imkoniga ega bo'ldi.

Taraqqiyotning o'zbek modeli-jamiyatning tadrijiy rivojlanishi konsepsiyasi sifatida. Ijtimoiy rivojlanishning o'zbek modeli butun insoniyatning ilg'or tajribasiga, xalqimizning milliy xususiyatlari va mentalitetiga tayanadi.

Insoniyat tajribasi ijtimoiy rivojlanishning keskin inqilobiy o'zgarishlar yo'li nomaqbul va yaroqsiz ekanligini, jamiyatning tadrijiy (evolyusion) taraqqiyoti normal-tabiiy rivojlanish yo'li ekanligini ko'rsatdi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov ijtimoiy taraqqiyotning tadrijiy yo'li mohiyatini shunday izohlaydi: «Soxta inqilobiy sakrashlarsiz evolyusion yo'l bilan normal, madaniyatli taraqqiyotga o'tish-tanlab olingan yo'lning asosiy mazmuni va mohiyatidir»¹⁸. «Bozor iqtisodi sari buyuk sakrashlar, inkilobiy qayta o'zgarishlar yo'li bilan emas, balki sobitqadamlik va izchillik bilan bosqichma-bosqich harakat qilish kerak. Har bir bosqichning qancha davom etishi hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar doirasiga, tashqi omillar qanchalik qulay bo'lishiga, aholining mehnat faoliyatiga bog'liqdir»¹⁹

O'zbek modelining asosiy tamoyillari:

iqtisodning siyosatdan ustuvorligi;

davlatning bosh islohotchi ekanligi;

qonun ustuvorligi;

kuchli ijtimoiy siyosat;

bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish.

O'zbek modelining o'ziga xos xususiyatlari milliy davlatchilik asoslarining barpo etilishida, milliy qadriyatlarning tiklanishida, milliy o'zlikning anglanishida, umuminsoniy qadriyatlar milliy qadriyatlardan ustuvorligining e'tirof etilishida, milliy mentalitet xususiyatlarining tiklanishi va rivojlanishida, milliy g'oya va milliy mafkura ijtimoiy-siyosiy faollikning muhim omili ekanligining e'tirof qilinishida, demokratik qadriyatlarning rivojlantirilishi va inson huquqlarining kafolatlanishida, o'z imkoniyatlariga tayanishida, kadrlar tayyorlash milliy dasturining ishlab chiqilishida, xorijiy mamlakatlar bilan turli sohalardagi munosabatlarni yo'lga qo'yishning yangi prinsiplari ishlab chiqilishida o'z ifodasini topdi. «Biz tanlab olgan yo'l o'zbek xalqining asriy an'alariga, odatlariga, madaniyati va tiliga, shuningdek, jahon sivilizatsiyasi yutuqlariga asoslangan holda mazkur tuzilmalarni yangi mafkuraviy negizga o'tkazish, moslashtirishdan iborat edi».

O'zbek modelining hayotiyliigi jahon jamoatchiligi, yetuk fan, siyosat, san'at arboblari tomonidan e'tirof qilindi.

O'zbekiston tajribasi qator mamlakatlar uchun namuna bo'lib xizmat qilmoqda va uni o'rganishga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. O'zbekona taraqqiyot yo'li ma'naviy

---

18 И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида -Т.:, 1997.-Б.184.

19 И.А.Каримов Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.:, «Ўзбекистон», 1992. –Б.10-41-46.

hayot va iqtisodiy rivojlanishni bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda amalga oshirishda, ma'naviyat, ma'rifat, madaniyatga bo'lgan e'tiborning kuchayishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ma'naviy salohiyatning kuchayishi, inson intellektual va axloqiy qobiliyatlarining rivojlanishi iqtisodiy rivojlanish uchun puxta zamin yaratadi. Kishilarda yangicha iqtisodiy tafakkur, tadbirkorlik qobiliyatlari rivojlanishida zamonaviy ilm-fan, texnika va texnologiya asoslarini egallash muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy rivojlanishning asosiy maqsad va vazifalari, uni amalga oshirish usullari milliy g'oya va mafkurada o'z ifodasini topadi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, mulkchilikning turli shakllarini vujudga keltirish, xususiy mulkchilikni qo'llab-quvvatlash, taraqqiy etgan mamlakatlar bilan qo'shma korxonalar qurish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, chet mamlakatlar bilan ilmiy, madaniy va texnikaviy hamkorlikning milliy manfaatlar yo'lida xizmat qilishi milliy g'oya va mafkuraning mohiyatidan kelib chiqadi. Milliy mafkura o'zida jamiyat a'zolarining ezgu orzu-umidlarini, maqsadlarini ifodalaydi; ularning mehnat faolligi, ijtimoiy-siyosiy aktivligini oshiradi, jamiyatni takomillashtirish uchun xizmat qiladi.

Davlat-jamiyatni boshqarish, tartibga solish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan alohida bir muassasadir. Davlat umuminsoniy qadriyat, insoniyat ma'naviy taraqqiyotining muhim yutug'idir.

Jamiyatning ma'naviy salohiyati yuksalib borishi bilan siyosiy boshqarish shakllari va usullari ham takomillashib boradi. O'zgargan tarixiy sharoitda davlatning mohiyati, mazmuni va vazifalarini yangicha tushunish zaruriyati vujudga keldi.

Mustaqillik yillarida milliy davlatchilik an'analarining tiklanishi bilan davlatning tashkilotchilik, bosh islohotchilik faoliyati yangicha mazmun va ahamiyat kasb etdi.

I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan milliy taraqqiyot konsepsnyasining amalga oshirilishida davlat hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Mamlakatimizning siyosiy, huquqiy hayotida amalga oshirilayotgan tub islohotlar siyosiy boshqaruvni yanada takomillashtirishga, yurtimizda huquqiy davlat, yangi demokratik jamiyat barpo etishga, kuchli davlatdan kuchli jamiyatga o'tishga qaratilgandir.

«Yangi sharoitda davlatning, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining g'oyat muhim vazifasi siyosiy partiyalar, nodavlat, ijtimoiy strukturalar, fuqarolik jamiyatining endigina paydo bo'lib kelayotgan xilma-xil institutlari bilan ishlash va hamkorlik qilishning yangidan-yangi shakllarini izlab topishdan iboratdir».20

Jamiyat hayotida turli jamoalar, tashkilot va uyushmalar ham faoliyat ko'rsatadi. Ularni shartli ravishda davlat tashkilotlari va nodavlat tashkilotlarga ajratish mumkin. Bu tashkilotlarga siyosiy partiyalar, siyosiy harakatlar, kasaba uyushmalari, yoshlar

---

20 И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т.,1997. 159-бет.

uyushmalari, turli jamg'armalar, xotin-qizlar tashkilotlari, faxriylar uyushmasi, mahalla qo'mitalari va boshqalar kiradi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson salohiyatini yanada yuksaltirishga, yurtimizda fuqarolik jamiyati barpo etishga qaratilgandir.

Fuqarolik jamiyati - kishilarning yuksak ahloqiy, siyosiy va huquqiy madaniyatiga asoslanadigan jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichidir. Bunday jamiyat erkin uyushmalarning ko'pqirrali aloqasi bo'lib, davlat qonunlarini hurmat qilish va bajarish, jamiyat tarkibiga kiruvchi elementlarning nisbiy mustaqilligiga asoslanuvchi, turli ziddiyat va ixtiloflarni qonun doirasida o'zaro kelishuv, sabr-toqat va muzokaralar orqali hal etishga asoslanuvchi jamiyatdir.

Fuqarolik jamiyati umuminsoniy tamoyillar, milliy davlatchilik xususiyatlari, o'ziga xos turmush tarzi va hayot falsafasi negizida qaror topadi. O'zbekiston milliy mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yurtimizda fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

«Biz uchun fuqarolik jamiyati ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol toptirishiga... yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkynliklari to'la darajada ro'yoga chiqishiga ko'maklashadi».²¹

Fuqarolik jamiyatida davlatning qator vazifalari fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari qo'liga o'ta boshlaydi, mahalliy hokimiyat organlarining vakolati kengayadi. Fuqarolik jamiyati asoslarni barpo etish kishilarning yuksak siyosiy va huquqiy madaniyati. ijtimoiy-siyosiy faolligiga tayanadi. Mamlakatimizda mahalla hokimiyat organlarining tashkil etilishi, ular vakolatining kengaytirilishi xalqimizning o'z-o'zini boshqarish, idora etish madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalla kishilarda yaxshi insoniy fazilatlarni kamol toptirish, o'z-o'zini boshqarish, demokratik qadriyatlarni ro'yoga chiqarish maktabidir.

Sharqda fuqarolik jamiyatining tub negizlari asta-sekinlik bilan shakllangan va taraqqiy etgan. Sharq donishmandlari ijtimoiy jarayonlarga har qanday sun'iy aralashuvning mudhish oqibatlarini ko'rsatganlar. Shuning uchun ham jamiyat hayotidagi barcha o'zgarishlar xalqlarning fikrlash tarzi, milliy an'analari, urf-odatlariga muvofiq ravishda tadrijiy ravishda ro'y bergan. Ijtimoiy adolat, tartib-intizom, aholi tinch-totuvligini ta'minlashga alohida e'tibor berilgan; hurfikrlilik, boshqa dinlarga nisbatan sabr-toqatlilik mavjud bo'lgan. Davlat fuqarolarning shaxsiy va oilaviy hayotiga deyarli aralashmagan.

Savdo-sotiq, hunarmandchilik, odob-axloq, milliy an'analar asosida rivojlangan. Davlat dehqonchilik ishlab chiqarishi uchun hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan sun'iy sug'orish inshootlari qurishga bevosita rahnamolik qilgan. Sharqda odamlar asrlar

---

21 И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., 1997.-Б.173.

davomida jamoa bo'lib yashagan va mehnat qilgan, jamoatchilik asoslari xalq ongiga chuqur singib ketgan.²² Fuqarolik jamiyatida davlatning ayrim muhim vazifalari saqlanib qoladi, u jamiyat bilan yonma-yon yashashda davom etadi.

Yurtimizda fuqarolik jamiyatini barpo etish barkamol inson shaxsini shakllantirishni talab etadi. O'z navbatida ma'naviy yetuk avlod jamiyat taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shadi. Shunday yetuk kishilarni tarbiyalashda jamiyat to'g'risidagi falsafiy bilim va qarashlarni o'zlashtirish va hayotga tatbiq etish alohida ahamiyatga egadir.

Tayanch tushunchalar

Jamiyat. Fuqarolik jamiyati. Jamiyatning iqtisodiy hayoti. Jamiyatning ijtimoiy hayoti. Jamiyatning siyosiy hayoti. Jamiyatning ma'naviy hayoti. Axborotlashgan jamiyat. Ochiq jamiyat. Yopiq jamiyat.

Nazorat uchun savollar:

1. Jamiyatning mohiyatini qanday tushunasiz?
2. «Jamiyat – yaxlit tizim» fikrining ma'nosini sharhlang.
3. Jamiyat hayotining asosiy sohalari qaysilar?
4. Jamiyatning iqtisodiy hayotiga nimalar kiradi?
5. Jamiyatning ma'naviy hayoti tarkibiga nimalar kiradi?
6. «Ochiq jamiyat» qanday jamiyat?
7. «Yopiq jamiyat» deganda qanday jamiyatni tushunasiz.?
8. Fuqarolik jamiyati qanday jamiyat?

Adabiyotlar

1. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolotlari.- T., «O'zbekiston», 1997 yil, 170-188-bet.
  2. Islom Karimov. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishining asosiy yo'nalishlari. – T., «O'zbekiston» 2002 yil.
  3. Islom Karimov. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – T., «O'zbekiston», 2005 yil.
  4. Tulenov J. Jamiyat falsafasi. Oltinchi bo'lim. – T., 2001 yil, 3 – 9 betlar.
- Falsafa. O'quv qo'llanma. – T., «Sharq», 1999 yil, 247-255 betlar.
- Falsafa asoslari. – T., «O'zbekiston» NMIU, 2005 yil, 281-286 betlar.

---

²² И.А.Каримов, Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли.-Т.: Ўзбекистон, 1993.- Б.106.

5. S.E.Krapivenskiy. Sotsialnaya filosofiya. – Moskva, «VLADOS», 1998 yil, 62-82 betlar.
6. Musaev F. Demokratik davlat qurishning falsafiy-huquqiy asoslari. -T.: O‘zbekiston, 2007. -272 b.
7. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya). -T.: Faylasuflar milliy jamiyati, 2004.-222 b.
8. Nizomulmulk. Siyosatnoma. -T.: Adolat,1997.-98 b.
9. Sulaymonova F. Sharq va G‘arb. -T.: O‘zbekiston, 1997.-228 b.
10. Falsafa asoslari. Nazarov Q. tahriri astida. -T.: Sharq, 2005.-249 b.
11. Falsafa qomusiy lug‘at. Nazarov Q. tahriri astida. -T.: Sharq, 2004. -496 b.
12. Fitrat Abdurauf. Rahbari najot. -T.: Sharq, 2001-176 b.
13. Forobiy Abu Nasr Fozil odamlar shahri. -T.: Navruz, 1993.-260 b.

4 – JAMIYAT HAYOTI VA TARAQQIYOTI TABIIY VA IJTIMOIIY OMILLARI (2s.)

Reja

1. Tabiat va jamiyat, ular orasidagi uzviy aloqadorlik
2. Jamiyat tabiat taraqqiyotining davomi, bio va sotsioevolyutsiyaning mahsuli sifatida
3. Jamiyatga taraqqiyotning tabiiy omillari: geografik muhit, demografik omil.(Aholi zichligi).
4. V. M.Vernadskiyning noosfera konsepsiyasi.
5. Geografik determinizm nazariyasi.
6. Demografik jarayonlarning jamiyat hayoti va taraqqiyotiga ta’siri

Tabiat tushunchasining falsafiy tahlili. «Tabiat» tushunchasi eng muhim va keng qo‘llaniladigan falsafiy kategoriyalardan biridir. Bu atama bir necha talqinga ega bo‘lib, falsafada ko‘pincha u keng, tor va maxsus ma'noda ishlatiladi. Mazkur ma'nolarning har biri, o‘ziga xos xususiyatga ega.

Tabiat tushunchasining keng ma'nosi borliqni, butun dunyoni barcha rang-barang shakllari bilan jamuljam holda aks ettiradi. Bu ma'noda «tabiat» atamasi borliqqa nisbatan tatbiq etiladi va «materiya» kategoriyasidan ham kengroq falsafiy kategoriya sifatida amal qiladi, zero u moddiy va ma'naviy asoslarning birligidan iborat muayyan yaxlitlik sifatidagi insoniyatni ham o‘z ichiga olgan Koinotning butun moddiy-energetik va axborot dunyosini qamrab oladi. Ayni shu ma'noda «tabiat» tushunchasi falsafaning borliq muammolari o‘rganiladigan sohasi, ya'ni ontologiyada keng qo‘llaniladi. Mazkur atama ko‘rsatilgan ma'noda falsafada ko‘proq XIX asrgacha ishlatilgan.

Tabiat tushunchasining tor ma'nosi XIX asrda hayotning paydo bo'lishi va yerdagi evolyusiya jarayonlari muammolarini tushunishga nisbatan yangicha yondashuvlar yuzaga kelishi, shuningdek Inson dunyoda o'z o'rnini anglab yetishi bilan shakllana boshladi. Shu ma'noda «tabiat» atamasi muayyan hajmgacha torayib, ob'ektiv borliqning biosfera (J.Lamark 1802 yilda biosfera atamasini muomalaga kiritgan), ya'ni «hayot sohasi» deb nomlagan qisminigina anglata boshladi. Biosfera jonsiz tabiatning avvalgi rivojlanish mahsuli bo'lib, yerning hayot kechayotgan nozik qatlamini tashkil etadi. U atmosfera, gidrosfera va litosferaning yuqori qismini qamrab oladi.

Biosferada inson alohida o'rin egallaydi. U jonli tabiatning tabiiy qismi bo'lsada, vaqt o'tishi bilan unga qarshilik ko'rsatuvchi faol asosga aylandi. Bu fakti u ekologiya muammolari yig'ilishiga qarab anglay boshladi. Mazkur muammolar keskinlashgani sari inson o'zining o'zgargan holati haqida yanada teranroq mulohaza yuritib, tabiat va jamiyatning o'zaro aloqasi masalasini ilmiy, falsafiy va amaliy nuqtai nazardan yechishga harakat qila boshladi.

Shu ma'noda, tabiat insonni qurshagan muhitni, ya'ni borliqning biosferadan biologik tur sifatida o'rin olgan insonning mavjudlik sharoitlari majmui sifatida amal qiladigan qismini anglata boshladi.

Shunday qilib, tabiatni o'rganishga nisbatan odatdagi yondashuvlar «biosfera va inson» murakkab sistemasining tahlili va uni falsafiy anglab yetish hisobiga sezilarli darajada kengaydi, «tabiat» atamasi yangicha, yanada teranroq mazmun kasb etdi. Bu avvalo jamiyatning atrof muhit bilan o'zaro munosabatlari, xususan iqtisodiyot, ijtimoiy hayot sohasidagi faol fundamental tadqiqotlar mahsuli bo'ldi. Shu sababli «tabiat» atamasining mazkur ma'nosi ijtimoiy falsafada ayniqsa ko'p ishlatiladi va odamlar yashaydigan tabiiy muhitni ham, inson qo'llari bilan yaratilgan (o'zgartirilgan) sun'iy muhitni ham qamrab oladi. Boshqacha aytganda, ayni holda o'zaro bog'liqlik va birlikda inson yashaydigan makonni tashkil etadigan «birlamchi» va «ikkilamli» tabiat nazarda tutiladi.

«Tabiat» tushunchasining maxsus talqinida e'tibor muhokama predmetining ildizlari, fundamental asoslarini yoritishga qaratiladi. Mazkur kontekstda, masalan, inson, u yoki bu ijtimoiy hodisa, elementar zarra yoki, aytaylik, sharsimon chaqmoqning tabiati qanday, degan savol mutlaqo o'rinli yangraydi. Falsafada ko'pincha u yoki bu predmet, jism, mavjudot va shu kabilarning mohiyati, asosiy mazmunini aniqlash zaruriyati paydo bo'ladi. Fanda ham ba'zan muayyan hodisa, voqyeaning xususiyati va yuz berish sabablarini aniqlash talab etiladi. Ayni holda mazkur ob'ekt yoki hodisaning tabiati haqida shu ma'noda so'z yuritiladiki, uning mohiyati, shuningdek qolgan ob'ektiv borliq - so'zning keng ma'nosidagi tabiat bilan aloqasi aniqlanadi.

«Tabiat» tushunchasining yuqorida zikr etilgan uchala ma'nosi ham hozirgi falsafiy va ilmiy adabiyotlarda keng qo'llaniladi, ammo uning ikkinchi biosfera, atrof muhit

bilan tenglashtiriladigan ma'nosi so'nggi vaqtda ekologiya muammolariga e'tibor sezilarli darajada kuchaygani munosabati bilan ayniqsa keng tarqaldi. Ayni shu sababli hozirgi vaqtda «ekologiya», «atrof muhit» kabi tushunchalar ham faol ishlatilmoqdaki, bu haqda quyida batafsilroq so'z yuritamiz. Xullas, tabiatni falsafiy tushunishga bag'ishlangan mazkur bo'limda biz «tabiat» kategoriyasidan asosan uning ikkinchi, tor ma'nosidan foydalanamiz, chunki u keng ma'noda ontologiyada yoritib berilgan

Falsafa tarixida tabiatga munosabat. Butun tarix mobaynida odamlar o'zlarining atrof muhitga ta'sir ko'rsatish qobiliyatlarini tinimsiz rivojlantirdilar va takomillashtirdilar. Shu tariqa jamiyatning tabiat bilan o'zaro munosabatlari ham o'zgarib bordi. Bugungi kunda tarix, arxeologiya, geografiya, etnografiya sohasida va boshqa fanlarda mavjud ilmiy ma'lumotlar tabiatga antropogen ta'sir insoniyatning son va sifat jihatidan o'sishiga mutanosib ravishda tinimsiz kuchayib borgani va pirovard natijada ijtimoiy rivojlanishning asosiy bosqichlarini aks ettirganini tasdiqlaydi. Bu bosqichlarning har biriga atrof muhit bilan inson munosabatlarining o'ziga xos shakllari va uning ongida tabiatning har xil in'ikosi xosdir. Jumladan "Avesto" kitobida suvga tupurish gunohligi, olov ilohiy mo'jiza ekanligi, qabristonlarga, yo'l bo'yiga mevali daraxtlarni o'tqazish mumkin emasligi haqidagi g'oyalarning ilgari surilishi tabiat qadimgi davrlarda ham buyuk ne'mat sifatida e'tirof etilganligidan dalolatdir.

Shuni ta'kidlash lozimki, tabiat va jamiyat o'zaro aloqasining u yoki bu bosqichlarini ajratish nafaqat ishning ob'ektiv tomoniga, ya'ni ko'rsatilgan o'zaro aloqalarni tavsiflovchi tabiiy o'zgarishlarga, balki bunday ajratish natijasida qanday maqsadlar ko'zlanishiga ham bog'liq bo'ladi. Ayni holda bizni insonning atrof muhitga ta'siri xususiyati va uning tabiatga bog'liqligi masalalari ko'proq qiziqtiradi. Bundan maqsad qanday qilib inson o'zining avvalgi tabiatga to'la qaramlik holatidan fan va texnikani faol rivojlantirib, ularning yordamida tabiatni o'ziga bo'ysundirib, uni xizmatkoriga aylantirishga harakat qilib, pirovardida keskin ekologik muammolarni yuzaga keltirganini ko'rsatib berishdir.

Insoniyat tarixining ilk bosqichida tabiatga munosabat. yer, okeanlar, qit'alar o'rni va ularda yashovchi xalqlar haqidagi dastlabki tasavvurlar odamlarda atigi 300-400 yil muqaddam, Buyuk kashfiyotlar davri yakunlanganidan so'ng paydo bo'ldi. Bungacha odamlar bir necha ming yillar mobaynida uncha katta bo'lmagan hududlarda yashadilar.

Ibtidoiy odam termachilik, ovchilik, baliqchilik bilan shug'ullanib, o'zining odatdagi ehtiyojlarini tayyor mahsulotlarni o'zlashtirish bilan qondirgan, ya'ni tabiat bergan ne'matlar bilan kifoyalangan. Bu ne'matlar uning atrofida o'sayotgan, chopayotgan, o'rmayotgan, uchayotgan, suzayotgan va ovqatlanish uchun yaraydigan narsalardan iborat bo'lgan. O'sha davrda inson tabiatga to'la singib ketgan va unga butunlay qaram edi. U tabiatdan ajralmagan va o'zini unga qarshi qo'ymagan. Ayni shu

sababli, o'sha davrda faqat oziq-ovqat mahsulotlarining mavjudligi va yashab qolishni ta'minlovchi tabiiy sharoitlar bilan belgilangan o'zining oz sonliligi tufayli ibtidoiy odam atrof muhitga sezilarli darajada zarar yetkazishga qodir emas edi.

Termachilikdan insonga uning kundalik hayotida zarur bo'lgan narsalarni ishlab chiqarishga o'tilishiga qarab, u tabiat resurslarini o'z xo'jalik muomalasiga tobora ko'proq jalb qila boshladi. Shu tariqa inson o'zi yashayotgan muhitni sezilarli darajada o'zgartirdi. Xususan, chorvachilikning rivojlanishi bilan yaylovlardan yovvoyi hayvonlar siqib chiqarildi. O'zlarining odatdagi yashash joylaridan mahrum bo'lgan bu hayvonlar soni kamaydi, ayrim turlar esa butunlay qirilib ketdi.

Insonning dehqonchilik bilan shug'ullanishga o'tishi tabiatda bundan ham kuchliroq o'zgarishlar yasadi. Odamzot ekin maydonlariga joy ochish maqsadida o'rmonlarga o't qo'yib, ulardagi daraxtlarni ildizi bilan qo'pora boshladi. Odamlar yashaydigan joylarda landshaftlar xususiyati o'rmonlar kamayishi, tuproq nurashi va shu kabilar natijasida butunlay o'zgardi.

Keyinchalik ariqlar va sug'orish sistemalari qurilib, yer osti boyliklari izchil qazib olina boshlagach, tabiatdan foydalanish darajasi kengaydi. Temir paydo bo'lishi bilan insonning texnik imkoniyatlari keskin ortdi, mehnat qurollari takomillashtirildi, yanada murakkabroq muhandislik va sug'orish inshootlari paydo bo'ldi. Inson tabiatni asta-sekin tashqi va o'ziga qarshi kuch sifatida idrok etib, tabiat bilan ayniy mavjudotdan undan farq qiladigan mavjudotga aylanib bordi.

Toshqinlar, yong'inlar, qurg'oqchiliklar, sovuqqarchiliklar, bo'ronlar va zilzilalar insonning yashovchanlik qobiliyatini sinovdan o'tkazdi, uni shafqatsiz stixiyaga qarshilik ko'rsatish usullarini izlashga majbur qildi. Xavfdan saqlanish va o'zini himoya qilish imkoniyatlarining ozligi insonda qo'rquv va ishonchsizlik, qudratli tabiatga butunlay qaramlik tuyg'ularini uyg'otdi. Bunday kayfiyat insonni ming yilliklar mobaynida ta'qib qildi va qadimgi xalqlarning turli miflari va afsonalarida, shuningdek ularning dastlabki diniy tasavvurlarida o'zining yorqin ifodasini topdi. Xususan, so'nggi zikr etilgan tasavvurlarda Quyosh, Oy va ayrim predmetlar alohida o'rin egalladi, ularga sig'inish talab etildi. Chaqmoq, yashin, bo'ron kabi tabiiy hodisalar inson tabiatga ehtiromsiz munosabatda bo'lgani uchun unga yuborilgan yot kuchlar sifatida yoki xudolarga itoat etmaganlik uchun jazo sifatida talqin qilindi.

Antik davrda tabiatga munosabat. Tabiatga nisbatan bunday munosabat asosan mil. av. I ming yillikning o'rtalariga kelib shakllandi va nazariy tafakkur paydo bo'lishi bilan sezilarli darajada o'zgardi. Bu tafakkur o'sha davrda dunyoqarashning alohida tarixiy shakli sifatida vujudga kelgan falsafaning uzviy va tarkibiy qismiga aylandi. Ilk antik faylasuflar, falsafaning bosh vazifasi ular kosmos sifatida tushungan dunyo nimadan iborat, degan savolga javob topish uchun tabiatni o'rganishga harakat qilganlar.

Antik davrda tabiat insondan deyarli hamma narsada ustun bo'lgan qudratli kuch bo'lib qolishda davom etsa-da, lekin uni odamzot nazariy anglab yetishi natijasida tabiat muayyan qimmat kasb etdi va ko'p jihatdan uyg'unlik va barkamollik ideali sifatida idrok etila boshladi. Antik faylasuflarning ko'pgina asarlari tabiatga hurmat ko'rsatish g'oyasi bilan sug'orilgan bo'lib, tabiat bilan murosai madora qilish va uning qonunlariga muvofiq yashashga chaqiradi, ayni shunday hayotni eng munosib va maqbul deb e'tirof etadi.

Kadimgi Markaziy Osiyo zardushtiylik ta'limotida ham tabiatga oqilona munosabatda bo'lish, atrof muhitning ekologik tozaliliga rioya qilish g'oyasi yotadi. (Masalan suvni ifloslantirmaslik, ariqdan o'rayotgan suvni is'temol qilmaslik, yo'l bo'yi va qabristonga mevali daraxt ekmaslik.)

Umuman olganda, shunga o'xshash tasavvurlarga qadimgi hind va qadimgi xitoy falsafasi namoyandalarining asarlarida ham duch kelish mumkin. Ular tabiatning umumiy qonunlarini bilishga harakat qilish, ularga qarshilik ko'rsatmaslik va unga bo'ysunish lozim, zero inson ularni o'zgartirishga qodir emas, deb hisoblaganlar.

O'rta asrlar va Uyg'onish davrida tabiat muammosi. Keyinchalik, xristian va islom dini dunyoqarashida, tabiat bilan birikishni nazarda tutuvchi bu yondashuv o'rnini tabiatga bo'lgan o'zgacha munosabat egalladi. Natijada, tabiat yaratilgan va shu bois o'tkinchi va o'zgaruvchan deb talqin qilindi. Shu tariqa o'lmas jonga ega Xudo o'tkinchi tabiatdan ustun qo'yiladi. Bunday ustun qo'yish natijasida odamlarning tabiiy kuchlar stixiyasiga qaramligi kamaymasa ham materiya va ruh nisbati ko'proq ma'naviy inson va ruhsiz tabiiy olam tuzilishining turli pog'onalaridan o'rin oldi. Diniy aqidalar boqiy, ma'naviy asos – Xudo oliy darajada ruh foydasiga hal qilinadi. Bu hol ilohiy aqidalar falsafiy ta'limotlardan ustun qo'yilgan va aksariyat odamlar dunyoqarashining negizini tashkil etgan o'rta asrlar falsafasida ayniqsa bo'rtib namoyon bo'ladi.

Antik davrning ko'pgina qadriyatlari va ideallari tiklangan Uyg'onish davri san'at, estetika va go'zallikka kuchli qiziqish bilan tavsiflanadi. Bu davrda tabiatga go'zallik va ilhom manbai deb qarashga asoslangan yangicha munosabat yuzaga keldi. O'z-o'zidan ravshanki, mazkur mo'ljal real borliqni faol o'rganish va uni yanada teranroq tushunib yetishga rag'batlantirgan.

Bu davrda N.Kopernik, G.Galiley, N.Kuzanskiy, J.Bruno va boshqa mutafakkirlar rivojlantirgan kosmologik va naturfalsafiy, A.Jomiy, A.Navoiy ilgari surgan gumanistik g'oyalar tabiatga bo'lgan yangicha munosabat bilan bevosita bog'liq va ma'lum darajada shu munosabatlardan kelib chiqadi.

Yangi davrda tabiatga munosabat (avvalo ilmiy nuqtai nazardan) yanada faolroq o'rganila boshlandi. Shu davrdan e'tiboran u nafaqat nazariy yoki estetik ilhom manbai sifatida, balki amaliy faoliyat jabhasi sifatida ham qaraldi. Insonga tabiatning stixiyali kuchlarini jilovlash va o'ziga bo'ysundirish imkonini beruvchi tabiiy

qonunlar aniqlandi. Tabiatning inert jarayonlari inson aqlining mutlaq hukmiga bo'ysunishi mumkin va lozim deb hisoblandi. Buning uchun faqat ularni bilish, sinovdan o'tkazish lozim.

Tabiatni o'zlashtirish, uning stixiyasini tabiiy qonunlarni anglab yetish yo'li bilan jilovlashga intilish o'sha davrdan boshlab XX asrning o'rtalarigacha tinimsiz kuchayib bordi. Bunga fanning rivojlanishida erishilgan muvaffaqiyatlar, insonda o'z kuchiga bo'lgan ishonchni yanada kuchaytirgan texnika yutuqlari ko'p jihatdan ko'maklashdi. Tabiiy qonunlarni bilish va ulardan foydalana olish insonga tabiatning qudratli kuchlariga qarshilik ko'rsatishga amalda yordam berdi.

Fan-texnika taraqqiyoti yuksalishiga qarab inson o'zining tabiatdan cheksiz darajada ustunligiga bo'lgan ishonchi mustahkamlanib bordi.

yevropada yuz bergan burjua inqiloblari tabiatni ekstensiv o'zlashtirishga qattiq turtki berdi. Bu, xususan, xo'jalik muomalasiga jalb qilinayotgan tabiiy resurslar hajmi va turlarining ko'payishida o'z aksini topdi. Bunga o'sha davrda iqtisodiy faoliyat miqyosi xom ashyo bazasi, ya'ni qurilish materiallari va foydali qazilmalar mavjudligi bilan deyarli cheklanmagani ham imkoniyat yaratdi. Energetika resurslari ham cheksiz bo'lib, ular har qanday mamlakatning o'sib borayotgan ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli edi. Agar ular bir joyda kamaysa yoki tugasa, boshqa mintaqalarga murojaat etishning o'zi kifoya edi. Gap faqat u yoki bu konlardan foydalanishning iqtisodiy maqsadga muvofiqligida edi. Shunday qilib, o'sha davr sharoitida odamlar iqtisodiy faoliyatining miqyosi va sur'atlari amalda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi va tabiiy boyliklarni olish imkoniyati bilangina belgilanar edi.

Yangi va yangi zavodlarning mo'rilaridan chiqayotgan quyuq tutun, ko'payib borayotgan konlar va terrikonlar (konlar yaqiniga to'kilgan bo'sh jins uyumlari) hatto XX asrning birinchi yarmidayoq oddiy ong darajasida taraqqiyot ramzlari sifatida idrok etilar va insonning iqtisodiy yutuqlari va qudratidan dalolat berardi. Ayrim olimlar, o'tkir zehqli mutafakkirlargina insonning o'sib borayotgan ekspansiyasi, boshqarilmaydigan texnika taraqqiyoti zahirida insonni qurshagan muhit, binobarin, uning o'zi uchun ham qanday xavf yashirinib yotgani haqida kuyinib gapirdilar.

Xususan, tabiiy huquq konsepsiyasi muallifi J.J.Russo qonunchilik kishilik jamiyatining tabiiy qonunlaridan kelib chiqishi lozim, deb hisoblaydi. U fan va sivilizatsiyani axloqning yaxshilanishiga ko'maklashmagani uchun tanqid tig'i ostiga oladi va «tabiatga qaytish»ga chaqiradi. Bunga uning mashhur vatandoshi va texnika taraqqiyoti tarafdori Volter kinoya bilan shunday deb javob beradi: «Russoning gaplarini eshitsam, o'rmonga qarab emaklab chopgim keladi»²³. Fan-texnika taraqqiyoti tarafdorlari va muxoliflari o'rtasida XVIII asrda boshlangan bu munozara

---

23 Вольтер.// Всемирная энциклопедия.-М.: Современный литератор, 2001.-С.178

hozirgacha to'xtagani yo'q va bir tomondan, inson fan va texnika sohasida qo'lga kiritgan, uning hayot sharoitlarini, hanch shubhasiz, yaxshilagan va tabiatning stixiyali kuchlariga qarshilik ko'rsatish imkoniyatlarini oshirgan real yutuqlaridan, boshqa tomondan esa – fan-texnika taraqqiyoti yuzaga keltirayotgan va odamlar hayotining nozik negizlariga putur yetkazayotgan yangi va yangi muammolardan bahra olmoqda.

Hozirgi davrda O'zbekistonda tabiatni muhofaza qilish davlat tashkilotlari: O'zbekiston respublikasi Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi, respublika epidemiologiya sanitariya xizmati, Davlat o'rmonchilik qo'mitasi tasarrufidagi qo'riqbonalar, O'zgidrometirologiya markazi kabilar faoliyat ko'rsatmoqda. Shuningdek barcha viloyatlar, tuman hokimiyatlarida tabiatni muhofaza qilish bo'limlari tashkil qilingan. Ular ishlab chiqarish korxonalarini ekologik pastportlashtirish, ishlab chiqarishning tabiatga texnologik ta'sirini nazorat qilish kabi vazifalarni bajarmoqda.

O'zbekistonda ekologik vaziyatning hozirgi holati o'rganish va istiqbolini rejalashtirish bo'yicha Respublika Fanlar Akademiyasining yetakchi olimlari, mutaxassislari tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shuningdek, tabiiy muhit ifloslanishining ijtimoiy-iqtisodiy, oqibatlarini, ularni bartaraf etish yo'llari haqida S.Mamashokirov, Yu.Shodimetov, E.Xoshimova, A.Hukumovlar shug'ullanib kelmoqdalar. Xususan S.Mamashokirov va Usmonov E "Tabiat boyliklari insoniyat qadriyatlarining moddiy asosi sifatida, kelajak avlodlar uchun saqlanib qolinmog'i kerak. Chunki keyingi avlodlarning ekologik faolligi va mas'uliyati bizning shu ijtimoiy hodisalarni qay darajada tashkil qilganimizga, o'zlashtirganimizga bog'liq"²⁴ deb ta'kidlaydilar.

Shuningdek O'zbekistonda tashkil etilgan xalqaro "EKOSAN" jamg'armasi faoliyati, keskinlashib borayotgan ekologik inqirozlarni bartaraf etish, inson salomatligini saqlash va mustahkamlash, ilmiy texnika inqilobining antiekoologik oqibatlarini oldini olish, bozor munosabatlariga o'tish davridagi iqtisodiy tanglik vaziyatida O'zbekiston aholisini ijtimoiy muhofazalashga yo'naltirilgan davlat dasturining amaliyotga tadbirida faol ishtirok qilish bilan bog'liq.

XX asrda ekologik tanglik. So'nggi yuz yil ichida odamlarning tabiat bilan o'zaro munosabatlarida hayratomuz o'zgarishlar yuz berdi. Bir tomondan, miqdor va sifat o'zgarishlarining o'zaro aloqadorligi qonuni amal qilib, inson faoliyatining asrlar mobaynida zimdan yig'ilib kelgan salbiy oqibatlarini jamuljam holda yangicha sifat kasb etdi. Bu ilgari yashovchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan ko'pgina hududlar yaydoq sahroga aylanishida, atmosfera, suv havzalari va shu kabilarning halokatga eltadigan

---

2 Мамашокиров С. Усманов Э. Барқарор тараққиётнинг экологик хавфсизлик масалалари.-Т.: Маънавият, 2009. –Б. 112.

tarzda ifloslanishida namoyon bo'ldi. Xususan, hozirgi vaqtda butun quruqlik yuzasining 40% dan ko'prog'ini sahrolar egallagan. Stratosferaning ozon pardasidagi teshiklar, oqava suvlar tashlanadigan «ariqlar»ga aylanib qolgan kichik va katta daryolar ham bir lahzada paydo bo'lgani yo'q.

Ayni vaqtda, sayyora tobora ko'payib borayotgan odamlarga haddan tashqari tor, «kichkina» bo'lib qoldi. Bugungi kunda quruqlik, suv yoki fazoning inson ta'siridan xoli bo'lgan bironta ham qismi qolgani yo'q. Tabiatga salbiy antropogen ta'sir darajasi ortida tabiiy muhit tanazzuli orqaga qaytarib bo'lmaydigan xususiyat kasb etadigan chegaraga yetmoqda. Bunday holat ekologik tanglik sifatida tavsiflanadi. Uning mohiyati shundan iboratki, tabiiy sistemalar haddan tashqari zo'riqishi, atrof muhit (suv, havo, tuproq) ifloslanishining muayyan me'yorlari misli ko'rilmagan darajada buzilishi natijasida tabiiy jarayonlarda muvozanatning buzilishi yuz beradi. Pirovardida ekologik tizimlar doirasida o'zaro aloqalar va «jamiyat-tabiat» sistemasining ko'pgina parametrlari izdan chiqadi.

Tabiat antropogen zo'riqishlarni faqat ma'lum me'yor darajasida bartaraf etishga qodir ekanligini odamlar so'nggi vaqtdagina anglay boshladilar. Bu me'yorning buzilishi biosferada ko'pincha orqaga qaytarib bo'lmaydigan sifat o'zgarishlari yuz berishiga sabab bo'ladi. Shamol ko'targan yoki vulqonlar itqitgan chang, o'rmon yong'inlaridan yoki yer yuzasiga neftning tabiiy chiqishidan hosil bo'lgan tutun tarzidagi tabiiy ifloslanishni tabiat o'zi osongina bartaraf etadi. Ammo inson atrof muhitga uning bunday ta'sirlarga qarshilik ko'rsatish tabiiy imkoniyatlaridan bir necha baravar ortiq bo'lgan qo'shimcha zo'riqishlarni yaratdi. U yer yuzasi, atmosfera va suv havzalariga tabiiy chiqindilar tarkibidagidan ko'proq miqdorda kimyoviy elementlarni tobora o'sib borayotgan sur'atlarda tashlamoqda; shuningdek, ularga tabiat inson yordamisiz absorbatsiya qilish (utillashtirish)ga qodir bo'lmagan plastmassa, keramika, shisha kabi ko'p sonli sun'iy materiallarni qo'shimcha qilmoqda. Buning oqibatida kimyoviy moddalar bilan zaharlangan dalalar va suv havzalari, ekologik jihatdan toza deb aytish mushkul bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, shaharlardagi tutun, qurum, kul zarralari, chang, yonilg'i bug'i kabilar aralashmasidan iborat zaharlangan havo, axlat, ishlab chiqarish chiqindilari va shu kabilardan ko'tarilgan tog'lar inson borlig'ining doimiy hamrohlariga aylandi.

XX asrning 60 yillarida sovet tuzumining Markaziy Osiyoda paxta mustaqilligiga erishish uchun paxta yakkahokimligiga intilishi Orol dengizining qurishiga bu esa ekotizimning buzilishiga, Orol bo'yi hududlarida turli kasalliklarning paydo bo'lishi, ekin maydonlarining vayron bo'lishiga olib keldi. Shu ma'noda I.A. Karimov "Orol inqirozi – insoniyat tarixidagi eng yirik ekologik va gumanitar falokatlardan biri"²⁵

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, тараққиёт шартлари ва барқарорлик кафолатлари.-Т.: Ўзбекитсон,1997.-Б.107

deb alohida e'tirof etadi. XX asrning 70 yillarida Tojikiston hududida ishga tushirilgan allyumin zavodi tutunining atmosferani ifloslantirishi Surxondaryo viloyati hududlarida ekologik muammolarini yuzaga keltirdi.

Inson jamiyatning tabiat bilan munosabatlarida yuz bergan bu shiddatli o'zgarishlar mohiyatini tushunishga harakat qilar ekan, avvalgidek, yuz berayotgan jarayonlarni ilmiy va falsafiy tahlil qilib, o'z tafakkuriga murojaat etmoqda. Shu bois Butun dunyo, xususan Markaziy Osiyo davlatlarining tabiiy muhitni muhofaza qilish uchun iqtisodiy va fan tenika sohasidagi hamkorligi turli yo'nalishlarda olib borilmoqda. Jumladan, Orol dengizini qutqarish xalqaro jamg'armasi (MFSA) tashkil etildi va uning rejali faoliyati yo'lga qo'yildi.

Geografik muhit tushunchasi. Tabiiy muhit ayrim kishilar hayotiga ta'sir ko'rsatishi odatda ko'pgina aniq-ravshan sabablarga ko'ra jiddiy shubha uyg'otmaydi. Shunga qaramay, ijtimoiy-tarixiy jarayon yoki moddiy ishlab chiqarishning rivojlanishi to'g'risida so'z yuritilgan holda ular tabiiy sharoitga bog'liq bo'ladimi, agar bog'liq bo'lsa, bu nimada aks etadi, degan savol tug'iladi. Shu munosabat bilan «geografik muhit» tushunchasining tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tushuncha fan va falsafada mazkur mavzuni muhokama qilish chog'ida unga ma'no jihatidan yaqin bo'lgan «tabiat», «tabiiy muhit», «atrof borliq» kabi atamalar bilan bir qatorda faol qo'llaniladi, ammo o'z mazmunida ularga bog'lanmaydi.

Geografik muhit – bu yer tabiatining inson faoliyati doirasiga jalb qilingan va jamiyat mavjudligi va rivojlanishining zaruriy omili hisoblanadigan qismidir. Ayni holda turli parametrlar: hudud, iqlim, resurslar, landshaft, joy reliefi va shu kabilarning ijtimoiy rivojlanish sur'atlari va xususiyatiga ta'siri to'g'risida so'z yuritiladi.

Geografik muhit parametrlari. Mehnat va moddiy ne'matlar ishlab chiqarish jarayonida odamlar tabiatning turli elementlaridan foydalanishi va o'z iqtisodiy faoliyati doirasi kengaygani sari mazkur elementlarning muomalaga yanada faolroq jalb qilishidir. Pirovardida inson va tabiat bevosita o'zaro aloqaga kirishadigan soha o'zgarishi va kengroq tus olishi, ya'ni geografik muhit doirasining kengayishi geografik muhit parametrlardir. Masalan, ibtidoiy odamlar tirikchilik qilish uchun asosan tabiiy hayot manbalari o'simliklar va hayvonlardan, mehnat qurollari yasash uchun esa qo'l ostida mavjud vositalar – tosh va yog'ochdan foydalanganlar. Iqtisodiy rivojlanishning oxirgi bosqichlarida foydali qazilmalar va energetik resurslarning roli ortib bordi, ularni qazib chiqarish inson faolligi geografiyasini sezilarli darajada kengaytirdi.

Shu bilan bir qatorda inson mehnati geografik omillar ta'sirida tinimsiz murakkablashib bordi. Xususan, inson o'z amaliy faoliyatida nafaqat qulay tabiiy sharoitlarga, balki yashash uchun uncha yaroqli bo'lmagan muhitga ham duch keladi. Masalan, mo'tadil iqlim, serhosil tuproq, yetarli namlik va shu kabilar nisbatan kam mehnat sarflab yaxshi hosil olish imkonini beradi, tabiiy resurslar o'tish oson bo'lgan

joyda va yer yuzasiga yaqinroqda joylashganligi esa ularni qazib olishni osonlashtiradi va pirovard mahsulot tannarxini pasaytiradi.

Ammo yer yuzida bunday qulay joylar uncha ko'p bo'lmagani uchun, sayyoramizning tinimsiz ko'payib borayotgan aholisi vaqti kelib noqulay va o'tish qiyin bo'lgan yerda joylashgan hududlarni ham o'zlashtirishga majbur bo'ldi. Qishloq xo'jaligini yuritish, yo'llar, boshqa muhandislik qurilmalari va inshootlar qurishni qiyinlashtiradigan sovuq iqlim sharoiti, tog'li yoki botqoqli joy odamlarning ishlab chiqarish faoliyatida ularning jismoniy, energetik va boshqa xarajatlarini sezilarli darajada ko'paytiradi.

O'z-o'zidan ravshanki, odamlarning iqtisodiy faoliyati geografik muhitning o'zgarishiga sabab bo'ladi, buning natijasida landshaftlar, tuproq qatlami, havo, suv va shu kabilarning kimyoviy tarkibi o'zgaradi. Tabiat va jamiyatning bunday munosabatlariga hozirgi Afrika misol bo'lishi mumkin. Bu yerda oxirgi yuz yillikning o'zida o'rmonlar maydoni ikki baravar kamaydi va hozirgi vaqtda ulkan qit'a hududining to'rtidan bir qisminigina tashkil etadi. Pirovard natijada Afrika qit'asida sahrolarning cho'llarga, cho'llarning – savannalarga, savannalarning – tropik o'rmonlarga hujumi tobora kengroq tus olib bormoqda.

XX asrning 60 yillarida Markaziy Osiyo hududida ham Orol dengizining qurib borishi natijasida iqlim va tabiiy muhit keskin o'zgardi. Bu ekin maydonlarining kamayishiga, sho'r tuproqning ko'payishiga olib keldi.

Keskin ekologik vaziyat ko'pgina daryolar oqimining (Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon) sezilarli darajada o'zgarishi, tuproq eroziyasining kuchayishi va hosildorlikning pasayishi bilan ham tavsiflanadi.

Ammo insonning tabiatga ta'siridan tashqari, geografik muhitda doim tabiiy omillar bilan belgilanadigan o'zgarishlar ham yuz bergan. yerning butun geologik tarixi shundan dalolat beradiki, unda buyuk muz bosishi va halokatli tarzda vulqonlar otilishi yuz bergan, vaqti-vaqti bilan quruqlikning ko'tarilishi va pasayishi, zilzilalar, toshqinlar va boshqa tabiiy ofatlarning yuz berishi, yer qiyofasi va odamlarning yashash sharoitini sezilarli darajada o'zgartirgan. Xususan, Platon o'zining «Timey» va «Kritiy» asarlarida hikoya qilgan Atlantida halokati tarixi hanuzgacha aksariyat tadqiqotchilarni qiziqtiradi. Bu afsonaga binoan Atlantida katta, hosildor va ko'p aholi yashaydigan orol bo'lgan va qadim zamonlarda zilzila oqibatida Atlantika okeani tubiga cho'kib ketgan.

Afsonalar bilan bir qatorda aniqlangan faktlar ham mavjud. Masalan, Gollandiyaning tarixiy rivojlanishi asosan dengiz qirg'oq chizig'ining tabiiy o'zgarishi bilan belgilanadi. Shuningdek, Xuanxe daryosining o'zanida yuz bergan o'zgarishlar Xitoy tarixiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgani ham ma'lum.

Ijtimoiy rivojlanish va geografik muhitning o'zaro ta'siri. Aksariyat olimlar fikriga ko'ra, geografik muhit jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy tuzilishini belgilovchi asosiy

omil hisoblanmasa-da, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish sur'atini jadallashtirib yoki pasaytirib, tarixiy jarayonga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuni ta'kidlash lozimki, XX asrga qadar odamlarning iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy salohiyati yuksalgani sari ularning ishlab chiqarish va ijtimoiy hayoti geografik muhit va tabiatning stixiyali kuchlariga kamroq bog'liq bo'lib borgan.

XX asr vaziyatni butunlay o'zgartirdi: u nafaqat ko'rsatilgan qonuniyatni buzdi, balki uni teskari burib yubordi; ya'ni insoniyat umumbashariy hodisaga aylangach, uning iqtisodiy o'sishi geografik muhitning tabiiy chegaralariga kelib taqaldi. Bu muhit o'z maydoni va resurslari jihatidan odamlar ishlab chiqarish faoliyatining tobora o'sib borayotgan hozirgi miqyosi uchun haddan tashqari kichkina bo'lib qoldi. Olimlarning hisob-kitoblariga qaraganda, oxirgi uch o'n yillikning o'zida jahonda insoniyat o'zining oldingi butun tarixi mobaynida iste'mol qilgan miqdorda xom ashyo ishlatilgan. Iqtisodiy o'sishning mavjud sur'atlari saqlangan taqdirda, yaqin o'n yilliklarda sanoat ishlab chiqarishi yana ikki-uch baravar ko'payishi mumkin bo'lib, bu juda ko'p miqdorda qo'shimcha tabiiy resurslarni talab qiladi.

Inson o'zi yaratgan sun'iy muhit – borlig'i «ikkilamchi tabiat» yer qiyofasini bundan ham ko'proq o'zgartiradi. U sayyoraning yashashga ozmi-ko'pmi yaroqli bo'lgan butun qit'a va orol hududini qoplagan ulkan megapolislar va son-sanoqsiz aholi yashaydigan joylardan iborat. Shuningdek, u avtomobil yo'llari va temir yo'l tarmoqlari, kanallar, konlar, uyumlar va inson tomonidan yaratilgan va unga qadar hyech qachon mavjud bo'lmagan boshqa ko'plab narsalarni o'z ichiga oladi.

Shunday qilib, bugungi kunda geografik muhitning o'zgarishida yetakchi rol insonga o'tdi, biroq ayni vaqtda u yuqorida zikr etilgan tabiiy to'siqlarga duch kelib, XX asr boshida qo'lga kiritilgan geografik muhitga nisbatan o'z mustaqilligini yo'qotdi. Jamiyat rivojlanishida geografik muhitning rolini asoslashga bo'lgan qiziqish asrlar mobaynida saqlanib qolayotgani va vaqti-vaqti bilan kuchayib turishi, ayni shu hol bilan izohlanadi.

Geografik maktablar. Bu sohada to'plangan g'oyalar majmui turli davrlarda ancha mashhur bo'lgan «geografik determinizm», «ijtimoiy determinizm» va «geosiyosat» konsepsiyalarini o'z ichiga olgan geografik maktabni tashkil etadi.

Garchi XVIII asr fransuz mutafakkirlari A.Tyurgo va Sh.Monteskeni geografik maktab asoschilari deb hisoblansada, mazkur maktab geografik o'rin va tabiiy sharoit jamiyatning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi degan g'oyani ilgari suruvchi turli ta'limotlar tizimi sifatida, antik davrdayoq paydo bo'lgan. Gippokrat, Gerodot, Polibiy, Strabon va boshqa mutafakkirlar turli mintaqalarning iqlim sharoitiga katta e'tibor berganlar va Yunoniston va O'rta yer dengizi bo'yidagi hududlarni odamlar hayot faoliyati uchun ayniqsa qulay deb hisoblaganlar.

O'rta asrlarda shunga o'xshash g'oyalarning rivojlanishi odatda tarixchi Ibn Xaldun nomi bilan bog'lanadi. Ammo bu g'oyalarga chinakam qiziqish jamiyat qurilishi va

tarixiy rivojlanish qonunlarini tabiiy sabablar bilan tushuntiruvchi geografik determinizm g'oyalari bungacha hukm surgan ijtimoiy hayotning ilohiy xususiyati haqidagi diniy tasavvurlarni siqib chiqara boshlagan Ma'rifatparvarlik davrida yuzaga keldi. Bunday qarashlar o'sha davrda vujudga kela boshlagan yangi kapitalistik munosabatlarga mos kelgan, shu sababli ular o'sha davrdan boshlab Fransiya, Angliya va Germaniyada keng tarqaldi.

Ko'payib borayotgan yer aholisiga tobora ko'proq tirikchilik vositalari, avvalo oziq-ovqat mahsulotlari talab etilgan. Ularni ishlab chiqarish esa, tabiiy sharoitga, qishloq xo'jaligini yuritish uchun yaroqli yerlar mavjudligiga bevosita bog'liq bo'lgan. Uning (o'sha davrda hali nisbatan) kamligi mutaxassislariga XVIII asrdayoq ayon bo'ldi.

«Tabiiy qonunlar» konsepsiyalari. Shu munosabat bilan fransuz faylasufi va iqtisodchisi A.Tyurgo (1727-1728) mazkur muammoning muayyan yechimi hisoblangan dehqonchilikni intensivlashtirish imkoniyatini o'rganar ekan, «tuproq unumdorligining pasayib borishi qonuni»ni ta'rifladi. Uning ma'nosi shundan iboratki, ishlov berilayotgan yerga sarflangan har bir qo'shimcha mehnat va kapital bundan oldinroq sarflangan mehnat va kapitalga qaraganda kamroq samara beradi, muayyan chegaraga yetilganidan keyin esa hyech qanday qo'shimcha samara olish mumkin bo'lmay qoladi.

Ingliz iqtisodchisi T.R.Maltus (1766-1834) bu g'oyalarni rivojlantirdi va keng tarqalgan konsepsiyani ilgari surdi. Bu konsepsiyaga muvofiq aholi sonini uning oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanganlik darajasiga qarab tartibga soluvchi «tabiiy qonun» paydo bo'ldi. Mazkur qonunga binoan sayyoramizdagi odamlar soni geometrik progressiya bo'yicha ko'payib boradi, tirikchilik vositalari esa faqat arifmetik progressiya bo'yicha o'sadi, bu esa muqarrar tarzda aholi haddan tashqari ko'payib ketishiga olib keladi va ijtimoiy tangliklarga sabab bo'lishi mumkin. Maltus ijtimoiy rivojlanish tabiatning abadiy qonunlari hukmiga qat'iy bo'ysunishini qayd etadi. Uning fikricha, har bir yangi tug'ilgan chaqaloq boshqalar band etgan va o'ziga o'rin bo'lmagan dunyoga tushadi. Bundan mutafakkir qashshoqlarga hamdardlik shusiz ham murakkab demografik muammolarning keskinlashuviga olib keladi, degan xulosa chiqaradi²⁶.

Maltusning ocharchilik, epidemiylar va urushlar aholi haddan tashqari ko'payib ketishining oldini oluvchi tabiiy omillar hisoblanishi haqidagi xulosalari nafaqat o'z tarafdorlarini, balki faol muxoliflarini ham topdi.

Maltus g'oyalarining izdoshlari o'z o'tmishdoshining o'ta sovuq xulosalaridan xalos bo'lib, uning ta'limotini XX asr boshida yuz bergan «demografik portlash» to'lqinida vujudga kelgan neomaltushilik ko'rinishida davom ettirdilar.

---

¹Мальтус Т.Р. Опыт о законе народонаселения. – СПб.: 1868. Т. 1. – С.469.

Geografik determinizm inson faoliyati tabiiy muhitga to'la bog'liq degan g'oyani isbotlashga harakat qiluvchi qarashlar mexanistik geografik determinizmdir. Bu oqimning asoschisi va atoqli namoyandasi fransuz ma'rifatchi faylasufi Sh.L.Monteske (1689-1755)dir. «Qonunlar ruhi» deb nomlangan asarida u o'z konsepsiyasini atroflicha bayon etdi. Bu ta'limotga muvofiq odamlar hayoti, ularning axloqi, qonunlari, odatlari va hatto siyosiy tuzumi ular yashaydigan geografik muhit va iqlim sharoitidan kelib chiqadi. U tabiat odamlarni tug'ilgandan teng qilib yaratishini tan olib, so'ng ularni geografik determinizm nuqtai nazaridan farqlaydi.

Mazkur yondashuvdan Monteske hatto qit'alar ijtimoiy tizimlarining tahlilida ham foydalanadi. Bunda u, xususan, Osiyo va yevropa xalqlarining hayotini taqqoslaydi. Uning fikricha, Osiyo mo'tadil mintaqaga umuman ega emas, shu sababli bu qit'aning juda sovuq iqlimida joylashgan mamlakatlar juda issiq iqlimda yashaydigan mamlakatlar bilan bevosita tutashadi. yevropada esa, aksincha, mo'tadil mintaqacha keng bo'lib, bu yerda iqlim janubdan shimolga qarab asta-sekin sovuqlashib boradi. Har bir mamlakat o'z iqlim xususiyatlariga ko'ra qo'shni mamlakat bilan o'xshash bo'lgani bois, ularning o'rtasida keskin farqlar kuzatilmaydi. Ayni shu sababli Osiyoda ozodlik hych qachon o'smaydi, yevropada esa u sharoitga qarab o'sadi yoki kamayadi, deb xulosa chiqaradi Monteske.

Uning odamlar ijtimoiy hayoti tabiiy sharoitlarga qattiq bog'liq ekanligi haqidagi g'oyalari va xulosalari keyinchalik nafaqat rivojlantirildi (masalan, G.T.Bokl, E.Reklyu, L.I.Mechnikov tomonidan), balki tabiat va jamiyatning o'zaro aloqasida sababiyatni inkor etuvchi oqim – geografik indeterminizm nuqtai nazaridan tanqid qilindi.

Ijtimoiy determinizm ijtimoiy rivojlanish darajasi va yo'nalishi birinchi navbatda moddiy ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi bilan belgilanishidir. Shu nuqtai nazardan tabiat odamlar tarixiga aralashadi, chunki ishlab chiqarish jarayonida inson nafaqat uni, balki o'zini ham o'zgartiradi. Pirovardidada insonning mohiyatini tashkil etadigan ijtimoiy munosabatlar majmui o'zgaradi. Bundan odamlar ayrim fazilatlarining shakllanishi ham, jamiyatning rivojlanishi ham avvalo geografik muhitga emas, balki moddiy ishlab chiqarishga bog'liq bo'ladi va odamlar ishlab chiqarish faoliyatining tarixan o'zgaruvchi xususiyatini tahlil qilish chog'idagina muayyan tabiiy sharoitlar u yoki bu ijtimoiy jarayonlarga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida gapirish mumkin, degan xulosaga kelinadi. Ayni holda tabiat va jamiyatning o'zaro aloqasida faol tomon sifatida doim inson amal qiladi. Tabiiy muhit xususiyatini ijtimoiy muhit xususiyati emas, balki aksincha, ijtimoiy muhit xususiyatini tabiiy muhit xususiyati belgilaydi.

Shu ma'noda odamlar tabiat bilan o'z moddalar almashinuvini tartibga soladilar, uni o'z umumiy nazorati ostiga oladilar va shu tariqa tabiatning ko'r-ko'rona kuchlari ularning ustidan hukmronlik o'rnatishiga to'sqinlik qiladilar.

Geosiyosat. Yuqorida keltirilgan nuqtai nazarlardagi qarama-qarshilikni geografik determinizmning atoqli namoyandasi G.T.Bokl (1821-1862) «Angliya sivilizsiyasi tarixi» deb nomlangan asarida o'ziga xos iqlim va tabiatga ega bo'lgan mustamlaka xalqlarining qoloqligini tushuntiradi va ijtimoiy tengsizlikning tabiiyligi haqida xulosa chiqaradi. Keyinchalik Boklning bu g'oyalari geografik maktabdagi yangi yo'nalish – geosiyosatni yaratdi. Demak geosiyosat ijtimoiy tengsizlikning tabiiyligi g'oyasidir. Mazkur yo'nalishning asosiy g'oyalarini Germaniyada F.Ratsel va K.Xausxofer, Buyuk Britaniyada G.Makkinder, AQShda A.T.Mexen va N.Spikmen, Shvetsiyada R.Chellen ilgari surdi. «Geosiyosat» atamasini 1916 yilda birinchi bo'lib ishlatgan R.Chellen o'zining «Davlat hayot shakli sifatida» deb nomlangan asarida F.Ratselning sotsial-darvinistik g'oyalarini rivojlantirdi. Bu g'oyalarga muvofiq tabiiy sharoit jahon tarixida davlatlar rivojlanishining eng muhim omili hisoblanadi, davlatning o'zi esa geografik muhitning turli omillari aholiga ko'rsatgan ta'sir natijasida shakllangan biologik organizm sifatida qaraladi. Bundan Chellen u yoki bu davlatning hayot makoni uchun kurashi har qanday jonli organizm qonuni – yashash uchun kurash tabiiy qonunidan o'zga narsa emas, degan xulosaga keladi. Uning fikricha, tor makonga ega bo'lgan «yashovchan davlatlar» qat'iy siyosiy imperativga amal qilib, o'z hududini istilochilik, mustamlakalarni qo'lga kiritish yo'li bilan kengaytirishga harakat qilishining zahirida ayni shu qonun yotadi. Boshqacha aytganda, urushlar, Chellen fikriga ko'ra, nafaqat muqarrar, balki zarurdir.

Shu ko'rinishda geosiyosat irqlar nazariyasi bilan bir qatorda nemis millatchilarining rasmiy siyosati negizini tashkil etdi va Ikkinchi jahon urushiga tayyorgarlik, «hayot makoni»ni qo'lga kiritish va bosib olingan hududlarda yashovchi xalqlarning ommaviy qirg'inini asosladi. Natsistik geosiyosatning taniqli namoyandasi Karl Xausxofer 1924 yildan «Geosiyosiy jurnal» nashr etib, bu geosiyosatning asosiy g'oyalarini rivojlantirdi, Gitlarning «Mayn kampf» asarini yaratishga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin fashistik geosiyosat uning hayot makoni va irqiy ustunlik g'oyalari bilan jinoiy ta'limotlar qatoriga kiritildi.

Geografik determinizm g'oyalari boshqacha shakllarda bugungi kunda ham, xususan, «ilg'or industrial Shimol» va «qoloq agrar Janub» o'rtasida, ya'ni iqtisodiy rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasida mavjud ulkan tafovutni tushuntirish (va oqlash) uchun faol qo'llanilmoqda.

Ijtimoiy ekologiya. Ekologik falokatlar tarixi. Ijtimoiy ekologiya ilmiy va falsafiy bilimlar sohasi sifatida yaqindagina – XX asr 60-yillarining oxiridan 80-yillarning o'rtalarigacha bo'lgan davrda vujudga kelgan. Ammo bu hol ekologik muammolar faqat Eng yangi davr hodisasi degan ma'noni anglatmaydi. Hyech shubhasiz, ular o'tmishda ham mavjud bo'lgan, lekin biosfera rivojlanishining ilk bosqichlari haqida

yetarli darajada to'la axborot yo'qligi ular xususida asosan gipoteza tarzida so'z yuritish imkonini beradi.

Bunday farazlar qatoriga, masalan, ekologik falokat natijasida dinozavrlarning qirilib ketishi haqidagi gipoteza kiradi. yer kurrasining ayrim mintaqalarida topilayotgan va tabiati jumboq bo'lib qolayotgan mayda shisha sharchalarni o'rgangan olimlar ularni meteoritning qotib qolgan moddasi bo'lsa kerak, deb taxmin qilmoqdalar. Bundan taxminan 65 million yil muqaddam yer kattaligi diametrda bir necha kilometrga yetadigan ulkan meteorit bilan to'qnashgan degan xulosaga kelinmoqda. Mazkur to'qnashuv natijasida kuchli yong'inlar boshlanib, ulardan chiqqan tutun yerni qalin parda bilan o'rab olgan va bu qattiq sovuq tushishi va o'sha davrda yashagan dinozavrlar qirilib ketishiga olib kelgan.

Qadimgi manbalar amalda mavjud bo'lgan sivilizatsiyalar halokati zahirida ham sof ekologik omillar yotishini ko'rsatadi. Xususan, shumer sivilizatsiyasi mil. av. III ming yillik oxirida quyosh faolligi o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan qattiq qurg'oqchilikdan halok bo'lgan. Bir paytlar gullab yashnagan Dajla va Furot vohalarining sahroga aylanishi sug'oriladigan dehqonchilik noto'g'ri olib borilishi oqibatida tuproqning nurashi va sho'rlanishi natijasi deb hisoblanadi.

XIX asrda falokatlar nazariyasi ayniqsa keng tarqaldi. Uni 1812 yilda fransuz olimi J.Kyuve (1769-1832) ilgari surdi. U geologik qatlamlarda kuzatiladigan hayvonlar va o'simliklar qoldiqlarining tabiatini tushuntirishga harakat qilib, yerda vaqti-vaqti bilan takrorlanib turadigan tog' jinslarining qo'qqisidan siljishlari yer yuzasining relefini o'zgartiradi va barcha tirik narsalarni halokatga duchor etadi, degan farazni ilgari surdi. Ammo bu g'oya keyinchalik keng miqyosda o'z izdoshlarini topmadi, chunki sayyoramiz, uning tarixi va tuzilishiga doir ilmiy bilimlarning faol rivojlanishi boshqa gipotezalarga boy material berdi va falokatlar nazariyasini XIX asrning oxirlaridayoq uning avvalgi jozibadorligidan mahrum etdi.

Bunga ilmiy bilimlarning butunlay yangi sohasi – ekologiyaning paydo bo'lishi ma'lum darajada zamin hozirladi.

Ekologiyaning kelib chiqishi. «Ekologiya» atamasi etimologik jihatdan yunoncha oikos – uy, boshpana va logos – ta'limot so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, keng ma'noda yashash muhitiga ega bo'lgan jonli organizm (yoki jonli organizmlar, mavjudotlar) tashkil etgan har qanday tashkilot, sistemani anglatadi. Bu atamani nemis biolog E.Gekkel 1869 yilda biologiyaning vazifasi jonli organizmlarning atrof muhit bilan o'zaro aloqasini o'rganishdan iborat bo'lgan bo'limlaridan birini belgilash uchun ilmiy muomalaga kiritgan. Ekologiya masalalari uzoq vaqt mobaynida faqat tabiiy fanlar, avvalo biologiya doirasida o'rganildi. So'ngra, jamiyatning tabiat bilan munosabatlarida iqtisodiy, ijtimoiy va hatto siyosiy jihatlar aniqlanishiga qarab, ekologiya ijtimoiy fanlarning ham predmetiga aylandi. Ilk ijtimoiy va falsafiy tadqiqotlarning o'ziyoq jamiyat va tabiatning o'zaro aloqasi

muammolari – bu avvalo jamiyatning, uning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishining, shakllangan qadriyatlar tizimi hamda atrof muhit va insonning undagi o‘rni haqidagi tasavvurlarning muammolari ekanligini tasdiqladi.

Bugungi kunda «ijtimoiy ekologiya» deb nomlangan ilmiy tadqiqotlar sohasi vujudga keldi, «ekologiya» atamasi esa biologiya fanlari doirasidan ancha chetga chiqib, juda tez va keng tarqaldi. XX asr 70-yillarining o‘rtalarida ijtimoiy ekologiya to‘rt asosiy qonuni ta’riflandi:

hamma narsa hamma narsa bilan bog‘langan;

hamma narsa qayoqqadir yo‘qolishi kerak;

tabiat yaxshiroq biladi;

tekinga hech narsa bo‘lmaydi²⁷.

Bu qonunlar inson atrof muhit bilan uzviy o‘zaro bog‘liq ekanligini mustahkamladi va uning tabiatga o‘zboshimchalik bilan va oxirini o‘ylamasdan aralashuvini taqiqladi.

Ekologik muammolar keskinlashuviga qarab ular yanada faolroq o‘rganila boshlandi. Ijtimoiy ekologiyadan tashqari, ilmiy bilimning boshqa, butunlay yangi sohalari, chunonchi: inson ekologiyasi, global ekologiya, shahar ekologiyasi yuzaga keldi. Ayrim kishilar va jamiyatning atrof muhit bilan o‘zaro aloqasi jabhasida ekologik muammolar ko‘p jihatdan falsafiy ma’no kasb etdi, chunki u inson borlig‘ining fundamental asoslariga daxldordir, yerdagi hayotning betakrorligi va uning biologik rang-barangligini saqlash zarurligi haqidagi masalani yangidan qo‘ydi.

Ekologik muammoning falsafiy ma’nosi. Ayrim fanlar doirasidan chetga chiqish va muammoga nisbatan kengroq, falsafiy yondashish biosferada hamma narsa betakror tarzda o‘zaro bog‘liq va tabiiy tartibga solinadigan muvozanat holatida ekanligini aniqlash imkonini berdi. Shuningdek, biosferaning o‘zi ham sayyoramizning tabiiy qismi hisoblanadi. U yer yuzasida yanada murakkabroq tuzilma – biogeosferani tashkil etadi. Insonning umumiy faoliyati yerdagi geologik jarayonlar bilan teng darajaga yetganidan beri biogeosferada jiddiy o‘zgarishlar yuz berdi. Bu o‘zgarishlar sayyoramiz o‘zining ilk qiyofasini yo‘qotishiga olib keldi va inson borlig‘i negizlariga putur yetkazdi. Shu tariqa u azaliy falsafiy muammo – hayotning mazmuni muammosiga keskinroq tus beradi va ekologik muammolarni hozirgi zamon falsafasining muhim bo‘limiga aylantirdi.

Bunday ekologik muammolarni falsafiy anglab yetish o‘ziga xos xususiyat kasb etadi. Zero, falsafa tabiat va jamiyatning o‘zaro munosabatlarida yuzaga keluvchi ayrim muammolarni hal qilmaydi va ularni bartaraf etish yuzasidan muayyan tavsiyalar bermaydi. Bu maxsus fanlarning vazifasidir. Falsafaning roli esa – muayyan natijalarni tahlil qilish va umumlashtirish, yuz berayotgan jarayonlar

---

¹ Қаранг: Коммонер Б. Замыкающийся круг. – СП(б).: 1999.- С.36

dinamikasi va tendensiyalarini aniqlash, tabiiy o'zaro aloqalar, tarixiy bog'liqliklarni aniqlash va sh.k.larga muvofiq falsafiy xulosalar chiqarishdan iborat, unda muhim tushunchalar aniqlanadi, asosiy tamoyillar belgilanadi, bu nafaqat bilish maqsadlari, ekologik ta'lim ishiga xizmat qiladi, balki tabiatni muhofaza qilish borasida muayyan vazifalarni hal qiluvchi ayrim fanlar uchun metodologik tayanch hisoblanadi.

Noosfera. yechimini topmagan ekologik muammolar xavfi kuchayishiga qarab odamlar tang vaziyatdan chiqish yo'llari haqida ko'proq bosh qotira boshladilar, uni bartaraf etish yo'lida muayyan qadamlar tashlashga harakat qildilar. Shu munosabat bilan to'plangan tajribadan, o'zgargan sharoitlardan o'z vaqtida chiqarilgan to'g'ri xulosalar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday muhim xulosalardan biri shundan iboratki, yaqin o'tmishda ijtimoiy hayot ikki mutlaqo zarur shart: tirikchilik vositalarini uzluksiz ishlab chiqarish va insonning ko'payishiga rioya etgan holda kechishi mumkin edi. Bunda tabiiy muhit go'yoki oldindan berilgan bo'lib, insonga nisbatan muayyan konstanta vazifasini bajarardi. Undan faqat foydalanish lozim edi.

Hozirgi davr bu tabiiy muvozanatga jiddiy tuzatish kiritdi. Endi ishlab chiqarishning yangi turi – tabiiy muhitning o'zini ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarishga zarurat tug'ildi, bu esa inson nafaqat ijtimoiy jarayonlarda, balki o'ziga bo'ysunuvchi tabiiy jarayonlarda ham faol asosga aylanganini anglatadi.

Jamiyat va tabiatning o'zaro aloqasida yuz bergan o'zgarishlar mohiyati, shuningdek bunday o'zaro aloqaning istiqbollari taniqli rus olimi V.I.Vernadskiy (1863-1945) XX asrning 30-40-yillarida ilmiy jihatdan ancha teran yoritib berdi. U insonning tabiatni o'zgartiruvchi faoliyati ta'sirida biosferada dunyo miqyosida yuz bergan sifat o'zgarishlariga birinchilardan bo'lib e'tiborni qaratdi va mazkur faollikning misli ko'rilmagan miqyosi va shakllarini tahlil qilib, hozirgi bosqichda insoniyat qudratli geologik kuchga aylanadi, degan xulosaga keldi²⁸.

Vernadskiy jamiyatga jonli va jonsiz tabiatning birligi sifatida, inson faol sub'ekt sifatida hukmronlik qiluvchi yaxlit sistema sifatida yondashib, jamiyat va tabiatning o'zaro aloqasida inson faoliyati ta'sirida yuz bergan sifat o'zgarishlarini ilmiy asoslashga harakat qildi. Jamiyat va tabiatning o'zaro aloqasida insonning oqilona faoliyati eng muhim omilga aylanadigan holatga erishishni u «noosfera» (yunon. noos – aql, idrok va sphaira – soha), ya'ni aql-idrok sohasi deb nomladi. Shundan beri noosfera insonning har qanday o'zgartiruvchi faoliyati tabiiy va ijtimoiy jarayonlarni ilmiy tushunishga asoslanadigan va tabiat rivojlanishining umumiy qonunlari bilan muvofiqlashtiriladigan materiya mavjudligi barcha shakllari birlashuvining oliy bosqichi sifatida tushuniladi. Boshqacha aytganda, bu «jamiyat-tabiat» sistemasi tadrijiy rivojlanishining oliy bosqichi, hali mavjud bo'lmagan, lekin shakllana

---

11 Қаранг: Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: 1965. – С.328.

boshlagan va agar insoniyat bo‘hronlar yuz berishini xohlamasa va kelajakda munosib hayot kechirishni istasa, albatta mavjud bo‘lishi kerak bo‘lgan bosqichdir.

Aksariyat tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, bunday bosqichga erishish jamiyat va tabiat bir yo‘nalishda – o‘zaro aloqasini optimallashtirish yo‘lida tadrijiy rivojlanishni taqozo etadi. Mushtarak rivojlanishga tabiat va jamiyat koevolyusiyasi deb ataladi va noosferaga erishish uning tadrijiy yakuni hisoblanadi.

«Noosfera» atamasi ilk bor XX asrning 20-yillaridan fransuz olimlar E.Lerua va P.Teyyar de Sharden tomonidan ishlatila boshladi. Ular noosferaga ideal tuzilma, sayyoraning biosferadan tashqaridagi alohida «tafakkur pardasi» sifatida qaradilar. V.I.Vernadskiy «noosfera» tushunchasiga butunlay boshqacha ma'no yukladi. Mazkur atamani 30-yillarning boshlarida qabul qilib, u noosferaga biosferani va umuman tabiatni o‘zgartirishga qaratilgan inson faoliyati natijasi sifatida yondashdi. Uning fikricha, yer atrofida kelib chiqishi antropogen xususiyatga ega bo‘lgan «parda» vujudga keladi, ammo bu ideal soha emas, balki biosferaning rivojlanishidagi muayyan bosqichdir. Bunda odamlarning ongli o‘zgartiruvchi faoliyati amalda mazkur rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi, shu tariqa yuzaga kelgan «aql-idrok sohasi» esa moddiy hodisa hisoblanadi, chunki biosferaga ham, inson aql-idrokiga ham, uning faoliyatiga ham materialistik nuqtai nazardan yondashiladi.

Jamiyat va tabiat munosabatlarining tadrijiy rivojlanishi g‘oyalari yer yuzida organik, keyinchalik esa – ijtimoiy dunyoning vujudga kelishi va rivojlanishini belgilagan qonuniyatlarning yangicha talqiniga asoslanadi. Jonli va jonsiz tabiatning o‘zaro aloqasi natijasi o‘laroq yer litosferasi, gidrosferasi va atmosferasining yangi holati yuzaga keldiki, bu «biosfera» va «noosfera» kabi sintetik tushunchalarda o‘z aksini topdi. Mazkur tushunchalarning ilmiy muomalaga kiritilishi va falsafiy asoslanishi o‘zgartirilgan tabiatni tushunishda butunlay yangi bosqich bo‘ldi.

O‘tgan asrning 70-80-yillarida tabiat va jamiyatning o‘zaro aloqasi masalalari atrofida olib borilgan qizg‘in munozaralar natijasida noosfera tushunchasi hayotga qaytarildi va keyinchalik ekolog olimlarning butun bir avlodi uchun amalda metodologik mo‘ljalga aylandi.

Noosferani biosferadan ajraladigan, mustaqil mavjud bo‘lgan alohida qobiq yoki borliqqa hech qanday aloqasi bo‘lmagan sof nazariy konstruksiya sifatida emas, balki biosferaning bir holatdan boshqa holatga o‘tishi, buning natijasida butunlay yangicha sifat kasb etishi sifatida tushunish lozim.

Demak biosfera va noosferaning sof geografik parametrlari mos kelmaydi.

Inson raketalar, sun‘iy yo‘ldoshlar, orbital stansiyalar va boshqa kosmik texnikadan foydalanib, tabiiy shakllangan biosfera chegaralaridan tashqariga chiqadi, biroq, shu biosferaning tarkibiy qismi sifatida, u o‘zining mazkur harakati bilan biosfera chegaralari – uning yangi sifati chegaralarini ham kengaytiradi. Ayni vaqtda, jamiyat

tabiat bilan o'zaro aloqaga kirishib, biosferaga kirib boradi, uni yangicha mazmun bilan boyitib «ijtimoiylashtiradi». Biosfera ijtimoiy borliq doirasiga tobora kuchliroq «tortiladi», uning cheksiz rivojlanish va takomillashish jarayoni esa ijtimoiy jabhaga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunda tabiatning bir qismi bo'lgan inson mazkur jarayonni to'xtata olmaydi. Zero, buning aksi inson o'z ijtimoiy borlig'ini, binobarin, insoniy borlig'ini ham to'xtatishini anglatgan bo'lar edi.

Shunday qilib, biosferaning noosferaga o'tishi avvalambor inson o'zining o'zgartiruvchi faoliyatida «Ziyon yetkazma» degan qoidaga so'zsiz amal qilib, biosferaning ham, o'z-o'zining ham keyingi evolyusiyasi uchun butun javobgarlikni o'z zimmasiga olishga majbur ekanligini anglatadi.

Bunday vazifani hal qilish uchun jamiyat hamda «jamiyat-tabiat» sistemasi haqida keng bilimlarga ega bo'lish talab etiladi. Aslida, mazkur bilimlar falsafiy, tabiiy, ijtimoiy va texnik fanlarning mazmunini tashkil etadi. Bunda falsafaning aksiologik jihati - qadriyatlar va axloqiy ideallarni belgilash, axloqiy qoidalar va tamoyillarni ta'riflash qobiliyati birinchi o'ringa chiqadi.

Xulosalar. Insoniyat jiddiy ekologik tangliklar xavfi bilan to'qnash kelgach, odamlar xulq-atvorining axloqiy tomoni ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi va endilikda «jamiyat-tabiat» tizimida muammolar keskinlashuvidan oldingiga qaraganda o'zgacha ma'noga ega, zero, yuqorida qayd etib o'tilganidek, inson o'z faoliyatida asosiy e'tiborni biosferaga qaratishi lozim. Yuzaga kelgan vaziyatda bu odamlarning yangicha axloqqa asoslangan tegishli xulq-atvorini taqozo etuvchi ob'ektiv zaruriyatdir. Mazkur axloq insoniyat bu sohada erishgan eng sara yutuqlarni aks ettiribgina qolmasdan, balki hozirgi hayotning eng muhim muammolarini ham hisobga olishi lozim.

Xususan, qadimgi rivoyatlarda keltirilgan, umumiy axloqiy qoida sifatida Kant tomonidan ta'riflangan («Shunday ish ko'rginki, xohish-irodang maksimasi ayni vaqtda umumiy qonunchilik tamoyili kuchiga ham ega bo'lsin») axloqiy imperativ endilikda tabiatga nisbatan ham tatbiq etilib, umumiy ekologik imperativga aylanishi lozim. Ekologiyaga tatbiqan bu talabning ma'nosi shundan iboratki, ish ko'rayotgan har bir sub'ekt (u xoh ayrim inson, xoh jamiyat yoki butun insoniyat bo'lsin) o'zining tabiatga bevosita yoki bilvosita daxldor bo'lgan barcha niyatlari, ishlari va xatti-harakatlarida o'zini shunday tutishi lozimki, bu xulq-atvor me'yori umumiy ekologik qonunga aylana olsun.

Ijtimoiy hayotga ham, inson mavjudligining tabiiy sharoitlariga ham tegishli bo'lgan bu axloqiy qonunga o'z holicha rioya qilish ekologiya barcha muammolarini bartaraf etishni uzil-kesil kafolatlovchi birdan-bir va shak-shubhasiz talab hisoblanmaydi. Ammo har bir inson va butun jahon hamjamiyati tomonidan odamlarning tabiat bilan munosabatlarida asos qilib olingan taqdirda, u muqarrar tarzda turli mamlakatlar va xalqlarni shunday bir holatga keltiradiki, ular o'zining

tabiatni o'zgartiruvchi siyosatini mazkur qonunga muvofiq qayta tuzishga majbur bo'ladi, shu tariqa jahon hamjamiyatiga yanada faolroq birlashish yo'lidagi ekologik g'ov-to'siqlarni bartaraf etadi. Aks holda nafaqat noosferaga erishish, balki umuminsoniy muammolarni hal qilish ham mumkin emas.

Tayanch tushunchalar

Tabiat, atmosfera, gidrosfera, litosfera, stratosfera, ekologiya, naturfalsafa, tabiatni o'zlashtirish, fan-texnika taraqqiyoti, tabiiy huquq konsepsiyasi, ekologik tanglik, antropogen zo'riqlashlar, geografik muhit, tabiiy resurslar, geografik maktablar, geografik determinizm, ijtimoiy determinizm, geosiyosat, ijtimoiy ekologiya, ekologik falokatlar, noosfera, ekologik imperativ.

Adabiyotlar

1. Mamashokirov S. Usmonov E. Barqaror taraqqiyotning ekologik xavfsizlik masalalari.-T.: Ma'naviyat, 2008. -250 b
2. Shermuxamedova N.A. Filosofskie osnovy formirovaniya ekologicheskogo mishleniya //Vestnik ekologii 2003 №2 –S .3-5.
3. Girusov E.V. Osnovy sotsialnoy ekologii. -M.: 1998.
4. Globalistika: Ensiklopediya / gl. red. I.I.Mazur, A.N.Chumakov. M., 2003.
5. Kochergin A.N. Ekologiya i texnosfera. -M.: 1995.
6. Los V.A., Ursul A.D. Ustoychivoe razvitie. -M.: 2000.
7. Pirin A.G. Prirodnaya sreda (sotsialno-filosofskiy analiz). -M.: 2004.
8. Sovremennye globalnye izmeneniya prirodnoy sredy: v 2 t. / Otv. red. N.S.Kasimov. M., 2006.
9. Filosofiya prirody: koevolyusionnaya strategiya. -M.: 1995.
10. Filosofiya ekologicheskogo obrazovaniya. -M.: 2001.
11. Ekologicheskiy ensiklopedicheskiy slovar. -M.: 2000.

5 – JAMIYATNING IQTISODIY HAYOTI (2 s.)

Reja:

1. Jamiyatning iqtisodiy hayoti tushunchasi
2. Moddiy ishlab chiqarish jamiyat iqtisodiy hayotining asosi
3. Texnika taraqqiyotida fanning tutgan o'rni. Fan-texnika inqilobi.
4. Moddiy iqtisodiy ishlab chiqarish usuli va uning tarkibiy tuzilishi
5. Mulkiy munosabat - ishlab chiqarish munosabatining asosi sifatida
6. Jamiyat iqtisodiy hayotida amal qiladigan qonunlar

Jamiyat nima degan savol intuitiv jihatdan hamma uchun tushunarli bo'lsa ham, lekin yana jamiyat nima o'zi degan savol tug'iladi?

Etimologik nuqtai nazardan bu tushuncha turlicha hodisalarning birligini ifodalaydi:

1.Moddiy dunyoning bir qismi bo'lib, odamlarning birligini va shakllarining tarixan rivojlanayotgan barcha usullari majmuidir.

2.Odamlarning tarixiy jihatdan o'zaro ta'sir usuli va birligi shaklining har biri.

3.Yashash vaqti va yashash joyi bir bo'lgan odamlarning (mintaqa, mamlakat va majmui.

4.Odamlarning ma'lum maqsad yo'lida birlashishi.

5.O'z vaqtini birgalikda o'tkazuvchi odamlar guruhi va boshqalar.

Jamiyat tushunchasining mohiyatini turli falsafiy maktab va yo'nalishlar shuningdek alohida mutafakkirlar ham turli yo'llar bilan tushuntirishga harakat qilganlar. Shu jumlada jamiyat tug'risidagi yuqorida ko'rsatilgan avvalgi ikkita tushunchani o'z ichiga olgan «sotsium» tushunchasi paydo bo'ldi.

Fransuz faylasufi va sotsiologi Emil Dyurkgeym (1858 -1917)ning fikricha, «jamiyat – bu individlarning oddiy yig'indisidan iborat bo'lmay, maxsus xususiyatlarga ega bo'lgan, ularning birlashmasidan tashkil topgan tizim bo'lib, reallikni o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan «sui generis» aks ettiradi». Nemis faylasufi Maks Veber (1864-1920) fikricha, jamiyat insonlarning o'zaro ta'siridan, ya'ni ijtimoiy xatti-harakatlardan tashkil topgan tizim bo'lib, boshqa odamlarning xatti-harakatiga qarshi javob tariqasida yo'naltirilgandir. M.Veber jamiyat rivojining asosini ijtimoiy faoliyatda, deb hisoblaydi. Amerika sotsiologi va ijtimoiy falsafa bo'yicha mutaxassis – faylasuf Tolkott Parsons (1902-1979) fikricha, jamiyat qadriyatlar va me'yorlar bilan bog'langan odamlarning munosabatiga asolangan tizimdir. Inson shularga asoslanib o'z ijtimoiy faoliyatini amalga oshiradi. T.Parsonsnii ma'lum ma'noda M.Veberning g'oyaviy merosxo'ri deyish mumkin.

Hozirgi davrning taniqli faylasuflari R.Aron, D.Bell, P.Blau, A.Giddens, R.Darendorf, G.Zimmel, F. Znanetskiy, T.Kun, K.Levi-Stross, K. Manngeym, R. Merton, X.Ortega-i-Gasset, K.Popper, P.A. Sorokin, E.Fromm, K.Yaspers va boshqalar jamiyat to'g'risidagi o'ziga xos fikrlarini bildirganlar. Ko'pchilik mutafakkirlar jamiyatning mohiyati bir yoki bir nechta asosiy prinsip orqali tushuntiradilar. Masalan, O.Shpannda bu prinsip – birbutunlik, O.To'fflerda – plyuralizm, U.Rostouda – bosqichma-bosqichlik, K.Popperda – ochiqlik, R.Mertonda – universallik. Lekin masalaga jiddiy qarovchi faylasuflar hatto o'zlarining prinsiplarini ham mutlaqlashtirmaydilar. Masalan, K.Popper ochiqlik prinsipi to'g'risida shunday deb yozadi: «Ochiq jamiyatlar... hali mukammallikdan yiroqda..., balki avlodlarimiz bir necha yuz yillardan so'ng axloqiy jihatdan bizdan ancha o'tib ketsalar kerak. Bularning barchasi ro'y berishi mumkin deb hisoblasam-da, shunga qaramay, yana qaytaraman: hozirgi davrda biz yashab turgan ochiq jamiyatlar –

qachonlardir mavjud bo'lgan jamiyatlarning eng yaxshisi, eng erkin va adolatlisi, o'z-o'zini tanqid qiluvchi va islohotlarni eng tez qabul qiluvchilardir»²⁹.

«Jamiyat» tushunchasini bir ma'noda ta'rif qilinganda bir qancha nazariy, metodologik va etimologik murakkabliklarga duch kelinadi. Birinchidan, bu tushuncha hajmi va mazmuni jihatdan juda keng. Ikkinchidan, bu tushuncha mavhum, ya'ni falsafiy kategoriyadir. Uchinchidan, bu tushuncha dinamik, ya'ni rivojlanuvchandir. To'rtinchidan, jamiyat faqat falsafa fanining predmeti bo'lmasdan, hamma ijtimoiy fanlar majmuining predmetidir. Beshinchidan, «jamiyat» atamasi turli ma'nolarda ishlatilishi mumkin.

Taniqli rossiyalik tadqiqotchi E.V.Tadevosyan o'zining jamiyatga berilgan ta'rifida uning barqarorlik, birbutunlik, o'zini-o'zi boshqarish, o'ziga to'qlik, o'zini-o'zi rivojlantirish, odamlarning ma'lum aloqadorligi va o'zaro ta'sirda bo'lishi, muayyan ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarning mavjudligi kabi xususiyatlarni ajratib ko'rsatdi³⁰.

«Jamiyat» tushunchasi yuqorida ko'rsatib o'tilgan ma'nolardan tashqari yana: a) biologik tizimlarning eng rivojlangan bosqichi; b) konkret aniq sotsium; v) ijtimoiy aloqalar va o'zaro ta'sirlar shakli va b. Jamiyat to'g'risida gap ketganda, u keng, falsafiy nuqtai nazardan tushuniladi. Eng keng ma'noda, jamiyat – bu odamlar birlashuvining hamma shakllari va ularning o'zaro aloqalari va o'zaro ta'sirlarining hamma usullari majmuidir.

Jamiyat har qanday murakkab bir butun hodisa va tizim sifatida o'z tuzilishi, strukturasiga ega. Bu struktura qanday degan savolga faylasuflarning bir emas bir qancha avlodlari javob topishga harakat qilishgan. Qadimgi sharq faylasuflari fikricha, jamiyat birbutun bo'lgani bilan bir turdagi ob'ekt emas. Miloddan avval IV asrda yashagan xitoy faylasufi Chjuan-szi ta'kidlashicha, «nimaiki turli-tumanlikdan mahrum bo'lsa, turli-tumanlik bo'lgan joyda paydo bo'ladi».

Antik davrda jamiyat strukturasini muammosiga ikki xil yondashuv shakllangan edi. Birinchi yondashuvga asosan, jamiyat – tegishli ichki strukturaga ega bo'lgan tabiiy tuzilmadir. Ikkinchi qarashga asosan, jamiyat yashash va boshqarish oson bo'lishi uchun sun'iy ravishda tizimga solingan. Birinchi nuqtai nazarni Arastu, Seneka, ikkinchisini – Aflotun, Epikur, Lukretsiy Kar qo'llab quvvatlaganlar.

O'rta asr Sharqida Arastuning qarashlari keng tarqalib, jamiyat strukturasining tabiiyligi tan olingan. Yangi davrda «ijtimoiy shartnoma» (bitim) nazariyasiga asoslangan ikkinchi nuqtai nazar keng tarqalgan. Unga ko'ra odamlar «tabiiy holat»da mutlaq teng, ozod, o'ziga to'q bo'lib, jamiyatning o'zi esa, hеч qanday strukturaga ega emas. Faqat ijtimoiy bitim tuzilgandan keyingina jamiyat strukturaga

---

29 К.Поппер. Открытое общество и его враги. М., 1992. 15-6.

30 Қаралсин: Э.В.Тадевосян. Социология. М., 1999. 120-130-6.

ega bo'ladi. Bu holat J.-J. Russo (1712-1779) tomonidan yaqqol ko'rsatib berilib, uning fikricha oliy hokimiyat – jamiyatning «boshi», qonun va urf-odatlar – «miyasi», savdo, sanoat, qishloq xo'jaligi esa – hazm qilish tizimi, moliya esa – «qoni»dir va boshqalar³¹.

Ilmiy sotsiologiyaning asoschilaridan biri ingliz faylasufi Gerbert Spenser (1820-1903) har qanday jamiyatning asosida yotadigan uchta asosiy tizimni ajratgan: a) tartibga soluvchi; b) yashash vositalarini ishlab chiqaruvchi; v) bo'lib beruvchi. Sotsium qancha rivojlangan bo'lsa, uning tuzilishi shuncha murakkab bo'ladi. «Bir xillikdan ko'p xillikka o'tish bir butun sivilizatsiya taraqqiyotida ham, har bir qabila taraqqiyotida ham kuzatiladi»³².

Turli falsafiy, sotsiologik maktablar va yo'nalishlar jamiyat strukturasi to'g'risida o'z variantlarini tavsiya etganlar. Ijtimoiy birbutunlikka kiruvchi mustaqil tizim va kichik tizim sifatida madaniyat (I.Gerder, O.Shpengler, K.Yaspers), san'at (G.Lessing, I.Ten, J.M.Gyuyo), iqtisodiyot (N.Smelser, U.Mur, T.Veblen), din (E.Dyurkgeym, M.Veber, T.Lukman), shuningdek, fan, texnika, huquq, til, ekologiya, ommaviy axborot vositalari va boshqalar tavsiya qilingan edi.

Hozirgi zamon jamiyat falsafasida ijtimoiy struktura konsepsiyalari yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Ulardan L.Altyusserning strukturalizmini, E.Giozdensning strukturatsiya nazariyasini, P.A. Sorokinning stratifikatsiya konsepsiyasini, K.Levi-Strossning genetik antropologiyasini, Goldmanning irsiy strukturalizmini, R.Mertonning tuzilmali funksionalizmini aytib o'tish mumkin.

Vaqt o'tishi bilan jamiyat tuzilmasida to'rtta asosiy sohalar ajralib chiqdi: iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy sohalar. Shuni ta'kidlash kerakki, «ijtimoiy hayot sohasi» tushunchasi o'rniga «ijtimoiy struktura» yoki «siyosiy hayot» kabi tushunchalar ishlatiladi. Ularni sinonim tushunchalar desa ham bo'ladi. Lekin fanda ko'proq «soha» tushunchasi qo'llaniladi.

Iqtisodiy sohaga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. U tor ma'noda «turli predmet va xizmat turlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, almashtirish va iste'mol qilish» deb tushuniladi³³. Shu ma'noda aytish mumkinki, «jamiyatning iqtisodiy soha»si tushunchasi «bazis» tushunchasiga mos keladi. Keng ma'noda esa iqtisodiy soha deganda barcha ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni tushuniladi: ishlab chiqarish usuli, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining birligi, shuningdek iqtisodiyotning o'zaro aloqadorligi va o'zaro ta'sirlari yig'indisi. O'ta

---

31 Ж.-Ж.Руссо. Трактаты. М., 1969. 113-6.

32 Г.Спенсер. Синтетическая философия. Киев, 1997. 42-6.

33 Социальная философия. М., 1995., 36-6.

keng kategorial ma'noda sotsiumning iqtisodiy sohasi «tabiat bilan insonlar o'rtasida individ va kishilar guruhining ongli faoliyati orqali o'zaro aloqalarini» aks ettiradi³⁴. Iqtisodiy soha asosida insonning ishlab chiqarish va mehnat faoliyati yotadi. Uning zarurligi insonning ehtiyojlari hayvonning ehtiyojlaridan tubdan farqlanishi bilan belgilanadi. Inson rivojlanishi bilan tabiatdan ajraladi. Bu jarayonda esa, jamiyatning iqtisodiy sohasi taraqqiyoti muhim rol o'ynaydi. «Xususiy mulk» tushunchasi iqtisodiy tushunchalarning eng muhimlaridan hisoblanadi. Jamiyatning iqtisodiy sohasida ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari muhim tuzilmaviy qismlari hisoblanadi. Iqtisodiy munosabatlar kishilar o'rtasida ishlab chiqarish, taqsimlash, almashish va ne'matlarni iste'mol qilish jarayonlarida shakllanadigan iqtisodiy munosabatlardir. Ishlab chiqarish kuchlariga moddiy ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur bo'lgan «sub'ektiv (inson) va moddiy (texnika va mehnat qurollari) elementlar tizimi kiradi»³⁵.

Hatto eng yuqori darajadagi texnika va texnologiya rivojiga qaramay, baribir moddiy ishlab chiqarish va ma'naviy qadriyatlarni yaratuvchi inson ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lib qoladi. Fanning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanganligi insonga, ishchiga qo'yiladigan talablarni qayta ko'rib chiqishni taqozo qiladi. Hozirgi davrda ishchi nafaqat o'zining malakali kasbi, hunariga ega bo'lishi kerak, balki u doim o'zining malakasini oshirib, bilimlarini chuqurlashtirib borishi kerak. Masalan, Yaponiyada yaqin kelajakda umumiy, oliy ta'lim tizimiga o'tish mo'ljallangan, chunki ishchilarga nisbatan talablar kuchayib ketgan.

G'arb ijtimoiy falsafasi (T.Parsons, N.Smelzer, U.Mur va b.) iqtisodiy hayotni tovar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan bog'liq rollar va maqomlar tizimi sifatida ko'rib chiqadi. Ko'plab ijtimoiy falsafiy nazariyalar doirasida iqtisodiyot bazis, jamiyat asosi, fundamenti sifatida ko'rilmaydi. Uning asosi sifatida madaniyat, sivilizatsiya, huquq, axloq, din va boshqalar qo'yiladi. Iqtisodiy soha esa sotsiumning oddiy kichik tizimi sifatida yoki oddiy ijtimoiy institut (ta'lim, sog'liqni saqlash, ommaviy axborot vositalari) bilan bir qatorda talqin qilinadi.

Jamiyatda iqtisodiyot alohida ahamiyatga ega. Hozirgi zamonda sobiq sotsialistik jamiyatlarni isloh etishda «bozor munosabatlarini izchil rivojlantirishga o'tish, tadbirkorlikni rivojlantirish, xususiy mulkning, shaxsiy faollikning xilma-xilligi» muhim elementlardan hisoblanishi bejiz emas³⁶.

Mustaqil O'zbekistondagi milliy davlatchilik va yangi tuzumning shakllanishining iqtisodiy asosida bozor munosabatlariga, iqtisodiyotning ko'p bosqichliliga o'tish

---

34 Философия. М., 1995. 209-б.

35 С.Э.Крапивенский. социальная философия. М., 1998. 95-б.

36 Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва иамойиллар. Т., 2001. 49-б.

yotadi. O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tilishi o'z vaqtida chor Rossiyasining mustamlakasi tufayli va ayniqsa, o'lkaning XX asr boshidagi inqilobiy jarayonlarga, sotsializm qurilishiga jalb etilishi bilan to'xtatilib qo'yilgan edi. Hozir esa, tabiiy-tarixiy rivojlanish qayta boshlab yuborildi. Uzoq davrlar davomida O'zbekiston geosiyosiy jihatdan G'arb va Sharq, Shimol va Janubning kesishgan nuqtasida joylashgani uchun savdo ishlari juda yaxshi yo'lga qo'yilib rivojlangan edi. Shuning uchun ham bu yerda bozor sharoitining o'ziga xos tajribasi mavjud edi. Bu yerdagi bozor munosabatlari feodal-patriarxal tuzum asosida tashkil topgan edi. Shunga asosan o'ziga xos bozor an'analari, ko'nikmalari va ruhiy stereotiplar shakllangan edi. Ular sovet davridagi kuchli rejali-taqsimot tizimi sharoitida ham o'zini saqlab qola oldi. Hozirgi davrda esa, bu xo'jalik an'analari va urf-odatlar qayta tiklanmoqda va sifat jihatdan yangicha asosda foydalanilmoqda.

Hozirgi davrda bozor munosabatlari dunyodagi barcha mamlakatlar xo'jalik faoliyatining asosini tashkil qilmoqda. Lekin bozor iqtisodiyoti har bir mamlakatda uning o'z andozasi bo'yicha rivojlanadi. Bu rivojlanish birinchidan o'sha mamlakatning milliy xususiyatlari va odatlari hisobga olinsa, boshqa tomondan, erkin raqobatning darajasi bilan uning davlat tomonidan qay darajada boshqarilishi, ijtimoiy yo'naltirilganlik darajasi, shuningdek, hal etilayotgan makroiqtisodiy muammolar ustivorligiga bog'liq bo'ladi. Masalan, «amerikacha» modelga kuchli erkin raqobat xos bo'lsa, «yaponcha», «fransuzcha» modellar uchun davlatning xo'jalik ishlarida faol qatnashishi; «nemischa», «shvedcha» modellarda esa, ulkan ijtimoiy yo'naltirishlik muhimdir. Rivojlanayotgan davlatlarda esa asosiy e'tibor iqtisodiyotni barqarorlashtirish, byudjet taqchilligini keskin kamaytirish, iqtisodiyotni erkinlashtirishga qaratiladi. Janubiy-Sharqdagi yangi industrial mamlakatlar (Singapur, Janubiy Koreya, Tailand, Gonkong) uchun kuchli davlat mavqeini saqlash, import o'rnini bosish strategiyasini saqlagan holda eksportni rag'batlantirish bozor xususiyati hisoblanadi.

Sobiq Ittifoq hududida vujudga kelgan yangi mustaqil davlatlarning, bozor iqtisodiyotiga o'tishi hozirgi zamon tarixidagi o'ta noyob hodisa hisoblanadi. Bunday o'tish tabiiy, silliq rivojlanishi, iqtisodiyotning takomillashuvi emas. Bu bir sifat xolatidan ikkinchi sifat holatiga, bir iqtisodiy munosabatlar tizimidan mutlaqo yangi boshqa bir tizimga o'tishdir. U boshqaruvning buyruq-administrativ tizimiga asoslangan markazlashtirilgan rejaviy-taqsimot iqtisodiyotni sindirib erkin bozor qonuniyatlariga asoslangan iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishdan iboratdir. Bu jarayonni, birinchidan, bir aktli hodisa deb bo'lmaydi, ikkinchidan, u stixiyali jarayon ham emas. U eski munosabatlarni tugatish yangisini o'rnatishga qaratilgan aniq maqsadli faoliyatdan iborat bo'lgan o'tish davrini taqozo qiladi. Bunda shuni nazarda tutish lozimki, bozor iqtisodiyoti xususiy mulkni, erkin raqobatni,

narxlarning erkinlashtirilishini va boshqalarni inkor etuvchi sotsialistik iqtisodiyot bilan bir genetik ildizlarga ega emas.

Tajribaning ko'rsatishicha, bunday o'tish jarayoni, iqtisodiy inqiroz bilan birga kechadi. Ishlab chiqarishdagi odatdagi siklik inqirozga nisbatan bu inqiroz adabiyotda «o'tish» inqirozi deb nom olgan. U ishlab chiqarishning pasayishi, pulning qadrsizlanishi, ishsizlikning ortishi va aholining ko'pchilik qismining turmush darajasining keskin pasayishi bilan amalga oshadi. Bularning barchasining sababi sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: rejaga asoslangan iqtisodiyotdagi noqulay sharoitlar, tuzilmaviy og'ishlar, iqtisodiyotni harbiylashtirish va b.) bu mamlakatlar xo'jaligida yangi tartibdagi ish tarziga ko'nikishdagi qiyinchiliklar, bozor infratuzilmasining tuzilishi, yangi o'zaro savdo munosabatlarining shakllantirilishi, bozor tajribasining yetishmasligi va boshqalar. Ko'pchilik hollarda bu omillar islohotchilarning noto'g'ri xatti-harakatlari, strategiya va taktikani noto'g'ri tanlashi va noto'g'ri amalga oshirishlari tufayli yana ham murakkablashib ketadi.

Har bir sobiq sotsialistik mamlakatlari inqirozdan chiqish yo'lini turlicha, o'ziga xos usullar bilan, ya'ni o'z sharoitlari va imkoniyatlaridan kelib chiqqan xolda bartaraf etadi. Bunda tajribaning ko'rsatishicha, ayrim davlatlar totalitar tuzumda shakllangan iqtisodiy munosabatlarni birvarakayiga ildizi bilan yo'q qilishdan iborat «shok terapiya»sining tezlatilgan shaklini ma'qul ko'radilar. Bunday usul jamiyatda juda og'ir ijtimoiy inqirozlar bilan kechadi. Boshqalar esa iqtisodiy munosabatlarni yangi bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tib borishidan iborat tadrijiy uslubni ma'qul ko'radilar. Bu yo'lda keskin ijtimoiy larzalar kamroq bo'lib, nisbatan izchilroqdir. O'zbekiston aynan shu yo'ldan bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy yo'naltirilgan boshqaruvga asoslangan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirmoqda. Bu maqsadni amalga oshirish uchun bozor munosabatlariga o'tishning o'z modeli, o'ziga mos yo'lini ishlab chiqqan. Bu yo'lning bir qismini Respublika bosib o'tdi. Islohotlarning birinchi bosqichida (1991-1994) yangi tuzumning poydevorini tayyorlash vazifasi hal etildi, yangi iqtisodiy tuzumning huquqiy asoslari yaratildi, aholi tomonidan tanlangan yo'lning to'g'ri ekanligini tushunish, faqat bozor iqtisodiyotiga o'tishgina kelajakdagi iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning, jamiyatni demokratlashtirishning, har bir shaxs uchun munosib yashash sharoitlarini yaratishning asosi ekanligini tushuntirish vazifalari bajarildi. Odamlarning va xo'jaliklarning yangi sharoitlarga sekin-asta moslashish jarayoni kuzatildi.

Keyingi bosqichda xususiy mulkchilik plyuralizmiga asoslangan ko'pukladli iqtisodiyotni shakllantirish vazifasi bajarilmoqda. Buni amalga oshirish uchun iqtisodni sekin-asta va bosqichma-bosqich davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, keyin esa ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalaridagi davlat

mulkini aksiyalashtirish amalga oshirila boshladi. Qishloqlardagi xo‘jaliklarda ham keng miqyosda islohotlar olib borilmoqda. Bu jarayon o‘ziga xos tomonlarga ega. Bizning hududlarda dehqonchilik tabiiy sharoitlardan kelib chiqqan holda sug‘orishga moslashgan. yer suvsiz o‘z qiymatini yo‘qotadi. Shu bois bu yerda gap faqat yer haqida emas, balki yer-suv munosabatlari haqida boradi. Sug‘orishga moslashgan dehqonchilik hududlari iqtisodiyoti o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lganligi unga o‘z vaqtida «ishlab chiqarishning osiyo uslubi» nomi berilishi asos bo‘lgan. O‘ziga xos tomoni deganda yerning davlat tasarrufida ekanligi, suv inshootlari hamda ijara munosabatlari nazarda tutiladi. Inqilobdan avval Qo‘qon, Xiva xonliklari, Buxoro amirligida yerga xususiy mulkchilikning uch shaklidan – amlok (davlat), mulk (xususiy) va vaqf (musulmonlarning diniy tashkilotlari mulki) shakllari orasida amlok mulkchiligi – sug‘orish inshootlariga ham egalik qiluvchi xon xukumati mulkdorchiligi shakli yetakchi va hal qiluvchi hisoblangan. Amlok mulkchiligida dehqonlarga yer hissadorlik sharti bilan ishlatishga berilgan.

Sug‘oriladigan yerlarning xususiyatlarini va shakllangan an‘analarini hisobga olgan holda bugungi kunda ham qishloqlarda islohotlar olib borilayotgan bir vaqtda yerni sotish huquqi bilan xususiy mulk sifatida bo‘lib berish maqsadga muvofiq emas deb hisoblanadi. yer davlat mulki bo‘lib qolaveradi va u umr bo‘yi foydalanilib, meros qoldirish xuquqi bilan berilishi mumkin. Shu shartlar asosida fermer (dehqon) xo‘jaliklari, fermer xo‘jaliklari kooperativlari tuzilmoqda. Agrar sektorda yangi iqtisodiy munosabatlarga asoslangan kollektiv xo‘jalik – shirkatlar xo‘jalikning asosi bo‘lib qolmoqda. Agrar islohotlarni amalga oshirishda qishloqlardagi ishga yaroqli aholining ko‘pligi masalasi u yerlarda zamonaviy texnika bilan ta‘minlangan kichik va o‘rta korxonalarni tashkil etish hamda xizmatlar ko‘rsatish sohalarini kengaytirish yo‘li bilan hal etish muhimdir.

Islohotlarning bugungi bosqichida iqtisodiyotning ko‘pukladli turi shakllanib bormoqda. Unga xususiy mulkchilikning turli shakllari plyuralizmi – davlat va nodavlat (xususiy, aksionerlik, jamoa, kooperativ mulki), shuningdek qishloq xo‘jaligining dehqon-fermer sektoridagi ijaraviy mulki ko‘proq xosdir. Shu bilan bir qatorda davlat hanuzgacha ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini yo‘qotmagan holda barqarorlik, himoya va adolat kafolati rolini o‘ynashda davom etmoqda. Shunga ko‘ra, mamlakat taraqqiyotining har bir bosqichi o‘zgarib borayotgan sharoitlarga to‘liq javob bera oladigan talab va prinsiplarni amalda qo‘llashni talab qiladi. Mustaqil taraqqiyotning birinchi o‘n yilligi natijalari asosida islohotlarni chuqurlashtirish dasturi qabul qilingan edi. Unda iqtisodiyotni erkinlashtirishni davom ettirish va chuqurlashtirish, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, iqtisodiyotda xususiy mulkchilik ta‘sirini kuchaytirish, kichik va o‘rta biznes tadbirkorlariga erkinlik va imtiyozlarni ko‘paytirish kabilar nazarda tutilgan.

1. Mamashokirov S. Usmonov E. Barqaror taraqqiyotning ekologik xavfsizlik masalalari.-T.: Ma'naviyat, 2008. -250 b
2. Shermuxamedova N.A. Filosofskie osnovy formirovaniya ekologicheskogo mishleniya //Vestnik ekologii 2003 №2 –S .3-5.
3. Girusov E.V. Osnovy sotsialnoy ekologii. -M.: 1998.
4. Globalistika: Ensiklopediya / gl. red. I.I.Mazur, A.N.Chumakov. M., 2003.
- 5.Kochergin A.N. Ekologiya i texnosfera. -M.: 1995.
6. Los V.A., Ursul A.D. Ustoychivoe razvitie. -M.: 2000.
7. Pirin A.G. Prirodnaya sreda (sotsialno-filosofskiy analiz). -M.: 2004.
8. Sovremennye globalnye izmeneniya prirodnoy sredy: v 2 t. / Otv. red. N.S.Kasimov. M., 2006.
9. Filosofiya prirody: koevolyusionnaya strategiya. -M.: 1995.
- 10 Filosofiya ekologicheskogo obrazovaniya. -M.: 2001.
11. Ekologicheskii ensiklopedicheskiy slovar. -M.: 2000.

6 - MAVZU: JAMIYATNING IJTIMOIIY HAYOTI (2 s.)

Reja:

- 1.Jamiyatning ijtimoiy hayoti tushunchasi
2. Jamiyatning ijtimoiy tarkibi va uning asosiy elementlari.
- 3.Jamiyatning etnik tarkibi
4. Jamiyatning demografik tarkibi.
5. Jamiyatning sinfiy tarkibi. Sinflar. Sinfiy munosabatlar. Stratalar.

Inson va jamiyat - bir-biri bilan uzviy bog'liqdir: inson jamiyatdan tashqarida o'zining haqiqiy mohiyatini yo'qotadi. Biroq jamiyat insonlarning shunchaki yig'indisidagina iborat emas. Bundan tashqari, jamiyat odamlar o'rtasida amal qiladigan real munosabatlarni ham qamrab oladi; bunday munosabatlar kishilarni oila, urug', qabila, millat, davlat va nihoyat, insoniyat hamjamiyatiga birlashtiradi. Odamlar yig'indisini xis etish, kuzatish mumkyn. Biroq odamlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rish, kuzatish imkonsizdir, chunki ular yashirin xarakterga ega bo'lib, jismsiz, nomoddiydir. Jamiyat hayotida ana shunday munosabatlar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ijtimoiy falsafa tarixida inson va jamiyatning o'zaro munosabati masalasi turli tortishuvlarga sabab bo'lgan. Faqat ayrim insonlarga mavjud, jamiyat mavjud emas, deb hisoblaydigan faylasuflar davlat va boshqa ijtimoiy tashkilotlar mavjudligini inkor etganlar (Bularni so'1 individualistlar, anarxistlar deb ataladi)

Boshqa bir faylasuflar faqat jamiyatgina oliy qadriyat, insonlar esa uning kichik qismlari deb hisoblaydilar. Ular jamiyat asosini tashkil etuvchi real insonni

ko'rmaydi. Bular marksizm tarafdorlari bo'lib, jangovar kollektivism, totalitarizm g'oyasini ilgari surdilar. Odamlar va ular o'rtasidagi munosabatlar jamiyat strukturasi tayanch elementi bo'lsa ham, uning butun mazmunini belgilay olmaydi.

Jamiyat tarkibi (strukturasi) ikki o'lchamli emas, balki ko'p o'lchamlidir. Jamiyatni nazariy jihatdan tahlil qilish qulay bo'lishi uchungina jamiyat strukturasi ikki asosiy elementga bo'linadi. Jonli, real jamiyat esa juda ko'plab aloqa, munosabat va o'zaro ta'sir birligidan iborat bo'lib, ular xilma-xil elementlar majmuasidan yaxlit ijtimoiy organizmni vujudga keltiradi. Jamiyatni yaxlit va bir butun tizim sifatida tushunish qadimgi dunyo faylasuflari uchun ham xos edi. Biroq XIX-XX asrga kelib, jamiyatni tizimiylik asosida tadqiq etishda O. Kont, G. Spenser, K. Marks, E. Dyurkgeym, M. Veber, P. Sorokin, T. Parsons kabi olimlarning xizmatlari salmoqli bo'ldi.

Jamiyat elementlari deganda ijtimoiy tizimning eng kichik qismlari tushuniladi. Ijtimoiy munosabatlar - jamiyatni tashkil etuvchi sub'ektlar o'rtasidagi muayyan aloqa va bog'liqlikdir. Barqaror va doimiy ravishda takrorlanuvchi munosabatlar asta-sekin barqaror ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar, institutlarning shakllanishiga olib keladi. Jamiyatdagi munosabatlar qanchalik boy, xilma-xil bo'lsa, bu jamiyatning demokratik xarakterga ega ekanligidan, rivojlanganligidan dalolat beradi.

Ijtimoiy tizimni boshqa tizimlardan ajratib turadigan muhim xususiyatlar quyidagilardir; 1) jamiyatni tashkil etadigan elementlarning ko'pligi;

2) ijtimoiy tizim elementlarining rang-barangligi, turlicha sifat va xarakterga ega ekanligi;

3) ijtimoiy tizimning asosiy elementi va yadrosi bo'lgan insonning . betakrorligi, o'z faoliyati va xulq-atvorini erkin namoyon etishidir.

Bu holatlar jamiyat istiqboli qanday bo'lishini oldindan bilishni nihoyatda qiyinlashtiradi.

Biroq shunga qaramay ijtimoiy-falsafiy tafakkur jamiyat elementlarini bir-biri bilan uzviy bog'laydigan yagona asosni topishga intilib keldi. Bu asos inson faoliyatidir.

Inson faoliyati tufayli butun ijtimoiy tizim harakatga keladi, turli elementlar o'rtasidagi aloqalar mustahkamlanadi.

Ijtimoiy hayotning mohiyatli asosi bo'lgan inson faoliyatining ro'y berishi uchun quyidagi to'rt element talab etiladi. Birinchi va asosiy element inson, kishilardir. U faoliyatning faol qismi, faoliyat sub'ektidir.

Inson faoliyatining ikkinchi elementi faoliyat ob'ektlaridir. Bu inson faoliyati yo'naltirilgan narsalargina emas, balki insonning o'zi ham faoliyat ob'ekti hisoblanadi. Masalan, o'qituvchi, vrach faoliyati insonga qaratiladi. Lekin ko'pincha narsalar faoliyat ob'ekti hisoblanadi. Inson faoliyati uchun zarur bo'lgan uchinchi eng muhim element til, nutq, informatsiyadir. Bunday belgilar inson faoliyatining amalga oshirishini hatto tasavvur etib bo'lmaydi. Ramzlar va belgilar inson ongiga

ta'sir etib, faoliyatning uzluksiz ravishda amalga oshishini ta'minlaydi. Inson faoliyatining to'rtinchi muhim elementi barqaror aloqa va munosabatlardir. Barqaror munosabatlar inson faoliyati elementlarini harakatga keltiradi.

Demak, sxemalarda ko'rsatilganidek, ijtimoiy faoliyatning to'rt asosiy elementiga mos ravishda ijtimoiy hayotning quyidagi to'rt sohasi vujudga keladi:

ma'naviy soha,

moddiy soha,

siyosiy soha,

4. ijtimoiy soha.

Hozirga qadar adabiyotlarda jamiyatning moddiy va ma'naviy sohalari bir-biridan keskin farqlanar, uning moddiy jihatiga ko'proq e'tibor berilar edi. Xolbuki, jamiyatning tub mohiyati uni tashkil etuvchi inson mohiyati bilan uzviy bog'liqdir. Huddi inson tanasini uning ruhidan ajratib bo'lmagani singari jamiyatning moddiy va ma'naviy tomonlarini bir-biridan ajratish va ularning birini ikkinchisidan ustun qo'yish ham mantiqqa ziddir. I.A.Karimovning asarlarida jamiyatning moddiy va ma'naviy tomonlarini uyg'unlashtirish ijtimoiy taraqqiyotning asosi ekanligi ta'kidlangan. Inson ma'naviyatini yuksaltirish orqaligina iqtisodiy rivojlanishga erishish mumkin. Shuning uchun ham hozirgi davrda aholi ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy g'oya va mafkura asoslarini singdirishga katta e'tibor berilyapti. Insonning haqiqiy mohiyati moddiy ehtiyojlarni madaniy shakllarda qondirilishida yaqqol namoyon bo'ladi. Inson aqlli mavjudot sifatida moddiy ehtiyojlarini madaniy shakllarda qondirish uchun tabiat va jamiyat mohiyatini bilishga, tabiat va jamiyatni o'z maqsadlariga mos ravishda o'zgartirishga harakat qiladi. Ilm-fan va texnika insonning ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish quroli, muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yuksak ma'naviyat tufayligina inson o'z ehtiyojlarini madaniy shakllarda oqilona va to'laroq qondirish imkoniga ega bo'ladi.

Har qanday jamiyat hayotida ma'naviyat, ma'naviy ishlab chiqarish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Kishilar ma'naviy ishlab chiqarish jarayonida olamni, atrof-muhitni to'laroq biladilar, ijtimoiy hayot qoidalarini o'zlashtiradilar, bir-birlari bilan insonlarcha munosabatda bo'lishni o'rganadilar. Ma'naviy ishlab chiqarish jarayonida ilg'or g'oya, nazariya va ta'limotlar yaratiladi. Bu esa ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, totuvlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi, Ilm-fan va texnika taraqqiyoti jamiyatning moddiy farovonligini yanada yaxshilash uchun zamin yaratadi. Ta'lim-tarbiya tizimi jamiyat ma'naviy hayotida muhim o'rin tutadi. Hayotga kirib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy qiyofasi, madaniyati, hayotga va odamlarga bo'lgan munosabati maktabda shakllanadi. San'at, adabiyot. madaniyat, ilm-fan arboblarning mehnati jamiyatning yuksalishida alohida o'rin tutadi, shu boisdan ham ularning mehnati qadrlanadi.

Jamiyatning moddiy va ma'naviy sohalari kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq ravishda vujudga keladi. Jamiyatning moddiy hayotiga:

kishilarning yashashlari, shaxs sifatida kamol topishlari uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar;

oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy, yoqilg'i, kommunikatsiya vositalari;

moddiy ne'matlar ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish;

ishlab chiqarish jarayonida kishilar o'rtasida amal qiladigan iqtisodiy munosabatlar majmuasi;

moddiy boyliklar, tabiiy zahiralari kiradi.

Jamiyatning moddiy hayoti kishilar uchun tirikchilik ne'matlari, vositalari yaratishga qaratilgandir. U kishilarning moddiy

ehtiyojlarini qondirishga imkon beradi. Moddiy ishlab chiqarishda jismoniy mehnat kishisi asosiy rol o'ynaydi. To'g'ri, bu sohada aqliy mehnat kishilari, (injener, agronom, zootexnik, rahbarlar va h.k.) ham faoliyat ko'rsatadi, biroq yetakchi mavqeyi jismoniy mehnat xodimlari egallaydilar. «Iqtisodiyotning barcha soha va tarmoqlarini erkinlashtirish jarayonini izchillik bilan amalga oshirish va olib borilayotgan islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mustaqilligini oshirish, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish yo'lidagi mavjud to'siqlarni bartaraf etish - bu sohadagi o'zgarishlarning asosiy yo'nalishlaridir.»

(Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T. «O'zbekiston», 2000. 31-bet). Moddiy ishlab chiqarishsiz jamiyat hayotining normal tabiiy rivojlanishini hatto tasavvur etib bo'lmaydi. Biroq moddiy soha ahamiyatini haddan tashqari bo'rttirish, butun e'tiborni moddiy ishlab chiqarishga qaratish ham jamiyatni ma'naviy inqirozga olib kelishi mumkin. Taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha, hozirgi paytda tovar ishlab chiqarishga nisbatan xizmat ko'rsatish sohasi foydaliroq bo'lib qolyapti. D. Bell, 3. Bzejinskiy singari g'arb olimlari o'z tadqiqotlarida postindustrial jamiyatda moddiy ishlab chiqarishning ahamiyati tobora kamayib borishini ko'rsatyaptilar.

Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini bir-biridan farqlash ijtimoiy hayot mohiyatini chuqurroq bilishga imkon beradi. Aslida real hayotda ular bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda kechadi. Ilmiy iazariya va amaliyotda jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini bir-biridan ajratish, ulardan birini muhimroq, boshqasini nomuhim deb hisoblash jamiyatning tabiiy-tarixiy rivojlanishini izdan chiqaradi.

Jamiyatning ma'naviy-intellektual taraqqiyoti uchun iqtisodiy zamin yaratish qanchalik muhim bo'lsa, moddiy farovonlikni ta'minlash uchun ma'naviy-intellektual salohiyatni kuchaytirish ham shunchalik muhimdir.

Ijtimoiy soha. Jamiyatning insonparvarlik mohiyati uning aholi qatlamlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratishida, kishilarning ilm olishi, sog'lig'ini tiklashi, dam olishi, mehnat qobiliyatlarini tiklashi uchun g'amxo'rlik qilishida yaqqolroq; namoyon bo'ladi. Oilani, keksalarni onalik va bolalikni ijtimoiy himoyalash ijtimoiy xizmat ko'rsatishning muhim shakllaridir.

Respublikamizda bozor munosabatlariga o'tish davrida aholini ijtimoiy himoyalashga alohida e'tibor berila boshlandi. «Tarix sabog'i shundayki, -deb yozadi I.A.Karimov, - uning aynan keskin burilishlarida, ijtimoiy formatsiyalar almashinayotganda ijtimoiy muammolar va zidsiyatlar g'oyat keskinlashadi, milliy xavfsizlikka, fuqarolar tinchligiga va barqarorlikka tahdid soluvchi omilga aylanadi».³⁷

Mamlakatimizning milliy mustaqillik yillarida orttirgan tajribasi jamiyat barqarorligi, tinch-totuvligini ta'minlashda ijtimoiy sohaga ko'proq e'tibor berishning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. «Bozor munosabatlariga o'tishning ilk davrida biz oldindan butun aholini ijtimoiy himoyalash yo'lidan bordik. Bu chora-tadbirlar odamlarning turmush darajasi keskin pasayib ketishining oldini olishda muhim rol o'ynadi. Respublikada osoyishtalik va barqarorlikni saqlab qolish omili bo'ldi»³⁸

Jamiyatning rivojlanishida kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarining qondirilishi, mulk va mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi muhim rol o'ynaydi. Kishilarning qobiliyatiga qarab mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi natijasida turli kasblar bilan shug'ullanadigan qator toifalar, guruhlar, qatlamlar va sinflar vujudga keladi. Ular jamiyat strukturasida o'ziga xos o'rinni egallaydilar; jamiyat taraqqiyotiga muayyan xissa qo'shadilar.

Sotsyal stratifikatsiya aholining ierarxik mavqeiga mos ravishda ijtimoiy qatlamlarga bo'linishidir. Ijtimoiystratifikatsiya oliy va quyi qatlamlar mavjudligini, huquq va imtiyozlarning tengsizligini, mas'uliyat va burch tengsizligini e'tirof etadi. Ijtimoiystratifikatsiyaning konkret shakllari nihoyatda xilma-xildir.

Agar jamiyat a'zolarining iqtisodiy statusi turlicha bo'lsa, mulkdor va mulksizlar mavjud bo'lsa, jamiyat qanday shaklda tashkil etilishidan qat'i nazar uning iqtisodiy tabaqalanishi murqarrardir. Agar biron bir guruh ichida mansab va obro'oiga, unvon va lavozimiga qarab turli ierarxik rang (daraja) mavjud bo'lsa, bu guruhning siyosiy differensiallashganligidan dalolat beradi. Agar jamiyat a'zolari o'z faoliyat turiga qarab turli guruhlariga bo'lingan bo'lsa, ayrim kasblar boshqalariga nisbatan qadrliroq bo'lsa, professional guruh a'zolari rahbarlar va itoat qiluvchilarga bo'lingan bo'lsa,

---

37 И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.-Б 212.

38 И.А.Каримов Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997. –Б.218.

bunday guruh professional differensiallashgandir. Ijtimoiy stratifikatsiya iqtisodiy, siyosiy va professional shakllardan tashkil topadi. Barcha a'zolari har jihatdan teng bo'lgan ijtimoiy guruh, hech qachon bo'lmagan va bo'lmaydi. Ijtimoiy startifikatsiya - har qanday uyushgan jamiyatning doimiy tavsifidir.

Har bir ijtimoiy struktura bo'sh yerda vujudga kelmaydi: balki ilgari mavjud bo'lgan ijtimoiy struktura negiziga yangilik kiritish orqali vujudga keladi. O'tmishda mavjud bo'lgan va bugungi kundagi mavjud ijtimoiy struktura o'rtasida tarixiy aloqadorlik mavjuddir. Ana shu bog'liqlik insoniyat jamiyati rivojlanishining yagona jarayon sifatida ro'y berishini taqozo etadi.

Tarix takrorlanmaydigan faktlarni o'rganadi. Shu boisdan ham fatalizm nazariyotchilarining voqea, hodisalar, faktlarning albatta oldindan belgilanganligi to'g'risidagi fikriga qo'shilib bo'lmaydi. Insoniyat tarixiga faqat takrorlanmaydigan hodisalargina kiradi. Tarixiy davrlar individual hodisalarni namoyon etadi. Falsafada jamiyat taraqqiyotining mezon nima, degan masalada turlicha qarash va nazariyalar vujudga keldi.

K. Marks jamiyatning rivojlanish sabablarini sinfiy kurash va inqilobiy o'zgarishlar bilan bog'ladi; barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarni sinfiy nuqtai nazardan tushuntirdi. Ijtimoiy ziddiyatlarni sun'iy ravishda mutlaqlashtirdi va bu ziddiyatlarni hal etishning asosiy usuli sifatida ijtimoiy revolyusiyani amalga oshirishni, miqdorlar sinfini tugatishni taklif etdi. Ijtimoiy amaliyot bunday nazariyaning biryoqlama va xato ekanligini ko'rsatdi. Jamiyat taraqqiyoti ko'p bosqichli jarayon ekanligi to'g'risidagi qarashlar AQSh faylasufi O. Toffler tomonidan ilgari surildi. Bunday qarashga ko'ra jamiyat taraqqiyotini agrar jamiyat, industrial jamiyat, postindustrial jamiyatga ajratildi. Adabiyotlarda jamiyat rivojlanishiga sivilizatsiyali yondashuv g'oyasi ilgari surilmoqda. Bunday yondashuvga ko'ra har bir xalq o'zining betakror, noyob, o'ziga xos va o'ziga mos tomonlarini saqlab qolgan holda boshqa xalqlarning tajribalaridan ijodiy foydalanish orqali ijtimoiy taraqqiyotning o'ziga xos modelini yaratadi.

G'arbda ijtimoiy rivojlanishning siklli nazariyasi keng yoyilgan bo'lib, uning yirik vakillari O. Shpengler va A. Toynbi hisoblanadi. O. Shpengler o'zining «evropa quyoshining so'nishi» asarida jahon tarixini «ko'plab madaniyatlar fenomeni» sifatida tavsifladi. Har bir madaniyat bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda vujudga keladi, ularning har biri o'zining ma'naviy harakatlantiruvchi kuchiga, o'z qiyofasiga, o'z hayoti va o'limi tarixiga egadir. Shpenglarning fikricha, tarix progress nimaligini bilmaydi: ulardan har birining madaniyati betakror bo'lib, ularni bog'lab turadigan mezon yo'q.

Angliyalik sotsiolog A. Toynbi ham ana shu g'oyani davom ettirdi. Uning fikricha, butun insoniyat tarixi 21 sivilizatsiya tarixidan iborat bo'lib, ular bir-biri bilan ichki bog'lanmagan. Har bir sivilizatsiya o'z rivojida: vujudga kelish, o'sish, sinish,

parchalanish va halokat bosqichini kechiradi, so'ng o'rnini boshqa sivilizatsiyaga bo'shatib beradi. Toynbi barcha sivilizatsiyalardagi ijtimoiy jarayonlar bir-biriga o'xshash ekanligini ta'kidladi.

Sivilizatsiya rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi «ijodkor ozchilik bo'lib, u inert ko'pchilik» ni orqasidan yetaklashga qodirdir. «Ijodkor elita» asta-sekin ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal etish qobiliyatini yo'qotgach, o'z hokimiyatini avtoritet orqali emas, balki zo'ravonlik bilan amalga oshira boshlaydi. Agar asosiy omma harbiy holat yoki tabiiy ofatdan qirilib ketmasa, bu sivilizatsiyani yemiradi. A.Toynbi hozirgi paytda besh sivilizatsiya (xitoy, hind, ispan, rus va g'arb) saqlanib qoldi, degan xulosaga keldi. Har bir yangi sivilizatsiyaning vujudga kelishi, Toynbi fikricha, dinning yangi shakllari paydo bo'lishi bilan bog'liqdir.

P.A.Sorokin jamiyat tarixini madaniy va ijtimoiy sistemalarning almashinuvi sifatida izohladi. Tarixiy jarayon madaniyatning uch tipi (xissiy, ratsional, intuitiv) almashinuvidan iboratdir.

Tayanch tushunchalar:

Jamiyatning ijtimoiy hayoti, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, etnik tarkib, demografik tarkib, sinfiy tarkib, ma'lumot darajasiga ko'ra jamiyatning tarkibi, urbanizatsiya, ruralizatsiya.

Nazorat uchun savollar:

1. «Jamiyatning ijtimoiy hayoti» tushunchasining mazmuni.
2. Jamiyatning etnik tarkibiga nimalar kiradi?
3. Jamiyatning etnik tarkibi. Milliy va millatlararo munosabatlarni tavsiflang.
4. Ijtimoiy sinf nima?
5. Ijtimoiy qatlam nima?
6. Ijtimoiy tabaqa nima?
7. Intelligensiya qanday birlikka mansub?
8. Urbanizatsiya deganda nimani tushunsiz?
9. Ruralizatsiya qanday jarayon?

Adabiyotlar:

1. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, bunyodkorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T., «O'zbekiston» 1997 y., 211-220 betlar.
2. Islom Karimov. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilishdir. – T., «O'zbekiston» 2005 y., 68-91 betlar.
3. S.E.Krapivenskiy Sotsialnaya filosofiya. Moskva, «VLADOS» 1998 y., 134-138, 191-198, 215-220 betlar.

4. Falsafa. O'quv qo'llanma. – T., «Sharq» nashr., 1999 y., 258-265 betlar.
5. Falsafa asoslari. – T., «O'zbekiston» NMIU, 2005 y., 289-299, 300-336 betlar.
6. J.Tulenov Dialektika nazariyasi. T., «O'zbekiston» 2001 y., 252-261 betlar.
7. Falsafa. Qomusiy lug'at. – T., «Sharq» 2004 y.
8. V.S.Barulin. Sotsialnaya filosofiya. – Moskva, FAIR-PReSS, 1999 yil, 83-130 betlar.
9. Falsafa. – Toshkent, 2006 y., 384-388 betlar.

7 - MAVZU: JAMIYATNING SIYOSIY HAYOTI (2 s)

Reja:

1. Jamiyatning siyosiy hayoti. Siyosiy tizim. Siyosiy ong. Siyosiy munosabatlar.
2. Jamiyot va boshqaruv. Jamiyat boshqaruvining tarixiy ko'rinishlari. O'z-ozini boshqaruv.

3. Davlat jamiyat siyosiy hayotining asosi.

4. Huquqiy demokratik davlat.

5. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan siyosiy islohotlar

Jamiyat hayotida moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish qanchalik muhim o'rin tutsa, uni boshqarish ham shunchalik muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyatning turli elementlari normal ishlashi, bir-biriga muvofiq faoliyat ko'rsatishi uchun uni boshqarish talab etiladi. Boshqarish davlatdan tortib korxona va oilagacha bo'lgan keng sohani qamrab oladi. Boshqarish bilan maxsus kishilar, siyosatchilar, rahbar xodimlar shug'ullanadilar. Boshqarish turli darajalarda amalga oshirilsa ham, boshqarish faoliyatining eng yuqori shakli siyosiy faoliyat hisoblanadi.

Jamiyatni siyosiy boshqarishning xilma-xil shakllari mavjud bo'lib, har bir mamlakatning milliy mentaliteti, an'analariga mos ravishda siyosiy boshqarishning monarxiya, aristokratiya, respublika shakllari qo'llaniladi. Bir ijtimoiy-siyosiy tuzumdan yangi ijtimoiy-siyosiy tuzumga o'tish davrlarida qadriyatlarni qaytadan baxolash, jamiyat hayotida davlat, oila, mehnat, mulk, siyosiy partiyalar, din, fan va boshqa ijtimoiy institutlar mohiyatini yangicha tushunish zaruriyati vujudga keladi. Bunda faqat mazmunga emas, balki shakl ham qayta quriladi. Mamlakatimizda milliy mustaqillikning qo'lga kiritilishi, mustabid tuzum mafkurasi va siyosatining inqirozga yuz o'girishi bilan «...davlatning mohiyati butunlay tubdan o'zgardi. Davlat dastlabki bosqichda jamiyatni yangilashning eng faol kuchiga aylangani holda islohotlarning bosh tashabbuskori va yo'naltiruvchisi, ijtimoiy hayotdagi yangi g'oyalarning asosiy amalga oshiruvchisi bo'lib qoldi».³⁹

---

³⁹ И.А.Каримов. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.», Т., «Ўзбекистон», 1997, 158-бет.

Inson ehtiyojlarining muttasil o'sib borish qonuniyati mavjud siyosiy sistema oldiga qator talablar qo'yadi. Mamlakatimizda uzoq yillar davomida xukm surib kelgan ma'muriy buyruqbozlikka asoslanuvchi siyosiy sistema o'zining tub mohiyati bilan shaxsning har tomonlama erkin rivojlanishiga imkon bermaganligi uchun ham muqarrar ravishda inqirozga yuz o'girdi. Iqtisodiy tanazzul siyosiy sistemaning yemirilishiga olib keldi. «Bir ijtimoiy tuzumdan ikkinchisiga o'tish muqarrar ravishda shu paytgacha misli kurilmagan siyosiy faollik sharoitida yuz beradi. bu hol tabiiydir. Shu paytga kelib karaxtlik holatidan halos bo'lgan jamiyat to'planib qolgan jami ijtimoiy ziddiyatlarni bir zumda yuzaga chiqaradi»⁴⁰

Jamiyatni boshqarish tizimi har bir xalqning milliy xususiyat, psixologiyasi, an'nalari. madaniy salohiyatiga mos ravishda vujudga keladi. Turli jamiyatlarda siyosiy boshqarish usullarining turlicha xarakteri ularning ilg'or yoki qoloq ekanligidan dalolat bermaydi. Siyosiy boshqarishning har bir usuli turli tarixiy sharoitlarda turlicha samara berishi mumkin. Jamiyatning ma'naviy salohiyati yuksalib borgani sayin siyosiy boshqaruv usullari ham tobora insoniylashib boradi. Taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasi siyosiy boshqaruvning demokratik shakli ancha qulay va insonparvar ekanligini ko'rsatdi. Milliy mustaqillik yillarida O'zbekistonning respublika deb e'lon qilinishi va mamlakat Konstitutsiyasining qabul qilinishi jamiyatimizni siyosiy boshqarish jahon hamjamiyatining ilg'or tajribalariga, xalqimizning ma'naviy salohiyatiga tayanishidan dalolat beradi.

Ochiq demokratik jamiyatda davlat ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy islohotlar tashabbuskori, jamiyat rahnamosi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Demokratik jamiyatda siyosiy boshqarish huquqiy davlatchilik asoslarini yaratishni taqozo etadi. Qonun ustuvorligi demokratik jamiyat va davlat hayotining muhim sharti hisoblanadi. Demokratik davlat jamiyatni boshqarishda konstitutsiya talablariga bo'ysunar ekan, u jamiyatni tanho boshqarish da'vosini qilmaydi. Balki jamiyatni boshqarishda turli diniy, ilmiy tashkilotlarga, jamoat tashkilotlariga, aholining o'z-o'zini boshqarish organlariga keng vakolatlar beradi. Demokratik jamiyatda dinning davlatdan, maktabning diniy muassasalardan ajratilishi, kishilarga vijdon erkinligi huquqining berilishi progressiv hodisa, jamiyat erkin rivojlanishining muhim shartidir.

Odatda dunyoviy va diniy davlatlar bir-biridan farqlanadi. Dunyoviy davlatlar konstitutsiyaga, ilm-fan xulosalariga asoslanadi. Diniy yoki teokratik davlatlar diniy ta'limot va shariat hukmiga asoslanadi. Bunday davlatlar o'z fuqarolarining vijdon erkinligini ta'qiqlaydi; ta'lim-tarbiya asosan diniy ruhda olib boriladi.

Demokratik davlatda ta'lim-tarbiya muassasalari jamiyatni oqilona boshqarishga yaqindan yordam beradi; yosh avlodga puxta siyosiy va huquqiy bilim beradi,

---

40 И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.», Т., «Ўзбекистон», 1997. 182-бет.

mavjud ahloqiy, huquqiy normalarni singdiradi, siyosiy ong va madaniyatni rivojlantiradi. «Jamiyat hayotini demokratlashtirish jarayonini yanada chuqurlashtirish, uning izchilligi va samaradorligini ta'minlash -mamlakatimizda amalga oshirilayotgan siyosiy islohotlarning asosiy yo'nalishidir»⁴¹

Jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlash, yetilgan muammolarni oqilona hal etish, mamlakat fuqarolarining siyosiy faolligini oshirish-jamiyat siyosiy sistemasini tashkil etuvchi barcha boshqaruv organlari va tashkilotlarning asosiy maqsadi hisoblanadi. Jamiyat a'zolarini umumiy maqsad yo'lida yanada jipslashtirish, ijtimoiy-siyosiy faollikni kuchaytirishda milliy g'oya va milliy mafkura muhim rol o'ynaydi. G'oyaviy mushtaraklik jamiyatdagi turli ijtimoiy guruh, qatlam va sinflarda birdamlik tuyg'usini kuchaytiradi, turli siyosiy harakat va partiyalar faoliyatini bunyodkorlik ishlariga yo'naltiradi.

Jamiyat hayotida barqarorlik va beqarorlik. Har bir inson o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish uchun osoyishtalik va tinchlikka muhtoj bo'lgani kabi jamiyat ham o'z oldiga qo'ygan vazifalarini ado etishi uchun ijtimoiy-siyosiy barqarorlikka ehtiyoj sezadi. Barqarorlik nisbiy sokinlik, ijtimoiy tizimning normal faoliyat ko'rsatish imkoniyatidir. U turg'unlik tushunchasidan keskin farqlanadi. Ijtimoiy-siyosiy turg'unlik tushunchasi jamiyatdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy sistemaning tanazzuli alomatidir. Jamiyatda barqarorlik beqarorlik bilan, inqiroz gullab-yashnash bilan almashinib turishi ham mumkin. Jamiyat ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy sohalarida muayyan yutuqlarga erishib, ijtimoiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarib bo'lgach, uning bundan keyingi taraqqiyoti yo'lida yangi muammolar tug'iladi. Ularni hal etish vazifasi paydo bo'ladi. Jamiyat a'zolarining ma'naviy salohiyati, milliy psixologiyasiga mos ravishda mavjud siyosiy sistema kishilarni boshqarishning o'ziga xos usullarini hayotga tatbiq etadi. Insoniyat jamiyati tarixida jamiyat barqarorligini ta'minlashning monarxik, aristokratik, totalitar va demokratik usullar amal qilib kelgan.

Jamiyat barqarorligining izdan chiqishi kishilar psixologiyasidagi salbiy o'zgarishlarda, qonunlarning ishlamasligida, ijtimoiy burchning ado etilmasligida, ijtimoiy ideallarning yuqolishida, g'oya va mafkuraga loqaydlikning kuchayishida, turli jinoiy guruhlarining paydo bo'lishida, ijtimoiy adolat prinsiplarining buzilishida, davlat organlarining aholini boshqarish qobiliyati kuchsizlanishida, turli konfliktlarning keskinlashuvida o'z ifodasini topadi.

Beqarorlik ichki va tashqi tahdidlar tufayli vujudga keladi. Beqarorlik bir ijtimoiy-siyosiy tizimdan yangi bir ijtimoiy-siyosiy tizimga o'tish davrida keskinlashishi mumkin. I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...» asarida bozor munosabatlariga o'tish davrida ommaviy noroziliklar, hatto fuqarolar urushi vujudga

---

41 Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т, «Ўзбекистон» 2000, 29 бет.

kelishi mumkinligini, jamiyat barqarorligini ta'minlash uchun yetilgan muammolarni oqilona hal etish zarurligini ko'rsatdi. Jahon tajribasi har bir mamlakat xalqlarining o'z taraqqiyot yo'lini tanlash huquqiga ega bo'lishi umumiy xavfsizlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash garovi ekanligidan dalolat beradi. O'zbekiston milliy mustaqillikka erishganidan keyin o'z milliy-davlatchilik asoslarini yaratish, o'ziga xos va o'ziga mos taraqqiyot yo'lini belgilash. rivojlanishning o'zbek modelini yaratish imkoniga ega bo'ldi.

Taraqqiyotning o'zbek modeli-jamiyatning tadrijiy rivojlanishi konsepsiyasi sifatida. Ijtimoiy rivojlanishning o'zbek modeli butun insoniyatning ilg'or tajribasiga, xalqimizning milliy xususiyatlari va mentalitetiga tayanadi.

Insoniyat tajribasi ijtimoiy rivojlanishning keskin inqilobiy o'zgarishlar yo'li nomaqbul va yaroqsiz ekanligini, jamiyatning tadrijiy (evolyusion) taraqqiyoti normal-tabiiy rivojlanish yo'li ekanligini ko'rsatdi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov ijtimoiy taraqqiyotning tadrijiy yo'li mohiyatini • shunday izohlaydi: «Soxta inqilobiy sakrashlarsiz evolyusion yo'l bilan normal, madaniyatli taraqqiyotga o'tish-tanlab olingan yo'lning asosiy mazmuni va mohiyatidir». «Bozor iqtisodi sari buyuk sakrashlar, inkilobiy qayta o'zgarishlar yo'li bilan emas, balki sobitqadamlik va izchillik bilan bosqichma-bosqich harakat qilish kerak. Har bir bosqichning qancha davom etishi hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar doirasiga, tashqi omillar qanchalik qulay bo'lishiga, aholining mehnat faoliyatiga bog'liqdir» (I.A.Karimov O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T., «Uzbekiston», 1992. 10-41-46-betlar). O'zbek modelining asosiy tamoyillari:

iqtisodning siyosatdan ustuvorligi;

davlatning bosh islohotchi ekanligi;

qonun ustuvorligi;

kuchli ijtimoiy siyosat;

bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish.

O'zbek modelining o'ziga xos xususiyatlari milliy davlatchilik asoslarining barpo etilishida, milliy qadriyatlarning tiklanishida, milliy o'zlikning anglanishida, umuminsoniy qadriyatlar milliy qadriyatlardan ustuvorligining e'tirof etilishida, milliy mentalitet xususiyatlarining tiklanishi va rivojlanishida, milliy g'oya va milliy mafkura ijtimoiy-siyosiy faollikning muhim omili ekanligining e'tirof qilinishida, demokratik qadriyatlarning rivojlantirilishi va inson huquqlarining kafolatlanishida, o'z imkoniyatlariga tayanishida, kadrlar tayyorlash milliy dasturining ishlab chiqilishida, xorijiy mamlakatlar bilan turli sohalaridagi munosabatlarni yo'lga qo'yishning yangi prinsiplari ishlab chiqilishida o'z ifodasini topdi. «Biz tanlab olgan yo'l o'zbek xalqining asriy an'analariga, odatlariga, madaniyati va tiliga, shuningdek,

jahon sivilizatsiyasi yutuqlariga asoslangan holda mazkur tuzilmalarni yangi mafkuraviy negizga o'tkazish, moslashtirishdan iborat edi»⁴²

. O'zbek modelining hayotiyliigi jahon jamoatchiligi, yetuk fan, siyosat, san'at arboblari tomonidan e'tirof qilindi.

O'zbekiston tajribasi qator mamlakatlar uchun namuna bo'lib xizmat qilmoqda va uni o'rganishga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. O'zbekona taraqqiyot yo'li ma'naviy hayot va iqtisodiy rivojlanishni bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda amalga oshirishda, ma'naviyat, ma'rifat, madaniyatga bo'lgan e'tiborning kuchayishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ma'naviy salohiyatning kuchayishi, inson intellektual va axloqiy qobiliyatlarining rivojlanishi iqtisodiy rivojlanish uchun puxta zamin yaratadi. Kishilarda yangicha iqtisodiy tafakkur, tadbirkorlik qobiliyatlari rivojlanishida zamonaviy ilm-fan, texnika va texnologiya asoslarini egallash muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiy rivojlanishning asosiy maqsad va vazifalari, uni amalga oshirish usullari milliy g'oya va mafkurada o'z ifodasini topadi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, mulkchilikning turli shakllarini vujudga keltirish, xususiy mulkchilikni qo'llab-quvvatlash, taraqqiy etgan mamlakatlar bilan qo'shma korxonalar qurish, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, chet mamlakatlar bilan ilmiy, madaniy va texnikaviy hamkorlikning milliy manfaatlar yo'lida xizmat qilishi milliy g'oya va mafkuraning mohiyatidan kelib chiqadi. Milliy mafkura o'zida jamiyat a'zolarining ezgu orzu-umidlarini, maqsadlarini ifodalaydi; ularning mehnat faolligi, ijtimoiy-siyosiy aktivligini oshiradi, jamiyatni takomillashtirish uchun xizmat qiladi.

Jamiyat va oila mohiyatan bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Oila-jamiyatning negizi. Bizning davlatimizni ham katta bir oila deb tushunish mumkin va lozim. Agar oilada o'zaro hurmat va ongli intizom bo'lmasa, oilaning barcha a'zolari o'z burchlarini ado etmasa, bir-biriga nisbatan ezgulik bilan' mehr-oqibat ko'rsatmasa, yaxshi va munosib tarzda yashash mumkin emas. Oila turmush va vijdon qonunlari asosida quriladi. U o'zining ko'p asrlik tarixiga, mustahkam va ma'naviy tayanchlariga egadir.

Oilada demokratik negizlarga asos solinadi, odamlarning talab-ehtiyojlari va qadriyatlari shakllanadi. Oilada jamiyatning tub mohiyati o'z aksini topgandir. Shu ma'noda oilani kichraytirilgan jamiyat deyish mumkin. Har bir jamiyat a'zosi oila bag'rida voyaga yetadi, ijtimoiy munosabatlarni o'zlashtiradi va yaxshi insoniy fazilatlarni o'zida shakllantiradi. Barkamol inson shaxsini shakllantirish, insonni hayotga, mehnatga tayyorlash oilaning muqaddas vazifasidir. Oilani mustahkamlash jamiyat barqarorligi va qudratining muhim shartidir. Shu boisdan ham davlat oilani o'z himoyasiga oladi, nikohni rasman qayd etadi yoki bekor qiladi.

42И.А.Каримов, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т., 1997. –Б.184

Jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy muhitning sog'lomligi ko'p jihatdan oilaviy madaniyatga bog'liqdir. Oila er va xotinning mavqeyi, oilaviy munosabatlar xarakteri turli xalqlarda turlichadir. Mamlakatimizda milliy mustaqillik yillarida ma'naviyat sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar avvalo oila qadriyatlarini, eng ilg'or an'analarni tiklashga qaratilgandir. Ona va ayol muqaddasligi - o'zbekona qadriyatdir. Hadisi shariflarda ona va ayolning muqaddasligi to'g'risidagi g'oyalar oilaviy munosabatlarni takomillashtirishda muhim ahamiyatga egadir. Ulug' mutafakkirlar jamiyatning madaniy darajasi ayolning jamiyat va oiladagi ahvoli, mavqeyi bilan belgilanishini alohida ta'kidlaganlar. Ayol-oila bekasi, bolalar tarbiyachisi, ernaing yaqin maslahatchisi, ishlab chiqarish dodimi, jamiyatning faol a'zosidir. Sog'lom, barkamol avlod tarbiyasi ko'p jihatdan ayolning ma'naviy, salohiyati, bilimi, uddaburonligi va erkinligiga bog'liqdir. Mamlakatimizda keyingi yillarda amalga oshirilayotgan qator tadbirlar ayolning oila va jamiyatdagi mavqeyi va rolini kuchaytirishga qaratilgandir. Oila muammolarini ilmiy asosda o'rganishni va ularni oqilona hal etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan «Oila» ilmiy-amaliy markazining tashkil etilganligi ham davlatimizning oilaviy munosabatlarni takomillashtirishga alohida e'tibor berayotganidan dalolat beradi. Oila ma'naviyat o'chog'idir. Ona o'z bilimi, tajribalarini farzandiga til orqali singdiradi. «Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga avvalo ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi... Ona tili bu millatning ruhidir... O'z tilini yo'qotgan har qanday millat o'zligidan judo bo'lishi muqarrar»⁴³ Mustaqillik yillarida o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, milliy tilimiz xususiyatlariga mos bo'lgan yangi alifboga o'tilishi milliy tilimizning mavqeyini oshirish va uni yanada rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa ijtimoiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat - jamiyatni boshqarish, tartibga solish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan alohida bir muassasadir. Davlat umuminsoniy qadriyat, insoniyat ma'naviy taraqqiyotining muhim yutug'idir.

Jamiyatning ma'naviy salohiyati yuksalib borishi bilan siyosiy boshqarish shakllari va usullari ham takomillashib boradi. O'zgargan tarixiy sharoitda davlatning mohiyati, mazmuni va vazifalarini yangicha tushunish zaruriyati vujudga keldi.

Mustaqillik yillarida milliy davlatchilik an'analarning tiklanishi bilan davlatning tashkilotchilik, bosh islohotchilik faoliyati yangicha mazmun va ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan milliy taraqqiyot konsepsnyasining amalga oshirilishida davlat hal qiluvchi rol o'ynaydi.

---

43 И.А.Каримов, Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман //«Фидокор» газ. 2000 йил 8 июнь

Mamlakatimizning siyosiy, huquqiy hayotida amalga oshirilayotgan tub islohotlar siyosiy boshqaruvni yanada takomillashtirishga, yurtimizda huquqiy davlat, yangi demokratik jamiyat barpo etishga, kuchli davlatdan kuchli jamiyatga o'tishga qaratilgandir.

«Yangi sharoitda davlatning, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining g'oyat muhim vazifasi siyosiy partiyalar, nodavlat, ijtimoiy strukturalar, fuqarolik jamiyatining endigina paydo bo'lib kelayotgan xilma-xil institutlari bilan ishlash va hamkorlik qilishning yangidan-yangi shakllarini izlab topishdan iboratdir».⁴⁴

Jamiyat hayotida turli jamoalar, tashkilot va uyushmalar ham faoliyat ko'rsatadi. Ularni shartli ravishda davlat tashkilotlari va nodavlat tashkilotlarga ajratish mumkin. Bu tashkilotlarga siyosiy partiyalar, siyosiy harakatlar, kasaba uyushmalari, yoshlar uyushmalari, turli jamg'armalar, xotin-qizlar tashkilotlari, faxriylar uyushmasi, mahalla qo'mitalari va boshqalar kiradi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson salohiyatini yanada yuksaltirishga, yurtimizda fuqarolik jamiyati barpo etishga qaratilgandir.

Fuqarolik jamiyati - kishilarning yuksak ahloqiy, siyosiy va huquqiy madaniyatiga asoslanadigan jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichidir. Bunday jamiyat erkin uyushmalarning ko'pqirrali aloqasi bo'lib, davlat qonunlarini hurmat qilish va bajarish, jamiyat tarkibiga kiruvchi elementlarning nisbiy mustaqilligiga asoslanuvchi, turli ziddiyat va ixtiloflarni qonun doirasida o'zaro kelishuv, sabr-toqat va muzokaralar orqali hal etishga asoslanuvchi jamiyatdir.

Fuqarolik jamiyati umuminsoniy tamoyillar, milliy davlatchilik xususiyatlari, o'ziga xos turmush tarzi va hayot falsafasi negizida qaror topadi. O'zbekiston milliy mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yurtimizda fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

«Biz uchun fuqarolik jamiyati ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo'lib, u insonning o'z-o'zini kamol toptirishiga... yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkynliklari to'la darajada ro'yobga chiqishiga ko'maklashadi».⁴⁵ Fuqarolik jamiyatida davlatning qator vazifalari fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari qo'lga o'ta boshlaydi, mahalliy hokimiyat organlarining vakolati kengayadi. Fuqarolik jamiyati asoslarni barpo etish kishilarning yuksak siyosiy va huquqiy madaniyati. ijtimoiy-siyosiy faolligiga tayanadi. Mamlakatimizda mahalla hokimiyat organlarining tashkil etilishi, ular vakolatining kengaytirilishi xalqimizning o'z-o'zini boshqarish, idora etish madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalla kishilarda yaxshi insoniy fazilatlarni kamol toptirish, o'z-o'zini boshqarish, demokratik qadriyatlarni ro'yoga chiqarish maktabidir.

---

44 И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т.,1997. –Б.159.

45 И.А.Кармов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида» Т., 1997. –Б.173

Sharqda fuqarolik jamiyatining tub negizlari asta-sekinlik bilan shakllangan va taraqqiy etgan. Sharq donishmandlari ijtimoiy jarayonlarga har qanday sun'iy aralashuvning mudhish oqibatlarini ko'rsatganlar. Shuning uchun ham jamiyat hayotidagi barcha o'zgarishlar xalqlarning fikrlash tarzi, milliy an'analari, urf-odatlariga muvofiq ravishda tadrijiy ravishda ro'y bergan. Ijtimoiy adolat, tartib-intizom, aholi tinch-totuvligini ta'minlashga alohida e'tibor berilgan; hurfikrlilik, boshqa dinlarga nisbatan sabr-toqatlilik mavjud bo'lgan. Davlat fuqarolarning shaxsiy va oilaviy hayotsga deyarli aralashmagan.

Savdo-sotiq, hunarmandchilik, odob-axloq, milliy an'analar asosida rivojlangan. Davlat dehqonchilik ishlab chiqarishi uchun hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan sun'iy sug'orish inshootlari qurishga bevosita rahnamolik qilgan. Sharqda odamlar asrlar davomida jamoa bo'lib yashagan va mehnat qilgan, jamoatchilik asoslari xalq ongiga chuqur singib ketgan.

Tayanch tushunchalar:

Jamiyatning ijtimoiy hayoti, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, etnik tarkib, demografik tarkib, sinfiy tarkib, ma'lumot darajasiga ko'ra jamiyatning tarkibi, urbanizatsiya, ruralizatsiya.

Nazorat uchun savollar:

1. «Jamiyatning ijtimoiy hayoti» tushunchasining mazmuni.
2. Jamiyatning etnik tarkibiga nimalar kiradi?
3. Jamiyatning etnik tarkibi. Milliy va millatlararo munosabatlarni tavsiflang.
4. Ijtimoiy sinf nima?
5. Ijtimoiy qatlam nima?
6. Ijtimoiy tabaqa nima?
7. Intelligensiya qanday birlikka mansub?
8. Urbanizatsiya deganda nimani tushunsiz?
9. Ruralizatsiya qanday jarayon?

Adabiyotlar:

1. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, bunyodkorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T., «O'zbekiston» 1997 y., 211-220 betlar.
2. Islom Karimov. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh qilishdir. – T., «O'zbekiston» 2005 y., 68-91 betlar.
3. S.E,Krapivenskiy Sotsialnaya filosofiya. Moskva, «VLADOS» 1998 y., 134-138, 191-198, 215-220 betlar.
4. Falsafa. O'quv qo'llanma. – T., «Sharq» nashr., 1999 y., 258-265 betlar.

5. Falsafa asoslari. – T., «O‘zbekiston» NMIU, 2005 y., 289-299, 300-336 betlar.
6. J.Tulenov Dialektika nazariyasi. T., «O‘zbekiston» 2001 y., 252-261 betlar.
7. Falsafa. Qomusiy lug‘at. – T., «Sharq» 2004 y.
8. V.S.Barulin. Sotsialnaya filosofiya. – Moskva, FAIR-PreSS, 1999 yil, 83-130 betlar.
9. Falsafa. – Toshkent, 2006 y., 384-388 betlar.

8 - MAVZU: JAMIYATNING MA’NAVIY HAYOTI (2 s.)

Reja:

1. Ma’naviyat. Jamiyatning ma’naviy hayoti. Ma’naviy hayotining tarkibiy elementlari
2. Ijtimoiy ong – jamiyat ma’naviy hayotining asosi.
3. Ijtimoiy ong strukturasi. Ijtimoiy va individual ong.
4. Ijtimoiy ong shakllari. Siyosiy va huquqiy ong.
5. Sharq falsafasida insonning ichki olami to‘g‘risidagi qarashlar.

Jamiyatning ma'naviy sohasi ko'pincha madaniyat bilan tenglashtiriladi. Bunday tenglashtirish unchalik to'g'ri emas, chunki madaniyat faqatgina ma'naviy bo'lmasdan moddiy xususiyatga ham egadir. Buning ustiga, madaniyat integral xususiyatga ega bo'lib, jamiyatning hamma tomonlari (iqtisodiyot sohasi iqtisodiy va moddiy madaniyatni, siyosat sohasi siyosiy madaniyatni o'z ichiga oladi va boshqalar)ga kirib boradi. Moddiylik va ma'naviylik bir-biriga qarama-qarshi tomonlar (antitez) bo'lmasdan, ular bir-birga o'zaro ta'sir qiluvchi va o'zaro bir-birini to'ldiruvchi ijtimoiy rivojlanish omillaridir. U yoki bu xalq ma'naviyatining shakllanishi, shu xalqning yashaydigan tabiiy-iqlimiy sharoitlari, ularning u yoki bu darajada rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Ma'naviyat ijtimoiy hodisa va ilmiy tushuncha sifatida o'zga xos ko'plab xususiyatga ega bo'lib, mustaqil ob'ekt sifatida falsafiy tahlil qilishni talab etadi. Barcha davrlarda yashagan mutafakkirlar «ruh», «ma'naviyat», «ma'naviylik» kabi tushunchalar to'g'risida bosh qotirganlar. Qadimgi Sharq (Xitoy, Hindiston, Vavilon, Misr va boshqalar), so'ngra antik davr va o'rta asrda yashagan mutafakkirlar ma'naviylik muammosiga katta e'tibor qaratganlar. Gilgamesh to'g'risidagi Shumer eposi, hind Vedalari va Upanishadlari, Konfutsiy, Avesto ta'limotlari, Aflotun, Arastu, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, A.Navoiy va boshqa mutafakkirlarning asarlari bu masalaga qiziqish kuchli bo'lganligi, ma'naviyat inson rivojlanishining eng cho'qqisi ekanligi va u doimo ilmiy-falsafiy qiziqish uyg'otganligini ko'rsatadi.

Yangi davrga kelib, bu muammoga qiziqish yanada kuchaydi, bu qiziqish o'sha davrlarda yuz bergan ilmiy-intellektual inqilob bilan, ko'p narsalarga nisbatan qarashlarning o'zgarishi bilan bog'liq edi. Fan va texnika qanchalik darajada rivojlansa, ma'naviyat to'g'risidagi masalaga shunchalik e'tibor kuchayib, ilmiy-

texnik rivojlanishning ma'naviy mohiyati to'g'risidagi masala tez-tez yuzaga chiqib turdi. Ma'naviylik va onglilik, ma'naviylik va intellektuallik tushunchalarining ma'nolarini bir-biri bilan aralashtirib yuborish holatlari tez-tez yuz berib turdi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'zining ma'nosiga va hajmiga ko'ra ma'naviy soha ratsional (aqllilik) sohasiga qaraganda kengroqdir. Ma'naviylikning shakllanishidagi asosiy narsa bilim olishgina emas, balki bilim olishning ma'nosi va maqsadidir. Ma'naviylik maqsadlar, mohiyatlar va qadriyatlar ierarxiyasining indikator bo'lib xizmat qiladi. U individni o'rab turgan voqeyelikni ma'naviy jihatdan yuksak darajada o'rganishini aks ettiradi.

Shuni aytish kerakki, ma'naviyat dunyoviy va diniy bo'lishi mumkin. Lekin ma'naviyatni faqat dinga bog'lash ham mumkin emas. Hatto o'rta asrlarda, din hukmron bo'lgan davrlarda ham ilg'or fikrga ega bo'lgan mutafakkirlar ma'naviyatni diniylikdan farq qilishini va undan kengroq ma'noga ega ekanligini qo'rqmasdan ta'kidlaganlar. Masalan, Ibn Sino o'zining buyuk asari «Donishnoma»da ma'naviylikni substansiya (moddiy substansiya bilan birga)ning ko'rinishlaridan biri, deb ta'riflaydi. O'rta asr mutafakkirlarini ateistlar deb atash mumkin emas. Lekin ular ma'naviyatni diniylikdan keng mazmunga ega deb o'ylaganlari haqiqat. Ma'naviylik va diniylik tushunchalarini ajratish tendensiyasi markaziy osiyolik ma'rifatparvarlar ijodida keyinroq paydo bo'ldi. Markaziy Osiyo mutafakkirlari din va uning qadriyatlariga o'z e'tiborlarini qaratish bilan birga, ular davr uchun sof diniylikdan tashqari universallik (umumiylilik) ham zarurligini tushunib yetdilar.

Zamonaviy jamiyat nafaqat texnologiya va iqtisodiyot, balki yuksak darajaga ega bo'lgan ma'naviylikdan ham iboratdir. Ma'naviy soha – bu ma'naviy ishlab chiqarish (keng ma'noda tushunilganda), uning jarayoni va natijalarining birligidir. U san'at, fan, falsafa, axloq, huquqiy va siyosiy ong, dindan iboratdir. Mazkur barcha ijtimoiy hodisalar jamiyat ma'naviy sohasining elementlarini (aniqrog'i kichik tizimlarini) tashkil qiladi.

Ma'naviylikning eng asosiy tomonlaridan biri milliy o'zini-o'zi anglashdir. Milliy o'zini-o'zi anglash ijtimoiy ongning alohida ko'rinishi bo'lib, unda milliy hayot o'z aksini topadi. Hozirgi davrda ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy jarayonlar qanday yuz berayapti hamda ular millatlar va xalqlarning ongida qanday o'z aksini topayapti degan masala to'g'risida aniq, muayyan tasavvurga ega bo'lish kerak. Millatlarning hayotida yuz berayotgan o'zgarishlar ularning nafaqat hozirgi va kelajakdagi, balki o'tmishdagi ma'naviyatlarining ham qanday bo'lganligi to'g'risida o'ylashga majbur qilayapti. Yuz berayotgan o'zgarishlar lokal, mahalliy (milliy ongning alohida sohalariga taalluqli) yoki umumiy bo'lishi mumkin. Milliy o'zini-o'zi anglashning o'sishi millat turmush tarzining iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va boshqa omillariga bog'liqdir.

Milliy o'zini-o'zi anglash hodisasi ongning yuqori darajasi bo'lib, u milliy ongdan bir muncha keyinroq paydo bo'ladi. O'zini-o'zi anglash bu insonning faqat o'zini-o'zi tushunib, anglab yetishi bo'lmasdan, uning o'z o'ziga, imkoniyatlariga, holatlariga bo'lgan munosabatini ham bildiradi. Bular to'liq ma'noda milliy o'zini-o'zi anglashga ham tegishlidir. Demak, milliy o'zini-o'zi anglash – bu o'zini-o'zi baholashi hamdir. Hozirgi davrdagi milliy jarayonlarning rivojlanishini hisobga olib, ko'p tadqiqotchilar milliy o'zini-o'zi anglash bu millatning zaruriy, muhim belgilari deb hisoblamoqdalar.

Milliy o'zini-o'zi anglash tizimida quyidagi elementlarni ajratish mumkin:

- milliy identifikatsiya;
- hududiy birlikni tasavvur qilish;
- tili va madaniyat birligini anglash;
- ijtimoiy-davlatchilikka tegishli ekanini anglash;
- milliy manfaatlar⁴⁶.

Milliy o'zini-o'zi anglash murakkab va ko'pqirrali bo'lib, jamiyatning ma'naviy hayotidagi muhim hodisadir. Uning tuzilishidagi alohida tomonlarni o'rganish bilan uning bir butun hodisa sifatida anglash mumkin emas. Milliy o'zini-o'zi anglashning elementlarini birlikda va bir butunlikda olib qaralsagina, uning maxsus ma'naviy hodisa ekanligini tasavvur qilish mumkin. Bir ijtimoiy munosabatlar tizimidan boshqasiga o'tishda, bir davlat tizimidan boshqasiga o'tilishida ma'naviy hayotda ham inqirozga duch kelinadi. O'zbekiston sharoitida ma'naviy yangilanish o'z ma'naviy ildizlarimizga qaytish, jahon sivilizatsiyasi qadriyatlarini o'zlashtirish va ma'naviy hayotning yangi bozor sharoitlariga moslashish yo'li orqali amalga oshiriladi.

Sovet davrida davlat mafkurasi, hukmronlik qiluvchi dunyoqarash – marksizm-leninizm edi. U sotsialistik jamiyatni qurishda, kommunistik partiya va sovet davlatining tashqi va ichki siyosatida nazariy qurol bo'lib xizmat qildi. O'zbekiston davlat suverenitetiga erishgandan so'ng ijtimoiy hayotni demokratlashtirish e'lon qilindi. Bu markscha-lenincha mafkuraning yakkahokimligiga chek qo'yilganini bildirar edi. Shu bilan birga mafkuraviy bo'shliqqa yo'l qo'ymaslik muhim edi, aks holda buning natijasida jamiyatda bir-biriga zid bo'lgan turli oqimlarning paydo bo'lishi va bu bo'shliqni turli anarxo-ekstremistik, fundamentalistik kabi yot g'oyalar egallab, jamiyatda parokandalikni keltirib chiqarish xavfi tug'ildi. Shunga ko'ra, jamiyatning umumiy g'oyalar asosida birlashuvi, jipslashuvi ob'ektiv ehtiyojga aylandi. Bu sharoitda, sovet imperiyasining bir asrdan ziyodlik zulmidan ozod bo'lgandan keyingi milliy g'oya milliy tiklanish g'oyasiga aylandi. Xalq o'zining milliy manfaatlarini anglab, ularni amalga oshirish yo'llarini izlab topishi kerak edi.

---

46 А.С.Ачилдиев. Диалектика национального самосознания и национальной культуры. Т., 1997, 49-б.

Milliy istiqlol mafkurasining paydo bo'lishi va shakllanishi bunga ob'ektiv javob bo'ldi. U «millatni, jamiyatni, davlatni birlashtiruvchi bayroq» bo'lishi kerak edi⁴⁷.

Milliy istiqlol mafkurasining vazifasi odamlarning, ayrim shaxslarning ongiga milliy mustaqillikning jamiyatimiz uchun ahamiyatini singdirishdan iborat edi. Ikkinchidan, mustaqillikning siyosat, iqtisodiyot, ma'naviy hayot sohalaridagi mohiyati va mazmunini tushuntirib berish kerak edi. Uchinchidan, mustaqillikni mustahkamlash va fuqarolarning bu jarayonda konkret ishtirok etishlari kerak edi. Va nihoyat, mamlakatni rivojlanishning yaqin kunlari va uzoqqa mo'ljallangan maqsadlari va istiqbollari belgilab olish kerak edi. Bularning hammasi milliy istiqlol mafkurasining milliy o'zini-o'zi anglashning tiklanishiga, rivojlanishiga xizmat qilishini anglatadi.

Milliy o'zini-o'zi anglash – bu har qanday millatning asosiy belgilaridan biri bo'lib, u millatning hududiy birligi, tili, xo'jalik yuritish usuli, milliy xarakteri va boshqalar orqali aniqlanadi. Ayrim shaxs uchun o'zini-o'zi anglash – bu uning u yoki bu millatga mansubligini, uning tarixi, madaniyati, an'analari va urf-odatlarini anglashdir.

Bizning sharoitimizda milliy o'zlikni anglash, birinchidan, tarixni tiklash, yurtimiz qadimgi sivilizatsiya o'chog'i ekanligini bilish, xalqimizning ko'p asrlik, tarixiy hodisalarni boshidan kechirganligi, bu tarixiy davrlarda tinch yaratuvchilik mehnati ham, ko'plab urushlar chog'ida esa g'alabalar, mag'lubiyatlar ham bo'lganini, A.Temur va Bobur kabi davlat arboblarning tarixiy ahamiyati tiklanganligini anglash demakdir. Ikkinchidan, o'zini-o'zi anglash o'tgan avlodlardan qolgan ma'naviy qadriyatlarimizning tiklanishi bilan bog'liqdir. Bizning xalqimiz qadimgi va boy madaniyatga ega. Muhammad al-Xorazmiy va Ahmad al-Farg'oniy tabiatshunoslik fanlarining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shganlar. Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy – falsafiy fikrlar rivojlanishiga, Moturidiy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshbandiy, Najmiddin Kubro – dinshunoslikni, Alisher Navoiy va Kamoliddin Behzod adabiyot va san'atning rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar va hokazo. Uchinchidan, o'zini-o'zi anglash va milliy ongning o'sishi milliy urf-odatlar, bayramlar va an'analarning tiklanishi bilan bog'liq. Ma'lumki, sovet davrida ularning ahamiyati yerga urilgan, ular unutilgan yoki ta'qiqlab qo'yilgan edi. Bundan tashqari, ko'p asrlar davomida xalqning ma'naviy hayotida muhim rol o'ynagan islom dinining tiklanishi ham katta ahamiyatga ega.

O'zbek xalqining o'zini-o'zi anglashi o'zining dunyoda o'z o'rnini, mamlakatimizning potensial imkoniyatlari va real rivojlanish istiqbollari anglab yetish bilan ham bog'liqdir. Yuqorida ko'rsatilgan omillar xalqimizda hozirga va kelajakka bo'lgan ishonchni mustahkamlab, milliy g'urur, Vatanga muhabbatni,

---

47 И.А.Каримов. Идеология – это объединяющий флаг нации, общества, государства. 7-б.

fidoiyligni uyg'otadi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'zbek xalqining milliy o'zini-o'zi anglashi umummilliy o'zini-o'zi anglashiga qarshi bo'lmay, balki u bilan hamohangdir. Bunda O'zbekistonda istiqomat qiluvchi 100 dan ortiq millat va elatlar ko'zda tutiladi. Ularning hammasi bir xil huquqqa, o'zlarining milliy urf-odatlariga va bayramlariga ega bo'lib, farzandlari o'z milliy maktablarida, milliy tillarida o'qishi, o'z ona tilidagi matbuot organlariga ega bo'lib, diniy urf-odatlarini respublikada faoliyat ko'rsatayotgan sakkizta konfessiya orqali amalga oshirishlari mumkin.

Shu bilan birga milliy mafkuraning hozirgi davrdagi judda katta ahamiyatiga qaramay jamiyatning ma'naviy hayotining hamma tomonini unga kiritish mumkin emas. Mafkura va ma'naviyat bir-biridan farq qiluvchi tushunchalardir. Mafkura bu g'oyalar tizimidan iborat bo'lib, ma'lum vaqt oralig'ida u yoki bu ijtimoiy guruh va davlatning manfaatlarini, ayniqsa, siyosiy manfaatlarini himoya qiladi. Xalq ma'naviyati esa, o'zining mazmuniga ko'ra chuqur va keng tushunchadir. U chuqur tarixiy ildizlariga ega bo'lib, u yoki bu xalqning taqdiri, milliy xususiyati va mentalitetini ifodalaydi. Ma'naviyat uchta – ma'rifiy, ma'naviy va estetik asosga ega. Shuning uchun ham fan va falsafa, etika (shu jumladan diniy va dunyoviy axloq) va san'at mavjuddir. Ma'naviyatning hamma sohalari bir-biri bilan bog'liqdir. Ularning yuragi axloqiylikdir.

Ma'naviyatni tushunishning yana bir yo'nalishi mavjuddir. Odatda «ma'naviyat» tushunchasi insonning hayvondan farqini bildiruvchi aql va irodasini ifodalaydi. Shaxs irodasining ma'naviy kuchi uning qobiliyati orqali ifodalanadi. Zamonaviy mazmunda ma'naviyat – oliy ma'naviy qadriyatlar sifatida qabul qilinadi. Uning asosiy kategoriyalari Haqiqat, Ezgulik, Go'zallikdir. Ma'naviyatsizlik esa ezgu maqsad va qadriyatlarning bo'lmashligi bilan ifodalanadi.

Ma'naviy qadriyatlar stixiyali ravishda paydo bo'lmaydi. Ular ma'lum maqsadga qaratilgan, ijodiy intellektual faoliyat natijasidir. Tarixda ma'naviy ijodkorlarning uch turi shakllangan – biluvchi (mutafakkir, donishmand), avliyo, badiiy ijodkor (shoir, yozuvchi, kompozitor va boshqalar). Har bir jamiyat uchun rivojlanishining har bir bosqichida o'ziga xos ma'naviy elitasi mavjuddir. Unga nafaqat ma'lum darajadagi professionalizmga xos bo'lib qolmasdan, unga ma'naviy xususiyatlarning elementlari – poklik, yuqori darajadagi ahloqiylik ham xos bo'ladi.

Ma'naviy qadriyatlar yaratilgandan so'ng o'zining hayotiga ega bo'ladi. Ular avloddan avlodga o'tib, yangi mazmun bilan boyib boradi. Ammo ular keng xalq ommasiga yetib borgandan keyingina haqiqiy ahamiyatga ega bo'ladilar, ular hayotining bir qismiga aylanadilar. Bu esa, faqat ma'rifat orqali amalga oshiriladi. Ma'rifat ta'lim tizimi, maxsus ma'rifiy muassasalar faoliyati, san'at asarlarini va unga oid bilimlarni yoyish va tashviqot qilish orqali olib boriladi. O'zbek xalqiga chuqur ma'naviy va ma'rifiy an'analar xosdir. Ulardan mamlakatda boshlangan ma'naviy-ma'rifiy islohotlarda foydalaniladi.

O'tish davrining murakkab, ziddiyatli davrda, Respublikada ba'zi bir ma'naviy va axloqiy qadriyatlarga to'g'ri kelmaydigan salbiy hodisalar ham yuzaga keldi. Korrupsiya, poraxo'rlik, o'g'rilik, firibgarlik kabilarning ma'lum darajada rivojlanishi kuzatildi. Ayniqsa, yoshlar orasida boyishga o'ta intilish, egoizm, individualizm kabi illatlar tarqaldi. Bu bozor munosabatlari sharoitida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarning jamiyat hayotida pasayishi, madaniyat va ma'naviyatning ikkinchi darajaga surilib qo'yilganini tabiiyligini bildirmaydi. Gap shundaki, birinchidan, bozor munosabatlari davlat tomonidan boshqarilib, ular zamonaviy doiraga olib kirish kerak. Bizning sharoitimizda bozor munosabatlariga o'tish deganda jamiyatning har bir a'zosini farovon yashashi uchun kerakli shart-sharoitlarni yaratish bilan birga, ma'naviyat sohasiga ham ahamiyat berishni talab qiladi. Bunday jamiyatni qurish va uning faoliyat ko'rsatishi uchun bilimli, yuqori malakali, halol, vijdonli, adolatli – umaman olganda ma'naviyatli kishilar zarur. Mamlakatimizda o'rta va oliy ta'lim kadrlarini tayyorlash, ularni yangi sharoitga moslashtirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirila boshladi. Fan va madaniyat sohalarini, ziyolilarni hamda intellektual va ijodiy mehnat kishilarini davlat tomonidan samarali qo'llab-quvvatlash borasida ham katta ishlar qilinishi ko'zda tutilmoqda

Kundalik yoki odatdagi ong asosan tashqi aloqalar va ijtimoiy hayot hodisalariga bo'lgan munosabatlarni aks ettiradi, ularni umumlashtiradi. Ammo kundalik ong narsalar, hodisalar mohiyatiga chuqur kira olmaydi. Odatdagi ong xato fikrlarga ega bo'lishi mumkin. Bu urf-odat, an'ana, aqida kabilarni o'z ichiga oladi. Kundalik ong har bir shaxsning ishlab chiqarish, turmush, siyosat va boshqa sohalardagi kundalik faoliyati bilan bevosita bog'langandir.

Kundalik ong kishilarning kundalik hayotiy ehtiyojlarini anglab yetishi asosida vujudga keladi.

Nazariy ong narsa va hodisalar mohiyatini tushunishda muhim o'rin egallaydi. Nazariy ong g'oyalar sistemasi, tushunchalar, qonunlar va boshqa tarzdagi ma'naviyat ko'rinishlarini ifodalaydi.

G'oyalar o'z mohiyati bilan nazariy shaklda paydo bo'ladi. Ular jamiyat taraqqiyotini belgilaydi, rivojlanishga turtki beradi. Har bir nazariya va g'oya o'z vazifasini o'tab bo'lgandan so'ng ommaviy ongga aylanadi.

Ijtimoiy ongni kishilar hayotida tutgan o'rniga qarab ikki qismga ajratish mumkin:

Ijtimoiy psixologiya (ruhiyat)

Mafkura (ideologiya)

Ijtimoiy psixologiya kishilarning mehnat va kundalik turmush faoliyatida stixiyali ravishda vujudga keladi, uni sistemalashtirish va nazariy jihatdan asoslash qiyin. U quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

Kishilarning barqaror psixik holatlari (hissiy kechinmalari, emotsiya, kayfiyati, urf-odatlar).

Ruhiy hodisalar: odat, udum, ko'nikma; turli kechinmalar.

Ruhiy jarayonlar: taqlid qilish, ishontirish va shunga o'xshash xususiyatlar.

Sezgi, idrok, fahm, tasavvur, tafakkur, g'oya (siyosiy, huquqiy, diniy, axloqiy belgilar) kabilar.

Yuqorida qayd etilgan xususiyatlarning barchasi asta- sekin ishonch, e'tiqod, udum, ko'nikma, ijtimoiy pozitsiyani ifoda eta boshlaydi.

Ijtimoiy psixologiya - keng ommaviy ong bo'lib, u bevosita modsiy ishlab chiqarish jarayonida paydo bo'ladi: odat, ko'nikma shakliga kiradi.

Ijtimoiy psixologiya ibtidoiy jamoa tuzumi davrida urug' va qabila a'zolari tomonidan guruh ongi sifatida stixiyali ravishda shakllangan. Bu ong shakli moddiy ne'matlar ishlab chiqarish uchun xizmat qilgan.

Shuningdek, ibtidoiy jamoalarning barcha sohalari odat, udum, sadoqat kabilar yordamida boshqarilgan va hayotning barcha tomonlariga keng yoyilgan.

Jamiyatning rivojlanishi bilan ijtimoiy guruhlar (sinflar, elat, oila) va boshqa ijtimoiy uyushmalar shakllandi. Natijada ularning o'ziga xos manfaatlari, psixologiyasi, ongi ham vujudga keldi.

Ijtimoiy psixologiyadan sinf, elat, xalq, millat, oila va boshqa ijtimoiy guruhlar psixologiyasi ajralib chiqdi. Ijtimoiypsixologiya nihoyatda murakkab va zidsiyatlidir.

Ijtimoiy psixologiyaning barqaror elementlari (hissiyot, xarakteri) ijtimoiy strukturani saqlash va uni mustahkamlashga yordam beradi. Ijtimoiypsixologiyaning dinamik elementlari (ommaviy psixik holat, norozilik, ko'nikmaslik, ruhiyatning o'zgarishi) jamiyatda tub o'zgarish qilishni talab etadi. Ijtimoiypsixologiya stixiyali ravishda xalq ichida shakllanadi, har bir ijtimoiy guruh o'ziga xos psixologiyaga ega bo'ladi.

Huquqiy ong davlat bilan birga paydo bo'ladi. Huquq xulq-atvor normasi sifatida davlat tomonidan joriy etiladi, muhofaza qilinadi va qo'llab-quvvatlanadi. Xulq, eng avvalo guruh manfaatlarini, keyin xalq manfaatlarini himoya qiladi.

Mustaqil O'zbekiston Respublikasi tashkil topganidan so'ng, u o'z konstitutsiyasini qabul qildi. Bunda respublikaning barcha grajdanlari bir xil huquq va erkinlikka ega ekanligi, qonun oldida teng ekanligi belgilab qo'yildi. Unda maxsus «Shaxsiy huquq va erkinliklar» (7- bob) va «Siyosiy huquqlar» (8- bob) boblari ajratildi. Huquqiy ong ikki shaklda namoyon bo'ladi:

a) huquqiy ong ijtimoiy psixologiya shaklida kishilarga qonuniy va qonunsizlik, adolat va adolatsizlik haqida, sinflar, millatlar, davlatlar o'rtasidagi munosabatlar haqida tasavvur beradi. Huquqiy hodisalarga adolat hissi, jinoyatga nisbatan chora ko'rish zarurligi, burch va javobgarlik singari hodisalarni kishilar huquqiy ong darajasida baholaydilar va unga o'z munosabatlarini bildiradilar.

v) huquqiy ong ideolog'iya darajasida huquqiy qarashlarning ma'lum sistemasi: huquq nazariyasi, ta'limot, kodekslar va boshqalarni ifoda etadi.

Huquqiy ong ijtimoiy aloqalar tizimida qator funksiyalarni bajaradi:

a) bilish, ma'lumot berish, ma'rifat tarqatish funksiyasi: huquqiy ongning shaxs, individ tomonidan o'zlashtirilishi va boshqalar;

b) baholash funksiyasi: sub'ekt o'zining manfaat, maqsadi nuqtai nazaridan qat'i nazar ma'lum huquqiy kategoriyalarga asoslanib baho beradi. «Minnatdorchilik», «ezgulik», «yaxshilik», «yomonlik», «foйда», «zarar» va boshqalar to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'ladi;

v) boshqarish funksiyasi: huquqiy ong kishilarning huquqiy fe'l-atvori, hatti-harakatini boshqaradi. Shuningdek, ularning huquqiy munosabatlari, ehtiyojlarini ham belgilaydi va boshqaradi.

Huquqiy ong ijtimoiy ongning barcha shakllari bilan, ayniqsa, siyosiy ong, axloqiy ong bilan uzviy bog'langandir. Axloqiy ong huquqiy ongga nisbatan kengroq tushunchadir.

Voqyea va hodisalarni axloqiy baholashda huquqiy ong ham hisobga olinadi.

Milliy mustaqillik xalqimiz tarixida yangi davrni – ozodlik, ilm-ma'rifat, sotsial adolat, ijodkorlik, bunyodkorlik davrini boshlab berdi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning qator asarlari, nutq va maqolalarida barkamol insonni voyaga yetkazish, tarbiyalashning ilmiy-nazariy asoslari tavsiflab berildi: ijtimoiy-falsafiy fanlar oldiga inson mohiyatini teran idrok etish, tarixan o'zini oqlamagan falsafiy aqidalardan halos bo'lish, barkamol avlodni voyaga yetkazishning nazariy va falsafiy asoslarini ishlab chikish vazifasi qo'yildi.

Milliy g'oya va milliy mafkuraning nazariy-falsafiy asoslarini yaratish umumdavlat siyosatiga aylangan bugungi kunda hozirgi zamon fani va falsafasining inson to'g'risidagi bilim va xulosalarini umumlashtirish, ayniqsa, muhimdir. Chunki milliy g'oya va milliy mafkura o'zining tub mohiyati bilan bevosita insonga, uning hayotiy maqsad, orzu-umidlarini ro'yobga chikarishga qaratilgandir.

Jahon falsafii tafakkuri inson mohiyatini bilishda katta yutuqlarga erishdi, turli falsafiy oqim va maktablar vujudga keldi. Biroq, afsuski, mamlakatimizda uzoq yillar davomida hukm surib kelgan biryoqlama siyosiy mafkura va materialistik dunyoqarash inson mohiyatini biryoqlama talqin etdi, jahon falsafasi yutuqlarini buzib ko'rsatishga harakat qildi. I.A.Karimov ta'kidlaganidek, jahon falsafasining ilg'or yutuqlaridan xalqimizni bahramand etish, inson to'g'risidagi ilg'or g'oyalarni chuqur o'rganish hayotiy zaruriyatga aylandi.

Hozirgi zamon falsafasining inson to'g'risidagi muhim xulosalari butun insoniyatning inson mohiyatini bilish yo'lida orttirgan bilimlariga, ilg'or falsafiy qarashlariga asoslanadi. Insoniyat o'z taraqqiyotida yangi tarixii davrga qadam qo'yishi bilan o'zligini anglash va olamni o'zgartirishda salmoqli yutuqlarni qo'lga kiritdi. Har bir odam bolasi o'z hayoti davomida butun insoniyatning tarixiy o'tmishini takrorlagani va unga qandaydir yangilik qo'shgani singari o'zgargan har

bir tarixiy davrda inson mohiyatini chuqurroq bilish, insonning hozirgacha ochilmagan sirli qirralarini kashf etishga bo'lgan ob'ektiv ehtiyoj vujudga keladi.

Falsafiy tafakkur shakllanishidan ancha ilgariyoq insoniyatning ulug' mutafakkirlari turli diniy, mifologik ta'limotlar orqali inson mohiyatini bilishga harakat qilganlar: inson muammosi barcha muammolar markaziga qo'yila boshlagan.

Falsafiy muammolar tizimida insonning mohiyati, uning jamiyatda tutgan o'rnini bilish muhim o'rin egallaydi. Turli falsafiy ta'limotlarda inson mohiyati turlicha talqin etib kelindi. Shunday bo'lishi tabiiy va to'g'ri edi, chunki inson mohiyatan ijtimoiy-tarixiy va madaniy mavjudot sifatida har bir o'zgargan tarixiy sharoitda o'zligini chuqurroq anglashga, insoniy mohiyatni ro'yobga chiqarishga intilaveradi. Sokratning «o'zligingni bil» degan hikmatli so'zi har bir tarixiy davrda yangicha ahamiyat kasb etadi.

Insonda butun olam va jamiyatning mohiyati mujassamlashgandir. Ulug' mutasavvuf Abduxoliq G'ijduvoniyni insonni «kichik olam» deb tavsiflashi bejiz bo'lmagan. Falsafa bahs yuritadigan barcha masalalar inson muammosi bilan bevosita bog'liqsir. Tabiat, madaniyat, siyosat, sivilizatsiya, bilish va hokazolar insoniy mohiyatning turlicha namoyon bo'lish shaklidir; ularning barchasi inson tabiati va mohiyati bilan bog'liqdir.

Jahon falsafiy tafakkuri tarixida inson muammosi alohida o'rin egallab keldi. Insonning mohiyati, uning jamiyat hayotidagi o'rni, inson hayotining ma'nosi singari masalalarni o'rganish bilan shug'ullanadigan falsafaning alohida bir sohasi inson falsafasi yoki antropologik falsafa nomini oldi.

Hozirgi zamon antropologik falsafasining inson to'g'risidagi ta'limotini batafsil tahlil qilishdan oldin falsafiy tafakkur tarixida chuqur iz qoldirgan ulug' mutafakkirlarning inson mohiyati to'g'risidagi ta'limot va qarashlariga qisqacha to'xtalish mahyeadgya muvofiqdir.

Markaziy Osiyo xalqlarining islomgacha bo'lgan falsafiy qarashlari diniy-mifologik ta'limotlar bilan uyg'unlashgan bo'lib, bizgacha yetib kelgan diniy-falsafiy yodgorliklarda, xususan, «Avesto»da inson borlig'i va uning hayotining ma'nosi haqidagi qarashlar o'z ifodasini topgan. Jumladan, ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal inson borlig'ining tub asosi, ma'naviy barkamollik inson hayotining bosh maqsadi sifatida ulug'lanadi. (Avesto. Izbrannqye gimnq. Dushanbe, «Adib», 1990. S 12-15.)

Qadimgi Xitoy mutafakkiri Konfutsiyni falsafiy qarashlari markaziga inson va uning kamoloti masalasining qo'yilishi bejiz bo'lmagan. Uning ta'lim berishicha, har bir inson o'z hayotida dao qonunlariga amal qilishi, ilm orqaligina ideal inson darajasiga yetishi mumkin. Har bir inson kamolotga erishmoq uchun axloqiy qoidalarga amal qilishi, o'zida odamiylik, insonga hurmat va muhabbat hissini tarbiyalashi kerak. Konfutsiy tomonidan axloqiy ongning inson borlig'ining tub asosi

sifatida ta'riflanitssh muhim ahamiyatga ega edi. Bu g'oya keyinchalik ,I. Kant, VI. shovev tomonidan ijodiy rivojlantirildi.

Yaqin Sharqda va keyinchalik Markaziy Osiyoda keng yoyilgan tasavvuf falsafasida inson ilohiy mavjudot Quyosh (Oллоh) Dengiz (Oллоh) ning bir tomchisi, iloxiy nurning bir zarrasi sifatida tavsiflandi. Umuman Sharq falsafasi olam va insonni xudo yaratganligini e'tirof etgani holda inson va tabiatga bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda qaradi, inson kamolotining mezonini tabiat va jamiyatga oqilona munosabatda ko'rdi. Sharqsa inson o'zini tabiat va jamiyatga qarshi qo'ymagan, balki u bilan uyg'unlashishga, uning qonunlariga bo'ysunishga harakat qilgan.

Sharq falsafasi insonning ichki olamini yanada takomillashtirishga qaratilgan edi.

Sharq mutafakkirlari jamiyatdagi tartib, boshqarish va axloqning o'zgarishini insonning ijtimoiy muhitga moslashuvi bilan bog'lar edilar. Tarixan tarkib topgan ijtimoiy tartyblarni o'zgartirish insoniyatga mislsiz kulfatlar keltirishini uqtirganlar.

Qadimgi Yunon faylasuflari inson muammosini barcha falsafiy muammolar markaziga qo'yidilar: hozirgi zamon yevropa antropologik falsafasi an'analarini boshlab berdilar.

Milet maktabi vakillari insonga koinotning ajralmas bir qismi, kichik olam sifatida qaradilar. Buyuk Yunon faylasufi Sokratning butun faoliyati va izlanishlarida inson, uning axloqi, ma'rifat masalalari yetakchi o'rin egalladi. Uni insonning ichki olami, ruhiy va axloqiy fazilatlar ko'proq qiziqtirdi. U «bilim fazilatdir» degan hikmatni ilgari surdi. Inson hayotining ma'nosi barkamollikka intilish, o'zlikni anglash va o'z axloqiy mohiyatini ro'yobga chiqarishdadir, deb hisobladi.

Sokratning ta'lim berishicha, o'z xatti-harakati qanday oqibatlarga olib kelishini biladigan har bir odam hyech qachon mavjud tartib va qonunlarga qarshi bormaydi, jinoyatga yo'l qo'ymaydi. Axloqiy erkinlik va haqiqat bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Sokrat o'z hayotini haqiqat yo'lida fido qilgan ulug' faylasufdir.

Demokrit inson to'g'risidagi materialistik ta'limotga asos soldi. Uning fikricha, butun olam va uning tarkibiy qismi bo'lgan inson bitta ibtidodan, ya'ni mayda zarracha (atomlar) dan tashkil topgandir. Xatto inson joni ham atomlardan tashkil topgandir. Inson tanasi o'lishi bilan jon ham o'ladi. Chunki tana va jon mohiyatan atomlardan tashkil topgandir. Demokrit inson hayotining bosh maqsadi baxtli bo'lishdir, baxt-ruhning xotirjamligidir, degan g'oyani ilgari surdi. (Inson mohiyatini bunday sodda va jo'n tushunish falsafa rivojining ancha keyingi davrlarida marksistlar tomonidan davom ettirildi).

Qadimgi Gretsiyada bunday qarashga zid ravishda Platon inson mohiyatini idealistik asosda tushuntirishga harakat qildi. U jon va tanani, ruh va jismni bir-biridan farqladi: insonni inson qilib turgan va boshqa mavjudotlardan farqlaydigan mohiyatli asos ruhdir, degan g'oyani ilgari surdi. Tana ruhga qarshidir. Ruh tanaga nisbatan

birlamchi va muhimroqsir. Chunki ruh abadiy, tana esa foni (o'tkinchi) dir. Platon ruh darajalarini ham farqladi: oliy va quyi ruh.

Inson ruhi muttasil ravishda ilm vositasida g'oyalar dunyosiga intiladi. Insonni boshqa mavjudotlardan ustun qo'yadigan muhim fazilat ilmga tashnalikdir. Platonning ta'lim berishicha, inson hayotidagi butun ziddiyat tana va ruh o'rtasidagi ziddiyat bilan bog'liqdir. Tana istaklari insonni hayvonga yaqinlashtirsa, ruh ehtiyojlari insonni hudoga yaqinlashtiradi. Inson ikki dunyo oralig'ida ikkilanadi: uning tubanligi yoki ulug'vorligi nimani tanashiga bog'liqdir.

Platonning inson to'g'risidagi qarashlari keyinchalik turli falsafiy maktablarning shakllanishiga olib keldi. Markaziy Osiyo mutafakkirlarining dunyoqarashiga samarali ta'sir ko'rsatdi.

Aristotel insonga ijtimoiy, siyosiy mavjudot sifatida qaradi. Insonni «siyosiy maxluq» deb ta'rifladi. Uning fikricha, insonning ijtimoiy tabiati uni boshqa mavjudotlardan yuqori qo'yadi.

Aristotel insonning haqiqiy mohiyati uning faoliyati jarayonida namoyon bo'ladi. Faoliyat inson shaxsi rivojlanishining yagona imkoniyatidir, degan g'oyani ilgari surdi. Uning ta'lim berishicha, inson faoliyat ko'rsatmasa, uning barcha yaxshi fazilatlari namoyon bo'lmaydi. Hayotda ham xuddi olimpiya o'yinlarida bo'lgani singari g'oliblik gulchambarini tomoshabin go'zallar va kuchlilar emas, balki musobaqa ishtirokchilari oladilar. (Aristotel. Sochineniya. V 4 t. M. 1983. T. 4. S. 67) Platon va Aristotel g'oyalari Sharq mamlakatlarida keng yoyildi. Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va boshqalar aristotelizmni keng targ'ib etdilar va uni yangi g'oyalar bilan boyitib, ijodiy rivojlantirdilar. Jumladan, Forobiy insonning olloh tomonidan yaratilganligi to'g'risidagi diniy g'oyani e'tirof etgani holda, inson mohiyatini ratsional tushuntirishga, uning mohiyatini tafakkur va mantiq qonunlari asosida izohlashga harakat qildi.

Forobiyning ta'lim berishicha, inson butun olam taraqqiyotining mahsulidir. U o'zining «Fozil shahar kishilarining qarashlari to'g'risida kitob» asarida insonning barcha oliyjanob fazilatlari ilm tufayli ekanligini, inson hayotining maqsadi baxtli bo'lish ekanligini ko'rsatdi. U mamlakat obodonchiligi, el-yurt tinchligini adolatli va ma'rifatli hukmdor shaxsi bilan bog'ladi.

Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino insonning boshqa mavjudotlardan ustunligi aql va tafakkur tufayli ekanligini isbotlashga, ilm sharofatidan aql va tafakkurning kamol topishini asoslashga harakat qildilar.

Inson mohiyatini bilishga ratsional yondashuv an'anasi musulmon ilohiyotchisi Abu Hamid G'azzoliyning inson to'g'risidagi falsafiy qarashlari rivojiga turtki berdi. U «Faylasuflarni rad etish» asarida Farobiy, Beruniy va Ibn Sino qarashlarini keskin tanqid qildi, aristotelizmning tub mohiyatini to'laroq ochib berdi. U insonning boshqa

mavjudotlardan ustunligi aqlda emas, balki dildadir, degan g'oyani ilgarisurdi; aql imkoniyatlari cheklanmaganligini isbotlashga harakat qildi.

G'azzoliy «Kimyoi saodat» asarida inson vujudi (tanasi) ni bamisoli bir mamlakatga, inson dili (ruhi) ni podshoga, aqlni esa vazirga qiyosladi. Insonning sezgi a'zolarini vazir xukmlarini bajaruvchi askarlarga o'xshatdi.

G'azzoliyning ta'lim berishicha, aql inson vujudini to'la boshqarishga ojizdir u xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Dil esa yanglishmaydi, u vujudni boshqarish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal etish, mushkul muammolarni yechish vaqtidagina aql maslahatlariga murojat qilishi mumkin.

G'azzoliydan farqli ravishda uning buyuk zamondoshi Umar Xayyom inson va olamning yaratilishi, inson qismati to'g'risidagi diniy qarashlarni aql tarozisidan o'tkazishga, inson mohiyati, uning yorug' dunyoga kelib - ketish sabablarini bilishga harakat qildi. U falsafiy mushohadalarga boy ruboiylarida taqdiri azal, oxirat to'g'risidagi diniy qarashlar. Ning aql va mantiq nuqtai nazaridan puch narsa ekanligini, inson olamning gultoji, taraqqiyot mahsuli, aziz- va tabarruk mavjudot ekanligini ko'rsatdi. Ayni vaqtda inson aqli Ollohning borligini isbotlashga ojiz ekanligini e'tirof etdi. O'z hayotining so'nggi daqiqalarida Ollohning borligiga iymon keltirdi, o'z ruboiylarida olg'a yeurgan g'oyalari uning haqligini bilish yo'lidagi urinishlar ekanligini ta'kidladi.

Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan buyuk muhaddis va mutasavviflar insonning ma'naviy-ruhiy (botiniy) olamini chuqurroq tadqiq etishga, inson ma'naviyatini yuksaltirishga ko'proq e'tibor berdilar.

Tasavvuf taraqqiyotida vujudga kelgan turli tariqatlar o'zgargan davr talabiga mos ravishda barkamol inson shaxsini kamol toptirish yo'lidagi izlanishlar edi. Markaziy Osiyo va butun Yaqin Sharqda keng yoyilgan va ta'sirchan kuchga ega bo'lgan naqshbandiya tariqati insonning ma'naviy ehtiyojlari uning' moddiy ehtiyojlaridan ustuvor ekanligiga asoslangan va bu muhim g'oya «Dil bayoru dast ba kor» shiorida o'z ifodasini topgan edi.

Tasavvuf falsafasining komil inson to'g'risidagi ilg'olr g'oyalari Alisher Navoiy, Abduqodir Bedil, Mashrab, Huvaydo singari mutafakkirlar ijodida yangi bosqichga ko'tarildi. Navoiy aql va tafakkurni inson borlig'ining eng muhim asosi sifatida ta'rifladi, insonni eng tabarruk mavjudot sifatida ulug'ladi. U odamlar haqida qayog'urish va insonparvarlikni yuksak fazilat sifatida ta'rifladi. U insonga ozor berishni Kaabani vayron qilish bilan tenglashtirdi va g'arib ko'nglini shod qilishni Kaabani obod qilish bilan barobar deb hisobladi.

Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan ulug' mutafakkirlarning inson to'g'risidagi qarashlari islom dini g'oyalari bilan uzviy bog'liq ravishda vujudga kelgan va sharqona hayot, tafakkur va turmush tarzi bilan bog'liq ravishda rivojlangan edi. Sharqda shaxs erkinligi rag'batlantirilmas, o'zlikni anglash tabiat va jamiyatning

kichik bir bo'lagi, Ollohning gunohkor bandasi sifatida anglashdan nariga o'tmas edi. Shu boisdan ham Sharq falsafasida inson to'g'risidagi alohida bir soha - antropologiya fan 'sifatida rivojlana olmagan edi. Sharq mutafakkirlari insonga umumfalsafiy muammolarning bir bo'lagi, sohasi sifatidagina qarar edilar.

Antropologiyani mustaqil fan, falsafaning alohida bir sohasi sifatida shakllanishi XUI-XUSH asrlarda va undan keyingi davrlarda yevropada ro'y bergan muhim ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq bo'ldi.

Bu davrda yevropa hayotida ro'y bergan muhim o'zgarishlar tabiatni ilmiy asosda o'rganish borasida erishilgan yutuqlar inson va jamiyat mohiyatini ham ilmiy asosda o'rganish va ilm-fan xulosalariga tayanib, ijtimoiy ofatlarni bartaraf etish, jamiyatni oqilona boshqarishga bo'lgan ishonchni kuchaytirdi.

Sanoat ishlab chiqarishining jadal rivojlanishi shaxs erkinligi, aql va tafakkur saltanatini qaror toptirishni, tadbirkorlik, ishbilarmonlik sifatlarini rag'batlantirishni taqozo etdi. Yangi zamon faylasuflari inson mohiyatini ratsional tushuntirishga ko'proq e'tibor berdilar.

Ayniqsa, XIX asr tabiatshunoslarining butun olam taraqqiyotining evolyusion (tadrijiy) harakteri to'g'risidagi qarashlari buyuk ingliz olimi Charlz Darvinning evolyusion nazariyasida o'z takomiliga yetdi. Darvin 1859 yili e'lon qilingan «Tabiiy tanlanish yo'li bilan turlarning kelib chiqishi» asarida tabiat va insonning xudo tomonidan yaratilganligi to'g'risidagi qarashlar biryoqlama va ilmiy haqiqatga zid ekanligini isbotladi. U o'zining «Insonning kelib chiqishi va jinsiy tanlanish» (1871) asarida Darvin birinchi bo'lib, inson organik evolyusiyaning harakatlantiruvchi kuchi ekanligini ko'rsatdi. U inson kelib chiqishining tabiiy jarayon ekanligini isbotlagani holda insonni hayvonot olamidan ajralib chiqishida ijtimoiy omillar (axloq, mehnat, til, oila, madaniyat va hokazolar) ning muhim rol o'ynaganligini ko'rsata olmadi.

Yangi zamon ijtimoiy-falsafiy tafakkuri inson mohiyati va uning kelib chiqishi to'g'risida xilma-xil va xatto bir-biriga zid bo'lgan nazariyalar, falsafiy ta'limotlarni vujudga keltirdi. Bular orasida marksizm, freydizm, ekzistensializm, germevika, sinergetika kabilarni ko'rsatish mumkin.

Marksizm inson mohiyati va kelib chiqishini biryoqlama tushuntirdi, insonning ma'naviy borlig'iga nisbatan moddiy borlig'ini ustun qo'ydi, tabiiy omillarga nisbatan ijtimoiy omillarning hal qiluvchi rolini ko'rsatishga harakat qildi. U ong va tafakkurning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyatiga yetarlicha e'tibor bermagan edi.

Hozirgi zamon fani va falsafasi inson bioijtimoiy mavjudot sifatida ham tabiiy-biologik, ham ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning mahsulidir, degan xulosaga asoslanadi. Insonni sof biologik - tabiiy taraqqiyot mahsuli sifatida talqin etish (freydizm) ham, ijtimoiy munosabatlar majmui (marksizm) sifatida izohlash ham ilmiy haqiqatga zid va biryoqlamadir.

Butun tabiatdagi tabiiy rivojlanishning davomiyligini ta'minlash uchun inson singari aqlli mavjudot zarur edi. Inson o'z aqli tufayli bilim va tajribalarini kelgusi avlodlarga meros qilib qoldiradi. U tabiiy sistemaga o'xshash ijtimoiy sistemani yaratish imkoniga egadir.

Inson bioijtimoiy mavjudot sifatida ayni bir vaqtda ham genetik, ham ijtimoiy dasturni amalga oshiradi: o'z ajdodlaridan turli layoqat, qobiliyat, iste'dod, xususiyat, xislatlarni hamda bilim, tajriba va madaniyatni meros qilib oladi.

Uzoq yillar davomida insonni boshqa mavjudotlardan farqlaydigan muhim sifat aqlidir deb kelindi. Insonga berilgan biologik nom «hamo sapiens» (xomo sapiens lotincha «aqlli odam») da ham bu sifat o'z ifodasini topgan edi.

Aql-insonning fikrlash qobiliyatidir. Boshqa mavjudotlar bunday qobiliyatga ega emasdir. Aql tufayli insoniyat yuksak madaniyat, ko'rkam shaharlar, ulkan inshootlar, zamonaviy texnikalar yaratibgina qolmadi, balki ommaviy qirg'in qurollarini, atom va vodorod bombalarini, sayyoraviy urush qurollarini ham yaratdi: jahon urushlari va ijtimoiy revolyusiyalar ham aqlli insonlar tomonidan amalga oshirildi. Tabiatni xalokat yoqasiga olib kelgan ham aqlli insonlardir. Binobarin, aql tufayli insoniyat hayvonot olamidan ilgarilab ketishi emas, balki yuz tuban quyiga ketishi ham mumkin ekan. Bunga XX asr oxirlarida butun insoniyat amin bo'ldi.

I. A. Karimov yuksak ma'naviyatni inson va jamiyatni xalokatsiz qutqaruvchi ibtido, tayanch sifatida ta'rifladi. Ma'naviyat asosini axloq tashkil etadi. Axloq faqat insongagina xos bo'lgan ong shakli, uni aziz va qadrlil qiladigan, odamlar o'rtasida totuvlik, do'stlik va odamiyligni qaror toptiradigan ibtidodir.

Axloq-jamiyat hayotining fundamental asosi insoniyat ma'niviyatining tub negizidir. Axloqiy ong tufayli inson hayvonot olamidan ajralib chiqdi, chinakam insoniy qiyofa va mazmunga ega bo'ldi.

Mehnat tufayli inson o'ziga munosib hayot sharoitlarini yaratdi, ma'naviy kamolot cho'qqilarini zabt etdi. Insonning har qanday faoliyati (aqliy, jismoniy, siyosiy va hokazo) axloqiy talablar, qoidalar, qadriyatlarga bo'ysunmas ekan, u muqarrar ravishda insoniyatga baxtsizlik va uqubat keltiradi.

Yangi zamon faylasuflari inson borlig'ining asosini aql va erkinlik tashkil etadi, deb hisobladilar. Buyuk fransuz faylasufi R. Dekart tafakkurni inson mavjudligining zarur sharti, muhim belgisi, deb hisobladi: «men fikrlayapman, demak, men mavjudman» degan g'oyani ilgari surdi.

Dekart, Gobbs, Spinoza va boshqa mutafakkirlarning fikricha, aql qalbdan ko'ra muhimroqdir: aql xis-tuyg'u va ehtirolarni boshqaradi.

Nemis faylasufi Gegel insonning tarixiyligi g'oyasini ilgari surdi. Uning fikricha, inson o'zida mutlaq ruhni yaqqol namoyon etadi. Inson mutlaq ruh taraqqiyotining mahsulidir. Inson ma'naviy faoliyat sub'ekti sifatida madaniyat yaratuvchidir. Karl

Marks inson mohiyatini mehnat faoliyati bilan bog‘ladi. Uning fikricha, ijtimoiy borliq, ijtimoiy ongni belgilaydi.

Freyd insonda onglilik emas, balki ongsizlik hal qiluvchi rol o‘ynaydi deb hisobladi. Madaniyat, san‘at, ilm-fanning rivojlanishini insonga xos tug‘ma jinsiy maylni cheklanishi bilan izohladi.

Ekzistensializm vakillarini ko‘proq insonning individual jihatlari qiziqirdi. Ekzistensialistlar ob‘ektiv idealizm, materializm g‘oyalarini inkor etib, inson mohiyatini izohlashda, uning hissiy kechinmalarini tahlil qilishga, hayot va o‘lim, yolg‘izlik, qo‘rquv va boshqa kechinmalarni o‘rganishga ko‘proq e‘tibor berdilar.

Ayrim tadqiqotchilar insonga xos bo‘lgan biron-bir xususiyatga alohida urg‘u beradilar va shu orqali insonning mohiyatni ochishga harakat qiladilar. Masalan, I. Kant inoondagi axloqiy jihatlarga ko‘proq e‘tibor bergan va insonni ezgulikni yovuzlikdan farqlovchi mavjudot sifatida ta‘riflagan.

Nazorat uchun savollar.

1. Kundalik ong deganda nimani tushunasiz?
2. Huquqiy ong deganda nimalarni tushunasiz?
3. Ijtimoiy ong nima?
4. Nazariy ong tushunchasining mazmun-mohiyati?
5. G‘arb falsafasida insonning mohiyati.
6. Sharq falsafiy qarashlarida insonning ichki olami.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. – T., «O‘zbekiston», 1994 yil.
2. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. – T., «Sharq», 1998 yil.
3. Tulenov J. Jamiyat falsafasi. – Oltinchi bo‘lim. – T., 2001 yil, 31-40-betlar.
4. Tulenov J. Dialektika nazariyasi. – T., «O‘zbekiston», 2001 yil, 252-261-betlar.
5. S.E.Krapivenskiy. Sotsialnaya filosofiya.-Moskva, «VLADOS», 1998 yil, 215-258- betlar.
6. Falsafa Qomusiy lug‘at. – T., Sharq, 2004 yil.
7. Tulenov J., Qodirov B., G‘ofurov Z. Ma'naviy yuksalish sari. – T., «Mehnat», 2000 yil.
8. V.S.Barulin. Sotsialnaya filosofiya.-Moskva, FAIR-PReSS, 1999 yil, 186-202 betlar.
9. Falsafa. – Toshkent, 2006 y., 388-393 betlar.
10. Falsafa asoslari. Nazarov Q. tahriri astida. -T.: Sharq, 2005.-249 b
11. Falsafa qomusiy lug‘at. Nazarov Q. tahriri astida. -T.: Sharq, 2004. -496 b.

Tayanch tushunchalar.

Jamiyatning ma'naviy hayoti, ma'naviyat, ma'naviy ehtiyoj, ma'naviy ishlab chiqarish, ma'naviy o'zlashtirish, ma'naviy munosabat, ijtimoiy ong.

9-MAVZU: FAN (2 S.)

Reja:

1. Fanning mohiyati.
2. Tafakkur tarixida texnika tushunchasi.
3. Hozirgi zamon sivilizatsiyasi jarayonida fan va texnika taraqqiyoti.
4. Fan taraqqiyoti qonunlari.
5. Fan va jamiyat.

Fanning mohiyati. Fanni tushunishga nisbatan ikki asosiy yondashuv, uning keng va tor talqinlari shakllangan.

Keng (yig'ma) ma'nodagi fan – bu butun inson faoliyati jabhasi bo'lib, uning vazifasi borliq haqidagi ob'ektiv bilimlarni o'rganish va ilmiy nazariy tizimga solishdan iboratdir. Bu yerda «fan», «olim» tushunchalari muayyanlashtirilmaydi va umumiy, yig'ma tushunchalar sifatida talqin qilinadi. «Fan» tushunchasi falsafaga tatbiqan ko'pincha ayni shu kontekstda qo'llaniladi, faylasuflar esa olimlar deb ataladiki, bu qisman o'rinlidir.

Muayyan ilmiy fanlar, masalan, fizika, kimyo, biologiya, tarix, matematikani ifodalash uchun «fan» tushunchasiga torroq, binobarin, izchilroq ma'no yuklanadi. Bu yerda fanga aniq ta'rif berilgan, olim esa tor mutaxassis, muayyan bilim ifodachisi hisoblanadi. U shunchaki olim emas, balki doim va albatta yo fizik, yo ximik, yo tarixchi, yo boshqa fan vakilidir. Ayni holda fan muqarrar tarzda tabiat, jamiyat, tafakkurning u yoki bu ob'ekti (hodisasi) haqidagi ilmiy bilimlarning qat'iy tartibga solingan, izchil tizimidan tashkil topadi.

Bunday fanlarning har biri faqat ularning o'zigagina xos bo'lgan maxsus qonunlar va metodlarga, mazkur fan uchun yagona sanalgan til, kategoriyalar apparati va hokazolarga ega bo'ladiki, bu yuz bergan jarayonlarni to'g'ri tavsiflash va tushuntirish, hozirgi davrni to'g'ri tushunish va bilimlarning tegishli sohasida albatta yuz beradigan yoki muayyan sharoitda yuz berishi mumkin bo'lgan voqyealar yoki jarayonlarni ma'lum darajada aniq bashorat qilish imkonini beradi. U yoki bu fanning mazmuni ham, u erishgan natijalar ham barcha madaniyatlar va xalqlar uchun yagona bo'lib, ayrim olimning yondashuvi, nuqtai nazari yoki dunyoqarashiga mutlaqo bog'liq emas. Ular mazkur sohada olg'a siljish uchun o'zlashtirish lozim bo'lgan, vaqt va amaliyot sinovidan o'tgan bilimlar yig'indisi sifatida avlodlardan avlodga o'tadi.

Falsafada esa qadimda donishmandlik muxlislarining son-sanoqsiz savollariga tajriba yo'li bilan olingan ba'zi bir oqilona javoblar mavjud bo'lgan. Bu javoblarni haqqoniy,

ya'ni amaliyot sinovidan o'tgan, kundalik hayotda o'z tasdig'ini topgan, aniq bilim deb nomlash mumkin. Bunday javoblar masala «yopilishi», kun tartibidan chiqarilishiga sabab bo'lgan, boshqacha aytganda, aniq ta'riflangan va boshqa javoblarni istisno etgan.

Bunga juda ko'p misollar keltirish mumkin. Masalan, har qanday uchburchak burchaklarining yig'indisi 180 gradusga tengligi yoki suyuqlikka solingan jismga siqib chiqarilgan suyuqlik og'irligiga teng kuch ta'sir ko'rsatishi aniqlangani zahoti bu masalalar o'zining «ochiq» xususiyatini yo'qotgan, ya'ni ular o'zining boshqa variantlarni istisno etadigan aniq yechimini topgan. Bu mazkur masalalar atrofida har qanday qo'shimcha mushohada yuritish foydasizligi tufayli o'zining har qanday ahamiyatini yo'qotganligini anglatgan. yechilgan masalalar va muammolar esa aniq, ishonchli bilim darajasiga o'tgan va shu davrdan e'tiboran o'zining falsafiy tusini yo'qotgan. XX asrda taniqli nemis faylasufi K.Yaspers bu muhim qoidani ta'riflar ekan, shak-shubhasiz asoslardan birini har kim e'tirof etgudek bo'lsa, u shu tariqa ilmiy bilishga aylanadi va bundan buyon falsafa hisoblanmaydi, balki bilimning muayyan sohalariga tegishli bo'ladi, deb qayd etdi.

Shunday qilib, azaldan yaxlit va bo'linmas dastlabki bilim sifatida amal qilgan falsafa zaminida o'sha zamonlardayoq amaliy xususiyat va tegishli yo'nalishga ega bo'lgan bilim sohalari faol shakllana boshladi. Shu tariqa asta-sekin tabiatshunoslik vujudga keldi, muayyan fanlar (matematika, geometriya, fizika, tibbiyot, astronomiya, tarix va boshqalar) shakllanib, o'z shakl-shamoyilini kasb etdi va mustaqil tus oldi. Ayni shu ma'noda falsafa barcha fanlarning asosi hisoblanadi. Bu fanlar falsafadan ajralib chiqqach, keyinchalik ilmiy bilimning tabaqalanishi jarayonida ba'zan parchalanib, o'z tadqiqot predmetini yanada toraytira va mufassallashtira boshladi. Ular tahlilining teranligi va narsalar mohiyatini anglash darajasi ortsa, ayni vaqtda o'rganilayotgan masalalar doirasi torayadi.

Fan dunyoqarash shakli. Bilimlarning o'sishiga qarab har xil muammolar va masalalar soni ham tinimsiz ko'payib bordi. Bu jarayon fanning rivojlanish sur'ati yanada jadallashuviga va u falsafadan yanada ko'proq ajralishiga sabab bo'ldi. Biroq fan bilimning mustaqil sohasi, dunyoqarashning alohida shakli sifatida faqat XVII-XVIII asrlarda to'la shakllandi. Muayyan darajada shartlilik bilan shuni aytish mumkinki, bu I.Nyuton klassik mexanikaning asosiy qonunlarini ta'riflab, shu tariqa tabiatshunoslikning asosiy bo'limi – asoslari asrlar mobaynida shakllangan, bosh tamoyillari esa bundan yuz yilcha muqaddam, avvalo Galileo Galiley tomonidan ta'riflangan klassik mexanikaning shakllanishiga yakun yasaganidan keyin yuz berdi. Fan rivojlanishining asosiy bosqichlari. 1. Miloddan avvalgi I ming yillikdan XVI asrgacha bo'lgan davrni ilk fan davri deb nomlanadi. Bu davrda asrlar mobaynida avlod-dan-avlodga o'tib kelgan, hayot tajribasi va mehnat faoliyati jarayonida olingan amaliy bilimlar bilan bir qatorda juda umumiy va mavhum mushohadalarga

asoslangan nazariyalar xususiyatiga ega bo'lgan tabiat haqidagi dastlabki falsafiy tasavvurlar (naturfalsafa) vujudga kela boshlagan. Ilmiy bilim kurtaklari naturfalsafa doirasida uning elementlari sifatida shakllangan. Matematik, astronomik, tibbiy va boshqa masalalarni yechishda foydalaniladigan ma'lumotlar, usullar va metodlar jamlanishi bilan falsafada tegishli bo'limlar vujudga kelgan va keyinchalik asta-sekin shakllanayotgan ayrim fanlar: matematika, astronomiya, tibbiyot va hokazolarga ajralib chiqqan.

Jumladan, Aristotelning falsafiy asarlarida fizika, zoologiya, embriologiya, mineralogiya, geografiya kabi fanlarning kurtaklariga duch kelish mumkin. Miloddan avvalgi III-II asrlarda falsafiy bilim tarkibida statistik mexanika, gidrostatika, geometrik optika (xususan, ko'zgular haqidagi alohida fan – «ka-toptrika») farqlanadi va nisbatan mustaqil ahamiyat kasb etadi. Markaziy Osiyo mutafakkirlari al-Xorazmiy matematika, al-Farg'oniy astranomiya, al-Beruniy meneralogiya va geografiya, Ibn Sino tibbiyot, Mirzo Ulug'bek astranomiya, Alisher Navoiy adabiyot ilmi rivojiga munosib hissa qo'shdi va ular ijodi mahsullari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Biroq bu fanlarda ayrim tasodifiy kuzatishlar va amaliyot ma'lumotlari umumlashtiriladi-yu, lekin eksperimental metodlar hali qo'llanilmaydi, aksariyat nazariy qoidalar esa asossiz va tekshirib bo'lmaydigan spekulyasiyalar mahsuli hisoblanadi. Ammo ko'rib chiqilayotgan davrda vujudga kelgan ilmiy fanlar bu davr mobaynida falsafiy bilim qismlari sifatida talqin qilinishda davom etgan.

Shu narsa diqqatga sazovorki, hatto XVII asr oxirida Nyuton o'zining fizika asoslarini yaratgan «Natural falsafaning matematik asoslari» deb nomlangan asarini e'lon qilgan.

Shunday qilib, falsafadan alohida faoliyat sohasi sifatidagi fan hali mavjud bo'lmagan: u asosan falsafa doirasida, ilmiy bilimlarning boshqa manbai – hayot amaliyoti va hunarmandchilik san'ati bilan bir vaqtda va u bilan juda zaif aloqada rivojlangan. Xullas, bu davrda Qadimgi Yunonistonda "Platon akademiyasi", Markaziy Osiyoda "Ma'mun akademiyasi" tashkil etilgan, ilmiy bilim rivojida muayyan yutuqlarga erishilgan bo'lsada, madaniyatning alohida shakli sifatida fan paydo bo'lishidan oldingi «embrional» davri hisoblanadi.

2. XVI-XVII asrlar – ilmiy inqilob davri bo'lib, u klassik fan davri deb nomlanadi. U Kopernik va Galiley tadqiqotlaridan boshlanib, Nyuton va Leybnitsning fizika va matematika sohasidagi fundamental asarlari bilan o'z cho'qqisiga ko'tarilgan. Galiley vafoti (1642 yil 8 yanvar)dan so'ng oradan bir yil o'tgach Nyuton tug'ilgani (1643 yil 4 yanvar) ramziydir. Fanning bu buyuk ijodkorlari yashagan davr – novatorlik kashfiyotlari hamda yangi ilmiy g'oyalarning mualliflari sxolastika va diniy dunyoqarash dogmatizmiga qarshi qattiq kurash olib borgan romantik davrdir.

Bu davrda hozirgi zamon tabiatshunosligining asoslari yaratilgan. Hunarmandlar, tabiblar, alximiklar tomonidan qo‘lga kiritilgan ayrim dalillar tizimli tahlil qilinib, umumlashtirila boshlagan. Ilmiy bilim tuzishning tabiat qonunlarini matematik ta’riflash, nazariyalarni tajribada sinash, tajribada asoslanmagan diniy va naturfalsafiy dogmalarga tanqidiy qarash bilan bog‘liq bo‘lgan yangi me’yorlari va ideallari vujudga kelgan. Fan o‘z metodologiyasini yaratgan va amaliy faoliyat ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni yechishga tobora faolroq yo‘naltirilgan.

Biroq fan o‘zining yangi metodologiyasini yaratib, amaliyot ruhi bilan sug‘orilgani sari u o‘z tarixiy vatani – falsafa qirg‘oqlaridan uzoqlasha boshlaydi. Ko‘rib chiqilayotgan davr oxiriga kelib u falsafiy, diniy, teologik aqidalardan qat’iy nazar rivojlanishi mumkin bo‘lgan bilimlar tizimi sifatida tushunila boshlaydi. Natijada fan faoliyatning alohida, mustaqil sohasiga aylanadi. Professional olimlar paydo bo‘ladi, ularni tayyorlash amalga oshiriluvchi universitet ta’limi tizimi rivojlanadi. O‘z faoliyati, muloqot va axborot ayirboshlashning alohida shakllari va qoidalariga ega bo‘lgan ilmiy hamjamiyat vujud keladi.

XVII asrda dastlabki ilmiy akademiyalar: London qirollik jamiyati (1660), Parij Fanlar akademiyasi (1666) tashkil topadi. Keyinroq Berlinda (1700), Sankt-Peterburgda (1724), Stokgolmda (1739) va yevropaning boshqa poytaxt shaharlarida ilmiy akademiyalar ta’sis etiladi. Bu akademiyalarning eng yirigi - London qirollik jamiyati bo‘lib, u tashkil etilgan paytda 55 a’zodan iborat bo‘lgan. Parij Fanlar akademiyasi 21 kishidan iborat tarkibda ish boshlagan. Sankt-Peterburg akademiyasining a’zolar shtatida dastlab 11 kishi belgilangan. Ammo yevropa mamlakatlarida XVIII asr boshiga kelib olimlar soni bir necha ming kishiga yetgan bo‘lsa kerak, chunki ilmiy jurnallarning (bu davrda bir necha o‘n ilmiy jurnallar nashr etilgan) tirajlari ming nusxagacha borgan.

3. XVIII-XIX asrlar fani noklassik fan davri deb ataladi. Bu davrda ko‘plab ayrim ilmiy fanlar vujudga keladi, ularda ulkan faktik material to‘planadi va tizimga solinadi. Matematika, fizika, kimyo, geologiya, biologiya, psixologiya va boshqa fanlarda fundamental nazariyalar yaratiladi. Texnika fanlari vujudga keladi va moddiy ishlab chiqarishda yanada sezilarliroq rol o‘ynay boshlaydi. Fanning ijtimoiy roli ortadi, uning rivojlanishi o‘sha davr mutafakkirlari tomonidan ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida e’tirof etiladi.

XVIII asrning o‘rtalarida jahonda fan bilan shug‘ullanuvchi kishilar 10 ming kishidan oshmagan bo‘lsa, XIX asr oxiriga kelib olimlar soni 100 ming kishiga yetadi. XVI asrda «olim odamlar»ning yarmidan ko‘prog‘i diniy ma’lumot olgan kliriklar edi. XIX asrda fan ijtimoiy mehnatning mustaqil tarmog‘iga aylanadi va u bilan universitetlar va institutlarning maxsus fakultetlarini tamomlagan «dunyoviy» professional olimlar shug‘ullanadi. 1850 yilda jahonda mingga yaqin ilmiy jurnallar nashr etiladi, 1950 yilga kelib esa ularning soni 10 mingdan oshadi. 1825 yilda nemis

kimyogari Yu.Libix ilmiy laboratoriya tashkil qiladi va u olimga ko'p miqdorda daromad keltira boshlaydi. XIX asr oxiriga kelib bunday laboratoriyalar soni ko'payadi. Fan tijoratchilar, tadbirkorlar e'tiborini o'ziga tobora ko'proq torta boshlaydi. Ular olimlarning ishlab chiqarish, sanoat ahamiyatiga molik bo'lgan ishlarini mablag' bilan ta'minlay boshlaydilar.

4. XX asrdan fan rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi. Bu davr fani postnoklassik deb ataladi, chunki mazkur asr bo'sag'asida fanda inqilob yuz beradi va buning natijasida u oldingi davrning klassik fanidan sezilarli darajada farq qila boshlaydi. XIX-XX asrlar chegarasida amalga oshirilgan inqilobiy kashfiyotlar bir qancha fanlarning asoslarini larzaga soladi. Matematikada to'plamlar nazariyasi va matematik tafakkurning mantiqiy asoslari tanqidiy tahlil qilinadi, bir qancha yangi fanlar vujudga keladi. Fizikada klassik fizikaning falsafiy asoslarini qayta ko'rishga majbur qilgan fundamental nazariyalar – nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasi yaratiladi. Biologiyada genetika rivojlanadi. Tibbiyot, psixologiya hamda inson haqidagi boshqa fanlarda yangi fundamental nazariyalar paydo bo'ladi. Ilmiy bilimning shakl-shamoyilida, fan metodologiyasida, ilmiy faoliyatning shakl va mazmunida, uning me'yorlari va ideallarida olamshumul o'zgarishlar yuz beradi.

XX asrning ikkinchi yarmi fanni yangi inqilobiy o'zgarishlarga olib keladi. Bu o'zgarishlar adabiyotlarda ko'pincha fan-texnika inqilobi sifatida tavsiflanadi. Bu o'zgarishlar shu bilan bog'liqki, Ikkinchi jahon urushidan keyin iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda fan yutuqlari ilgari misli ko'rilmagan miqyosda amaliyotga – sanoat, qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash, kundalik hayotga joriy etiladi. Fan energetikada (atom elektrostansiyalari), transportda (avtomobilsozlik, aviatsiya), elektronikada (televidenie, telefoniya, kompyuterlar) ayniqsa ulkan o'zgarishlar yasaydi. Fanning rivojlanishi eng yangi harbiy texnikani yaratishning asosiy omiliga aylanadi va «ikki lager»ning urushdan keyingi qarama-qarshiligi sharoitida avj olgan qurollanish poygasi yirik davlatlarni ilmiy-texnikaviy tadqiqotlarga ulkan mablag'larni sarflashga majbur qiladi.

XX asrning so'nggi o'n yilliklarida FTT axborot (kompyuter) inqilobi bosqichiga qadam qo'ydi. Bu bosqichning o'ziga xos xususiyati shundaki, axborot jamiyat rivojlanishining muhim resurslaridan biriga aylandi. Shu tariqa fan bilan bog'liq yuksak texnologiyalar, ular bilan mushtarak ta'lim endilikda har qanday jamiyatning sivilizatsion rivojlanish darajasini belgilamoqda. Ilmiy kashfiyotlar va ularning amalga tatbiq etilishi o'rtasidagi masofa mumkin qadar qisqaradi. Ilgari fan yutuqlaridan amalda foydalanish usullarini topish uchun 50-100 yil vaqt sarflangan bo'lsa, endilikda bunga 2-3 yilda yoki hatto bundan ham qisqaroq vaqt ichida muvaffaq bo'linmoqda.

Davlat ham, xususiy firmalar ham fan rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlashga katta xarajatlar qilishi tabiiy bir hol bo'lib qoldi. Natijada XX

asrning ikkinchi yarmi fani jadal sur'atlarda o'sib, ijtimoiy mehnatning muhim tarmoqlaridan biriga aylandi. «Katta fan» davri boshlandi. Ko'p sonli ilmiy muassasalar ishiga son-sanoqsiz odamlar ommasi jalb qilindi. Olim kasbi kam uchraydigan kasb bo'lmay qoldi. Hozirgi vaqtda ilmiy faoliyat o'zlarini qiziqtirgan muammolarni yechishga buning butun xavf-xatarini o'z bo'yniga olib qo'l urgan ayrim mutafakkirlarning mashg'uloti emas, balki buyurtmaga, rejali topshiriqqa binoan ishlaydigan, uni belgilangan muddatda bajarish va o'z ishi haqida hisobot berishga majbur bo'lgan yirik jamoalarning ishi. Hozirda ilmiy mehnat – industrial mehnatning bir turi. Fan bilan shug'ullanuvchi kishilar hozir «ilmiy xodimlar» deb atalishi bejiz emas.

Fan rivojlanishning yuksak darajasiga erishgan bo'lsa-da, lekin amalda falsafa bilan uzviy bog'liq bo'lib qolmoqda. Ular faol o'zaro ta'sirga kirishib, bir-birining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatmoqda. Bu hol shu bilan izohlanadiki, falsafa daliliy materialga, sinovdan o'tgan ilmiy ma'lumotlarga tayanib, o'z mavhum g'oyalarini borliq bilan taqqoslash imkoniyatiga ega, fan esa, dalillarni qayd etish va tavsiflash bilan cheklanmay, yanada asosliroq xulosalar chiqarish imkoniyatini qo'lga kiritadi. XXI asr boshiga kelib jahonda olimlar soni qariyb olti millionga yetdi, taxminan shuncha odam fanga xizmatlar ko'rsatuvchi mehnat bilan band (laborantlar, texniklar, nashriyotlarning xodimlari va h.k.). yerda qadim zamonlardan boshlab to XXI asrning boshiga qadar yashagan olimlarning umumiy sonini olsak, ularning o'ndan to'qqiz qismi bizning zamondoshlarimiz ekanligi ayon bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda ilmiy xodimlar soni mehnatga qobiliyatli aholining qariyb 10% ni tashkil qiladi, fanni ta'minlashga milliy daromadning 5% dan ko'prog'i sarflanadi.

Hozirgi zamon fani jamiyat, texnika, iqtisodiyot, madaniyat, turmush va kundalik hayotni yo'lga soluvchi qudratli kuchga aylandi. Ayni vaqtda odamlar bugun fanning qudratinigina emas, balki u bilan bog'liq bo'lgan xavflarni ham yaxshi anglaydilar. Hozirgi dunyo o'z yutuqlari uchun fan oldida mas'uliyatli. Ammo ilmiy haqiqat o'z holicha odamlarning ehtiyojlariga befarq. U beparvo va rahm-shafqatsiz. Ammo, I. A. Karimov ta'biri bilan aytganda, “kuch – bilim va taffakur” da bo'lsa, bu kuch ortib borgani sari insoniyatga ziyon yetkazmaslik uchun undan yanada ehtiyotkorlik bilan foydalanish zarur.

Shuni tan olish lozimki, hozirgi vaqtda jamiyat ko'p jihatdan fanning ulkan yutuqlari tufayli o'zini o'zi yo'q qilish yoqasiga kelib qoldi. Bu ilmiy taraqqiyotni to'xtatish kerak, degani emas. Ammo ilmiy izlanishni insoniy, axloqiy munosabatga bo'ysundirish va balki uning qaysidir yo'nalishlarini cheklash zarurligi to'g'risidagi masala kun tartibiga qo'yilmoqda. Ilmiy izlanishning insonparvarlashuvi, uning yo'llari va oqibatlariga axloqiy munosabat – bu davrimizning muhim muammolaridir. Fan va falsafaning mutanosibliigi. Ayni shu hol falsafa bilan ham, undan muayyan fanlar ilgari falsafiy tusga ega bo'lgan tadqiqot predmetlari bilan ajralib chiqqanida

yuz berishini taxmin qilish o‘rinli bo‘ladi. Biroq, bunday hol yuz berayotgani yo‘q. Tarix fan falsafadan qancha ko‘proq ajralsa, unda shuncha ko‘proq masala va muammolar paydo bo‘lishini, ya’ni falsafa nafaqat kamaymasligi, balki, aksincha, ko‘payishini ko‘rsatadi. Buning sababi nimada? Bu savolga javobni fan va falsafaning o‘ziga xos xususiyatlaridan, ularni alohida-alohida tavsiflovchi masalalar va ularning yechimlari o‘rtasidagi tafovutdan qidirish, o‘rinli bo‘ladi.

Fan faqat o‘zi olgan haqqoniy bilimlarga va masalalarni yopuvchi muayyan natijalarga tayanishi unda o‘z muammolari va «ochiq» masalalari mavjud emasligini anglatmaydi. Biroq aniq, shak-shubhasiz javoblarga ega bo‘lmagan falsafiy masalalardan farqli o‘laroq, ilmiy masalalar bilimdonlik qilishni emas, balki puxta o‘ylashni talab qiladi, zero ular pirovardida dastlabki taxminlarni rad etuvchi yoki ishonchli bilimlar doirasini kengaytirib tasdiqlovchi muayyan yechimlar olish real yoki potensial imkoniyatiga egadir.

Shu tariqa vujudga keladigan ilmiy fanlar qaynayotgan suvdagi ko‘piklar kabi kattalashib, falsafiy mushohada yuritish jabhasini, anglab yetilgan narsalar anglanmagan narsalar bilan yuzma-yuz keluvchi sohani ham kengaytiradi, chunki tabiatshunoslik doirasida javob berishning iloji bo‘lmagan yangi masalalarni yuzaga keltiradi.

Bugungi kunda eski falsafiy muammolardan yangi falsafiy jumboqlar sari o‘tilmoqda. «Xudo bormi?», «Haqiqat nima?», «Ruhning tabiati qanday?» qabilidagi falsafiy masalalarni aniq va uzil-kesil yechish mumkin emas, balki ularni yechishning umuman iloji yo‘qdir, Shu bois bu savollar ham javobsiz qolmoqda.

Nima uchun «balki»? kabi savollar shuning uchunki, qadimda donishmandlarni bugungi kun nuqtai nazaridan mutlaqo falsafiy bo‘lmagan va tom ma’noda falsafiy sanalgan masalalar qiziqtirgan. Misol uchun: «Yulduzlar kunduzi, quyosh esa – tunda qaerga yo‘qoladi?», «Nima uchun ayrim jismlar suvda cho‘kadi, ba’zi jismlar esa suvda suzadi?», «Chopqir Axilles sudralib borayotgan toshbaqaga qanday yetishi mumkin, basharti har safar ularning o‘rtasidagi masofani bosib o‘tish uchun u mazkur masofaning teng yarmidan o‘tishi lozim bo‘lsa?» va h.k. va sh.k.

Biroq bu va shunga o‘xshash masalalar falsafadan tabiatshunoslik sohasiga o‘tgach, ko‘pincha yangi va yangi falsafiy muammolarni yuzaga keltiradi. Masalan: yer va boshqa sayyoralarni, ayni bir yo‘nalishda aylantirgan kuch qaerda?

Agar bizning quyoshimiz o‘rtacha kattalikdagi yulduz bo‘lsa, unga o‘xshagan milliardlab yulduzlarning hych bo‘lmasa ayrimlari bizning yerimizdagiga o‘xshash hayot mavjud bo‘lgan yo‘ldoshlarga ega bo‘lishi mumkinmi? Biroq inson hatto eng yaqin yulduzlarga yetishi uchun nafaqat inson hayoti, balki uning sivilizatsiyasi tarixidan ham ko‘proq vaqt talab etilar ekan, buni qanday qilib isbotlash yoki rad etish mumkin?

Nihoyat, biz kuzata oladigan olam kengayib borayotgan bo'lsa, bu harakat zamirida qanday sabablar va kuchlar yotadi?

Bu va boshqa ko'pgina shunga o'xshash muammolar odamlarni falsafaga qayta va qayta murojaat etishga majbur qiladi, chunki fan hozircha bunday savollarga aniq javob berishga qodir emas. Aksildunyolar va aksilgravitatsiya, qora materiya va qora energiya, boshqa makon va vaqt o'lchovlaridagi dunyolar haqidagi har xil falsafiy g'oyalarning mavjudligi ayni shu hol bilan izohlanadi.

Shunga qaramay, fan va falsafaning roliga baho berishda ayrim qarama-qarshiliklar mavjud. Xususan, ba'zi bir ilmiy va falsafiy davralarda fanning roli va ahamiyatini mutlaqlashtiruvchi yondashuv mavjud bo'lib, u «ijobiy», «foydali» bilim sifatida fanni «mavhum» va «tajribaga asoslanmagan» falsafaga qarshi qo'yadi. Bunday qarashlar ssientistik deb, nazariy tafakkur yo'nalishi esa – ssientizm (lot. scientia va ingl. science – fan, bilim) deb ataladi. Csientizm fan texnika taraqqiyotining ijobiy jihatlarini mutlaqlashtiradi. Antissientizm falsafiy bilishni ilmiy bilishdan ajratadi, uni ilmiy bilish bilan muvofiq emas, deb e'lon qiladi, u oqilonalikni kamsitadi va mistika, intuitsiya, iroda va shu kabilarni mutlaqlashtiradi.

Hozirgi zamon sivilizatsiyasi sanoat va texnika taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Uni industrial sivilizatsiya yoki texnogen jamiyati deb atalmoqda

Hozirgi jamiyat mavjud adabiyotlarda texnogen olam industrial sivilizatsiya deb ham yuritilyapti. U an'anaviy, yovvoyi (podachilik) jamiyatdan farqlanadi va kelgusi jamiyat manzarasini quyidagi izchilllikda tasavvur qilish imkonini beradi: industrial post industrial ekologik jamiyat.

Texnogen olam, sivilizatsiya bevosita «fan », «texnika», «ratsiaonallik» singari tushunchalar bilan bog'liqdir. Ayniqsa, fan va texnika ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, inson faoliyatiga kirib bormoqda. Fan va texnikani falsafiy idrok etishning ahamiyati kuchaymoqda. Falsafaning «texnika falsafasi», «fan falsafasi» singari nisbatan mustaqil sohaları tez rivojlanmoqsa.

Fan va texnika elementlari garchi antik davrda vujudga kelgan bo'lsa-da, unga falsafiy baho berish XX asrda tubdan o'zgardi. Yunonistonda «texne» tushunchasi «mohirlik», «san'at», tabiiy materiallardan sun'iy ravishda nimalarnidir yaratish, «ishlab chiqish» ma'nosini anglatgan. Yashash uchun mavjud tabiiy materiallardan sun'iy predmetlar yaratishga, tabiiy narsalarni insoniylashtirishga intilgan. inson ishlab chiqaruvchi, mavjud bilimlarini predmetlashtiruvchi, qobi-liyatlarini ro'yobga chiqarishga xarakat qiluvchidir.

Tafakkur tarixida texnika tushunchasi turlicha talqin etib kelindi:

1) marksizm texnikani ijtimoiy organizmning sun'iy sistemasi, jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarining tarkibiy qismi, moddiy ashyoviy elementi sifatida talqin etdi;

Martin Xaydegger texnika bu birinchi asos , inson ibtidosining ildizi, tomiri, insoniyatning o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarish, namoyon etish usuli deb tushundi.

Ellyulning fikricha, texnika qandaydir mexanizmlar yig‘indisi, maqsadni amalga oshirish tartibidir.

Nemis olimlari: Lenk va Porol texnikaning quyidagi muhim elementlarining ko‘rsatdilar:

tabiiy bilimlarning amaliyotga tatbiq qilinadigan tarmog‘i;

elementlar va vositalar kompleksi;

tabiatni bo‘ysundirish va uning ustidan hukmronlik qilish vositasi;

tabiatning «kashf etilishi» va «tartibga solinishi»;

g‘oyaning ro‘yobga chiqarilishi;

sun'iy muhit yaratish va boshqalar;

Texnika mohiyati injenerlik, qayta qurish, loyihalash ishlarini olib borishdagi pretmetlarining antifakt

(sun'iy yaratilgan) yig‘indisi deb ham talqin qilinmoqda.

Adabiyotlarda ko‘proq texnikaning fundamental xususiyatini hisobga olib, uni tub o‘zgarishlar qilish vositasi ekanligi qayd etilyapti. Texnika shunday qudratga egaki, uning yordamida iison :

a) tabiatni,

b) o‘z-o‘zini ,

v) jamiyatni tubdan o‘zgartiradi.

Texnika insonning sun'iy qo‘li bo‘lib, uning vositasida ob'ektga, mehnat pretmetlariga ta'sir etadi va uni o‘zgartiradi.

Texnologiya - texnika bilan uzviy bog‘liqdir. «Texnologiya» yunoncha so‘z bo‘lib, pretmetlarga ta'sir etish ishlov berish, tayyorlash, o‘zgartirish metodlari majmui degan ma'noni bildiradi.

Agar texnika insonning ob'ektga nima vositasida ta'-sir ko‘rsatishini anglatga, texnologiya insonning ob'ektga qanday ta'sir ko‘rsatishini anglatadi.

Texnika tarixan insoniyat faoliyatining ob'ektiv shart-sharoitidir. U tosh sanoati, hunarmandchilik, yuqori texnologiya jarayoni davrlarini, texnika taraqqiyoti davrlarini ifodalaydi va uning inson faoliyatidagi rolini ko‘rsatadi.

1. Texnika odsiylikdan murakkablikka tomon rivojlanadi. A) qo‘l mexnat qurollari davri: B) xunar- manufaktura davri V) mashinalashgan texnika: G) avtomatlashgan sistema

Insoniyat tarixi qo‘l mexnatining texnika zimmasiga o‘tib borishidan guvoxlik beradi. Inson «tabiiylikni» sun'iy predmetlar ishlab chiqarish bilan almashtiradi, tashqi olamni o‘zgartiradi, o‘zini takomillashtiradi. Inson va texnika o‘rtasidagi aloqadorlik tobora ortib boradi.

Hozirgi olam bu «texnikalashgan» makon va «texnologiyalashgan» zamon birligidan iboratdir.

Biz tabiatning ibtidoiy bosqichida emas, texnosferada yashayapmiz.

. Texnik rivojlanish davrini belgilashda AQSh faylasufi va sotsiologi L. Mamfordning qarashlari muhimdir. Uning fikricha, hozirgi davr texnikasining dastlabki kurtaklari bizning eramizdan ikki ming yil ilgari vujudga kelgan bo'lib, quyidagi 3 davrni kechirdi

1000 - 1750 yillardagi «ekotexnik» davr. Uning texnologiyasi asosini suv, daraxt, yog'och tashkil etadi.

XVIII asrning 2- yarimi - XX asr o'rtalaridagi «politexnik» davr. U ko'mir va temir kompleksiga tayanadi.

Hozirgi davr «neotexnik» davr bo'lib, «elektr quvvati va qotishma» dan keng foydalanilyapti. Demak, L. Mamford texnikada qo'llanadigan energiya turi va moddani o'z ta'limotiga asos qilib olgan.

Faylasuf T. F. Sunyagin texnikaning rivojlanish konsepsiyasini yaratishda texnika funksiyalarining mexnat tipi va turiga qarab o'zgarishini asos qilib olgan:

- a) qadimgi texnika va uning «xonavayron» qiluvchi xarakteri ovchilik va teruvchilikka nisbatan «iste'molchilik» munosabatida bo'lgan;
- b) dexqonchilik mexnati neolit revolyusiyasi jarayonida qaror topdi. Unda konstruktivlik, ishchanlik xususiyatlari va texnika belgilari shakllandi.
- v) ishlab chiqarishda mashinaning qo'llanilishi bilan texnika taxirida sifat o'zgarishi vujudga keldi.

Ayniqsa, yevropada o'rta asrlarda texnika yangiliklari, soat, oyna, shisha, kitob nashr etash rivojlandi. Soatning yaratilishi kishilarni tabiiy sikl, organik vaqt doirasidan chiqishini taqozo etdi. Inson vaqtni tajashni, uni qadrlashni o'rgandi. Vaqtni orqaga qaytmasligiga iqror bo'ldi. Vaqtga boylik sifatida qarash odat tusiga kirdi.

Oyna, shisha makonning bir xil ekanligini tushunishga imkon berdi. Osmon haqidagi «muqaddaslik» niqobini fosh qildi. Oddiy ko'rish, sezish, texnik o'zgarishlar iqtisodiy va g'oyaviy munosabatlarni, inson mentalitetini tubdan o'zgartirdi. Texnika mutasil ravishda rivojlanib bordi. Oddiy qo'l dastgoxlaridan tortib, to avtomatlashtirish va kompyuterlashtirishgacha rivojlandi.

Inson va jamiyat «texnosfera» da joylashgan bo'lib, texnika bir joyda to'xtab turmaydi. Texnika innovatsiyasi («yangiliklari») inson xayotini to'xtovsiz o'zgartirib turuvchi katalizator (o'zgartiruvchi), xarakatga keltiruvchi sifatida inson ongida joy oldi. Kishilarning texnikaga munosabati turli davrlarda turlicha bo'lgan ishonchsizlik hadiksirash, texnofobiya (texnafobiya- fobiya- yun. qo'rquv) qo'rqish va boshqalar texnikaga bo'lgan munosabatning bir ko'rinishi edi.

Texnika insonni xoldan toydiradi, ezadi. XUSH-XIX asrlarda ma'lum guruxdagi kishilar (lundlar) stanok, dastgoxlarni sindirganlar, mashinalarga nafrat bilan

qaraganlar. Bu davrda kishilar mexnat qilishga qiziqmay qoldilar, ishchi mashinaning shunchaki bir vintiga (qo'shimchasiga) aylandi, nuqul bir hil maromda ishlash vujudga keldi. Texnika taraqqiyotidan qo'rqadigan va texnikaga nafrat bilan qaraydigan kishilarni keyinchalik neolundlar deb atay boshladilar.

Ulug' mutafakkirlar ham texnikaning inson nazratidan chiqib ketmasligi haqida ko'p qayg'urganlar. Bu masalani dastavval Arietotel ko'targan edi. Hozir ham bu masala dolzarbdir. Osvald Shpengler XX asrning 30- yillarida «Inson va texnika » asarida inson olamning hukmdori edi, u mashinaning quli bo'lib qoldi, deb yozgan edi. Mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish ijtimoiy hayotga tobora chuqurroq kirib keldi. Mashina va inson organizmi bir -biri bilan qo'shildi. Xayot tarzi, inson psixologiyasi o'zgardi.

Texnika inson borlig'ining barcha sohalariga: iqtisod, siyosat va mafkuraga kirib keldi.

«Inson va mashina » munosabatlari yangicha mazmun kasb etyapti. Elektron kibernetika, kompyuterlashtirish komplekslari, texnika, mexanizm, texnologiya keng targ'ib qilinmoqda.

Kibernetikalashtirish konsepsiyasi. Keyingi vaqtlarda inson muammosiga « texnikalashtirish» asosida bir yoqlama qarash vujudga keldi. Shulardan biri insonning jismoniy, tabiiy strukturasi haqidagi kibernetikalashtirish konsepsiyasidir. Bu konsepsiyaga ko'ra inson kelajakda o'z tanasi, jismidan voz kechishi kerak. Hozirgi odamlar o'z tanalarini «kiborlar» bilan almashtiradi, ya'ni tirik texnik qotishma vujudga keladi. Texnika istiqbolini bunday tavsiflash va xotirjamlikka berilish qo'rqinchli va gumanizmga ziddir.

Tanasiz holda inson borligini tasavvur qilib bo'lmaydi. Tana , jism yo'q bo'lsa, demak, inson ham yo'q bo'ladi. Albatta, inson tanasiga har hil sun'iy organlarni qo'yish, ulash aqlga muvofiq va zarurdir. Lekin shaxsning shaxs ekanligini ko'rsatadigan mezonlardan chetga chiqmaslik kerak. Inson o'z tanasidan maxrum bo'lmasligi lozim .

Texnika va texnologiya fetishizmi (sig'inish) ancha kuchaydi. Hozirgi sharoitda bu g'oya texnik ziyolilar, siyosiy sfera elitasi o'rtasida tarqalmoqda, texnika mutlaqlashmoqda. Bu mustaqil va yaxlit hodisadir. Uning yordamida har qanday ijtimoiy (ijtimoiy) muammolarni hal qilish jarayonida tarix sub'ekti bo'lgan ijtimotiy munosabatlarning o'рни va roli hisobga olinmaydi. Texnitsizm tizimida «megamashina» g'oyasi muhim o'rin tutadi. U texnik tafakkurning johil, yovuz shaklidir (mega -yunoncha yirik, ulkan, katta demakdir).

Falsafa barcha hodisalarni «mashinalashtirish», texnik mifologiya inson tabiatiga ziddir, degan ta'limotga asoslanadi. Inson va insoniyat mashina ham, texnik sistema ham' emas. Texnika insoniy bo'lishi kerak. Texnika insoniyat tomonidan yaratilgan

barcha yutuqlarni o'ziga singdirib, inson qudrati va aqliga xizmat qilishi lozim. Har qanday rivojlangan texnika ham ijtimoiy masalalarni insonsiz hal eta olmaydi.

I. A. Karimov «O'zbekistonning siyosiy- ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari» (T. 1995 y) asarida ko'rsatilganidek, «jamiyatning biryoqlama demografik rivoji millat salohiyatini pasaytirib yuborishi, og'ir ijtimoiy- ma'naviy va siyosiy yo'qotishlariga olib kelishi mumkin va olib kelmoqda ham.

... Taraqqiyot taqdirini ma'naviy jixatdan yetuk odamlar hal qiladi. Texnikaviy bilim, murakkab texnologiyani egallash qobiliyati ma'naviy barkamollik va mustaqil tafakkur bilan birga borishi kerak ». (O'sha asar 22- 46 betlar).

Hozirgi davrda, albatta, planetada texnosferaning vujudga kelishi, tabiatning «madaniylashuvi» insonlar aqli va erkiga ta'sir etadi va dolzarb masalalarni keltirib chiqaradi.

Yangi tabiiy muhit vujudga kelyapti, insonning unga moslashuvi ancha murakkab kechyapti. Chunki insonning texnosferaga moslashuvi, ko'nikishi sekinlik bilan bormokda, bu insonning psixik holatiga ta'sir etyapti.

Texnikaning rivojlanishi o'ziga xos bo'lgan bema'ni holatni ham shakllantiradi. Texnik tarmoqlardagi kommunikatsiyaning tarqalishi: telefon, radiotelefon, kompyuter shahobchalari va boshqalar inson tomonidan o'zlashtirishga nsbatan ilgarilab ketmoqda. Ko'pgina texnika innovatsiyalari: ixtirochilik, konstruktorlik iqtisodiy jihatdan deyarli foyda bermayapti. Omma ongi texnika mexanizmlarini ishlab chiqish va turmushga tatbiq etishdan orqada qolmoqda. Hayot oqimining barcha sohalarini texnika bilan to'ldirish, ayniqsa keyingi davrlarda, halokat, avariya, texnik hodisalar ko'paymoqda

Lekin texnik taraqqiyotni, uning jamiyatdagi o'rni va rolini t.o'xtatish, inkor etish mumkin emas. Taraqqiyot oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga qarab ilgarilab boraveradi. Bu jarayon texnikaning o'sishi va rivojlanishi uchun xos bo'lgan umumiy qonuniyatdir. Texnika insoniylashuvi, inson ma'naviyati. bilan uyg'unlashuvi, inson manfaatlari har bir insonning ongi va faoliyatiga singishi lozim.

Fanning ahamiyatiga yuqori baho berish kuchaydi. Hozirgi davrda sotsiotexnologiya revolyusiyasi keng quloch yoydi. Ayniqsa, u inforatsiyali kompyuter, biotexnologiya, ekologiya sohalarida ro'y bermokda. Fanga bo'lgan munosabat turlicha namoyon bo'la boshladi: bir guruh olimlar fanga sajda qilmoqda, bir guruh olymlar esa uni la'natlamoqda.

Fanni ta'riflash uchun ikki muammo qo'yilmoqda.

Fan nima, u qanday rivojlanadi, uning natijalari nimalardan iborat?

Fan qadriyati nimadan iborat? U Xind kosmologiyasi, Aristoteltelning nazariy tuzilmasidan, qadimgi Xitoylarning dao ta'limotidan, afsona va rivoyatlardan farqlanadimi?

Falsafa fan, madaniyatni talqin qilishda uning ratsional tomoniga alohida urg'u beradi.

Ratsionalizm problemi, uning modifikatsiyasi (shakliy o'zgarishi), ratsionallikdan tashqari irratsionalizm (aqldan tashqari) oqimlari bilan munosabati keng o'rganilmoqda.

Ratsionalizm (aqlga muvofiq, oqilona) hayot bilan bog'langan. Ratsionallik olim hayotining prinsipi, inson pozitsiyasi, olamga munosabati, shaxsiy muammosi bilan chambarchas bog'langan. Tafakkur tarixida ratsionallik tushunchasi («ratsio»- aql) oqilona, ya'ni insonning olamga ongli munosabati, olam va inson haqidagi fikr, ta'limot tushunchalari faqat aqldan kelib chiqadi. Aql inson fikrlash qobiliyatining eng yuqori shaklidir.

I. Kantning fikricha, aqldan yuqori hech narsa yo'q. Aql insoning bilish qobiliyatidir. Dastlabki mantiqiy asos, mantiqiy belgi har qanday fikr yuritish, mulohaza natijalarining shart- sharoiti, zmini hisoblanadi.

Prinsiplar ma'lum ma'noda o'z mohiyati bilan aksiomadir. Aksioma fanda isbotsiz qabul qilinadigan haqiqatdir. U «postulat» (isbotsiz asos qilib olinadigan qoida) g'oyalarga ancha yaqin atamadir. Bu tushunchalar o'z - o'zidan ma'lum bo'lgan va to'g'riligini, haqiqiyliyini isbotlash uchun dalil talab qilmaydigan tushunchalardir.

Prinsip- fikrlashga yo'naltiruvchi moment, fursat, shart -sharoitdir.

Klassik ratsionalizmning barcha oqimlari fikr, mulohazalar rivojlanishining dastlabki asosi sifatida u yoki bu prinsiplarga tayanadilar. Xususan, Fales birinchi asos qilib «suv»ni ; Gegel «mutlaq g'oya»ni; Shopenhauer- «erk»ni; Marks- «materiya»ni olganlar.

Yuqorida zikr etilgan ratsional sistemalar mantiqiy xulosalarni faqat yagona ildiz, dastlabki asos prinsipidan keltirib chiqaradilar.

Olamni bunday konseptual tushunish olamni muxokama orqali hosil qilinadigan mantiqiy dalil, isbotlash asosida tushunish olamni bevosita intuitiv tushunishga, haqiqatni egallash (diniy ta'limot)ga, yaxlit bilishga zid bo'lgan yo'nalishdir.

Hozirgi davrda ratsionallik tushunchasi qaytadan ko'rib chiqilyapti, yangicha baholanyapti. Ratsionallik tarixiy tushuncha bo'lib, «aqlning o'zi ham doimo o'zgarib, rivojlanib turadi. Uning ayrim tomonlari eskirib xayotdan chiqib ketdi ».

Ratsionallik tushunchasiga yangicha yondashish shundan iboratki, ratsionallik sub'ektning o'z faoliyatini tashkil etishidagi universal vositadir. Bu faoliyat aqlga, mulohazaga asoslanib, sub'ektning niyatiga yetishini ta'minlaydi.

Ratsionallik haqida hozir turlicha qarashlar, talqinlar mavjud. Shulardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz:

M. Veberning yozishicha, ratsionallik maqsadga erishishning adekvat (aynan) vositasidir.

Vitgenshteynning fikricha, ratsionallik, bu konformizm, ya'ni vaziyatga moslashishdir.

Tolmenning fikricha, raqionallik faoliyat qoidalarining mantiqiy asoslanishidir.

Demak, ratsionallik haqida turli- tuman qarashlar, talqin etishlar mavjud. Lekin har qanday qarash ratsionallikni vaziyatni mantiqiy dalil asosida tahlil qilish bilan bog'laydi.

Ratsionalizm keng ma'noda tabiat, jamiyat va shaxs sub'ektivligini yaxlit qamrab oluvchi aql qobiliyati, layoqati demakdir.

Fan haqiqatni bilishning ratsional mag'zidir. Fan inson madaniyatining ajralmas qism bo'lyb, olam va inson to'g'risida ob'ektiv ahamiyatga ega bo'lgan yangi bilimlar hosil qilish bilan maxsus shug'ullanadi.

Fan haqiqiy borliqni, real voqyelikni o'rganishga «ob'ektiv» qaratilgan bo'lib, sub'ektiv baho berishdan holidir. Ob'ekt qanday bo'lsa, uni shunday ko'rsatish kerak. Fan asosan amaliyotdan kelib chiqdi, uning alohida bir sohasi sifatida rivojlandi. U barcha sohalarni tadqiq etish imkoniyatiga ega bo'lib, ham nazariya, ham amaliyot bilan shug'ullanadi.

XX asr oxirlariga kelib, texnogen sivilizatsiyasi ilmiy ratsionallikda o'z ifodasini topdi. Ilmiy ratsionalizm olamga bo'lgan munosabatda inson qudratini, uning yaratuvchan rolini kuchaytirdi. Insonning tabiat bilan birga uyg'unlashishga bo'lgan ishonchi ortdi.

F. Bekon bir vaqtlar «bilim - kuchdir» g'oyasini olg'a surgan edi. Lekin kuch-hokimiyat tayanchidir. Hokimiyat siyosiy hayot jarayonlarini va inson faoliyatini to'la qamrab oladi; egalik qilish va o'zini nazorat qila bilish ham hokimiyat elementidir.

Ilmiy ishlarni amalga oshirish uchun xukmronlikka intilish inson obro'sini oshiradi, ishonchini mustahkamlaydi.

Hozirgi zamon jamiyatida fan ixtisoslashdi, kasbga, ijtimoiy faoliyatga aylandi. Fan texnika va texnologiyaga tobora ko'p yangiliklar olib kiryapti (atom, lazer, kompyuter, bioinjener texnologiyasi va x.o.)

Fan va uning yutuqlari jamiyatda salmoqli o'rin egallaydi. Inson o'z faoliyatida undan foydalanmoqda, intellektual salohiyati kuchaymoqda. Lekin fanning roli va o'rnini bir tomonlama, tor doirada baholash, uni inson ma'naviyatining (ruxining) boshqa tor qismlariga qarshi qo'yish yaramaydi.

Inson va jamiyat xayotida axloqiy qadriyatlar, hissiy jarayonlar, badiiy did (izlanish), diniy e'tiqod, tajriba va boshqalar ham katta rol o'ynaydi.

Hozirgi davrda eng muhim masalalaridan biri ilmiylikdan tashqarigi bilimdir. Ilmiylikdan tashqarigi bilim (ilm, bilish) ni baholashda ratsionallikni ma'rifatga zid, ilmga qarshi soha sifatida inkor etadilar. Lekin inson ruhi faqat xato fikrda bo'lmaydi, balki uning fikri «adashib, sarsonbo'lib», yurishi ham mumkin. U

haqiqatni izlaydi, hech qanday to'siqlardan cho'chimaydi. Ruh qaerni xohlasi, o'sha joyda bo'lishi mumkin. Aql ko'p qirrali hodisa bo'lib, minglab yillardan beri haqiqatni izlaydi, unga intiladi. Buni inkor etish mumkin emas. Germes Trigamis (chorva va savdo xudosi, sehrgarlar himoyachisi) ning ruhi bo'lishi, Injil va Qur'on matn (tekst) lari, «O'zgarishlar kitobi», Veda va Upanishadlar (Veda - Qadimgi Hindiston adabiyoti yodgorliklari, diniy madxiya, ashula, duolar, udum, mif va boshqalar bayoni). Upanishadlar - qadimgi Xindistondagi falsafiy oqim bo'lib, asosan ustoz va talaba o'rtasidagi muloqot shaklida ifodalangan, asrlar davomida yaratilgan va saqlangan.

Yuqorida sanab o'tilgan ta'limotlar fan emas. Lekin ular olamni anglashning ma'naviy shakllari hisoblanadi. Ularni inkor etish o'ylamasdan qilingan hulosa hisoblanadi.

Olamga ratsionallik asosida qarash hozir ham mavjud. Fan barcha istaklarni bajara olmaydi, bajargan taqsirda ham insoniyat muammosi bitmas - tuganmasdir, uning barchasini to'plab, fan doirasiga kirita olmaymiz.

Sevgi fan emas. Lekin inson ruhiy olamida fanga nisbatan salmoqli o'rin egallaydi.

Hozirgi davrda fan alternativi (muqobili) vujudga kelmoqda va eskilari qayta tiklanmoqda. Transpersonal psixologiya (transgipnoz asosida miya qo'zg'alishi) o'z-o'zini kashf etish, ekstrasens «bashorat qilish», nimadir aytish, oldindan ko'rish. b. «Ufologiya» (charchash, yengillashish) s. Olamni tushunish (anglash) ning sharq sistemasi

Sharq sistemasiga nisbatan qanday munosabatda bo'lish kerak? Olam bepoyon, inson ruxiyati cheksiz, chegarasizdir. Bilib olingan tomonlar , sohalarga nisbatan bilinmagan narsalar ko'p.

Fan - madaniyat mahsuli, ijtimoiy ong shakli sifatida nisbatan keyinroq vujudga keldi. Insonlar minglab yillar davomida yerga ishlov berdi, uy-joy qurdi, sevdi, istirob chekdi, fikrladi va baholadilar. Ya'ni olamni o'zlaricha angladilar, mushohada qildilar, tushundilar. Hali fan yo'q edi. Avlodlar almashuvi davom etdi. Insonlar traditsiyaga, empirik tajribaga tayandilar. Olamga mifologiya yoki din orqali qaradilar. Bilishga intilish bor edi. Inson bor ekan hamisha bilishga intilgan. Lekin inson bilimi ilmiy bilishdan uzoqda yoki ilmiy bilishdan tashqarida edi.

Olamni anglash, tushunish, mif, sehrgarlik tajribalarning t.o'planishi sifatida ustozdan shogirdga o'tib borgan, inson hayoti davom etgan.

Ma'lumki, yevropa antik davrida va Qadimgi Sharqda tom ma'nodagi nazariy bilim va fan arboblari yo'q edi. Noilmiy elementlar mavjud edi. Paliolitdan to antik davrgacha turli- tuman ko'rinishdagi bilimlar to'planib bordi, lekin ular ijtimoiy hayotning zaruriy sharti hisoblanmas edi.

Davrning madaniy va ijtimoiy - iqtisodiy talabiga xos bo'lgan fan yevropada . o'rta asr oxirlari va yangi zamonning dastlabki vaqtiga to'g'ri keladi: XVII asrning ulug' olimi F. Bekon (1561-1625) fanning ikki vazifasini aniqladi:

A) Fan insoniyat bilimini ko'paytirish vositasi;

B) Fan insoniyat farovonligini yaxshilygi vositasi; Bu g'oya hozir ham qimmatli va e'tiborga loyiqsir. Fanning rivojlanish tarixi haqida turlicha qarashlar va konsepsiyalar vujudga keldi. Yangi konsepsiyalardan biri (1993yil Kravets A. S) fan rivojlanishiga asos qilib sotsiol - madaniy paramet (o'lcham) ni oldi va yevropa fani taraqqiyotining to'rt davrini ko'rsatib berdi. 1-davr . XV asrdan to XVIII asrgacha romantizm ruhida bo'ldi. Bu davrning xususiyati : bozor iqtisodiyotining qaror topishi; buyuk kapitalizm; dastlabki kapital jamg'arish, fan bilan shug'ullanishning kasbga aylanishi; inson bilish faoliyati-ning din doirasidan chiqib tabiiy tajribaga tayana boshlashi; fan strukturasida yangi sohalarning vujudga kela boshlashi; fan tarmoqlarining kengayishi; maorifning fan xuloalarini bevosita singdira boshlashi. 2-davr. XVIII- XIX asrlardagi klassik davr. Uning muhim xususiyatlari :

bozor munosabatlari qaror topdi:

ishlab chiqarish mashinalashtirildi:

kapitalizm g'alaba qildi:

fundamental nazariyalar yaratila boshladi:

fan tarmoqlari rivojlandi:

fan maxsus nazariyasi yig'indisi sifatida shakllandi. Fan bevosita davlatga xizmat qila boshladi. Olim obro'si ortdi.

3-davr . XX asrning 70- 80 yillari post klassik davr uning xususiyatlari:

A) «katta fan » vujudga keldi.

Olam mohiyatini talqin qilishga qaratilgan nazariyalar yaratildi; B) Ilmiy g'oyalar texnika innovatsiyasiga, ishlab chiqarish va turmushga bevosita keng tatbiq etila boshladi. 4- davr . Birinchi postklassik davri, hozirgi davr .

«katta fan» soxasidagi rivojlanish jadallashdi. Davlat fani har tomomnlama rivojlantirish himoyasiga oldi, fan davlat tizimining muhim elementiga yaylandi. Yirik loyihalar vujudga keldi (atom, kosmos, «inson» , ekalogiya). Fan strukturasining ichki tuzilishi turli - tuman ko'rinishga ega bo'ldi. Ilmiy izlanish ikki yo'nalishiga : tabiiy olam va inson olamiga qaratildi. Shunga asoslanish dastlab fan :

a) tabiiy fanlarga

b) sotsiol ijtimoiy- gumanitar fanga ajraldi.

Bu fanlar o'zaro bog'lab va shu bilan birga o'z ob'ektiga ega bo'lgan mustaqil sohalardir. Hozirgi zamon faning uyg'unligi ,yaxlitligi turli-tuman bo'lib, uning tavsifi har hildir. Pretmetlar, fan sohalari bo'yicha tavsif qilish prinsipi mavjud. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, hozirgi paytida 10 mingdag ortiq mustaqil fan

mavjud. Har bir fan o'z atamasi, o'z metodikasi, tadqiqot pretmetiga ega. Olam yaxlit, lekin u ko'p qirrali ichki aloqador sistemadir. Fanni sohalariga qarab uyushtirish o'zini oqladi.

Lekin, bu doimo nazariy sintezga katta ahamiyat berishni talab etadi. Bu joyda falsafa muhim rol o'ynaydi. Falsafa ma'naviy olamga munosabat masalasida bilimlarning umumiy asoslarini tuplash, yig'ish funksiyasini bajaradi. Har bir tadqiqotchi fan bilan shug'ullanishda juda ko'plab muammolarga duch keladi, . umumiylikni izlaydi. Inson muammosi, insoniyatning umumbashariy muammolari, universium muammolari, yirik texnika muammolarini bironbir fan doirasida hal etish g'oyat mushkuldir. Shuning uchun ham falsafiy umumlashtirishga ehtiyoj tug'iladi. Fan ilmiy bilimlar sistemasi sifatida o'ziga xos ichki tuzilishiiga egadir. Adabiyotlarda uning turi farqlanadi:

- 1) empirik darajadagi ilmiy bilim;
- 2) nazariy darajadagi ilmiy bilim.

Empirik darajadagi ilmiy izlanish olimning tadqiqot ob'ekti bilan bevosita aloqa o'rnatishini bildiradi. U kuzatish, taqqoslash, o'lchash, ekspriment, tasvirlash va h. k tayanadi.

Nazariy darajadagi ilmiy izlanish empirik dalilga asoslanadi, ob'ektdan ancha uzoqlashgan bo'ladi:

Ideal model tuzish, aqliy eksperiment, mavjud materiallarni matematik asoslash, nazariy konstruksiyalash (loyihalash) va boshqalar nazariy izlanish metodlari hisoblanadi. Bu darajada eng avvalo o'rganiladigan ob'ekt va jarayonning mavxumlashgan sistemasi tuziladi.

Bu ikki izlanish o'zaro bir- biri bilan bog'langan bo'lib ular o'rtasidagi aloqadordir. Nazariy esa faktga tayanadi.

Ilmiy bilish o'z mohiyati bilan qonunlarni ochishga qaratilgan, chunki ular limiy bilim shakllari bo'lib, narsalardagi barqaror, takrorlanib turadigan, zaruriy aloqalarni ifoda etadi.

I. Kant qonunni mavjudlikning zaruriy qoidasi deb ta'riflagan edi. Tadqiqotchi o'rganadigan ob'ekt yoki hodisani tasvirlash, tushuntirish (ya'ni mohiyatini ochish, uning ichki imkoniyatlarini topish) va o'zgarish jarayonini ko'ra bilishni bashorat qila olishi kerak.

Gumanitar fanlar (inson haqidagi fanlar) ning vazifasi tasvirlash, tushuntirish bilan birga , yana muhimi, fahmlashdir. Fahmlash, idrok etish o'rganiladigan ob'ekt yoki sohaning insoning maqsadi va idialiga muvofiqligini izohlash (interpretatsiya) demakdir.

Fahmlash, idrok etish insoniylik mohiyatini aniqlash bilan bog'liq bo'lgan jarayondir. Fanning yashashi va rivojlanishi ayrim zaruriy asoslarga tayanadi.

Hozirgi tadqiqotchilar quyidagi asoslarni ko'rsatmoqdalar:

Tadqiqot ideallar va normalari:

Olamning ilmiy manzarasi:

Fanning falsafiy asoslari:

Hozirgi zamon fanida tez- tez qo'llanilayotgan «paradigma» tushunchasi mavjud, uni fanga T. Kunt kiritdi.

Paradigma tushunchasi o'z ichiga :

A) ilmiy izlanishlar umum qabul qilgan ideallar va normalar yig'igdisi, B) ilmiy jamoatchilik asosiy ko'pchiligining roziligi bilan tan olingan. Demak , paradigma-ideal va normalar, olam manzarasi holatini ifodalandi. Paradigmaning almashinuvi fanda katta o'zgarish ro'y berganini va yangi sohaga o'tilganini bildiradi. XX asr o'rtalariga kelib, paradigma sifatida olam manzarasi va inson muammosi qo'yildi. Bu fandagi o'zgarish, postklassik davr, noklassik davrning vujudga kelishi bilan bog'liq edi. Ayni shu davrda, fanga aksiologik yondashuvi shartlari kiritildi. Fan ob'ektivlik bilan o'ziga u yoki bu shaklda «Antrop prinsip»ni qabul etdi. (Antrop, antropologiya- odamning biologik xususiyatlari). Olamda inson yashaydi, har qanday bilim , o'zgarish , inson, manfaatiga xizmat qilishi, insonga yo'naltirilgan bo'lishi shart. Ya'ni olamni o'rganish, bilishga inson manfaatlari nuqtai nazaridan qaramoq kerak. Klassik tabiiy fanlar olamning tabiiy asoslarini o'rgandi. Olam boshqa, uni o'rganuvchi inson boshqa. Inson tabiatda yashaydi, lekin bu haqiqat inson tamonidan har doim ham tan olinmagan.

Fan inson zotini saqlash va uning abadiyligini ta'minlashga qaratilgandir.

Inson omon- eson saqlash, uning tarixini davom ettirishi jahon fanining vazifasidir. Fanda gumanizm ruhi kuchaymoqda, har qanday haqiqat inson baxt- saodat uchun xizmat qilishi kerak. Mavjud adabiyotlarda fan hamma vaqt to'g'ri chiziq bo'ylab harakt qilmaydi: Olam «tartib» va «tartibsizlik» mavjud bo'ladi, uning kelib chiqish sabablari turlisa, bu esa kosmos, biosfera, sotsiol hayot bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Fan ham shu qonunga asoslanadi. Ya'ni to'g'ri chiziq.bo'ylab rivojlanmaydi.

Ma'lumki, olamni sinergetik asosda anglash fundamenttal tushunchadir. Bu tushuncha matematika fanidan olingan U yoki bu sistemalaridir, shu jumladan, ijtimoiy masalalarni hal etishda, faqatgina bir yo'l va birgina ehtimollik bo'lishi mumkin emas. Aksincha, ular ko'p hatto bir- biriga zid bo'lishi ham mumkin.

Rivojlanishning beqarorlik nuqtalarida (bifurkatsiya- «uchqun», alanga) vaziyatning keskinlashishi, taranglashuvi asosida sodir bo'lishi- fannig neoklassik paradigmasi xazinasiga kiradi.

Sinergetik asosida qarashda ko'pgina hodisalar mutatsiyaga(mutatsiya- lat. O'zgarish: to'satdan vorislikda tabiiy sun'iy o'zgarish) uchraydi. Bizning asrimizda fan uzoq galaktikaga, kosmosga, elementar zarachalar va kvant, tirik organzm, insonning ruxiy holati vaijtimoiy hayoti sohalariga kirib bordi.

Fan yutuqlari qator kamchiliklariga qaramay, inson zoti tarixini davom ettirish imkoniyatini yaratmoqda. Fan bevosita ishlab chiqruvchi kuchga ayland. Fan ijtimoiy kuch sifatida insonhamjamiyatida bo'layotgan o'zgarishlarga o'z ta'sirini kuchaytirmoqda. Bu esa ilmiy- texnik sohalarni: fundamenttal va amaliy, tabiiy va ijtimoiy- gumanitar, texnik va tashkiliy jihatlarni o'z ichiga oladi.

XX asr oxirlariga kelib inoniyat tarixida inson olamiga va tabiat olamiga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, Bu o'zgarishlar turlicha ifodalanyapti:

ilmiy- texnik revolyusiya (Marksizm)

Ijtimoiytexnik revolyusiya (O. Tofflarning sivilizatsiyali topologiyasi) .

Informatsion - kompyuter yoki informatsion- ekalogik davr. Uning yadrosi, markazi sifatida elektron kompyuter va biotexnologiya ko'rsatilyapti. Buning natijasida yangi sivilizatsiya vujudga kelishi mumkinligi aytilyapti. U «informatsion », «informatsion- ekalogik» davr jamiyati deb atalishi mumkin.

Sivilizatsiya jamiyat endigina shakllanmoqda. Bu jamiyatda asosiy o'rinni informatsiya va bilim egallaydi.

Hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda sanoat, qishloq xo'jaligi, aloqa va komunikatsiya, turmush va dam olish, maorif va ma'naviy hayot fundamental fan yutuqlariga tayanmoqda, inson faoliyati va turmushida bilimga intilishi , uni kengaytirish va saqlash, fikrni transformatsiyalash, ko'paytirish va tarqatish va asosiy o'rinni egallamoqda.

Informatsiya qimmatli mahsulot va asosiy tovar. bo'lib qolmoqda.

Informatsiya faqatgina xabar, ma'lumot berish emas. Kibernetikaning rivojlanishi bilan informatsiya go'yo bir substansiyaga aylandi. Undan tatqiqotchilar, ishlab chiqaruvchilar, ijtimoiy hayotni boshqaruvchilar keng foydalanmoqdalar. Informatsiya haqida falsafiy konsepsiya shakllandi. Informatsiyani manzil va xarakat bilan bir qatarga qo'yimoqdalar:

manzil- xarakat- informatsiya. Bu yerda informatsiya universum va uning tarmoqlariga xos xususiyat deb talqin etilmoqda. Univesum va uni tashkil etuvchi har bir tarmoqning muhim xossasi informatsiyadir. Ko'pchilik mualliflar informatsiyani har xillikning in'ikosi, noaniqlikning yo'qotilishi, turli - tuman xabarlashish, strukturani tashkil topish me'yori tanlash extimollari, talant, iste'dod onasi; har qanday bilim mazmuni, ichki qo'zg'atuvchi, chuqur xabardorlik sifatida talqin etmoqdalar.

Shakllanayotgan jamiyat «Informatsion » jamiyat ekanligini hisobga olib, unga xos quyidagi muhim xususiyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

A) inson borlig'idagi barcha sun'iy « energetik» va «ashyoviy» (narsalar) holat, momentlar «informatsion» ga ko'chib o'tadi. Energetika, ashyoviy tomonlarini

informatsiya egallaydi. Inson doimo energiyaga muxtojlik sezadi, tabiat ustidan xukmron bo'lishga intiladi. Dastlabki olovdan tortib - to gidrostansiya, atom reaktorigacha energiya yaratiladi.

Texnika va texnologiya ilmiylikka asoslangan bo'lib .ilm- fan va ko'nikmani talab qiladi. Asrimiznin eng yuqori texnologiyasi :

Elektronika, informatika, kosmosga xos ishlab chiqarish biotexnologiya va x.k. keng. ravishda ishlab chiqarish faoliyati revolyusion, radikal o'zg'armoqda, insoniyatga va tabiatga bo'lgan munosabat o'zgarmoqda. Intelektual faoliyat keng miqyosda «texnologiyalashmoqda» kompyuterlashmoqda. Har bir sohada bilim va fanning salmog'i kuchaymoqda. Uni inkor etuvchi davlat muqarrar ravishda inqirozga yuz tutadi.

Hozirgi davrda «insoniy kapital» boshqa kapitallarga nisbatan ustivor o'rinni egalladi, ya'ni umuman, inson hayoti bevosita insonining intellektualligiga, aql zakovatiga, ma'naviy -ahloqiy qiyofasiga bog'liqsir. Informatsiya- kompyuter revoliyusiyasi chuqur ijtimoiy o'zgarishlar uchun asos tayorlaydi. Ijtimoiyo'zgarishlar: ijtimoiy tuzum, xo'jalik hayot va mexnat, siyosat va ta'lim kabilarni qamrab oladi.

Jamiyat strukturasi o'zgardi, ishlab chiqarishda aqliy mexnat xodimlari (mutaxassislar, oq ko'ylaklilar) va robotlar asosiy o'rinni egalay boshladi. Yuqori intellektual malakali xodimlar qatlami vujudga keldi (ularni A. Toffler «kognetariya» deb atadi.)

Jamiyatning madaniy- ma'naviy sohasi nixoyatda tez o'zgarmoqda. Informatsion texnologiya madaniyatga va innovatsiyaga ta'sir etmoqda, turli ziddiyat va jarayonlarni keltirib chiqarmoqda. Har bir inson individual elektron vositalar orqali zaruriy informatsiya olmoqda. Ommaviy madaniyat, ma'orif sistemasi, bilim doirasi kengaydi. Ma'naviyatga xos bunday o'zgarishlar o'ziga xos tasodifiy, rejalashtirilmagan salbiy holatlarini vujudga keltiradi, madaniyat sifat jixatidan yangi bosqichga chiqmoqda.

Informatsion revolyusiya o'z navbatida siyosiy munosabatlar sferasiga ta'sir etadi.

Bir tomondan, har bir fuqaroning demokratik o'zgarishlarda qatnashish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ikkichi tomondan, insonlar ustidan nazorat qiluvchi strukturani kuchaytiradi.

Informatsion revolyusiya insonga, uning hayot tarziga kasbiga ruxiy holatiga ta'sir qiladi. Sotsiallasuv jarayoniga informatsiya o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Kompyuterlashtirish yangi reallikka - «virtual reallik» (Extimolga yaqin reallik)» ka, sun'iy muxitga kirmoqda, bu muxitni asl nusxa, andoza sifatida qabul qilishi mumkin. Bu yangi texnologiya insoni ruxiyatiga salbiy ta'sir etish ham mumkin. «Extimolga yaqin reallik» sifatida manyak(bir tomonlama rivojlangan, avldan maxrum kimsa)larga xos finnomillarni kompyuter o'yinlarida ko'rish mumkin. Kompyuter

texnologiyasi inson ijodiy imkoniyatini kuchaytirishi, yangi tipdagi shaxsni yaratishi mumkin. Buning qanday shaxs bo'lishi esa noma'lum.

Kompyuter texnologiyasi asosida kelajakda vujudga keladigan jamiyat informatsion jamiyat deb ataladi. Lekin, ayrim faylasuflar kelgusi jamiyatga informatsion va ekalogik jamiyat deb qaramoqdalar. Postindustrial jamiyat informatsion muammolarini birinchi o'ringa chiqarmoqda. Lekin u jamiyat tabiatga bo'lgan munosabatga xos barcha kolliziya (ziddiyatlarni) hal qila olmaydi. yetilgan umumbashariy ekalogik inqiroz jamiyatni koevoliyusion munosabatlarni, ya'ni insoniyat va uning tabiiy - ekalogik muxitining optimal munsabatlarini yaratishni talab etmoqda. Ishlab chiqarish ekalogiyalashtirilmasa, insoniyat o'z- o'zini nobud qilish mumkin. Inson va tabiat o'zaro bog'langan jarayon. Tarix taqozosi shuni ko'rsatmoqdaki, yer yuzidagi ashyoviy narsa va energetik resurslar (ko'mir , neft, gaz va boshqalar) ma'lum davrda tugaydi yoki "insoniyatning o'sib boruvchi extiyojini qondirolmay qoladi. U holda qanday resurslar qoladi?

Bu resurs xozir juda tez rivojlanayotgan intellektual, informatsion va eng avvalo, ilmiy- texnik bilimlar, ma'lumotlilik, insonlarning informatsiyaga ega bo'lishi (xabardorligi) resurslaridir.

Insoniyat bu resursga tayanib va unga yana ma'naviy- axloqiy boylikni ham qo'shib, umumbashariy barqarorlikni ta'minlaydi va rivojlanishning yangi bosqichiga ko'tariladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Texnika tushunchasining mazmuni va mohiyati.
2. Texnogen olam deganda nimani tushunasiz.
3. Fan nima, u qanday rivojlanadi, uning natijalari nimalardan iborat?
4. Fanning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Fanning shakllanishi va taraqqiyoti qanday davrlarni o'z ichiga oladi.
6. Fan va jamiyat orasidagi dialektik aloqadorlikni qanday tushunasiz?

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T., «O'zbekiston» 1997 yil, 258-266 betlar.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T., «O'zbekiston» 1997 yil.
3. Omonulla Fayzullaev. Falsafa va fanlar metodologiyasi. – T., «Falsafa va huquq» nashriyoti, 2006 yil.
4. Shermuhamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi. – T., 2005 y., 7-122 betlar.
5. S.E.Krapivenskiy. Sotsialnaya filosofiya. – Moskva, «VLADOS» 1999 g., str. 258-281.

6. Falsafa asoslari. – T., «O‘zbekiston» NMIU, 2005 yil, 328-337 betlar.
7. Falsafa – T., 2006 y., 323-325 betlar.
8. Xorazm Ma'mun akademiyasi va uning dunyo ilm-fani taraqqiyotidagi o‘rni. – T., 2007 yil.

Tayanch tushunchalar:

Fan, texnika, «texnikalashgan» makon, «texnologiyalashgan» zamon, ekotexnika, politexnikaishlab chiqarish, inofrmatsion jamiyat, fundamental fan, amaliy fan.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – T., «O‘zbekiston», 2003 yil, 15-bet.
2. Islom Karimov. O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li. – T., «O‘zbekiston», 1992 yil.
3. Islom Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolotlari.- T., «O‘zbekiston», 1997 yil, 188-210, 227-252-bet.
4. J.Tulenov. Jamiyat falsafasi. – T., 2001 yil, 4-9-betlar.
5. Falsafa. O‘quv qullanma – T., «Sharq», 1999 yil, 255-258 betlar.

10 - MAVZU. MADANIYAT VA QADRIYATLAR (2 s.)

Reja:

1. Qadriyat falsafiy kategoriya sifatida
2. Falsafa tarixida qadriyat muammosi
3. Qadriyat tushunchasi
4. Qadriyatlar turlari va qadriyaviy yondashuv
5. Qadriyaviy orientatsiyalar va tizimlar
6. Markaziy Osiyo va O‘zbek xalqlarining qadriyatlari

Qadriyat falsafiy kategoriya sifatida

Yangi davrning uch ming yilligiga qadam qo‘ygan hozirgi zamon madaniyatning mohiyati va tushunchasi haqida bosh qotirishda davom etmoqda. Madaniyat atamasi ko‘p ma'nolarga ega – ekin ekish, qayta ishlov berish, asrash, avaylash, ma'lumot, ta'lim-tarbiya, taraqqiyot. Har qanday holatda ham, bu yerdagi bosh masala shundaki, madaniyat o‘ta darajada ijtimoiy ko‘rinishga ega bo‘lib, insonni boshqa barcha tabiiy-biologik dunyodan ajratib turadi. Madaniyat tarixi davomida uning barcha hodisalari va jarayonlari ijtimoiy fanlarning barcha majmuasi – falsafa, tarix, qadimshunoslik, jamiyatshunoslik, ruhshunoslik va boshqalar tomonidan o‘rganilgan. Oxir oqibatda, bu shunga olib keldiki, madaniyatshunoslik deb atalgan mustaqil integral ilmiy fan shakllandi.

Hozirgi zamon fanida madaniyatning 600 dan ko'proq ta'rifi mavjud bo'lib uni quyidagi guruhlarga tasnif qilish mumkin:

- madaniyatni inson faoliyati natijasining majmuasi sifatida o'rganuvchi bayoniy ta'rif;
- madaniyatni an'analar va ijtimoiy meros orqali ifodalovchi tarixiy ta'rif;
- madaniyatni uning me'yorlar tizimi va qoidalaridagi urnini ta'kidlovchi me'yoriy ta'rif;
- madaniyatni muayyan qabul qilingan qadriyatlarni amalga oshirish natijasi deb biluvchi qadriyat ta'rifi;
- insonni tabiat va ijtimoiy muhitga o'rganishiga asoslangan psixologik ta'rifi;
- madaniyat-g'oyalar oqimidan o'zga narsa emas, deb biluvchi mafkuraviy ta'rif;
- madaniyatni oldindan belgilab qo'yilgan qonunlar majmuasi sifatida qarab chiquvchi semiotik ta'rif⁴⁸.

Bulardan tashqari, madaniyat mohiyatini tushunishga olib keluvchi texnik, tuzilish-vazifaviy, tizimli, tajribaviy, faol va boshqa yo'nalishlarni ham ajratib ko'rsatish mumkin. Eng umumiy ko'rinishda madaniyat tushunchasi deganda odamlar hayoti va faoliyatini tashkil qilish shakllari va turlarida, hamda ular tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarda o'z ifodasini topgan jamiyat va inson taraqqiyotining muayyan tarixiy saviyasi tushuniladi⁴⁹.

Madaniyat – murakkab va ko'p vazifalarga ega tizimdir. Uning bosh vazifalari orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Adaptatsion (moslashuvchanlik) vazifa. Uning tufayli inson muayyan tabiiy va ijtimoiy muhitga moslashishga imkon topadi. Agar madaniyat qancha yuqori bo'lsa, odatda, uning adaptatsion imkoniyati shuncha ko'p bo'ladi.

Ma'rifa (evristik) vazifa. Uning mohiyati shundan iboratki, madaniy yutuqlar dunyoni bilish vositasi sifatida xizmat qiladi. Madaniyatning shunday qismi bo'lgan fan, butunlay ushbu vazifani bajarishga bag'ishlangan. Bu yerda bilish ob'ekti sifatida tabiat, jamiyat va insonning o'zi xizmat qiladi.

Informatsion (Xabar yetkazuvchi) vazifa. Uning vazifasi doirasiga ijtimoiy tajribani to'plash (jamg'arish), uni bir avloddan boshqasiga yetkazish, ya'ni tarixiy vorislikni ta'minlash kiradi. Xabar yetkazish faqat vaqtinchalik bo'lmasdan, balki makoniy xususiyatga (bir jamoa yoki guruhdan boshqasiga xabar berish va hokazo) ega bo'lishi mumkin.

Kommunikativ (munosabat o'rnatish) vazifasi. U xabar yetkazuvchanlik vazifasi bilan yaqindan bog'langan bo'lib nutq (til), ramziy qiyofa (san'at), belgilar (fan) vositasida amalga oshiriladi. Jamiyatning taraqqiyot darajasi qancha yuqori bo'lsa,

---

48 Қаранг: Философия. Минск. 1999. 297-б.

49 Қаранг: Гимопинов В.И. Культурология. Алмата 1997. 225-б.

bevosita aloqa shunchalik ko'p darajada bilvosita, ya'ni texnik vositalar yordamida (telefon, telegraf, internet va hokazolar bilan) amalga oshiriladi.

Me'yoriy (boshqaruvchilik) vazifasi. U o'z ifodasini ijtimoiy boshqaruvchilik (avvalo, huquqiy va axloqiy me'yorlar) tizimini shakllantirishda topadi. Bunda muayyan o'rinni norasmiy boshqaruvchilar bo'lgan urf-odatlar, marosimlar, an'analar ham egallaydi.

Qadriyatlilik (baholash) vazifasi. Insoniy hayot jarayonlarida qadriyatlarni tanlash ro'y beradi. Vaqti kelib, alohida olingan shaxs va ijtimoiy tajriba barcha zaruriy va foydali narsalarni ajratib olishga imkon bersa, bunday holatda qadriyatlar yo'nalishini qayta ko'rib chiqishga to'g'ri keladi. Bunday holatda nimalardir barham topadi, qandaydir narsalar paydo bo'ladi, nimalarir qayta shakllanadi.

Sotsializatsiya (ijtimoiylashuv) vazifasi. Bu madaniyatning bosh, tizim tashkil qiluvchilik vazifasidir. Insoniy hayot faoliyatining shakli sifatidagi madaniyatning o'ziga xos xususiyati aynan shunda o'z ifodasini topadiki, u insonga maksimal darajasidagi ijtimoiylik, jamoaviylik ko'rinishini ato etadi.

Madaniyat vazifalarining umumiy sharhi bir qator quyidagi madaniyatga oid qonuniyatlarni ifodalashga imkon beradi:

- madaniyat jamiyat hayotining tabiiy va sun'iysharoitlariga (uning turi, xususiyati, kelib chiqishi, vazifalari, sub'ektlari va hokazo) bog'liqdir;
- jamiyat hayoti barcha tomonlarining taraqqiyoti, o'zgarishlari, mavjudligiga madaniyatning ta'siri;
- madaniyat taraqqiyotida vorislik. U faqat xronologik bo'lmay, balki ko'p ko'lamli bo'lishi mumkin.
- ikki jihatdan kelib chiqadigan madaniyat taraqqiyotidagi notekislik: tashqi tomondan (madaniyatning gullab yashnagan va inqirozli davrlari jamiyatning boshqa doiralaridagi xuddi shunday davrlariga muvofiq kelishi shart emasligi) va ichki tomondan (madaniyatning turli ko'rinishlari bir-biriga nisbatan notekis rivojlanishi);
- madaniy qadriyatlarning shakllanish jarayonida shaxsning o'ziga xos o'rni, ijodiy yagonaligi.

Madaniyatning shakllanishi, amaliy vazifalarni bajarishi va rivojlanishi uchun fan, texnika va texnologiyadagi sifatiy o'zgarishlar muhim ahamiyatga egadir. Shu ma'noda insoniyat tarixida, shartli ravishda eng asosiy, sifatiy uch sakrashni alohida ko'rsatib o'tish mumkin.

Birinchidan, bu ijtimoiy-madaniy hodisa bo'lgan yozuvning paydo bo'lishidirki, uning tufayli madaniy qadriyatlarni saqlash, ularni ayriboshlash, bir avloddan boshqasiga yetkazib berish va hokazolar mumkin bo'ldi.

Ikkinchidan, bu kitob nashr etishning ixtiro qilinishi o'ldiki, uning tufayli madaniy mahsulotlarni ishlab chiqarishni sezilarli darajada ko'paytirish va tarqatish imkoniyati paydo bo'ldi.

Uchinchidan, bu hozirgi zamon ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlaridirki, (radio, kino, televidenie, ovozni yozib olish, video, kompyuter tarmoqlari va hokazolar), uning tufayli madaniy qadriyatlardan foydalanish jarayoni haqiqatan ham ommaviy tus oldi.

Madaniyat doirasini ilmiy-texnik jihatdan jihozlanishining miqdoriy va sifatiy o'sishi shunga umidvor bo'lishga imkon beradiki, undan har bir kishi bahramand bo'lishi mumkin, hamda madaniy ijtimoiylashish jarayoni borgan sari tezlashib, chuqurlashib, uning samarasi oshib boradi. Ammo, afsuski, ilmiy-texnika taraqqiyoti imkoniyatiga mos keladigan umumiy madaniy saviyaning keskin o'sishi hali yuz bermadi. Bundan tashqari, madaniy makonning haddan tashqari «to'lib ketishi», ma'lum ma'noda, shunga olib keldiki, insonning madaniy dunyoni qabul qilish butunligi yo'qoldi. U borgan sari ko'p darajada bir-biri bilan kam bog'langan turli madaniy axborot bo'laklari mozaikasidan iborat bo'lib qola boshladi.

Ilmiy-texnika taraqqiyotining gurkirab o'sishi ilgari ma'lum bo'lmagan ommaviy madaniyat kabi o'ziga xos hodisaning shakllanishiga olib keldi. «Ommaviy madaniyat» degan tushunchaning o'zi XX asrning 20-30-yillarida «ommaviy jamiyat» va «ommaviy inson» kabi ta'limotlarning bir tushunchasi sifatida paydo bo'ldi.

Bu ta'limot shunday aqidaga tayanadiki, XX asr – bu omma, olamon asridir. Bunda «omma»: faqat miqdoriy tushuncha emas, balki maxsus sifatiy ko'rsatkichlar bo'lgan shunday xususiyatlarga egaki, masalan, alohida olingan shaxs qabul qilinayotgan qarorlar va amalga oshirilgan xatti-harakatlarga shaxsiy mas'uliyat hissini yo'qotgan va unda his-hayajonga berilish aqlga tayanishdan ko'ra ko'proq va hokazo. Masalan, fransuz tadqiqotchilari bo'lgan G.Tard va G.Lebon⁵⁰

madaniyat va uning qadriyatlariga bo'lgan munosabat jihatidan jamiyatni uch qismga buldilar:

a) hyech narsani tushunmaydigan. Tabiiy instinklarga tayanadigan, «yo'l boshchiga» ehtiyoj sezadigan omma (olomon);

b) ba'zi narsalarni tushunadigan guruhiiy oqim;

v) hamma narsalarni ko'li yetadigan (elita) imtiyozli guruh.

Ommaviy madaniyatning asosiy xususiyatlaridan biri uning avval boshdanoq umumiy iste'molga yo'naltirilganligidir. Unga xos bo'lgan hammaga tushunarli bo'lishi, yengilligi, qiziqarliligi va lazzatbaxshlikka yo'naltirilganlik kabi belgilari ana shu yerdan kelib chiqadi. Madaniyatning ushbu shakli ko'p darajada to'g'ridan to'g'ri ijtimoiy buyurtma asosida o'z vazifasini bajaradi. Ana shuning uchun ham uning taraqqiyotining ichki manbalari qandaydir sezilarli o'rin kasb etmaydi.

Hozirgi zamon ommaviy madaniyati quyidagi asosiy belgilarga ega:

---

⁵⁰ Қаранг: Тард Г. Общественное мнение и толпа. –М., 1902. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб., 1908

- a) ommaviylik iste'molga ham, ishlab chiqarishga ham taalluqli;
- b) ommaviy axborot va aloqa vositalarining barcha majmuasi bilan yaqindan bog'langanlik;
- v) uncha yuqori bo'lmagan ma'naviy- mazmuniy va estetik saviya;
- g) makoniy va zamoniy jihatdan ham doimiy ravishda o'z-o'zini yangitdan namoyon qilib turish.

Ommaviy madaniyat o'zining vazifalaridan biri bo'lgan jalb qilishlik va bo'shliqni o'rnini to'ldirishlik xususiyatini oshirib yuborib, uni madaniy ijod jarayonining asosiga aylantiradi. Hozirgi zamon ommaviy madaniyatiga xos bo'lgan misollar quyidagilardir: ommaviy musiqaviy janrlar (estrada, pop-muzika, rok va hokazo), teleseriallar (ayniqsa, lotin amerikasi mamlakatlariniki), plakatlar va boshqa badiiy saviyasi yuqori bo'lmagan tashqi tasvir shakllari va hokazolar.

Biroq ommaviy madaniyat elementlari qatoriga «tushish»ning bosh mezonini ommani jalb qilishlikdir. Masalan, dunyo kinoekranlari va televizion tarmoqlarida keng namoyish etilgan «Titanik» filmi, shak-shubhasiz, badiiy jihatdan yuqori saviyadagi asardir. Ammo uning orasida mashhurligi shunchalik yuqori bo'ldiki, u to'la ravishda ommaviy madaniyat unsuriga aylandi. Uning ko'p nusxada ishlab chiqilgan va sotilgan videokassetalari, lazerli disklari va shu filmning musiqasi yozilgan audikassetalar, bosh qahramonlari tasvirlangan plakatlar va hokazolar bundan guvohlik beradi. Hozirgi zamon ommaviy madaniyatining eng o'ta ko'rinishi sifatida kitch, ya'ni ommaviy ravishda va didsizlarcha ko'p nusxada bosilgan mahsulot, mashhur asarlarning qolipga solinganlari (Mona Liza ichki ko'ylakda!), hamda qalbaki ommaviy madaniyat ishlab chiqarish mahsulotlari maydonga chiqdi.

Shunday qilib, hozirgi zamon madaniyatiga katta xavflardan biri uning ommaviy-jozibakorlik xususiyatini kasb etganligi bo'lib, uning oqibatida umumiy saviya pasayib ketishi mumkin. Shuning uchun madaniyat va san'at muassasalari faoliyatida tijoratchilik asosini yagona va hal qiluvchi omil bo'lib qolishiga yo'l qo'ymaslik juda muhimdir.

Insoniyat taraqqiyoti tarixi bizning oldimizda turli mintaqalar, davlatlar, irqiy guruhlar va jamoalar, ayrim olingan shaxslar o'rtasidagi turli darajadagi milliy o'ziga xos madaniyatlarning xilma-xil shakllari orasidagi uzluksiz aloqalar tarixi sifatida gavdalanadi. Madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar ijtimoiy hodisa sifatida juda uzoq davrlardan buyon vujudga kelgan. Ammo irqiy qobiqqa o'ralish, qabilachilik, turg'unlik, an'anaviylik, konservatiklikka yo'nalish uzoq vaqt boshqa etnik guruhlariga mansub bo'lganlar madaniyati elementlarining o'zlashtirishga imkon bermadi.

Etnoslar orasidagi madaniy ayrboshlash faqat madaniyat taraqqiyotining oliy bosqichidagina paydo bo'lishi mumkin. Siyosiy, savdo-sotiq, madaniy aloqalar, sayyohlik, o'zga yerlarni o'zlashtirish, ko'chib borish bularning barchasi etnik

madaniy ayirboshlash uchun zamin bo'ladi. Bu yerda shuni qayd etish lozimki, madaniy boyish hamma vaqt o'zaro bog'lanishga ega bo'ladi. Hatto turli saviyadagi madaniyatlar o'rtasidagi aloqa va ayirboshlash hamma vaqt o'zaro xususiyatga ega, garchi, odatda, ko'proq yuqori darajada tashkil topgan madaniyat hamma vaqt ko'proq narsa beradi va ko'proq undan bahramand bo'lishga undaydi. Shunga muvofiq ravishda kam darajada tashkil topgan madaniyat ko'proq narsa oladi va ko'p narsani qabul qilishga tayyor bo'ladi. Shunday bo'lsa ham, madaniy jihatdan boyish hyech qachon bir yo'nalishdagi jarayon bo'lmasdan – bu shunday narsaki, hajm, sifat va o'zlashtirish darajasi jihatidan o'zaro farq qiladigan madaniy axborot oqimi bir-birining istiqboli tomon boradigan ikki yo'nalishdir. Deyarli bir xil saviyadagi etnos madaniyatlarning o'zaro aloqasi davrida, odatda, madaniy axborotlar ayirboshlashda muammo yuq.

Falsafa tarixida qadriyat muammosi

Insoniyat tarixining ilk davrlaridayoq odamlar narsalarning muayyan qimmatga ega ekanligini, insonning u yoki bu ehtiyojlarini qondira olishini, biron sohada foydali bo'lishi mumkinligini kashf etganlar. Shu bilan narsalarning qadriyaviy xususiyati ochilgan.

Dastlabki paytlarda bu xususiyat buyumlarning amaliy foydasi bilan bog'lanar edi. Keyinchalik qadriyat maqomi boshqa ijtimoiy institutlar va ma'naviy hodisalarda ham tan olinib boshlandi.

Inson o'z faoliyatini yo'naltirishi lozim bo'lgan ne'matlar va qadriyatlar muammosi qadimgi sharq falsafasi va falsafaga qadar bo'lgan fikr tarixida muhim o'rin tutadi. Braxmanlikda - bu qayta tug'ilish orqali yanada yuksakroq varnaga⁵¹ erishish. Insonning keyingi hayotida qaerda tug'ilishi uning taqvodorligi bilan bog'liq, taqvodorlik esa o'z varnasining dxarmasiga xizmat qilish va uning ko'rsatmalaridan chetga chiqmasligini anglatar edi. Oliy maqsadga faqat braxmanlar erishishlari mumkin bo'lib, u hamma narsadan (oiladan, boylikdan, olimlikdan) voz kechish va sansaradan ozod bo'lish yo'li. Zohidlik, xayr-ehson, poklik, kuch ishlatmaslik, yaqin kishilarga hamdard bo'lish, o'z ehtiroslarini jilovlash - braxmanlikning yetakchi qadriyatlari. Upanishadlarda ideal braxman hyech narsaga ko'ngil qo'ymaydigan, qayg'u, baxillik, umid tuyg'ularidan ozod, osoyishta, yolg'on va hatto o'z-o'zini idrok etishdan ham xoli bo'lgan tafakkuri berilgan kishi sifatida tasvirlanadi⁵².

Braxmanlikda salmoqli o'rin tutuvchi qadriyatlar qadimgi hind jamiyatidagi kastalarga bo'linish bilan chambarchas bog'liq. Bunday bog'liqlik (bunga har bir

---

51 Қадимги ҳинд жамияти 4 варналардан – брахманлар, кшатрийлар, вайшьялар ва шудралар табақаларидан иборат эди.

52 Чанышев А.Н. Начало философии. М., 1982. 138-б.

kasta vakili amal qilishi kerak) braxmanlikka nisbatan muxolifatda bo'lgan bxagavatgizm, jaynizm va boshqa oqimlarda ham mavjud. Biroq charvaklar falsafasida bunday xildagi aloqaning asoslanganligi shubha ostiga olinadi. Bundan tashqari charvaklarda asketizmning targ'ib qilinishi o'rnini baxtni lazzat sifatida tushunishga yo'naltirilgan gedonistik dastur egallaydi.

Qadimgi Xitoy falsafiy tizimlarida ham qadriyaviy ideallar shakllantirilgan. Konfutsiylikda bu qadimiylikka yo'naltirilganlik, «oltin o'rtaliq», «insonsevarlik», «hamdamlik» singari tamoyillardir. Konfutsiylikning asosiy tamoyili shunday: «o'zingga ravo ko'rmaganni o'zgalarga ravo ko'rma»⁵³. Konfutsiylikning axloqining asosida - fuqaroning podshohga, xotinning erga, o'g'ilning otasiga, kichikning kattaga hurmati va bo'ysunish yotadi.

Daosizmda konfutsiylik qadriyatlarini inkor etiladi. «Mutlaq donolarcha» xulq-atvorning asosiy tamoyili - faoliyatsizlik tamoyilidir: hamma narsa tabiiy yo'l hisoblanuvchi dao yo'lida ketishi kerak.

yevropa falsafasida qadriyatlar muammosi Qadimgi Gretsiyada qo'yilgan edi. Bu muammoni birinchilardan bo'lib Suqrot ko'tarib chiqdi. U aksiologiyani asosiy masalasini «Ne'mat nima?» degan savol bilan ifodaladi. Uning bu savolga murojaat etishi tasodifiy emas edi. Bu hol Afina demokratiyasining tanglikka uchrashining qonuniy natijasi sifatida yuzaga keldi. Mazkur savolga javob berish yangi ijtimoiy ideallarni qidirishda yordam berishi lozim edi. Keyingi davrlarda ham qadriyatlar falsafasi tarixning burilish davrlarida, an'anaviy qadriyatlar qadrini yo'qotgan, jamiyatning ijtimoiy negizlari obro'sizlangan paytlarda dolzarb ahamiyat kasb etganligini ko'rishimiz mumkin.

Antik an'ana doirasida qadriyatlar muammosini ishlab chiqishda Demokrit katta rol o'ynadi. Qadriyatlar tabiatini naturalistik (ob'ektivistik) talqin qilish an'anasini u boshlab berdi. Antik faylasufning fikriga ko'ra, baxt-saodat, ezgulik, adolat, go'zallik mezonlari tabiatning o'zida, hamma narsaning o'z tabiiy oqimida ketishidadir. Nimaiki tabiatga mos bo'lsa - yaxshi, nimaiki unga zid bo'lsa - yomon. Bizning xuzur-halovatimiz va azoblarimiz, qoniqishimiz va noroziligimizning asosi ana shunda.

Aflotunga ham qadriyatlarni ob'ektivistik tushunish xos edi. Biroq materialist Demokritdan farqli o'laroq Aflotun ularning manbaini tabiatda (narsalar olamida) emas, balki vujudsiz mohiyatlar (ob'ektivlashtirilgan tushunchalar) - g'oyalar olamida ko'radi. «Katta Gippiy» asarida Aflotunning Suqrot ismli qahramoni Gippiy bilan suhbatda u yoki bu narsalarni go'zal qiluvchi narsa nima ekanligini bilishga urinadi. Go'zallikning ayrim narsalardagi in'ikosini namoyish qilish orqali go'zallikning nima ekanligini idrok etish mumkin emasligi faylasufni go'zallik «g'oya»siga olib

---

53 Древнекитайская философия. В 2-х т. М., 1972. Т.1.167-6.

keladiki, ana shu go'zallikning qandaydir bir narsaga qo'shilishi uni go'zal qiladi. Aflotun g'oyalari bir-biriga bo'ysunuvchi muayyan tartibda joylashadi. Mazkur g'oyalar piramidasining cho'qqisi baxt-saodat g'oyasidir. Aynan shu g'oya ijobiy fazilatlarining, go'zallikning, haqiqat va uyg'unlikning manbai bo'lib xizmat qiladi.

Qadriyatlarning boshqa bir relyativistik (sub'ektivistik) konsepsiyasi ham mavjud bo'lib, unga Protagor asos solgan. Mazkur konsepsiyaga muvofiq qadriyatlarning bahosi nisbiy bo'lib, u insonga bog'liqdir.

Qadriyat muammosiga antik davrdayoq shakllangan yondashuvlar o'z ko'rinishlarini muayyan darajada o'zgartirgan holda keyingi falsafiy tizimlarda ham saqlab keldilar. Aksiologiya muammosini ishlab chiqishga I.Kant, G.Lotse, G.Rikkert, N.Gartman, F.Nitsshe va boshqalar o'z hissalarini qo'shdilar.

Qadriyat tushunchasi. XIX asr o'rtasiga qadar falsafada «borliq» va «qadriyat» tushunchalari bir-biridan ajratilmagan edi. Aksiologiya (yunoncha axia - qadriyat va logos ta'limot so'zlaridan) mustaqil fan sifatida borliq tushunchasi ikki komponentga ajralgan paytda yuzaga keladi: bir narsaning mavjud bo'lishi va uning mohiyati. Boshqacha qilib aytganda, ob'ekt va sub'ektning o'zaro ta'siri paytda sub'ekt uchun ob'ektda shunday bir narsa ayon bo'ladiki, uni ob'ektning mavjud bo'lishining o'zigagina bog'lab bo'lmaydi, ya'ni u go'yo ushbu mavjudlik chegarasidan tashqarida turadi va u uchun muayyan ahamiyatga ega bo'ladi. Ob'ekt va sub'ektning o'zaro ta'sirini ana shunday tushunish qadriyat tushunchasini hozirgi zamon falsafasining kategorial apparatining elementi sifatida shakllanishi uchun boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qildi.

Qadriyatlar - voqyelikdagi muayyan hodisalarning qimmatini belgilash uchun xizmat qiluvchi falsafiy kategoriya bo'lib, u mazkur hodisaning sub'ekt tomonidan aks ettirilishi natijasida paydo bo'ladi.

Qadriyatlarning tabiati haqida so'z ketar ekan, falsafiy adabiyotlarda bir-biri bilan raqobat qiluvchi to'rtta asosiy yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchi yondashuvga ko'ra, qadriyatlar dunyosi alohida, mustaqil, sub'ektga ham, ob'ektga ham nisbat berib bo'lmaydigan olam sifatida talqin etiladi. Neokantianlikning klassiklaridan biri G.Rikkert yozganidek, «qadriyatlar sub'ekt va ob'ektdan tashqarida joylashgan butunlay mustaqil saltanatni tashkil etadi».⁵⁴ Ikkinchi yondashuvga ko'ra esa, qadriyaviy xususiyatlar narsalarning o'zida mavjuddir. Boshqacha qilib aytganda qadriyatlar manbai tashqi voqyelik xususiyatlarida ko'rinadi. Ana shu bilan bog'liq ravishda qadriyatlar narsalarning muayyan ehtiyojlarni qondira olishga bo'lgan ob'ektiv qobiliyati sifatida qaraladi. Uchinchi yondashuvning mohiyati shundan iboratki, tabiatda qadriyatlar mustaqil mavjud emas. U yoki bu narsalar faqat sub'ektning baholash faoliyati tufayli o'z qadr-qimmatiga ega bo'ladi. Bunga misol

---

54 Риккерт Г. О понятии философии. – «Логос», Кн.1. СПб.ю 1910. 33-б.

sifatida g'arb estetikasi antologiyalaridan birining tuzuvchisi bo'lgan M.Reyderning fikrini keltirish mumkin: «Haqiqatlarga qarama-qarshi o'laroq, qadriyatlar shunchaki tasavvur qilinadi xolos... Faktlar kuzatuvchilar guruhi uchun bir xil xususiyatga ega bo'lsa, qadriyat har bir baholovchining sub'ektiv fikri bilan bog'liq ravishda turli tabiatga ega bo'ladi»⁵⁵. Bir kishi uchun qimmatli bo'lgan narsa boshqa kishi uchun unday bo'lib ko'rinmaydi. To'rtinchi yondashuvda esa oldingi yondashuvlarning o'ziga xos sintezi amalga oshiriladi va qadriyatlarning ikki yoqlama (ob'ektli va sub'ektli) tabiatga ega ekanligi ta'kidlanadi.

Qadriyatlar turlari va qadriyaviy yondashuv

Qadriyat tasnifi. Falsafiy adabiyotlarda qadriyatlarning turli tiplari ajratib ko'rsatiladi.

1. Qadriyatlar quyidagi belgi bo'yicha farqlanishi mumkin: Nima baholanyapti va nimaga asosan baholanyapti? Shu bilan bog'liq ravishda ular quyidagicha turlarga ajratiladi:

a) predmetli qadriyatlar - qadr-qimmat munosabatlarining ob'ektlari, ya'ni voqeyelikdagi sub'ekt uchun muayyan qimmatga ega bo'lgan hodisalar. Ularga quyidagilar kiritiladi:

tabiiy ob'ektlar, jarayonlar va hodisalar;

ijtimoiy ob'ektlar, jarayonlar va hodisalar.

b) sub'ektli qadriyatlar - u yoki bu hodisalarni baholash tadbirini o'tkazishda asos bo'lib xizmat qiluvchi usullar va mezonlar. Ularga quyidagilar kiradi:

-me'yoriy taqdimnomalar sifatida bayon etilgan ko'rsatmalar, baholar, imperativlar, maqsadlar, loyihalar.

2. Qadriyatlar sotsiumining qanday sohasi bilan bog'liq ekanligiga qarab ham bir-biridan farq qiladi. Shundan kelib chiqib axloqiy, badiiy, utilitar, ilmiy, diniy va boshqa qadriyatlar farqlanadi.

3. Qadriyatlar umumiylik darajasiga qarab, ya'ni, u yoki bu hodisa qancha miqdordagi sub'ektlar uchun qimmatga ega ekanligiga qarab ham farqlanadi. Shu bilan bog'liq ravishda quyidagi turlar ajratib ko'rsatiladi;

- individual qadriyatlar;

guruhiy qadriyatlar (milliy, diniy, jinsiy, yosh); ushbu guruhlar doirasida g'arb va sharq qadriyat tizimlari haqida so'z yuritish mumkin.

umuminsoniy;

4. Qadriyatlar ular sub'ekt tomonidan qay darajada o'z xususiy maqsadi yoki tamoyillari sifatida tan olinishi yoki tashqi sharoitdan kelib chiquvchi bir narsa sifatida qabul qilinishiga ko'ra farq qilishi mumkin. Shu bilan bog'liq ravishda tashqi va ichki qadriyatlar ajratiladi.

---

55 Современная книга по эстетике. Антология. М., 1957.

5. Qadriyatlar inson hayoti va faoliyatining negizlari uchun, uning ehtiyojlari va mo'ljallarining mohiyatini ifodalash uchun qayo darajada qimmatga ega ekanligiga qarab ham farqlanadi. Shu munosabat bilan ular quyidagi turlarga ajratiladi:

- mutlaq yoki boqiy qadriyatlar (konstantalar);

vaziyatli, o'tkinchi yoki qadriyatlar va qadriyaviy mezonlarining muayyan tarixiy shakllari (empirik o'zgaruvchan qadriyatlar).

6. Qadriyatlar ular bajaradigan funksiyaga ko'ra ham farqlanadi. Shu bilan bog'liq ravishda qadriyatlar mezon usuli sifatida, qadriyatlar ijtimoiy guruhlarda nazorat usuli sifatida, qadriyatlar ijtimoiy tartibni yaratish va saqlashda funksional zarur bo'lgan me'yorlar sifatida ajratiladi.

Qadriyaviy yondashuv. Aksiologiyada juda ko'p an'anaviy va hozirgi zamon falsafiy muammolari yangicha ko'rib chiqiladi. Masalan, an'anaga ko'ra, haqiqatga yetish ilmiy bilishning ideali, shaksiz ne'mat, yaxshilik deb hisoblangan. Biroq XX asr ushbu qarashga o'z tuzatishlarini kiritdi. Industrializmning va texnitsistik yondashuvlarning salbiy oqibatlari, ommaviy qirg'in qurollarining yaratilishi va qo'llanishi, gen muhandisligining paydo bo'lishi shuni ko'rsatadiki, muammoga sof gnoseologik yondashuv yetarli emas. Bugungi kunda «faqat haqiqatning qadri haqidagina emas, balki uning bahosi haqidagi masala ham paydo bo'ladi, bunda boshlang'ich hisob nuqtasi sifatida inson va uning baxt-saodati namoyon bo'ladi»⁵⁶. Haqiqat tobora ko'proq aksiologik kategoriyalar ko'zgusi orqali qarala boshlanmoqda.

Lozim va zarur narsalar haqida qadriyaviy ideallar sifatida so'z yuritar ekan, aksiologiya borliqning muammoli masalalari borasida bizning tasavvurlarimiz doirasini kengaytirdi. Ilgari me'yoriy hodisa deb hisoblangan narsalar hozirgi zamon aksiologik yondashuvlari ko'zgusida unday bo'lib ko'rinmaydi. Qadriyaviy mezon va qadriyaviy qarash amalda hayotimizning barcha sohalariga kirib bormoqda. Bugungi kunda shu narsa ayon bo'lyaptiki, biron bir ijtimoiy institut, biron bir muhim ijtimoiy muammo, jamiyatning biron bir sohaga aksiologik yondashuvlardan tashqarida ko'rib chiqilishi mumkin emas. Bunda qadriyatlarni qayta baholash lokal masalalarga ham, global masalalarga ham birdek tegishlidir. Texnik taraqqiyot baxt-saodat keltiradimi? Insonni klonlashtirish mumkinmi? Evtanaziya - bu ezgulikmi yoki qotillikmi? Agar uning kashfiyotlaridan foydalanish odamlarning halok bo'lishiga sabab bo'lsa, olim o'z kashfiyotining oqibatlari uchun javobgar bo'ladimi? Ilmiy va siyosiy ongda asta-sekin sof iqtisodiy, sof texnologik, qadriyaviy komponentlardan tashqarida qaraluvchi sof tadqiqotchilik loyihalaridan voz kechish tamoyili yuzaga kelayotganini ko'rish mumkin.

---

⁵⁶ Фролов И.Т. О человеке и гуманизме. М., 1989. 215-б.

O'z navbatida qadriyatlarning o'ziga, munosabat va qadriyaviy ongga gnoseologik, sotsiologik, psixologik, semiotik va boshqa yondashuvlar nuqtai nazaridan qaralmoqda.

Qadriyaviy orientatsiyalar va tizimlar

Qadriyaviy orientatsiyalar Turli tarixiy davrlarda, turli mamlakatlarda va xalqlarda, ijtimoiy guruhlarda va ayrim individlarda turli-tuman qadriyaviy orientatsiyalar (mezonlar) mavjud bo'lgan. Ular guruhliy darajada ham individual darajada ham mavjuddir. Qadriyaviy orientatsiyalarning xilma-xilligi turli omillar tomonidan taqozo etilgan. Bular qatoriga atrofni o'rab turuvchi tabiiy muhit ham, yashash uchun mablag'lar topish vositalari ham, siyosiy voqyealar, oiladagi tarbiya, shaxsiy hayotiy tajriba va boshqalar kiradi. Muayyan bosqichda, rivojlangan shaklda qadriyaviy mezonlar tizimli xususiyat kasb etadi.

Turli-tuman qadriyaviy orientatsiyalarning qadriyatlar tizimi sifatida tashkil topish ular orasida boshqa dunyoqarash mezonlarini bo'ysundiruvchi, belgilovchi va shakllantiruvchi, ulardan ustun bo'lgan qadriyatlar paydo bo'lgan vaqtda yuzaga keladi. Boshqacha qilib aytganda, qadriyatlar tizimining shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiluvchi substansional negiz paydo bo'ladi. Bu negiz paradigma (ustunlik qiluvchi qadriyatlar) xususiyatiga ega. Jamiyat darajasida olganda (ijtimoiy guruhlar darajasida) ushbu ustun qadriyatlar oxir-oqibatda muayyan tarixiy davrning ijtimoiy jamiyatiga xos tamoyillar bilan belgilanadi.

Individual darajada olganda qadriyaviy orientatsiyalar tizimining shakllanishi shaxsning yetukligini, uning butunligini anglatuvchi ko'rsatkichdir. Shaxsning qadriyaviy orientatsiyalari eklektik va qarama-qarshi xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Bunday hollarda biz yagona, bir butun tizim sifatida shakllanmagan, rivojlanmagan qadriyaviy mezonlarga duch kelamiz. Qadriyaviy orientatsiyalarda yetuklikning, yaxlitlikning va tizimlilikning yo'qligi ularning tashqi, ko'p hollarda tasodifiy omillarga bog'liq bo'lib qolishga, xulq-atvordagi hatti-harakatlar izchilligining mavjud bo'lmasligiga, o'z fikriga ega bo'lmaslikka, qashshoq, o'z qiyofasiga ega bo'lmagan ehtiyojlar tuzilmasiga olib keladi.

Shakllangan qadriyat orientatsiyalari asosida esa shaxsning dunyoqarashi, tarbiya va va hayotiy tajriba tufayli ishlab chiqilgan xulq-atvor kodeksi tamoyillariga, hayotiy maqsadlar, chuqur va barqaror ehtiyojlar yotadi. Inson xulq-atvorining motivatsiyasi, yo'nalish va strategiyasini belgilovchi ehtiyojlar, vaziyatlar va omillar pog'onasida qadriyaviy orientatsiyalar tizimi, odatda, eng yuqori pog'onada turadi.

Shaxsning qadriyaviy mezonlarining faoliyatida ongli va ongosti darajalarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Qadriyaviy tizimlar tahliliga asosiy yondashuvlar

Falsafiy adabiyotda jamiyatning tarixiy rivojlanishidagi qadriyaviy tizimlarni tasniflashga turlicha yondashuvlar mavjud. Bu yondashuvlarning har biri boshqalarini

to'ldiradi, chunki qadriyaviy tizimlarni ko'rib chiqishning bir darajasini ko'rsatadi. Stadial va madaniy-sivilizatsion yondashuvlar eng ko'proq umumlashtirilgan yondashuvlardir, zero ularda ijtimoiy tizimlar yaxlit ko'rib chiqiladi.

Stadial yondashuvning yorqin namunasi formatsion yondashuvdir (K.Marks). Ushbu yondashuvga ko'ra jamiyatning rivojlanishi - bu sifat jihatdan muayyan ishlab chiqarish usuliga asoslangan, ketma-ket almashinuvchi bosqichlar (ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalari) zanjiri. Har bir ishlab chiqarish usuli jamiyatning muayyan siyosiy-ijtimoiy tuzilmasini yuzaga keltiradi. Ana shunga muvofiq ravishda qadriyaviy tizimlar ham qaror topadi. Masalan, ishlab chiqarish vositalariga jamoat tomonidan egalik qilishga va urug'chilikka asoslangan ibtidoiy jamoa tuzumida qadriyaviy tizimlar jamoaviylikning, urug'chilikning shaxsiylik va individuallikka nisbatan, an'anaviylikning yangiliklarga nisbatan ustuvorligi tamoyillariga yo'naltirilgan. Xususiy mulkning paydo bo'lishi va qaror topishi bilan individuallikning rivojlanishi uchun iqtisodiy zamin yuzaga keladi. Ayni paytda mulk muayyan guruhga mansub kishilar (hukmron sinflar) qo'lida to'plangan jamiyatlarda mazkur sinflarning qadriyaviy mezonlari hukmron bo'lib qoladi va odatda qonunchilik tomonidan rasmiylashtirib qo'yiladi.

Formatsiyali yondashuv bilan bir qatorda stadial yondashuv doirasida bir-biri bilan raqobat qiluvchi bir qator nazariyalarni ajratib ko'rsatish mumkin. (D.Bell, O.Toftler. G.Diligenskiy va boshqalar).

Hozirgi zamonaviy qarashlardan biriga muvofiq (G.Diligenskiy) jamiyat rivojida quyidagi sivilizatsiyaviy bosqichlarni ajratib ko'rsatish mumkin: kosmogen (an'anaviy jamiyatlar), texnogen (industrial jamiyatlar), antropogen (kelajak jamiyati).

Kosmogen sivilizatsiya urug'chilikning individuallik, an'analarning yangiliklarga nisbatan ustuvorligiga yo'naltirilgan. Shunga muvofiq asosiy xususiyati an'anaga yo'naltirilganlikdan iborat bo'lgan qadriyat tizimlari shakllanadi. Texnogen sivilizatsiya ilmiy-texnik taraqqiyotga, texnologik va ijtimoiy yangiliklarga yo'naltirilgan qadriyat tizimlarini shakllantiradi. Biroq industrializm sharoitlarida avtonom shaxsning rivojlanishi odamlar o'rtasida asrlar davomida yuzaga kelgan ijtimoiy aloqalarning yo'qolishga, insoniy muloqotning yetishmasligiga, «yolg'izlik»ka, individualizmga, xudbinlikka olib keladi. Antropogen sivilizatsiya - jamoaviylik va individuallikni uyg'unlashtirish, xilma-xillikdagi mushtaraklikka erishishga urinishdir. Qadriyaviy mezonlar tizimining o'zagi - gumanizm.

Turli xalqlarga xos qadriyat mezonlarini ularning madaniy-sivilizatsiyaviy asoslari (etnik, mintaqaviy, diniy va hokazo) nuqtai nazaridan ko'rib chiqishga asoslangan yondashuv muhim ahamiyatga ega. (O.Shpengler, A.Toynbi, P.Sorokin). Ushbu yondashuv doirasida ko'p hollarda o'z xususiyatlariga ega bo'lgan g'arb va sharq qadriyatlari ajratib ko'rsatiladi. Ushbu xususiyatlarni hisobga olish turli islohotlar

strategiyasini ishlab chiqishda tamoyiliy ahamiyatga egadir. Masalan, Markaziy Osiyoda tarixan vujudga kelgan qadriyatlar betakror o'ziga xoslikka ega va isloh qilishning hozirgi strategiyalari global - sivilizatsiyaviy jarayonlarni mavhum nazariy tushunishdan kelib chiqmasligi kerak. Markaziy Osiyo xalqlarining qadriyat tizimlarining milliy-madaniy o'ziga xosligini hisobga olish ushbu strategiyalarning muhim tarkibiy qismidir.

Insoniyatning kelajagi va qadriyat

XX asrda turli madaniy dasturlarning (maqsadlar, qadriyaviy mezonlar, manfaatlar, ehtiyojlar va boshqalarning) yonma-yon mavjud bo'lishi haqidagi masala global-planetar xususiyat kasb etganligi munosabati bilan turli qadriyaviy tizimlar integratsiyasining ahamiyati keskin ortib boradi. Bunday integratsiya turli darajadagi sub'ektlar (individlari, ijtimoiy guruhlar, jamoatchilik tashkilotlari, davlatlar, davlatlararo tuzilmalar) tomonidan umumiy manfaatlarining anglab olinishini taqozo etadi. Umumiy manfaatlar o'zaro bir-birini tushunish, «o'zga»ga nisbatan bag'rikenglik va hurmatni chuqurlashtirish uchun zamin bo'lib xizmat qiluvchi bazadir.

Turli madaniyatlarning va qadriyaviy tizimlarning o'zaro ta'siri bir-biriga kirib borishi va ularning yangilanishga bo'lgan tamoyili butun tarixiy taraqqiyot davomida mavjud bo'lganiga qaramay, butun tarix davomida unga qarama-qarshi bo'lgan tamoyil-an'anaviy ukkladni, madaniyatlarning o'ziga xosligini saqlashga bo'lgan intilish ham yashab keldi. Madaniy o'ziga xosligini va madaniy-qadriyaviy tizimlarning xilma-xilligini saqlash muammosi g'arbga xos «ommaviy» madaniyatning tarqalishi sharoitlarida ayniqsa dolzarblik kasb etdi. «Ommaviy» madaniyatning kuchli ekspansiyasiga qaramasdan, o'zining o'ziga xosligini saqlash, milliy madaniyatlarni birxillashtirishni (unifikatsiyani) va standartlashtirishni qabul qilmaslikka intilish ham butun o'tgan asr davomida ko'zga tashlanadi.

XX asrning asosiy tamoyillari yaxlitlikka (birlikka, integratsiyaga) tomon harakat qilish va madaniyatlarning rang-barangligini saqlash, xuddi ilgariidek, XXI asrda ham rivojlanadi.

Vazifa ana shu ikki qarama-qarshilikni uyg'unlashtirishga - xilma-xillikdagi mushatarklikka erishishdan iborat. Mazmun jihatdan XXI asrda ham XX asrda rivoj topgan qadriyatlar bilan bir qatorda insoniyat ongida va ijmtioiy amaliyotdagi yangi paradigmalar bilan bog'liq yangi qadriyaviy mezonlar paydo bo'lishi kerak.

Insoniyatning turli tarkibiy qismlarining qadriyaviy mezonlari (G'arb-Sharq, Shimol-Janub) bugungi kunda turli xil vektorga va turlicha darajada xususiyatga ega. Tranzit va rivojlanayotgan jamiyatlar uchun ularning kelajagini belgilovchi qadriyaviy mezonlar haqidagi masala - eng muhim va dolzarb masala. Ularni XX asrning texnogen jamiyati (industrial jamiyat) qadriyatlariga yo'naltirilish mumkin. Ammo bu holda eng rivojlangan industrial mamlakatlardan butunlay orqada qolib ketish

xavfli tug'iladiki, buning o'ziga xos iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy-psixologik oqibatlari mavjud. Bundan tashqari texnogen (industrial) sivilizatsiya o'z imkoniyatlarini tugatib bo'ldi hisob va eng rivojlangan industrial mamlakatlarning anada progressiv tarixiy bosqich sifatida postindustrial, axborotli jamiyatga o'tishi shundan dalolat beradi. Jamiyatning mazkur tipiga orientatsiya etish «industrial» bosqichning muammosini hal qilishga imkon beruvchi butunlay yangi strategiyalarni qidirib topishni taqozo etadi.

Markaziy Osiyo xalqlarining qadriyatlari. Sharqning an'anaviy qadriyatlari Asrlar davomida (qariyb XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshigacha) Markaziy Osiyo xalqlarining qadriyat tizimlari an'anaviy jamiyat me'yorlari doirasida rivojlandi. An'anaviy jamiyatning eng asosiy tasnifi qadimdan qaror topgan ijtimoiy-madaniy tuzilmalar va stereotiplarning saqlanishi va qayta tiklanishiga yo'naltirilganligidir. An'anaviy madaniyatlarning aksiologik tizimlarida tarixan vujudga kelgan va qaror topgan hayot va faoliyat usullarining barqarorligi eng oliy qadriyatlardan biri sifatida qabul qilinadi. Bunda faoliyatning har qanday novatorli, islohchilik va inqilobiy shakllari asrlar davomida muqaddaslashtirilgan, oldingi ajdodlarning qadriyaviy tajribalarini o'zida jam qilgan me'yorlar va andozalarga qasd qilish sifatida qabul etiladi.

An'anaviy jamiyatning ma'naviy sohasi, odatda, diniy-mifologik poydevorga suyanadi, mafkuraviy tizimlar eng avvalo tarkib topgan ijtimoiy madaniy ukldning saqlanishiga yo'naltiriladi.

An'anaviy jamiyatning mentalligi-introvertiv, ratsional-mantiqiy tuzilishdan ko'ra ko'proq obrazlarga tayanuvchi intuitiv tafakkurdir. Aynan shu sababli an'anaviy sharq jamiyatining falsafiy tizimlari mifologiya, din, she'riyat, folklor bilan chambarchas bog'liq.

XX asrda Markaziy Osiyo xalqlari qadriyatlarining transformatsiyasi

XX asrning murakkab tarixiy voqyealari barcha sobiq sovet va sobiq sotsialistik mamlakatlarining qadriyat tizimlariga turlicha ta'sir ko'rsatdi, biroq ular Markaziy Osiyo xalqlarining o'ziga xos madaniy hayotida alohida muhim rol o'ynadi. Mazkur xalqlarning butun qadriyaviy tizimi (diniy qadriyatlar, milliy ehtiyojlari ma'naviy madaniyatning o'ziga xos hodisalari, ona tillari xalqlarning mentaliteti va boshqalar) jiddiy transformatsiyaga uchradi. Bugungi kunda yuz berayotgan milliy tiklanish jarayonlari sharoitida Markaziy Osiyo xalqlarining qadriyaviy tizimining tushuncha va mohiyatini ularning XX asr va XXI asr boshlaridagi transformatsiyasini falsafiy anglab yetish zarurati tuzildi. Mazkur transformatsiyalar «umuminsoniy-milliy» kontekstda ko'rib chiqilishi mumkin.

Bir tomondan shuni esda tutish zarurki, har qanday jamiyatning butun qadriyaviy tizimi - fan, falsafa, san'at, adabiyot - faqat milliy an'analar bilan cheklanmaydi, chunki inson faqat biologik mavjudot sifatida emas, ijtimoiy mavjudot sifatida ham

yagonadir. Bu ayniqsa, axborotlashtirish, kompyuterlashtirish, tezkor aloqaning zamonaviy tizimlari rivoj topgan hozirgi dinamik davrga dahldordir. Barcha mamlakatlar va qit'alarining hayotiy manfaatlar, asosiy muammolari eng muhim jihatlar bo'yicha mos keladi. Umuminsoniy muammolar umuminsoniy qadriyatlar tizimini shakllantirish zaruratini taqozo qiladi.

Boshqa tomondan, milliy (yagona sifatida), mintaqaviy (alohida sifatida), umuminsoniy (umumiy, yalpi) qadriyatlar dialektikasini hisobga olgan holda yoshlarni milliy an'analar, urf-odatlar, rasm-rusumlarga, milliy til va san'atga hurmat ruhida tarbiyalash zarur. Agar inson o'z xalqining milliy madaniyatini, tarixini, ma'naviy qadriyatlarini yaxshi bilsa va qabul qilsa, u holda u dunyodagi boshqa xalqlarning madaniyati va falsafasini ham yaxshi qabul qiladi, ular haqida o'z mustaqil fikriga ega bo'ladi deb ishonish mumkin.

Xalqlarning ko'plab an'analari, urf-odatlari, udumlari va qadriyat tizimining boshqa unsurlari butun XX asr davomida saqlanib kelgan bo'lishiga qaramay, bu tizimning ko'plab komponentlari transformatsiyaga uchradi. Bir qator an'analar butunlay yo'qolib ketgan bo'lsa, boshqalari o'zlarining ichki qadriyaviy mazmunini o'zgartirdi. Oilaviy, maishiy, bayram urf-odatlari sirasiga ko'plab yangi unsurlar kirib keldi, badiiy madaniyatning tubdan yangi turlari (portet xaykaltaroshligi, portret rasmchiligi, opera, balet, operetta va boshqalar) paydo bo'ldi.

Markaziy Osiyo xalqlari tillarida, shu jumladan o'zbek tilida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Alifbo va imlo bir necha marta isloh qilindi: arab alifbosining transformatsiyasi va uni o'zbek tili xususiyatlariga moslashtirilishi (XX asrning 20-yillari boshida), lotin yozuvining birinchi davri (1929-1940), kirillitsa davri (1940 yildan XX asrdan 90-yillarigacha), lotin yozuviga ikkinchi marta o'tish (XX asrning 90-yillari). Leksika sezilarli darajada o'zgardi: eski turmush tarzi bilan bog'liq butun bir leksik qatlam yo'q bo'lib ketdi va ko'plab yangi so'zlar paydo bo'ldi.

O'zbek xalqining qadriyatlari

O'zbek jamiyatida qadimdan o'z qadriyatlar tizimi, dunyoqarash mezonlari va odamlarning xulq-atvor me'yorlari shakllangan. Bu me'yoriy doira - an'anaviy maishiy madaniyatning o'ziga xos o'zagi. Uning asosida odamlarning bir nechta avlodlari tomonidan ishlab chiqilgan, o'zbeklar uchun an'anaviy bo'lgan dunyoqarash tushunchalari yotadi. An'anaviy xulq-atvorning qoliplari ongning etnik va diniy shakllari bilan chambarchas bog'liqdir. Axloqiy-ma'naviy an'analar va tushunchalarning katta qismi islom aqidalari bilan mustahkamlangan yoki aholi tomonidan shunday (islom an'analari sifatida) qabul qilinadi.

O'zbek jamiyatida jamoa institutlari ulkan ahamiyat kasb etadi. Sharq kishisi ularsiz o'zini tasavvur eta olmaydi va ular uning qadriyaviy mezonlariga o'z ta'sirini o'tkazadi. Asrlar davomida har bir kishining hayoti qat'iy reglamentga bo'ysungan

holda kechgan va bosqichma-bosqich belgilanib qo'yilgan. Mazkur hayot bosqichlarining har biri jamoaning tajribasi, moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlashi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Oilaviy-qarindoshlik va qo'ni-qo'shnichilik jamoalari singari integratsion institutlar yuksak qadriyat mezonlari deb hisoblanishining sababi mana shundadir. Bir hayotiy bosqichdan boshqasiga o'tishi faqat ayrim oila doirasidagi voqyea bo'lib qolmasdan, bunday marosimlarga butun oilaviy-qarindosh jamoalar va qo'ni-qo'shnilar jamoasi jalb etilar edi. Sharq sotsiumi alohida bir shaxsning manfaati emas, balki ijtimoiy manfaatlar, oila va jamoa manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yishga asoslangan. An'anaviy jamoalarda esa shaxs manfaatlari guruh manfaatlari sanaladi. Sharqda shaxs o'zini jamiyatdan alohida tarzda tasavvur eto olmaydi. Shu bois o'zbek jamiyatida jamoa an'analari, rasm-rusum va urf-odatlar qadrlanib avlodlar avlodga o'tib kelmoqda. Bular insonning nafaqat ma'naviy-madaniy talablarini qondirishga, balki sharq jamiyatida insonning sotsial statusini belgilashda ham juda katta ahamiyat kasb etadi.

Kollektivning ma'naviy hayot tarzi O'zbekistonda keng tarqalgan, o'zbeklarning ma'naviy dunyosini tavsiflovchi sotsio-normativ madaniyatning qatlamini tashkil etuvchi mahalla nomli qo'shni-hududiy jamoa tashkilotlarida juda yaxshi saqlanib qolgan.

Mehmondo'stlik - o'zbek hayotining o'ziga xos xususiyatlaridan biri, mehmon har bir oilada hurmat va izzat qilinadi. Mehmon kutishning an'anaviy udumlariga rioya qilinadi. Bu udumlar taklif qilingan mehmonlarni kutishda ham, taklifsiz kelgan mehmonlarni qabul qilishda ham saqlanadi. Barcha hollarda ham ushbu udum mehmonga hurmat, uning mazkur xonadonda o'zini bimalol his qilishga sharoit yaratishga tayyorlik ruhi bilan sug'orilgan.

O'zbek sotsiumida atrofdagi kishilarning fikri va ularning hurmatiga sazovor bo'lishdan iborat qadriyaviy mezon har doim yuksak bo'lib kelgan. O'z xulq-atvorining an'anaviy standartlarga muvofiqligi - o'zbek mentalitetining eng muhim tarkibiy qismi.

O'zbeklarning ijtimoiy me'yoriy madaniyatida inson xulq-atvorining amalda hayotdagi barcha standart holatlar uchun an'ana tomonidan belgilab qo'yilgan qoidalarini ko'rish mumkin. Ular bolalikdan boshlab shakllantiriladi. Ayrim neordinar, istisno holatlarda ham insonning an'anaviy xulq-atvor me'yorlarining tashuvchilari sifatida namoyon bo'luvchi oqsoqollar va hurmatli kishilar bilan maslahat qilmay, mustaqil qaror qabul qilishi kamdan-kam uchraydi.

O'zbeklarning qadriyaviy mezonlar tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri katta yoshli, keksa kishilarga hurmat va izzat bilan qarashdir. Ko'p hollarda bobolar va buvilar oilaning nominal boshliqlari hisoblanadi (hatto ular keksaliklari sababli boshchilik qila olmagan hollarda ham). Oilaning barcha qolgan a'zolari ularning qarorlari va maslahatlariga quloq soladilar. Bayramlarda, hayitlarda keksa

qarindoshlarni ziyorat qilish, ularga sovg'alar va noz-ne'matlar olib borish an'anasi saqlanib qolmoqda. Keksalar haqida g'amxo'rlik qilish birinchi o'rinda turadi va ko'p hollarda namoyon bo'ladi. Bolalarning o'z ota-onalari hamda keksa, yolg'iz qolgan qarindoshlarini boqishlari va ularga vasiylik qilishlaridan iborat an'anaga qat'iy rioya qilinadi.

O'zbek tilida «savob ish» degan tushuncha bor. Bevalarga, yetimlarga yordam berish ana shunday ishlardan hisoblanadi. Urishib qolganlarni yarashtirish ham ezgu ish hisoblanadi. Ana shu savob olish an'anasi doirasida uyda non yopilgan kunlari qo'shnilarga chiqarish yoki tovoqda taom kirgizish odati mavjud.

Iltimos bilan murojaat qilgan kishiga rad javobi berish rasm emas, unga qo'ldan kelganicha yordam berish zarur. Uning iltimosini qondirishning iloji bo'lmagan hollarda ham iltimos birdaniga rad qilinmaydi, balki uning ko'nglini ko'taruvchi so'zlar aytiladi.

O'zbeklarning qadriyaviy tizimlarining shakllanishida ajdodlarning ma'naviy merosi katta ahamiyat kasb etadi. Xalq orasida tarqalgan hikmatli so'zlar, mashhur arboblarning ishlari va faoliyati haqidagi rivoyatlar, avliyolar hayotidan olingan diniy hikoyalarning axloqiy-ma'naviy tarbiya uchun ahamiyati katta. Shu sababli ular omma orasida keng tarqalgan.

O'zbek jamiyatida inson xulq-atvorining an'anaviy etikasi butun bir hayotiy tizimni tashkil etgan. Unda shaxsning ma'naviy xulq-atvoriga hamma vaqt alohida ahamiyat berilgan. Yuz bergan jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy transformatsiyalarga qaramay, unda davr davomida jamiyatdagi o'zaro munosabatlarni tartibga solib kelgan va me'yor vazifasini bajargan an'anaviy axloqiy negiz saqlanib qolgan.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – T., «O'zbekiston», 2003 yil, 15-bet.
2. Islom Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. – T., «O'zbekiston», 1992 yil.
3. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.- T., «O'zbekiston», 1997 yil, 188-210, 227-252-bet.
4. J.Tulenov. Jamiyat falsafasi. – T., 2001 yil, 4-9-betlar.
5. Falsafa. O'quv qullanma – T., «Sharq», 1999 yil, 255-258 betlar.

11 – MAVZU: FUQAROLIK JAMIYATI (2 s.)

Reja:

1. Ideal jamiyat. Fuqarolik jamiyati tushunchasi. Fuqarolik jamiyati to'g'risidagi falsafiy qarashlar.

2. Fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari - fuqarolik jamiyati shakllanishining bosh omili. Fuqarolik jamiyati institutlari.
3. Maxalla - O'zbekistonda fuqarolarni o'z-o'zini boshqarish organi sifatida.
4. Fuqarolik jamiyatini barpo etish va rivojlantirishda siyosiy va huquqiy madaniyatning o'rni.
5. O'zbekistonda barpo etilayotgan fuqarolik jamiyati.
6. «Kuchli davlatdan – kuchli jamiyat sari» tamoyili va uning mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini barpo etishdagi o'rni.

Fuqarolik jamiyati tushunchasi mohiyati va uni shakllantirish muammolari ijtimoiy-siyosiy fanlar tizimida, shuningdek, milliy mustaqil davlatlarning yaqin istiqboldagi rivojlanishining siyosiy, nazariy, falsafiy konsepsiyalarini yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Fuqarolik jamiyati yangi davrning muhim nishonasi, jahon taraqqiyotining umumiy tendensiyasi, rivojlanish konsepsiyasi, insoniyat olamini yangicha izohlash, uning fikrlash va hayot tarzi, taraqqiyot ideali, maqsad va orzusi sifatida tarix taqozosi bilan yana kun tartibiga qo'yildi.

«Fuqarolik jamiyati» tushunchasi, uning mohiyati, tarkibiy elementlari, funksiyalari nimalardan iborat va u qanday shakllanyapti?

Ma'lumki, hozirgi paytda mamlakatimizda fuqarolik jamiyati asoslari yaratilyapti, ijtimoiy taraqqiyot ochiq va demokratik jamiyat barpo etish yo'lidan bormoqda. Bu jamiyat o'zining nazariy, falsafiy, analitik va normativ xususiyatlari bilan xarakterlanadi.

Fuqarolik jamiyati ijtimoiy kommunikatsiya, sotsial aloqalar va qadriyatlar majmui bo'lib, unda bosh sub'ekt fuqarolar, ularning huquqlari va fuqarolik tashkilotlari (siyosiy, noiyosiy, nodavlat), turli birlashmalar, uyushmalar, ijtimoiy harakatlar, fuqarolik institutlari hisoblanadi.

Fuqarolik jamiyati erkin uyushmalarning ko'pqirrali aloqasi bo'lib davlat qonunlarini hurmat qilish va bajarishiga, turli tarkibiy elementlarning mustaqilligi va tengligiga asoslangani uchun sotsial ziddiyat va konfliktlarni qonun doirasida o'zaro kelishuv, sabr-toqat va munozaralar orqali tinch yo'l bilan hal etishga asoslanuvchi jamiyatdir.

Fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat tushunchalari zamonaviy ilm-fanda, ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy fanlarda yonma-yon ishlatilayotgan kategoriyalar bo'lsa-da, tadqiqotchilar ularning genezisini har xil talqin qiladilar.

G'arbiy Evropa tadqiqotchilarining falsafiy, siyosiy va huquqiy qarashlarini tahlil qilgan K.Ganjisv, fuqarolik jamiyati G'arb sivilizatsiyasiga xosligi, uning muayyan bir tarixiy rivojlanish bosqichida yuzaga kslgan hodisa ekanligi, fuqarolik jamiyatining ildizlari esa qatdingi Gretsiya, Afinaga borib taqaladi, deydi. SHu

nuqtai nazardan kelib chiqib, u "fuqarolik jamiyati" tushunchasining Arastu asarlaridagi talqinini keltiradi. "Hozirgi zamon talqinidagi fuqarolik jamiyati haqida, - deb yozadi K.S. Ganjiev, - fuqaroning o'zini jamiyagning individual a'zosi sifatida anglaganidan, uning komil huquq va erkinliklarga ega bo'lgani holda, jamiyat oldida ma'naviy jihatdan hamda o'z xatti-harakatlari uchun mas'ul ekanligini anglaganidan boshlab gapirish mumkin". Xo'sh, qadimgi Gretsiyada fuqaroning shunday huquq va erkinliklari ta'minlanganmidi? Albatta, yo'q. Lekin bu qadimgi yunonliklarning ijtimoiy-sissiy tajribasi va falsafiy merosiga murojaat qilishga xalaqit bermaydi.

Fuqarolik jamiyatini hamyurtlarimizdan M. SHarifxo'jasv, N. SHodisv, S. Hasanov, T. Do'stjonov va M. Qirkizboev ham Arastudan boshlab o'rganadilar. Masalan, M. SHarifxo'jaev "Arastu davlat - bu fuqarolarning, fuqarolik jamiyatining umumiyushmasidan bo'lak narsa emas, deb ta'kidlangan edi" deb yozadi.⁵⁷ T. Do'stjonov va S. Hasanovlar esa "Qadimgi dunyo mutafakkirlari Suqrot, Demokrit, Aflotun, Polibiy, Sitseron huquqiy davlat hususiyatlari va nazariy asoslarini birinchi bo'lib ochib berishga urinishgan. Binobarin, huquqiy tan olinadigan va ayni paytda cheklangan davlat hokimiyati, qadimgi mutafakkirlar fikricha, adolatli huquqiy davlat hisoblanadi... Xullas, qadimgi YUnon va Rim mutafakkirlari- rining g'oyalari ulardan keyingi taraqqiyparvar siyosiy-huquqiy ta'limotlarning yuzaga kelishi va rivoj topishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi"⁵⁸ deb yozadilar.

Lekin bu tadqiqotchilar fuqarolik jamiyati haqida boshqacharoq fikr bildiradilar. Ular "Avesgo"da fuqarolik jamiyatining o'z davriga xos, o'ta oldiy shakldagi asoslari, belgilari va xususiyatlarini ko'rishimiz mumkin"ligini ta'kidlaydilar. "Nmanapati" (uy-qo'rg'on jamoasi), "vispati" (qishloq jamoasi), "xamjamana" (tuman - bir necha qishloqning jamoasi), "dahyupati" (viloyat - bir necha tumanning jamoasi), "dahiyu satar" (viloyatlarning jamoasi), "kavi" (mamlakat - qabilalar itgifoqi) kabi boshqaruv tartibi tilga olinganini keltiradilar. Bunday boshqaruv shakllari barcha davrlarga va barcha davlatlarga xos hodisadir, chunki subor- dinatsiya aloqalarisiz biror siyosiy tuzum, hokimiyat bo'lishi mumkin emas.

Ammo biz, umumap jamiyatshunoslik fanida, negadir duch kelgan tuzum va davlatni fuqarolik jamiyati hamda huquqiy davlatiig negizi, ibtidosi, deb ataymiz. Demak, har bir ijtimoiy hodisaning genezisini aniqlashda uning eng muhim belgisini topishdan kelib chiqqan maqul. Agar S. Hasanov va T.Do'stjonov "Avesto"dan hech bo'lmaganda "fuqarolar uyushmasi" yoki "fuqarolik jamiyati" atamasini misol qilib keltirganlarida ularning yuqoridagi fikrlari e'tiroz uyg'otmasdi.

---

57 М. Шарифхўжаев. Ўзбекистонда очиқ фуқаролик жамиятининг шаклланиши. Т., "Шарқ". 2003, 9-бет.

58 Т.Дўстжонов, С. Ҳасанов. Ўзбекистон демократик тараққиёт йўлида. Т., 2004. 8-бет.

Z.Islomovning fikrlari bu olimlarning yondashuvidan keskin farq qiladi. "Hozirgi zamon fuqarolik jamiyatining paydo bo'lishi, - deb yozadi u "Fuqarolik jamiyati: kecha, bugun, ertaga" asarida, - uzoq tarixga ega. Bu tarix G'arbiy Evropada o'rta asr - romanlar davrida Rim imperiyasi tor-mor etilishi bilan boshlangandi. Antik (grek-rim) polis (shahar, davlat) demokratiyasi qoldiqlarining tiklanishi mazkur boshlang'ich taraqqiyotning asosi bo'lgan". Demak, Z.Islomov fikriga ko'ra, fuqarolik jamiyatining paydo bo'lish o'rta asrlardan boshlanadi.⁵⁹

H. Odilqoriev va SH. G'oyibnazarovlar rossiyalik tadqiqotchilarning fikriga tayanadilar. Ular ham "fuqarolik jamiyati" tushunchasi ilk bor qadimgi Gretsiya va Rimda vujudga kelgan dsb hisoblaydilar.⁶⁰ Bu o'rinda mualliflarning fuqarolik jamiyatini emas, balki "fuqarolik jamiyati" tushunchasini nazarda tutayotganlarini ilg'ash qiyin emas. Ba'zi siyosatshunoslikka oid adabiyotlarda, fuqarolik jamiyati shahar (polis) sifatida qadimgi Gretsiyada mavjud edi, degan fikr ilgari suriladi.⁶¹ Ularning nazarida antik davrda fuqarolik jamiyati nafaqat tushuncha, balki ijtimoiy borliq sifatida ham mavjud bo'lgan.

Fuqarolik jamiyati paydo bo'lishini o'rta asrlar G'arbiy Evropasi bilan bog'lagan Z.Islomov oldinroq e'lon qilgan "Davlat va huquq: umumnazariy masalalar (davlat nazariyasi)" asarida quyidagilarni yozadi: "Fuqarolik jamiyati, uning o'ziga xos xususiyatlari, tamoyillari haqidagi qoidalar SHarq mutafakkirlari, sissat va davlat arboblari ta'limotlarida ham rivojlantirildi va boyitildi. Men bu o'rinda Abu Nasr Forobiy, Muso Muhammad al-Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad YAssaviy, Bahouddin Naqshband, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo kabi ulug' ajdodlarimizning, fuqarolik jamiyati haqidagi umumbashariy ta'limotlar rivojiga unutilmas hissa qo'shgan olimu fuzalolarimizning nodir asarlari, yaratgan ta'limotlarini nazarda tutayapman".

Fuqarolik jamiyati bilan davlat munosabatlari borasidagi ilmiy-nazariy izlanishlarda ham bir-birini rad etuvchi fikrlar uchraydi.

Ma'lumki, jamiyatdagi har qanday ijtimoiy o'zgarishlar davlatga, uning mavqisi, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotdagi o'rniga borib taqaladi. H. Odilqoriev "O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini shakllantirish: muammo va echimlar" kitobida bu borada quyidagi fikrni bayon qiladi: "An'anaviy ma'nodagi jamiyat o'z tarkibiga barcha ustqurma hodisalari bilai birga davlatni ham qamrab oladi. Fuqarolik jamiyati tarkibiga, uning institutsiyaviy elementlari qatoriga davlat kirmaydi. Siyosiy davlat

---

59 З.М.Исломов. Фуқаролик жамияти: кеча, бүгүн, эртага. Т., 2002. 12-бет.

60 Х. Одилқориев, Ш. Ғойибназаров. Сиёсий маданият назарий-сиёсий тад- қиқот. Т., 2004. 279-бет.

61 Политология. Краткий энциклопедический словарь-справочник. - М., 1997. 116-бет.

bilan fuqarolik jamiyati o'zaro qarama-qarshi, lekin birga faoliyat yurituvchi, amal qiluvchi dialektik juftlikdir". Ko'rinib turibdiki, olim fuqarolik jamiyati va davlatii boshqa-boshqa institutlar, hatto bir-biriga qarama-qarshi turuvchi ob'ektlar sifatida tasavvur qiladi. SHuning uchun u "fuqarolik jamiyati insonlar jamoasini, uning manfaatlarini siyosiy hokimiyat oldida, davlat apparati qarshisida muhofaza etuvchi o'ziga xos fepomsn, tegishli mexanizm (majmua) sifatida maydonga chiqadi" deb yozadi. Xullas, X. Odilqoriev nazarida "fuqarolik jamiyati - davlatdan mustaqil va undan xoli munosabatlar hamda vositalar tizimi"dir.

Bunday yondashuv haqli ravishda savol uyg'otadi ? Fuqarolik jamiyatipi davlatdap ajratish, qarama-qarshi qo'yish xususini umumiydan ajratish emasmi? Axir, xususiy bilan umumiy o'zaro bog'liq, mohiyatan bir-birini taqozo etadigan, bir-biridan ayri holda mavjumigi mumkin bo'lmagan birliklar emasmi? Fuqarolik jamiyati qaror topib borgani sari davlat umumxalq hokimiyatiga, jamiyatga qarshi turuvchi, undan alohida yashovchi emas, balki unga xizmat qiluvchi, shu tariqa uning tarkibiy qismi sifatida yashovchi institutga aylanmaydimi? Fuqarolik jamiyatini "davlatdan musgaqil va xoli" holda tasavvur qilish qiyin, chunki ijtimoiy hayotni bugunligicha, keng ko'lamda faqat davlat yo'lga qo'yishi va boshqarishi mumkin. Bu - aksioma.

Bu o'rinda gap fuqarolik jamiyati bilan davlatni qarama-qarshi qo'yish, ularga alohida institutlar sifatida qarash ustida emas, balki davlatning fuqarolar hayotiga, ularning insoniy huquqlarini ro'yobga chiqarishga aralashuvini kamaytirish va cheklashni nazariy asoslash ustida borishi zarur. To'g'ri, boshqa bir o'rinda X.Odilqoriev fuqarolik jamiyati bilan davlatni murosaga keltirishga, ularga "dialektik juftlik" sifatida qarashga intiladi. "Fuqaroviy o'z-o'zini boshqaruv bilan davlat boshqaruvi o'zaro qarama-qarshi turmaydi, aksincha, ular o'zaro bir-birini to'ldiradi. To'g'ri, "fuqarolik jamiyati" tushunchasi bilan "davlat" tushunchasi o'rtasida jiddiy farq bor. Lekin bu ularni murosasiz ijtimoiy hodisalar sifatida ta'riflashga asos bermaydi.

Davlat bilap fuqarolik jamiyati o'zaro muvozanatlashgan holda faoliyat ko'rsatadi. Ular o'zaro chambarchas bog'liqdir, lekin ayii vaqtda bu institutlarning har biri o'ziga tegishli ijtimoiy funksiyalarni bajaradi". Bu fikr to'g'ri. X.Odilqorisv hozirgi ijtimoiy-sissiy qarashlarning umumiy yo'nalishini to'g'ri ifoda etadi, tasvirlaydi. Lekin olimning fuqarolik jamiyati nodavlat tuzilma, "davlatdan, uning idoralaridan xoli bo'lgan xususiy shaxslar, guruhlar va institutlar", "davlat va hokimiyat tuzilmalari doirasiga kirmaydigan ijtimoiy munosabatlar, aloqalar jamuljami" degan so'zlarida fuqarolik jamiyatini "davlatdan musgaqil va undan xoli" qilishga intilish mavjumigi sezilib turadi.

Davlat instigutining muqarrarlighi, uning etakchi ijtimoiy-siyosiy institut bo'lib qolishi ichki va tashqi omillarga bog'liqdir. Ichki omillarga fuqarolarda ijtimoiy-siyosiy ong va faollikning yuqori emasligi, ijtimoiy hayotning murakkab va keskin

differentiallashtirib borayotgani, demokratik qadriyatlarning har xil qatlam va toifadagi odamlar tomonidan turlicha qabul qilinishi, shaxsda egoizm, hatto vayronkor ta'sirlarga berilish xislatining mavjumigi, mulkiy tabaqalanishning saqlanib qolayotgani, tashqi omillarga esa davlatlararo munosabatlarda "etatistik egoizm" hukmronlik qilayotgani, milliy-madaniy qadriyatlarga mafkura va boyliklarning xuruj va hujumi saqlanib qolayotgani, chet davlatlardagi buzg'unchi kuchlarning davlat xavfsizligiga tajovuz qilishi to'la bartaraf etilmagani kabilar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat sifatida o'zi tanlagan milliy demokratik rivojlanish yo'lidan bormoqda. Unda fuqarolik jamiyati va demokratik huquqiy davlat barpo etish tajribasi shakllanmoqda.

"Fuqarolik jamiyati" atamasining paydo bo'lishi, siyosiy-falsafiy va huquqiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, qadimgi yunonistonlik faylasuflarga borib taqaladi.

Suqrot va Aflotun asarlarida fuqaro, davlat, qonun, jamiyat, davlat boshqaruvi, adolat kabi tushunchalar muhokama qilinsa-da, "fuqarolik jamiyati" uchramaydi. Masalan, Aflotun "etuk fuqaro" deganda ezgulikka intiluvchi va qonunlarga "bor vujudi bilan itoat etishni xohlovchi", tarbiya ko'rgan, "odillik bilan bo'ysunuvchi yoki hokimlik qiluvchi kishi"ni nazarda tutgan. Ammo bu fuqaro, hatto etuk bo'lib, qonunlarga bor vujudi bilan itoat etgan taqdirda ham o'z huquqlarini mavjud tuzum, davlat bilan bevosita bog'liqlikda idrok etadi. Davlat, jamiyat va fuqaro Aflotun uchun ham, Suqrot uchun ham uyg'unlikdir. Bu uyg'unlikda fuqaro manfaatlari, huquqlari emas, balki davlat va jamiyat manfaatlari, huquqlari ustun turadi. Suqrot o'lim jazosiga hukm etilganida o'zini himoya qilishga intilmaydi, u hech qanday qarshiliksiz, ikkilanmay, sud hukmini davlat tartib-qoidasi, talabi, qonuni sifatida qabul qiladi va o'z-o'zini zaharlaydi.

Polis (shahar-davlat) fuqarosi o'zini ijtimoiy tuzumning, mavjud davlatning "murvati" deb bilgan. Polisning umumdavlat ehtiyoj va manfaatlari fuqaronikidan ustun turgan.

Arastu "inson - ijtimoiy mavjudot" deganida aslida ana shu ma'noni ifoda etgan. SHuning uchun ham u tuzum, davlat farovonligini, baxt-saodatini alohida olingan shaxs, fuqaro farovonligi, baxt-saodatidan yuqori qo'yadi. "Hatgo, - deb yozadi Arastu, - farovonlik, baxt-saodat bir kishi uchun ham, davlat uchun ham aynan shu narsa bo'lsa, biroq muhimrog'i va to'larog'i davlatning farovonligi, baxt-saodatidir. Bir kishining farovonligi, baxt-saodati maftunkor, albatta, ammo xalq va davlatning xushbaxtligi go'zalroq va yuqoriroqdir. Demak, haqiqiy ta'limotning davlat haqidagi fan sifatida maqsadi davlatning xushbaxtligiga erishish va saqlashdir". "Har birimizga va elga nisbatan davlat birinchidir, - deb yozadi faylasuf. - CHunki, umumiy xususiydan avval kelishi zarur... Demak, o'z-o'zidan ayonki, davlat tabiatan mavjud, u har bir kishiga nisbatan tabiatan avval mavjuddir". Ko'rinib turibdiki, Arastu davlat oilalar, fuqarolar majmuasi, muloqoti deb hisoblasa-da, fuqarolarning

hamjamiyatlari davlatga itoat etadi, deb biladi, chunki, davlat butun hayotga taalluqli maqsadlarga xizmat qiladi". Hatto faylasuf demokratiyani davlat boshqaruvining eng yomon, buzilgan ko'rinishi deb ataydi.

Arastuga fuqarolik jamiyati ta'limotining asoschisi sifatida qarashga uning o'rta qatlamning (sinf, tabaqa) davlat qurilishidagi o'rni haqidagi fikrlari asos beradi.

Birinchidan, Arastu boylar va aslzodalar hamda qashshoq va yo'qsillar haqida munofiy qatlamlar sifatida so'z yuritib, davlat uchun o'rta qatlamning mavjudligi muhimdir, degan fikrga keladi: "Eng muhim davlat muloqoti o'rta qatlam orqali amalga oshirilganidir, o'rta qatlam ko'pchilikni tashkil etgan davlat eng ma'quldir, chunki o'rta qatlam ularning (boylar va aslzodalar hamda qashshoqlar va yo'qsillar) har ikkisidan ham, alohida olingan har biridan ham kuchlidir". O'rta qatlamga asoslangan davlat eng yaxshi tuzumdur, bunday tayanch ichki nizolarga olib kelmaydi, zero o'rta qatlam bor davlatda nizolarga olib keluvchi guruhlar bo'lmaydi. "O'rta qatlam bo'lmaganida yo'qsillar o'zining ko'p sonliligi bilai ustunlik qiladi, bu holda davlat og'ir ahvolga tushib tez halokatga uchraydi"i deydi Arastu. Xuddi shuningdek, boylar va aslzodalarning mol-dunyoga o'chligi, ochko'zligi ham davlatni tez tanazzulga etaklaydi.

Ikkinchidan, Arastu hukmdor, qonun chiqaruvchi o'z atrofiga o'rta qatlamni jalb qilishi, qonun chiqarishda o'rta qatlamni nazarda tutishi darkor deb biladi. Aslzodalar uchun qonun chiqariladigan bo'lsa ham, demokratlar uchun qonun qabul qilinadigan bo'lsa ham bu jarayonga o'rta qatlamni jalb etish lozim. O'rta qatlami bor tuzum, davlat, jamiyat barqaror bo'ladi, nizolar paydo bo'lishiga, bir qatlamning ikkinchi qatlam ustidan zo'ravonlik qilishiga imkon qolmaydi. Qonunlarda o'rta qatlam manfaatlarining ifoda etilishi angogonistik ziddiyatlarga o'rin qoldirmaydi. Bu, bir tomondan, jamiyatni o'rta qatlamning kengayishiga imkon yaratishga undasa, ikkinchi gomondan, ko'pchilikning, ular orqali esa qolgan ozchilikning ham qonunlarga itoat etib yashashini ta'minlaydi.

Uchinchidan, Arastu har kishiga farovon va baxtiyor yashash imkonini beradigan davlatga eng yaxshi davlatchilik tizimi deb qaraydi. Kishining farovonligi va baxtiyorligini tashqi, jismoniy va ma'naviy omisharga ajratib tahlil etadi. Bu omillar orasida ma'naviy baxtiyorlikni ustun qo'yadi. Biroq alal oqibat u, eng yaxshi hayot har bir fuqaro uchun ham, umuman davlat uchun ham bir xil bo'lgan hayotdir, degan fikrga, shaxsni davlatning mulkiga, bo'lagiga aylantirishni nazarda tutgan xulosaga keladi.

To'rtinchidan, Arastuning fikriga ko'ra, davlat o'z-o'zicha mavjud bo'lgan har xil qismlardan, unsurlardan iborat. U oiladek yaxlit emas, balki o'z-o'zi uchun mavjud qismlardan iborat bo'lgani ma'qul. Xatto davlat yaxlit birlikka aylangan takdirda ham odamlar "u - men" deb ayta olmaydi. Inson odatda o'ziniki bo'lgan narsani qadrlab, umumiy narsani e'zozlamaydi. Bundan tashqari, odamzod ortiqcha

xayrixohlik va ko'rsatilgan ziyoda xizmatga ham befarkdir - bu xizmatni ham qadrlamaydi, u o'z mehnati singgan, o'z kuchi bilan yaratgan narsani ko'proq e'zozlaydi. Aynan shu o'rinda fuqarolarning o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishi, o'z-o'zini boshqarishi, o'z mehnati va qudrati bilan ijtimoiy boyliklar, xususiy mulk yaratishi muhim ahamiyatga egadir. Fuqarolik jamiyati aslida shu tamoyil negiziga quriladi. "Xususiy mulk nisbatan umumiy, ammo u xususiy bo'lishi zarur". SHundagina fuqarolar eng muhim ehtiyojlari haqida o'ylamay ozod va baxtiyor hayot kechiradilar.

Beshinchidan, Arastu birinchi bo'lib "qonun oliy hokimiyat", unga barcha itoat etishi zarurligini asoslab berdi. U sud, kengash va xalq yig'ini alohida hokimiyatga ega muassasalar ekanligini ko'rsatdi va o'sha davr uchun mutlaq yangi g'oyani ilgari surdi.

Ushbu fikrlardan ma'lum bo'ladiki, antik davrda davlat - jamiyat - shaxs silsilasi ijtimoiy birlikni tashkil etgan, ular o'rtasidagi farqlarga Arastu alohida voqelik sifatida qaramagan, balki ularni "bir, bo'linmas" deb atagan. Antik davr mutafakkirlari asarlarida shaxs huquqi davlat va jamiyatnikidan farq qilishi tadqiq etilmaydi.

O'rta asrlarning oxirlarigacha siyosiy-falsafiy qarashlar teologiya ta'sirida bo'ldi, hatto din peshvolari butun ijtimoiy hayot ustidan o'z hukmronligini o'rnatdi. Faqat o'rta asrlarning oxirlariga kelib, siyosiy va diniy hokimiyat sintezi bo'lgan feodal-klerikal davlatdan mustaqil, o'z-o'zini boshqaruvchi "erkin shaharlar" paydo bo'lib, ular bois ijtimoiy-siyosiy ta'limotlarda jamiyatni davlatdan ajratish g'oyasi shakllandi. A. Panarinning "Politologiya" kitobida keltirilganidek, XII-XIII asrlarda Evropada davlatga kinoya va mazax bilan qarovchi byurgerlar, o'z-o'zini boshqarish tamoyiliga tayanadigan mustaqil byurger shaharlari, xullas, kommunitar harakatlar keng tarqaldi. Islomovning bayoni bilan davom ettiradigan bo'lsak, "SHaharning o'z-o'zini demokratik tashkil etish jarayoni sekinlik bilan bo'lsa-dag og'ishmay davom etardi. Aristokratik kommunalarga dastlab badavlat va aslzoda shaharliklar ("eski burjuaziya") kirib keldi, keyinchs'lik yosh burjular - yangi savdo-sanoatchilar tabaqalarining kommunalari paydo bo'ldi. Nihoyat, hunarmandlar va boshqa turli kasb va tabaqa vakillaridan iborat xalq kommunalari yuzaga keldi.

Qariyb ming yillar chamasi davom etgan bu jarayon o'zining barcha alomatlari - saylab qo'yiladigan hokimiyat organlari, o'zaro huquq va majburiyatlarni belgilashi va taqsimlashi, kollektivizm va sissiy kurash tajribasiga ega shaharning jamoaviy hamjamiyati bilan demokratik siyosiy tashkilot maktabiga aylangandi. SHuning natijasida mahalliy (viloyat) parlamentlar, keyin esa markaziy parlamentlar paydo bo'lgandi. Darvoqe, shuni qayd etish joizki, ijtimoiy inqiloblarning ko'pchiligi shahar, boz ustiga, poytaxt inqiloblari bo'lib, ular demokratik va fuqarolik o'zgarishlarni jadallashtiruvchi omil bo'lardi".

SHu tariqa shaharlar, kommunalar SHarq an'analaridan farqli o'laroq, davlatga, uning feodal-klerikal shakliga, absolyutizmga qarshi fuqarolarning uyushmasi, yashash makoni, o'z-o'zini erkin boshqarish asosiga qurilgan jamoa sifatida shakllandi. A. Panarin yozadi: "SHarqda shahar davlat hokimiyatiga muqobil xususiy-fuqaroviy makon emas, balki ushbu hokimiyatning ifodasidir. G'arbda shahar erkinligi, hurfiylik, ma'rifatlilik aqliy salohiyat nuqtai nazaridan "qishloqi" bo'lgan hokimiyatga qarshi turadi. SHarqda shahar, hokimiyat va ma'rifat uyg'undir, chunki SHarq hukmdorlari G'arb hukmdorlaridan farqli ravishda, atrofi o'ralgan qasrlarda emas, shaharlarda yashaydi, o'sha shaharlarda diniy- ma'naviy markazlarni shakllantiradi. Ularda ma'rifat dinga qarshi turmaydi, balki u bilan uyg'unlashib, diniy ma'rifatga aylanadi. SHarq xalqari o'zini etnik-jug'rofiy belgilariga qarab ajratmaydi, balki u yoki bu buyuk ilohiy merosning tashuvchisi sifatida idrok etadi". SHu tariqa SHarq xalqlari diniy-ma'naviy va axloqiy tamoyillarni ulug'lovchi, G'arb xalqlari esa sissiy qarashlarga ergashuvchi va ularni qadrllovchi ijtimoiy-etnik birliklar sifatida shakllandiki, ushbu farmlar ular barpo etgan jamiyatlarga ham ta'sir etmay qolmadi. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat qurish strategiyasidagi o'ziga xoslik esa SHarq va G'arb xalqlarining yutuqlariga tayanishdir.

YAngi davrda boshlangan ijtimoiy-siyosiy va falsafiy-huquqiy izlanishlar fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat haqidagi qarashlarni yangi yondashuvlar, fikrlar va tajriba bilan boyitdi. Ularda ko'plab g'oyalar ilgari suriladi. Birinchidan, davlat va jamiyat mohiyatan bir-biridan farq qiladigan, har qaysisi o'z intilishlari va manfaatlariga ega institutlardir. Ikkinchidan, jamiyat bilan shaxs (indivud) o'rtasida farq mavjud - shaxs manfaatlari va qiziqishlari jamiyat ski davlat maqsadlaridan farq qiladi. Uchinchidan, davlat va jamiyat manfaatlari har doim ham mos kelavermaydi, manfaatlar o'rtasidagi tafovut ular o'rtasida ziddiyat va kurashlarni keltirib chiqarishi mumkin. To'rtinchidan, shaxsning huquq va erkinliklari rasman tan olinishi, ularning daxlsizligi tahminlanishi, ro'yobga chiqaririshi uchun zarur shart-sharoit yaratib berilishi ksrak. Beshinchidan, xalq suveren huquqqa ega davlat jamiyatni boshqarish vositasidir. Oltinchidan, davlatiig fuqarolar hastiga, ularning o'z huquq va erkinliklarini ro'yobga chiqarishiga aralashuvini cheklash ksrak. Ettinchi - konstitutsiya, qonunlar orqali davlatni boshqarish faoliyatini belgilab qo'yish va shu tariqa etuk va halol idora tizimini yuzaga keltirish zarur. Sakkizinchi - siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy sohalarni belgilab olish, siyosiy institutlarning (davlat va uning organlari) o'z vakolati doirasidan chiqishiga yo'l qo'ymaslik muhimdir. To'qqizinchi - nodavlat institutlarining qamrovini ksngay- tirish, ularning siyosiy ta'sir va ta'qibdan xoli tarzda faoliyat ko'rsatishini ta'minlash kerak. O'ninchi - aholining, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlarini, vakillik institutlarini shakllantirish, hokimiyat vakolatlarini bo'lish, taqsimlash lozim.

Ushbu g'oyalar ilmiy adabiyotlarda batafsil yoritilgan, ochib berilgan. Ularning zamonaviy fuqarolik jamiyatiga taalluqli jihatlari haqidagi fikrlar esa bahs-munozaralar uyg'otib keladi. Masalan, T. Peyn, T. Xodjinks, V. fon Gumbold fuqarolik jamiyatini davlatga qarshi qo'yish an'anasini yuzaga keltirdilar va u hanuzgacha ziddiyatli qarashlarni, talqinlarni keltirib chiqarmoqda. XVIII-XIX asrlarda G'arbdagi despotik davlat shakllari mutafakkirlarni shunday qarashlarga olib kelgan. Biroq ijtimoiy-siyosiy tuzum haqida gap ketganda, har bir tadqiqotchi mavjud holatni tahlil qilish bilan cheklanib qolmay, jamiyatning kelgusi holatini, rivojlanish yo'llarini ham oldindan ko'ra bilishi darkor.

J. Lokk, A. Fsrposon, S. Pufendorf, I. Kant, G. Gsgsl davlat va jamiyatning manfaat va intilishlarini uyg'unlashtirishga, davlatni jamiyatga xizmat qildirishga e'tibor berdilar. SHaxsning erki va huquqlarini ushbu uyg'unlikka muvofiq ravishda kengaytirishii ko'zladilar.

G'arb davlatlarida XX asrning ikkinchi yarmida boshlangan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy o'zgarishlar, turli modernistik qarashlarning, industrial va postindustrial, informatsion jamiyatlar degan g'oyalarning paydo bo'lishi fuqarolik jamiyati haqidagi tushunchalarga ta'sir etmay qolmadi. Hatto, G'arb jamiyati va uning qadriyatlari tanazzulga uchramokda, "fuqarolik jamiyati" eski tushuncha, u endi eskirdi, bugun insoniyat mohiyatan butunlay yangi, ksng integratsiya va axborotlashtirishga asoslangan jamiyat tomon bormokda, unda "umumiy din", "intermadaniyat", "intermuloqot" asosiy qadriyatlarga aylanadi, degan anchayin gipotetik nazariyalar paydo bo'lmokda. Keyingi davrda G'arbda yuzaga kelgan global inqirozlar, ma'naviy tushkunlik, demografik muammolar, diniy va etnik nizolar, ayrim aholi qatlamlari, ayniqsa, yoshlarning, ishsizlarning ommaviy harakatlari tadqiqotchilarning jamiyat haqidagi qarashlariga ta'sir etib, ularni yangi bir ijtimoiy tuzum, ijtimoiy borliq kashf etishga undamoqda.

Bu xususda 3. Islomov juda o'rinli misol keltiradi. U amerikalik sotsiolog R. Pantemning "Bouling o'z yo'liga: Amerika hamjamiyatining sinishi va qayta tiklanishi" asarini tahlil etib, fuqarolik jamiyagi jadal smirilayapti, degan mazmundagi fikr haqida mulohaza bildiradi. Mulohaza e'tiroz tarzida boshlanadi: "fuqarolik jamiyati mavzuini dolzarb emas deb da'vo qilishga hali erta, "fuqarolik jamiyati" tushunchasi eskirgani yo'q, u eskiradigan vaqt qachonlardir kelishi ham qiyin". Aslida bu xulosa Islom Karimov tashabbusi va rahbarligida ishlab chiqilgan O'zbekistonning milliy demokratik taraqqiyoti konsepsiyasidan kelib chiqadi. SHuning uchun ham hozir O'zbekiston, mamlakatimiz rahbari ta'kidlaganidek, "o'z oldiga demokratik davlat va fuqarolar jamiyatini barpo etishni maqsad qilib qo'ygan davlat, jamoat tashkilotlari va tizimlarini shakllantirmoqda", "milliy davlatchilikni shakllantirish, huquqiy demokratik davlatni barpo etish va fuqarolar jamiyatini qaror toptirishdek ulug' orzu-umidlar bilan yashamoqda".

Fuqarolik jamiyati va demokratik huquqiy davlatining fundamental ahamiyatga molik belgi va xususiyatlari Islom Karimovning asarlari, nutqlari, ma'ruzalari va farmonlarida belgilab berilgan. "Ma'rifatli dunyoda, - deydi Islom Karimov, - "fuqarolar davlati" deb gapirilmaydi. "Fuqarolar jamiyati" deyiladi. Davlat - boshqa narsa, fuqarolar jamiyati boshqa narsa. Bunday jamiyatda davlat tashkilotlaridan ko'ra jamoat tashkilotlarining qadri balandroq turadi. Kuch ishlatuvchi tuzilmalar, vazirliklar, mahalliy hokimiyat organlari davlat tashkilotlari tizimiga kiradi. Jamoat tashkilotlari esa fuqarolarning ixtiyoriy birlashishi asosida tashkil topadi. Biz bunga erishishga harakat qilmog'imiz lozim".

Demak, fuqarolik jamiyatida fuqarolik institutlari bilan davlat institutlari o'rtasida institutsional va funksional farqlar mavjud bo'ladi. Milliy demokratik taraqqiyot konsepsiyasidan kelib chiqadigan bo'lsak, fuqarolik jamiyatida davlat fuqarolarning turli ehtiyojlari, qizi- qishlari, manfaatlariga xizmat qiladi, ularga o'z huquq va erkinliklarini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoit, ijtimoiy-ma'naviy ijodiy muhit yaratib beradi. Insonning ma'naviy-madaniy qobiliyatlarini, salohiyatini yuksaltirish, barcha uchun teng imkoniyatlar yaratish, odamlarning, Arastu aytganidek, "farovon va baxtli hayot kechirishlarini ta'minlashdek ulug'vor, insonparvar maqsadlar davlatning fuqarolar, jamiyat oldidagi burchi, vazifasi va o'z zimmasiga olgan mas'uliyat va majburiyati bo'ladi.

Fuqarolik jamiyatida xalq hokimiyatchiligi yanada mustahkamlanadi, fuqarolarning siyosiy partiyalar, nodavlat tashkilotlari o'z-o'zini boshqarish organlari va institutlari orqali davlat va jamiyat ishlarini boshqarishdagi ishtiroki kengayadi, davlat organlarining faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati o'rnatiladi va plyuralizm, madaniy rang-baranglik, polifoniya, musobaqa va ijobiy raqobat, yangilik yaratish ishtiyoqi, bir-birini ma'naviy boyitish va bir-birini qo'llab-quvvatlash, go'zallikka intilib betakror madaniy boyliklar yaratish, ularni xalq mulkiga aylantirish o'y-niyati bilan mehnat qilish hayot tarziga aylanadi. Fikrlar, yondashuvlar, erkin muloqot, har kimning o'zi istagan ongli faoliyat bilan shug'ullanishi, davlat va jamiyat hayotiga oid masalalarga o'z qarashlarini bimirishi, mehnatga yarasha haq olib, takdirlanib, o'zini namoyon qilishi va farovon turmush qurishi, dunyo xalqlari bilan muloqotga kirishib, axborot alamashishi har kimning tabiiy holati, tabiiy huquqi, tabiiy hayot tarzi bo'ladi.

Yangi inson va uning ma'naviy dunyosini shakllantirish har tomonlama etuk, barkamol avlodni voyaga etkazish fuqarolik jamiyati mudom intilib yashaydigan idealdir. Ushbu idealga etish uchun davlat va jamiyat o'rtasida hamkorlik o'rnatiladi. Davlat fuqarolik jamiyatining tarkibiy qismi, unga xizmat qiluvchi institut sifatida barkamol avlodni shakllantirish uchun zarur ijtimoiy-huquqiy va iqtisodiy-moddiy asos yaratib beradi, fuqarolik jamiyati esa ushbu asosga tayangan, undan ratsional

maqsadli foydalangan holda ma'naviy-madaniy, ijtimoiy-tarbiyaviy jarayonlarni boshqarishni o'z zimmasiga oladi.

Fuqarolik jamiyati bilan demokratik huquqiy davlat ajralmasdir, ular mudom bir-birini taqozo etadi, bir-birini to'ldirib, qo'llab-quvvatlab boradi. Demokratik huquqiy davlat fuqarolik jamiyati barqaror yashashining shartidir. U o'z-o'zini paydo qilmaydi va o'z-o'ziga xizmat qilmaydi - demokratik huquqiy davlatni fuqarolik jamiyati barpo etadi va o'ziga xizmat qilishga yo'naltiradi. Bu jarayon hech qachon to'xtamaydi, chunki, har qanday tashkilot va institut singari, o'zining manfaatlari, tinchligi, farovonligi uchun qayg'urish davlat idoralariga ham xosdir.

Davlat organlari xodimlarining qonunlarga to'la rioya qilishiga erishish ijtimoiy nazoratning bosh maqsadidir. Buning barobarida ijtimoiy nazorat qonunlariga fuqarolar va ularning institutlari ham to'la rioya etishini ta'minlash lozim. Qonunga itoat qilish kundalik va ijtimoiy hayot tarziga aylangan takdirdagina demokratik huquqiy davlat qaror topgan va fuqarolik jamiyatining asosi sifatida har bir kishining erkin yashashini ta'minlagan bo'ladi.

O'zbekiston o'z milliy mustaqil taraqqiyotining ilk bosqichlaridayoq fuqarolik jamiyati barpo etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi. I.A. Karimov fuqarolik jamiyati shakllanishining muhim qonuniyati sifatida quyidagi holatni ko'rsatdi:

o'tish davri taqozosi bilan vujudga kelgan kuchli davlatning eng muhim funksiyalari asta-sekinlik bilan kuchli jamiyat zimmasiga o'ta boshlaydi;

fuqarolik jamiyati barpo etishning nazariy muammolarini, uning tub mohiyatini atroflicha yoritish zarur;

«...umumiy va maxsus bilimga ega bo'lgan, ongli, tafakkuri har xil «izm»lardan ozod, zamonaviy dunyoqarash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga voris bo'lgan insonlarga fuqarolik jamiyatini barpo etishga va uni yanada takomillashtirishga qodir bo'ladi». (Karimov I. A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin. Toshkent- «O'zbekiston», 1998,23- bet.).

fuqarolik jamiyati umuminsoniy tamoyillar, har bir millatning davlatchilik xususiyatlari, turmush va tafakkur tarzi, turmush an'analari, urf-odatlar, o'zligini anglashi, betakror va noyob mintaliteti asosida qaror topadi.

fuqarolik jamiyatining normatqvv jihati deganda fuqarolar va boshqa ijtimoiy sub'ektlarning faollik darajasi tushuniladi. Faol harakat, ayniqsa, ijtimoiy tizimlarning almashinuvi jarayoni g'oyat kuchayadi. O'zaro aloqalar markazida individlarning erkin va birodarlarcha uyushqoqlik holatlari yotadi.

Demokratik davlat va fuqarolik jamiyati bir- biri bilan uzviy aloqador bo'lgan tushunchalardir, biroq ularni ayniylashtirish yaramaydi. Gap shundaki, fuqarolik jamiyati uzil- kesil shakllangandan keyin ham demokratik va huquqiy davlat u bilan bab- barobar yashashda davom etadi. Fuqarolik jamiyatida davlatning yumushlari ancha kamayadi, uning qator funksiyalari fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish

institutlari ixtiyoriga o'tadi. Lekin shunga qaramay, demokratik davlatning fuqarolik jamiyatidagi ahamiyati yo'qolmaydi: davlat o'z siyosiy maqomi, huquqi, siyosiy tartiblari va o'ziga xos boshqarish apparatlariga ega bo'ladi, o'z faoliyatida ko'proq umumxalq, butun jamiyat manfaatlarini ifoda etadi. Davlat butun jamiyatning irodasi sifatida namoyon bo'ladi, shuning uchun ham jamiyat a'zolari davlat irodasiga ongli ravishda bo'ysunadilar. Fuqaro, jamiyat va davlat o'rtasida o'zaro munosabatlar inson huquqi va qonun ustivorligi asosida amal qiladi.

Fuqarolik jamiyati fuqarolarning erkin uyushmasi sifatida indvidlarning shaxsiy manfaatlari va uyushma ehtiyojlarini amalga oshiradi. U o'z qonuni, normativ hujjatlari, axloq va odob me'yorlariga ega bo'lgan mavjudlikdir. Fuqarolik jamiyati o'zining barcha xususiyatlari bilan bevosita davlat tasarrufida bo'lmaydi. «Jamiyatni boshqarish vazifalarining aksariyati davlatdan fuqarolik va ijtimoiy o'z-o'zini boshqarish organlari qo'lga o'tishini anglatadi» (I. A. Karimov. Bunyodkorlik yo'lidan. 4- tom. Toshkent, 1996. 183- bet).

Fuqarolik jamiyati strukturasi tashkil etuvchi elementlar bir-biri bilan uzviy aloqa va munosabatda bo'ladi. Bu jamiyat iqtisodiy sohada : xususiy mayda korxonalar, turli kooperativlar, hissadorlik jamiyatlari, fuqarolarning shaxsiy tadbirkorligi, ishbilarmonligidan; ijtimoiy sohada: oila, o'z-o'zini boshqarish organlari, ko'ppartiyaviylik, jamoat tashkilotlari, ijtimoiy fikrni o'rganuvchi nodavlat tashkilotlardan; ma'naviy sohada: nodavlat institutlar, ommaviy axborot vositalari (turlicha qarashlarni xolis, beg'araz va erkin bayon etish erkinligi, jamiyat va hokimiyat o'rtasidagi xolis vositachi bo'lish, inson va jamiyat manfaatlarini faol va izchil himoya qilish, voqea va hodisalarni professional mahorat bilan yoritish, bu sohadagi qonunchilik mexanizmiga amal qilish, nodavlat noshirlik va teleradio kanallari tashkil etish), ixtiyoriy ilmiy - ijodiy faoliyat, kasb- hunar va boshqa birlashmalardan tashkil topadi.

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatining qaror topishi «o'zbek modeli»ning tamoyillariga ko'ra, bochqichma-bosqich amalga oshiriladi. U real milliy an'analar, turmush tarzi , yangicha falsafiy va siyosiy tafakkur xususiyatlaridan kelib chiqadi.

SHarqda demokratik jarayonlar, jamiyatning tub negizlari asta-sekinlik bilan shakllagan va taraqqiy etgan. SHarq xalqlarining hayot va turmush tarzida keskin inqilobiy o'zgarishlar rad etilgan. SHarq donishmandlari ijtimoiy jarayonlarga har qanday sun'iy aralashuvning mudxish oqibatlarini ko'rsatganlar. SHuning uchun ham jamiyat hayotidagi barcha o'zgarishlar xalqlarning fikrlash tarzi, milliy an'analari, urf-odatlariga muvofiq ravishda tadrijiy ravishda ro'y bergan.

Fuqarolik jamiyatlarining ayrim elementlari va xususiyatlari qadim zamonlardayoq Markaziy Osiyoda, xususan, O'zbekiston xududida ham mavjud bo'lgan. Jamiyatda haqiqat va adolat, qat'iy tartib-intizom o'rnatilgan, inson hayoti, aholi tinchligi kafolatlangan, hurfikrlilik, turli e'tiqoddagi kishilarga niebatan sabr- toqatlilik

mavjud bo'lgan, ma'naviy madaniyat rivojlangan, dunyoviy ilm islom madaniyati bilan uyg'un ravishda taraqqiy etgan, ayniqsa, qarindosh-urug'chilik munosabatlari mustahkam axloq-odob me'yorlariga bo'ysungan, nodavlat tashkilotlar katta mavqega ega bo'lgan.

Davlat fuqarolarning shaxsiy va maishiy hayotiga deyarli aralashmagan, savdo- sotiq, hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi, bilim olish, oila qurish hokimiyatga bog'liq bo'lmagan holda axloq-odob va milliy an'analar asosida rivojlangan. Fuqarolar turli kasb-hunar va diniy uyushmalarga birlashganlar va bir-birlariga o'zaro yordamlashganlar.

O'zbekistonda qaror topayotgan fuqarolik jamiyati xalqimizning ko'p asrlik tarixiy tajribasi, milliy an'analari, fikrlash tarzi va ma'naviy salohiyatiga, tinchlik va millatlararo totuvlikka asoslanadi». O'tish davrida «milliy manfaatlar va ehtiyojlar bundan buyon fuqarolik jamiyati...manfaati bilan yaqinlasha boradi» (I. A. Karimov. O'zbekiston XXI Asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. «O'zbekiston», 1997, 75-bet).

O'tish davri sharoitida O'zbekistonda ko'plab siyosiy partiyalar, ijtimoiy harakat, jamoat tashkilotlari va nodavlat tashkilotlar vujudga kelyapti. Bu - qonuniy jarayondir. «Fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish jarayoni yuz berayotgan bir paytda O'zbekiston aholisi turli qatlamlarining manfaatlarini ifoda etish lozim bo'lgan keng tarmoqli, ko'ppartiyali tizim kabi demokratik institutlar hamda boshqa jamoat tashkilotlarining qaror topishi ham muhim ahamiyat kasb etmoqsa» (O'sha asar. 174- bet).

O'tish davrida davlat bosh islohotchi sifatida «...shakllantirilayotgan demokratik institutlar va fuqarolik jamiyati elementlari imkoniyatlarini oshirishga har jihatdan ko'mak bermogda"»(179- bet).

Fuqarolik jamiyati asoslari «umuminsoniy tamoyillar va me'yorlari, butun jahon... demokratik qadriyatlari negizida shakllanadi» (179-180-betlar).

O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va fuqarolarni o'z- o'zini boshqarish institutlarini shakllantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilyapti. Ular quyidagilardan iboratdir: «Jahon sivilizatsiyasi xazinasiga ulkan hissa qo'shgan boy tariximiz, buyuk madaniyatimiz, ko'p avlodlar hayoti davomida vujudga kelgan beqiyos tabiiy va aql-zakovat imkoniyatlarimiz, xalqimizning yuksak ma'naviyati va axloqiy qadriyatlari, zaminimizda yashayotgan odamlarning mehnatsevarligi, sahovatligi, bag'rikengligi va jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rinni egallashga bo'lgan istagi buning garovidir» (O'sha asar. 187- bet).

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida o'rta mulkdorlar sinfi shakllanmogda, ular esa o'z navbatida shakllantirilayotgan fuqarolik jamiyatining tayanchidir (196-bet).

- Fuqarolik jamiyatiga xos nodavlat uyushmalar mamlakat hayotida salmoqli o'rin egallamogda. Hozirgi vaqtda xalq xo'jaligida band bo'lgan aholi umumiy

miqdorining va hosil qilingan milliy daromadning 70 foizi, sanoat mahsulotining 53,5 foizi, qishloq xo'jalik mahsulotining 97,7 foizi davlatga qarashli bo'lmagan sektor hissasiga to'g'ri kelmoqda (209- bet).

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» asarida fuqarolik jamiyati qurilishida siyosiy boshqaruv organlarining o'rni va roli batafsil tahlil qilindi. "Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari o'z faoliyatida hokimiyatlarni taqsimlash tamoyillariga amal qilib, islohotlarni amalga oshirishda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini vujudga keltirishda asosiy bo'g'in hisoblanadi» (280- bet).

Mustaqillik yillarida davlat hokimiyati, mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlarining vakolatlari kengaytirildi. «Turli siyosiy va ijtimoiy harakatlar, nodavlat tuzilmalarning faol, eng muhimi, amaliy faoliyati uchun keng huquqiy makon vujudga keltirildi» (294- bet).

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatining barpo etilishi jarayonida jamiyatning ijtimoiy strukturasida tub sifatli o'zgarishlar vujudga keladi, hozirgacha amal qilib kelgan ijtimoiy institutlar faoliyatida sifatli o'zgarishlar ro'y beradi. Davr talablariga javob beradigan yangi ijtimoiy institutlar paydo bo'ladi.

I. A. Karimovning qator asarlarida o'tish davrida jamiyatimizning ijtimoiy- siyosiy strukturasida va ma'naviy qiyofasida ro'y beradigan tub sifatli o'zgarishlar ilmiy-nazariy jihatdan tavsiflab berildi. Ularda ilgari surilgan xulosalar jamiyatimiz hayotida ro'y beradigan murakkab ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarning mohiyati va rivojlanish tendensiyasini ilmiy-falsafiy jihatdan idrok etishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy struktura jamiyat anatomiyasi bo'lib, ijtimoiy mehnat taqsimoti, mulkchilikning xilma-xil shakllari taqozosi bilan jamiyatning katta va kichik guruhlariga, ijtimoiy birlik va ijtimoiy O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish institutlarini shakllantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilyapti. Ular quyidagilardan iboratdir:

«Jahon sivilizatsiyasi xazinasiga ulkan hissa qo'shgan boy tariximiz, buyuk madaniyatimiz, ko'p avlodlar hayoti davomida vujudga kelgan beqiyos tabiiy va aql-zakovat imkoniyatlarimiz, xalqimizning yuksak ma'naviyati va axloqiy qadriyatlari, zaminimizda yashayotgan odamlarning mehnatsevarligi, sahovatligi, bag'rikengligi. va jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rinni egallashga bo'lgan istagi buning garovidir» (O'sha asar. 187- bet).

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida o'rta mulkdorlar sinfi shakllanmoqsa, ular esa o'z navbatida shakllantirilayotgan fuqarolik jamiyatining tayanchidir (196-bet).

- Fuqarolik jamiyatiga xos nodavlat uyushmalar mamlakat hayotida salmoqli o'rin egallamoqda. Hozirgi vaqtda xalq xo'jaligida band bo'lgan aholi umumiy miqdorining va hosil qilingan milliy daromadning 70 foizi, sanoat mahsulotining 53,5

foizi, qishloq xo'jalik mahsulotining 97,7 foizi davlatga qarashli bo'lmagan sektor hissasiga to'g'ri kelmoqda (209- bet).

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» asarida fuqarolik jamiyati qurilishida siyosiy boshqaruv organlarining o'rni va roli batafsil tahlil qilindi. "Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari o'z faoliyatida hokimiyatlarni taqsimlash tamoyillariga amal qilib, islohotlarni amalga oshirishda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini vujudga keltirishda asosiy bo'g'in hisoblanadi» (280- bet).

Mustaqillik yillarida davlat hokimiyati, mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlarining vakolatlari kengaytirildi. «Turli siyosiy va ijtimoiy harakatlar, nodavlat tuzilmalarning faol, eng muhimi, amaliy faoliyati uchun keng huquqiy makon vujudga keltirildi» (294- bet).

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatining barpo etilishi jarayonida jamiyatning ijtimoiy strukturasida tub sifatiy o'zgarishlar vujudga keladi, hozirgacha amal qilib kelgan ijtimoiy institutlar faoliyatida sifatiy o'zgarishlar ro'y beradi. Davr talablariga javob beradigan yangi ijtimoiy institutlar paydo bo'ladi.

I. A. Karimovning qator asarlarida o'tish davrida jamiyatimizning ijtimoiy- siyosiy strukturasida va ma'naviy qiyofasida ro'y beradigan tub sifatiy o'zgarishlar ilmiy-nazariy jihatdan tavsiflab berildi. Ularda ilgari surilgan xulosalar jamiyatimiz hayotida ro'y beradigan murakkab ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarning mohiyati va rivojlanish tendensiyasini ilmiy-falsafiy jihatdan idrok etishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiystruktura jamiyat anatomiyasi bo'lib, ijtimoiy mehnat taqsimoti, mulkchilikning xilma-xil shakllari taqozosi bilan jamiyatning katta va kichik guruhlariga, ijtimoiy birlik va ijtimoiy qatlamlarga bo'linganligini anglatadi. Ijtimoiystruktura elementlari kishilarning turlicha birliklaridan tashkil topadi. Bular:

ishlab chiqarish birliklari (korxona mehnat jamoalari, dehqon-fermer xo'jaliklari, shirkat xo'jaliklari;

mehnat jamoalari (muassasalar, tashkilotlar, idoralar, firmalar, ilmiy tekshirish institutlari);

siyosiy birliklar (davlat, siyosiy partiyalar, ijtimoiy harakatlar);

xududiy birliklar (shahar.qishloq, tuman, o'lka, vodiy);

Agar sinfiy nazariya jamiyatning ijtimoiy strukturasini gorizontal kesimda o'rgansa, undan farqli ravishda ijtimoiy stratifikatsiya nazariyasi jamiyatni vertikal kesimda o'rganadi. Bu nazariya ijtimoiy mobillik, ijtimoiy ko'chish, harakatchanlik nazariyasining shakllanishi uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ochiq va demokratik jamiyatda individ, ijtimoiy tabaqa doimo harakatlanib turadi, ular ijtimoiy strukturada o'z o'rinlari va mavqelarini o'zgartirib turadilar. Individlari,

ijtimoiy birliklar va qatlamlarning ijtimoiy holat va mavqeining ijtimoiy strukturada o'z o'rinlari va mavqelarini o'zgartirib turadilar. Individlari, ijtimoiy birliklar va qatlamlarning ijtimoiy holat va mavqeining ijtimoiy strukturada o'zgarib turishiga ijtimoiy mobillik deyiladi.

Ijtimoiy mobillik (harakatchanlik) vertikal va gorizontal yo'nalishda sodir bo'ladi. Vertikal yo'nalishda individning mavqei «yuqoriga» va «quyiga» tomon o'zgaradi, gorizontal yo'nalishda individ bir xil ijtimoiy doira ichida harakatlanadi.

Siyosiy tuzum tabiatiga qarab ijtimoiy sinflar, ijtimoiy tabaqalar, ijtimoiy guruhlar jamiyatda turlicha ijtimoiy statusni egallaydilar. O'tish davrida mulkchilik xilma-xil shakllarining vujudga keltirilishi, tadbirkorlik va xususiy mulkchilikning har tomonlama qo'llab-quvvatlanishi bilan jamiyatimiz ijtimoiy strukturasi yangi sinf, ijtimoiy qatlam va ijtimoiy institutlar vujudga keladi. Xususan, mulkdorlar sinfi jamiyatning ham iqtisodiy, ham siyosiy, ham ma'naviy rivojlanishining muhim tayanchi bo'lib qoladi. «Bu erda gap,- deb yozadi I. A. Karimov,- agar mulk shakllari xilma-xilligi va birinchi navbatda xususiy mulk har qanday davlatning demokratik . negizlari barqarorligining iqtisodiy asosi hisoblansa, real ishlab chiqarish vositalarining o'rta mulkdorlardan iborat kuchli qatlamining mavjud bo'lishi uning siyosiy asosi ekanligi haqida bormoqda. Aholi orasida haqiqiy mulkdorlar o'rta qatlamining ko'pchilikni tashkil etishi mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni orqaga qaytarish imkoniyatlarini bartaraf etishning kafolati hisoblanadi» (196- bet).

Respublikamiz hukumati o'tkazayotgan ichki siyosat yaqin istiqbolda ko'pukladli iqtisodiyotni shakllantirishga va bunda xususiy mulk, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga qaratilyapti. CHunki «kichik biznes -jamiyatda ham iqtisodiy, ham siyosiy vaziyatni mo'tadil-lashtirishga yordam beradigan o'rta tadbirkorlar sinfining paydo bo'lishi demakdir» (197- bet).

Hozirgi paytda O'zbekiston jamiyati ijtimoiy strukturasi tarkibi qanday? Mavjud adabiyotlar, ommaviy axborot vositalari, rahbarlarning nutq va maqolalarida O'zbekiston uchun hos bo'lgan quyidagi .ijtimoiy sinflar, ijtimoiy qatlamlar va ijtimoiy guruhlar qayd etilyapti :

turlicha tarkibdagi oliy siyosiy elita,

ma'muriy, diplomatiya, partiya arboblari, harbiy, huquqiy, xo'jalik va madaniyat rahbarlari,

boshqaruv apparatini idora qilayotgan o'rta qatlam,

etakchi xo'jalik (birlashmalar, korxonalar, korporatsiyalar, bank) rahbarlari,

mutaxassislar (turli daraja va yo'nalishdagi xizmatchilar),

diniy muassasa xodimlari,

turli malakali va ijtimoiy statusli ishchilar,

jamoalar xo'jaligi va korporatsiya a'zolari,

individual mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi kasib va hunarmandlar,

kichik tadbirkorlar,
talabalar,
sinfiy qiyofasini yo‘qotgan ijtimoiy elementlar (mahbuslar, fohishalar),

Jamiyat ijtimoiy strukturasida sinf muhim o‘rin tutadi. Bozor iqtisodiyoti taraqqiyotini belgilovchi kuch mulkdorlar sinfidir. Ular mulkni ko‘z qorachig‘iday avaylab asraydilar, uni ko‘paytirishga, moddiy farovonlikni yaratishga intiladilar, mamlakatning ijtimoiy, siyosiy va ma‘naviy hayotida aktiv ishtirok etadilar. Mulkdorlar, demokratik jamiyatning muhim ijtimoiy - siyosiy tayanchidir.

So‘z erkinligi, vijdon erkinligi, matbuot erkinligi singari demokratik institutlarning amal qilishi, ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi, mamlakatimizda fuqarolik jamiyati asoslarini yaratishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Fuqarolik jamiyatini barpo etishning eng muhim sharti, bu -ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, aholining tinch- totuvligi va insonlarning samarali mehnat faoliyatidir. Darhaqiqat, I. A. Karimovning «O‘zbekiston buyuk kelajak sari» asarida ta’kidlanganidek, «xavfsizlik, barqarorlik, mamlakatning sobitqadamlik bilan rivojlanishiga erishish uchun islohotlarni amalga oshirish zarurligi va ana shu asosda odamlarimizning farovonligini va jahon hamjamiyatida o‘z o‘rnini egallashini ta’minlash - mohiyat e’tibori bilan davlat mustaqilligi va suverenitetiga, xalq erkinligi va tengligiga erishishning asosiy mazmuni, aytish mumkinki, pirovard, abadiy maqsadidir.» (I. A. Karimov «O‘zbekiston buyuk kelajak sari», «O‘zbekiston», 1998. 681 -682-betlar).

Tayanch tushunchalar:

«Ochiq jamiyat», «yopiq jamiyat», fuqaro(grajdani)lik jamiyati, fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari, mahalla, jamoat tashkilotlari, nodavlat tashkilotlar.

Nazorat uchun savollar:

1. «Jamiyat», «fuqarolik jamiyati» tushunchalarini ta’riflang, ularning umumiy tomonlari va farqlarini ko‘rsating.
2. Fuqarolik jamiyati masalasining falsafa tarixida qo‘yilishi.
3. XX asr falsafasida fuqarolik jamiyati konsepsiyalarining ishlab chiqilishi.
4. «Ochiq jamiyat» qanday jamiyat?
5. «Fuqarolik jamiyati»ning asosiy xususiyatlariga nimalar kiradi?
6. «Fuqarolik jamiyati» muammosining Islom Karimov asarlaridagi talqini.
7. Fuqarolik jamiyatining strukturasiga nimalar kiradi?

Adabiyotlar:

Karimov I.A. O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li,-T.: O‘zbekiston, 1992 yil.

Karimov I.A. O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat. T.: O‘zbekiston, 1992 yil.

Karimov I.A.Jamiatimiz mafkurasi, xalqni xalq, millatni qilishga xizmat etsin.-T.: O‘zbekiston,1998 yil.

Karimov I.A.Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q.-T.: O‘zbekiston, 1998 yil.

Karimov I.A.O‘z kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan qurmoqdamiz.-T.: O‘zbekiston,1998 yil.

Karimov IA.O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda.-T.: O‘zbekiston, 1999 yil.

Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo‘lida. T.16. – T.: O‘zbekiston, 2008 yil.

Karimov I.A. YUksak ma’naviyat – engilmas kuch. -T.: Ma’naviyat. 2008 yil.

9. J.Tulenov. Jamiat falsafasi. – T., 2001 yil, 4-9-betlar.

10. Falsafa. O‘quv qullanma – T., «Sharq», 1999 yil, 255-258 betlar.

12 - MAVZU: INSON VA SHAXS (2 s.)

Reja:

- 1.Falsafiy fikr tarixida inson muammosi
  - 2.O‘rta asr falsafasida inson
  - 3.Musulmon Sharq falsafasida inson
  - 4.Inson XIX-XX asrlar falsafasida
5. Inson konkret fanlar va falsafada

Antik falsafada inson Antik falsafa insonga mikrokosm, kosmosning bir qismi, ya'ni makrokosm – umuman dunyo bilan doimiy aloqada bo‘lib turuvchi qism sifatida qaragan. Aynan ana shu antik davrda «O‘z-o‘zingni o‘rgan» degan so‘zlar aytilgan edi (Suqrot).

Suqrotning shogirdi Aflotun (eramizgacha bo‘lgan 428-347 yillar) insonning ruhi o‘lmaydi, u har gal yangi tanaga ko‘chib o‘tadi, deb taxmin qilgan edi. Insonning o‘zini o‘rab turgan atrof dunyoni o‘rganishga urinishi – bu ruhning tanga kiringunga qadar mushohada etgan abadiy g‘oyalar olami haqidagi xotiroqlaridir. Aflotun uchun inson ideali - donishmand, faylasuf bo‘lib, uning ruhi ko‘p «sayr qilgan» va shu sababli uning bilimlari eng to‘g‘ri va qimmatlidir. Bunday komil faylasufni Arastu «o‘zini tafakkur etuvchi tafakkur» deb atagan edi.

Inson haqidagi ta'limotni rivojlantirishga antik materialistlar Demokrit, Epikur, Lukretsiy Kar va boshqalar salmoqli hissa qo‘shdilar. Ularning qarashlariga ko‘ra, inson hayotining maqsadi - ongli lazzatlanish, azob-uqubutlarga chap berish, ruhning sokin va tinch holatiga erishishdir. Shu sababli ular falsafaning asosiy vazifasi insonga baxtli bo‘lish yo‘lini ko‘rsatishdan iborat deb hisoblaganlar. Ularning

fikricha, jon ayrim atomlardan tashkil topgan va o'limga mahkum, tana halokatga uchragandan so'ng atomlar yemiriladi. Inson o'limdan qo'rqmasligi kerak, zero toki u hayot ekan - o'lim yo'q, o'lim kelganda esa inson yo'q bo'ladi.

Umuman olganda antik falsafa «Inson nima?» degan savolga javob bermadi, balki ana shu savolni kun tartibiga qo'ydi.

O'rta asr falsafasida inson

O'rta asr falsafasi asosan diniy falsafa o'laroq, insonni unda ikki negiz: oliy (ruh) va past (tan) bir-biri bilan uzluksiz kurash olib boruvchi mavjudot sifatida qaradi. O'rta asr yevropa diniy falsafasining «otasi» Avreliy Avgustin Avliyo insonning mohiyatini aynan ruh va faqat u tashkil etadi, deb hisoblandi. Tana esa vaqtinchalik qobiqdan, ruh qamalgan joydan, ruh «zindoni»dan boshqa narsa emas. Foma Akvinskiyning fikriga ko'ra odam ruh bilan tanning uyg'un birligidan iborat va bu hol uni quyi, hayvoniy dunyo bilan oliy, ilohiy, farishtalar olami o'rtasida arosatda qolgan mavjudot qilib qo'yadi. Unda jismoniylik qancha ko'p bo'lsa, u hayvonga shunchalik yaqinlashadi, ruhiyat qancha ko'p bo'lsa u shuncha farishtalarga yaqinlashadi.

O'rta asr sxolastikasi vakillari (Buyuk Albert, Anselm Kenterberiyskiy) nuqtai nazariga ko'ra insonning asosiy vazifasi o'z mohiyatini anglash emas, balki yanada yuqori – ilohiy mohiyatga qo'shilishga intilishdir. O'z-o'zidan ayonki, inson ruhi boqiydir va inson yerdagi butun hayoti davomida faqat uni qutqarish to'g'risida o'ylashi kerak.

Musulmon Sharq falsafasida inson

Sharq-musulmon falsafasi doirasida inson muammosiga ikki xil yondashuvni ko'rish mumkin. Ulardan biri ko'proq taqdir haqidagi islom aqidasi suyanadi. Inson taqdiri oldindan belgilab qo'yilgan, shu sababli insonning qo'lidan keladigan birdan-bir ish - bu o'zini ana shu taqdirda belgilab qo'yilganidek tutish. Biroq, Forobiy, Beruni, Ibn Sino, Alisher Navoi, Mirza Bedil, XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi ma'rifatparvarlar - Axmad Donish, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Sattorxon Abdulg'afforrov va boshqalar inson haqidagi gumanistik, ma'rifatparvar va demokratik konsepsiyaning shakllanishiga katta hissa qo'ydilar. Ularning ijodlari uchun insonga, uning kuchiga, aqliga, irodasiga ishonch xosdir, ular ommani ma'rifatli va bilimli bo'lishiga da'vat etdilar.

Inson yangi davr falsafasida

Yangi davr falsafasi insonning mohiyati va o'z-o'zini anglashi muammolariga qaytishi bilan ajralib turadi.

Tomas Gobbs, mexanik materializm tarafdori o'laroq, insonning ruhiy dunyosi mexanik kuch-g'ayrat va harakatlar majmuasidan boshqa narsa emas, deb hisobladi. Uning fikricha, inson faqatgina murakkab tuzilgan mexanizmdir xolos, u mexanika

qonunlariga bo'ysunadi. Gobbs ruhning alohida substansiya sifatida mavjudligini inkor etdi.

Rene Dekart insonning dualistik konsepsiyasini ishlab chiqdi. U inson o'lik mexanizm (tana) bilan irodaga va fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan substansiya (ruh)ning qo'shiluvidan tashkil topgan, deb hisobladi.

Benedikt Spinoza o'zining inson haqidagi ta'limotini insonning tabiatning bir qismi ekanligi, tana va ruhning birligi asosida yaratdi. Insonning butun ruhiy hayoti idrok va affektlar (quvonch, g'am, lazzat)dan iborat. Insonni harakatiga keltiruvchi kuch - o'zini saqlash va manfaatga intilishdir.

XVIII asr fransuz materialistlari J.O.Lametri, K.A.Gelvetsiy, P.A. Golbax, D.Didro va boshqalar inson haqidagi ta'limotini ishlab chiqishga katta xissa qo'shdilar. Buni hatto ularning asarlarining nomlari ham tasdiqlab turadi: Lametrining «Inson-mashina», Gelvetsiyning «Inson haqida» va hokazo.

Lametri ijtimoiy rivojlanishning asosiy sabablari ulug' shaxslarning faoliyati va ma'rifatdir, deb hisoblar edi. Didro insonni oliy qadriyat, koinotning idrok markazi, butun madaniyatning yaratuvchisi deb hisobladi. Golbaxning nazarida esa, inson tabiatning bir qismi, u tabiat qonunlariga bo'ysunadi. Gelvetsiyning fikriga ko'ra, insonning shakllanishida atrof muhit asosiy rol o'ynaydi. U barcha odamlar o'z qobiliyatlari va imkoniyatlariga ko'ra tabiat tomonidan teng qilib yaratilgan, ularning qanday bo'lishi faqat tarbiyaga bog'liq deb hisobladi.

Inson XIX-XX asrlar falsafasida

XIX asr falsafiy fikrning inson haqidagi ta'limotni rivojlantirishdagi eng muhim yutuqlaridan biri - bu Lyudvig Feyerbaxning (1804-1872) falsafiy antropologizmidir. U inson mohiyati muammosini falsafasining «birdan-bir, universal va eng oliy» muammosi sifatida qaradi va birinchi planga olib chiqdi. Biroq Feyerbax, aslida, insonga biologik nuqtai nazardan qaraydi, uning ijtimoiy mohiyatini izohlamaydi.

Antropologik tamoyil (ya'ni, ob'ektiv olamni inson mohiyatining hosilasidan iborat bir narsa sifatida qarash) ekzistensializm, hayot falsafasi, falsafiy antropologiya, antroposotsiologiya, freydizm va boshqa ko'plab falsafiy va ijtimoiy oqimlarning asosida yotadi.

Ekzistensialistlar (J.P.Sartr, A.Kamyu va hokazo) falsafaning asosiy muammosi deb insonning mavjud bo'lishi masalalarini hisoblaydilar (Ekzistensiya). Inson faqat o'zini anglashi mumkin. K.Yaspers yozganidek: «Mavjud bo'lish bilish demakdir va men ong sifatida mavjudman». Ekzistensializmning asosiy tamoyili - erkinlik tamoyilidir. Inson «ozod bo'lishga mahkum etilgan» (J.P.Sartr). Ijtimoiy hayotning tangliklaridan chiqishning yo'li - shaxsning individualistik borlig'ida. Insonning o'z diqqat markaziga qo'yuvchi yana bir oqim - «falsafiy antropologiya». Bu oqimning asoschisi - Maks Sheler (1874-1928) falsafaning asosiy masalasi «Inson nima?:» degan savoldan iborat deb hisobladi.

Freydizmgga avstriyalik psixolog Zigmund Freyd (1856-1939) asos solgan. U shaxs tuzilmasida uchta asosiy qatlamni ajratib ko'rsatdi «U» ongosti, «Men» yoki «EGO» (ong), Yuksak «Men» (yuksak ong).

Inson muammosi tabiiy va gumanitar fanlarda

Inson ko'plab fanlar o'rganadigan predmetdir. Biologiya uni Homo sapiens turi sifatida qaraydi. Pedagogika uchun u tarbiya ob'ekti, sotsiologiya uchun - turli munosabatlar sub'ekti, kulturologiya uchun - madaniyatning ob'ekti va sub'ekti, iqtisodiy nazariya uchun - asosiy ishlab chiqarish kuchi va hokazo.

Tabiiy fanlar orasida an'anaviy (biologiya, antropologiya, meditsina va boshqalar) bilan bir qatorda nisbatan yangi fanlar (oliy nerv tizimi faoliyati fiziologiyasi, somatologiya, seksologiya va hokazo) paydo bo'ldi. Ijtimoiy bilim sohasida ham «eski» fanlar (psixologiya, sotsiologiya, tilshunoslik, etika) qatorida «yangi» fanlar (aksiologiya, germenevtika) kabilar faoliyat ko'rsatishadi.

XX asrda ilmiy bilimning shiddatli rivoji, parallel tarzda boruvchi fanlarning faol differentsiatsiyasi va integratsiyasi tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fanlar chegarasida bir qator yangi fanlarning: bioetika va tibbiyot etikasi, sotsiobiologiya, psixofiziologiya va boshqalarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Bu hol falsafaning inson muammolarini ko'rib chiqishdagi metodologik roli haqidagi masalani yanada dolzarb etib qo'yadi.

Falsafada inson

Biz yuqorida aytib o'tganimizdek, inson ko'p fanlar tomonidan predmet sifatida qaraladi, shu sababli bizning oldimizda muhim bir vazifa – inson muammosining aynan falsafiy aspektlarini ochib berish turadi.

Tabiatshunoslik va jamiyatshunoslikda insonni tadqiq etishning hozirgi darajasi shundayki, bunda inson hozirgi to'plangan bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish masalalari tobora ko'proq birinchi planga chiqmoqda.

Inson muammosining falsafaga oid masalalari deb quyidagilarni hisoblash mumkin: a) inson mohiyati; b) insonda ijtimoiylik va biologik (tabiiylik)ning nisbati; v) shaxsning erkinligi; g) insonning mavjud bo'lishi (borlig'i) va mohiyatining dialektikasi; d) inson hayotining maqsad va ma'nosi.

Bu albatta inson muammosining falsafiy spetsifikasi faqat yuqoridagilar bilan cheklanadi, degan emas. Biz faqat asosiylarini sanab o'tdik xolos.

Shaxs tushunchasi falsafada va umuman insonni o'rganuvchi fanlar majmuasida eng murakkab tushunchadir. Inson shaxsi rivojlanishining eng muhim biologik omili inson miyasidir. Ammo shaxs mohiyati - bu ijtimoiy xususiyatga molik hodisa. Miya esa moddiy organ bo'lib, u orqali shaxs o'z-o'zini namoyon etadi.

Inson mazkur sotsiumga xos bo'lgan me'yorlar, bilimlar, qadriyatlarning muayyan tizimini o'zlashtiradi. Muayyan jamiyatning real shart-sharoitlari shaxsning ijtimoiy mohiyatini belgilaydi. Shaxsning shakllanishi jarayoni sotsializatsiya deb ataladi.

Falsafada shaxs muammosi - bu eng avvalo insonning mohiyati, uning dunyodagi, tarixdagi va jamiyatdagi o'рни muammosidir. Muayyan ijtimoiy munosabatlar muayyan tarixiy tipdagi shaxsning shakllanish jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Antik davr odami uchun eng asosiy deb yaxshi firklar, intilishlar, istaklar hisoblangan va ular ijtimoiy amaliyotda qanchalik ro'yobga chiqishiga umuman olganda katta ahamiyat berilmagan: «Insonni faqat uning ishlariga qarab emas, intilishlariga qarab ham baholash lozim» (Demokrit), «Inson qanday fikrlasa, u hayotda shundaydir» (Sitseron), «Bizning hayotimiz biz u haqda nima o'ylasak ana shudir» (Mark Avreliy), «Axloqiy fazilatlar niyatlar bilan bog'liqlikda ko'zga tashlanadi» (Arastu).

Antik davr mutafakkirlari nazarida chinakam shaxs deb shunday odamni aytish mumkinki, birinchidan, u axloqli, ikkinchidan, aql-idrok egasi, uchinchidan, boshqalar bilan muloqotga kirishadigan, to'rtinchidan siyosiy va davlat mavjudotidir. O'rta asrlar bizga shaxsning boshqacha tipini ko'rsatadi. Mazkur davr uchun jamiyatning tabaqalanganligi, kastalarga bo'linishi va qat'iy korporativlik xosdir. Shu sababli muayyan tabaqaga, kastaga, sexga, gildiyaga mansublik, uning qonunlariga, odatlariga, an'analariga bo'ysunish shaxsning individual sifatlarining namoyon bo'lishidan ko'ra muhimroq va kuchliroq edi.

Faqat yangi davrga kelib ayrim olingan inson shaxsining qimmati, avtonomligi, o'ziga xosligi qaror topadi. Bu ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy fikr uchun xosdir. Ijtimoiy faollik, tadbirkorlik, ongli va foydali faoliyat, mustaqillik, individualizm, shaxsiy mas'uliyat, o'z qadr-qimmatini bilish tuyg'usi - mana bular shaxsning g'arb, yevropa-amerika konsepsiyalari yuksak qadrlanadigan sifatleri hisoblanadi.

Shaxsning sharq modeli esa boshqachadir. Shaxsning sharqqa xos modelining bir nechta modifikatsiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin (islom, budda, konfutsiy va hokazo). Shunday bo'lsa-da, ular o'rtasida ularni shaxsning g'arb modelidan ajratib turuvchi muayyan mushtarakliklar mavjud.

Shaxsning sharq tipiga xos asosiy xususiyatlar quyidagilardir: mas'uliyat va majburiyatlarning inson huquqlari oldida ustuvorligi, xulq-atvordagi traditsionalizm, hulq-atvorning, jamoaviy modellarining individual me'yorlardan ustunligi, sotsiumga ko'proq qaramlik, ijtimoiy muhit bilan aloqaning ko'pligi.

Shuni esda tutish lozimki, shaxs tipi ijtimoiy munosabatlarning real tizimining in'ikosidir. Shaxsning shakllanishi va rivojlanishining muhim omili sifatida uning ijtimoiy faoliyati, sotsium hayotida muayyan rolni bajarishi namoyon bo'ladi. Individual shaxs sifatida faqat turli tuman ijtimoiy munosabatlardagina o'z-o'zini namoyon etishi mumkin. O'z vaqtida Arastu «insonning vazifasi uning ongli faoliyatidan iborat» deb hisoblagan edi. A.Jomiy «Qo'llaring baquvvat ekan, mavjud ekan kundalik mehnatga ko'ngil qo'y» deya da'vat etgan bo'lsa, Ibn Sino «Bekorchilik va

ishyoqmaslik faqat nodonlikka sabab bo'libgina qolmay, ayni paytda kasalliklarga ham sabab bo'ladi» deb ogohlantirgan edi.

Shaxs - bu muayyan ijtimoiylashuv jarayonining natijasigina emas, bu uzluksiz o'sib boruvchi jarayon. Agar doimiy rivojlanish, kamolotga intilish, olg'a harakat bo'lmasa, u holda shaxs buzilishi, degradatsiyaga duchor bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – T., «O'zbekiston», 2003 yil, 15-bet.
2. Islom Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. – T., «O'zbekiston», 1992 yil.
3. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolotlari.- T., «O'zbekiston», 1997 yil, 188-210, 227-252-bet.
4. J.Tulenov. Jamiyat falsafasi. – T., 2001 yil, 4-9-betlar.
5. Falsafa. O'quv qullanma – T., «Sharq», 1999 yil, 255-258 betlar.

13 - MAVZU: JAMIYAT VA SHAXS (2 s.)

Reja:

1. Jamiyat va shaxs, ularning uzviy birligi va aloqadorligi. Jamiyat va shaxs orasidagi o'zaro aloqadorlik haqidagi falsafiy qarashlar.
2. Shaxs erkinligi va mas'uliyati. Tanlov erkinligi.
  3. Shaxsning tarixiy tiplari. Shaxsiy qaramlik. Mulkiy qaramlik. Qaram shaxs.
  4. Inson erkinliklari va haq-huquqlari. Mustaqillik sharoitida inson haq-huquqlari va erkinligining ta'minlanishi.
5. Fuqarolik jamiyati va shaxs.

Individ, individuallik va sub'ekt

Falsafa va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarda «individ», «individuallik», «shaxs» singari tushunchalar ko'p qo'llaniladi. Ularning o'xshashligi va farqlari nimada? Bu tushunchalarning har birining mohiyati nimadan iborat?

Yuqoridagi tushunchalar qatorida «individ» tushunchasi birinchida turadi. U eng avvalo, muayyan insonning boshqa odamlardan alohidaligiki, «chegaralanib» olganligini ifoda etadi. Individ - bu Homo sapiens biologik turining ayrim olingan, yakka vakili. Individning asosiy xususiyati - bu uning boshqalardan ajralganligi, alohidaligidir. Individ - bu insonning eng oddiy va abstrak tavsifi.

Shunisi qiziqki, turli fanlar «individ» tushunchasini turlicha talqin etadilar. Masalan, psixologiya ushbu tushunchani ikki aspektda ko'radi: a) individ ayrim olingan tabiiy mavjudot, tug'ma va orttirilgan xususiyatlarning mahsuli, individual, o'ziga xos

xususiyatlarning sohibi sifatida; b) insonlar jamoasining alohida olingan vakili; o'zining biologik cheklanganlik doirasidan chiquvchi qurollardan, belgilardan foydalanuvchi va ular vositasida o'z xulqi hamda psixik jarayonlarini kasb etuvchi ijtimoiy mavjudot.⁶²

Psixologiya individning asosiy qirralari deb quyidagilarni hisoblaydi: 1) psixofiziologik tashkillashuvning yaxlitligi; 2) atrof dunyo bilan o'zaro ta'sirdagi barqarorlik; 3) faollik⁶³.

Sotsiologiya nuqtai nazaridan individ - bu inson naslining ayrim olingan vakili va insoniyatning barcha ijtimoiy va psixologik xususiyatlarining: aql, iroda, ehtiyojlar, manfaatlar va boshqalarning muayyan sohibi. Bu holda «Individ» tushunchasi muayyan, aniq bir insonni anglatadi⁶⁴.

Va nihoyat, falsafa uchun individ ijtimoiy atom, alohida ajralib turuvchi mohiyat, ancha keng bo'lgan ijtimoiy yaxlitlikning (guruhning, sinfnig, millatning, insoniyatning) ayrim olingan vakili⁶⁵.

Individ - eng avvalo qandaydir ko'plikni bir vakili, ko'plarning biri. Shu ma'noda deyarli har bir odam - individ (ba'zan individium ham deyiladi va yoziladi).

Bu o'rinda bir narsani ta'kidlash lozim: ajralib turish, alohidalik insonning spetsifik xususiyati emas, ob'ektiv dunyodagi barcha predmetlar va hodisalar u yoki bu tarzda ajralib turadi. Ammo insonga nisbatan ko'proq boshqa bir tushuncha nisbat beriladi - «individuallik». U muayyan insonning noyobliki, betakrorligini anglatadi. Muayyan ma'noda individuallik - individdan shaxsga olib boruvchi pog'onadir. Inson tug'ilishidan individ bo'lib tug'iladi, biroq shaxs sifatida u o'z individualligining barcha imkoniyatlarini ochish orqaligina shakllana oladi.

Individuallik individning o'ziga xosligini, ichki dunyosining o'ziga xosligini aks ettiradi, bu insonga xos umumiy (universal) va ayrim (noyob, o'ziga xos) xususiyatlarning uzviy birligidir.

Inson falsafasidagi yana bir muhim tushuncha «sub'ekt» tushunchasidir. Sub'ekt sifatida ayrim olingan individ ham va qandaydir jamoa (guruh, sotsium va xatto umuman insoniyat) namoyon bo'lishi mumkin. Bu o'rinda bizni individual sub'ekt qiziqtiradi. Uning asosiy tavsiflari quyidagilardir: faollik, onglilik, maqsadning mavjudligi, o'z-o'zini anglash, xatti-harakatlar erkinligi. Sub'ekt sifatida inson muayyan ijtimoiy rolni o'ynaydi. Odam sub'ekt bo'lib tug'ilmaydi, balki tarbiya jarayonida sub'ektga aylanadi.

---

62 Қаранг: Психология. Словарь. М., 1990. 135-б.

63 Ўша ерда. 136-б.

64 Қаранг: Радугин А.А. Радугин К.А. Социология. М. 1995. 85-б.

65 Қаранг: Философия. Ростов-на-Дону, 1996. 264-б.

Sub'ektivlik haqida so'z ketganda mazkur tushunchaning ikki ma'nosi borligini esda tutish lozim. Birinchidan, u ayrim individning tanlovi sifatidagi sub'ektivlikni anglatadi, ikkinchidan esa ushbu individ insoniy sub'ektivlik doirasidan tamoyilan chiqqanligini bildiradi⁶⁶.

Shaxs

Shaxs tushunchasi falsafada va umuman insonni o'rganuvchi fanlar majmuasida eng murakkab tushunchadir. Inson shaxsi rivojlanishining eng muhim biologik omili inson miyasidir. Ammo shaxs mohiyati - bu ijtimoiy xususiyatga molik hodisa. Miya esa moddiy organ bo'lib, u orqali shaxs o'z-o'zini namoyon etadi.

Inson mazkur sotsiumga xos bo'lgan me'yorlar, bilimlar, qadriyatlarning muayyan tizimini o'zlashtiradi. Muayyan jamiyatning real shart-sharoitlari shaxsning ijtimoiy mohiyatini belgilaydi. Shaxsning shakllanishi jarayoni sotsializatsiya deb ataladi.

Falsafada shaxs muammosi - bu eng avvalo insonning mohiyati, uning dunyodagi, tarixdagi va jamiyatdagi o'rnini muammosidir. Muayyan ijtimoiy munosabatlar muayyan tarixiy tipdagi shaxsning shakllanish jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Antik davr odami uchun eng asosiy deb yaxshi firklar, intilishlar, istaklar hisoblangan va ular ijtimoiy amaliyotda qanchalik ro'yobga chiqishiga umuman olganda katta ahamiyat berilmagan: «Insonni faqat uning ishlariga qarab emas, intilishlariga qarab ham baholash lozim» (Demokrit), «Inson qanday fikrlasa, u hayotda shundaydir» (Sitseron), «Bizning hayotimiz biz u haqda nima o'ylasak ana shudir» (Mark Avreliy), «Axloqiy fazilatlar niyatlar bilan bog'liqlikda ko'zga tashlanadi» (Arastu).

Antik davr mutafakkirlari nazarida chinakam shaxs deb shunday odamni aytish mumkinki, birinchidan, u axloqli, ikkinchidan, aql-idrok egasi, uchinchidan, boshqalar bilan muloqotga kirishadigan, to'rtinchidan siyosiy va davlat mavjudotidir. O'rta asrlar bizga shaxsning boshqacha tipini ko'rsatadi. Mazkur davr uchun jamiyatning tabaqalanganligi, kastalarga bo'linishi va qat'iy korporativlik xosdir. Shu sababli muayyan tabaqaga, kastaga, sexga, gildiyaga mansublik, uning qonunlariga, odatlariga, an'analariga bo'ysunish shaxsning individual sifatlarining namoyon bo'lishidan ko'ra muhimroq va kuchliroq edi.

Faqat yangi davrga kelib ayrim olingan inson shaxsining qimmatini, avtonomligi, o'ziga xosligi qaror topadi. Bu ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy fikr uchun xosdir. Ijtimoiy faollik, tadbirkorlik, ongli va foydali faoliyat, mustaqillik, individualizm, shaxsiy mas'uliyat, o'z qadr-qimmatini bilish tuyg'usi - mana bular shaxsning g'arb, yevropa-amerika konsepsiyalari yuksak qadrlanadigan sifatleri hisoblanadi.

Shaxsning sharq modeli esa boshqachadir. Shaxsning sharqqa xos modelining bir nechta modifikatsiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin (islom, budda, konfutsiy va

---

⁶⁶ Қаранг: Сартр- Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. М., 1989. 323-б.

hokazo). Shunday bo'lsa-da, ular o'rtasida ularni shaxsning g'arb modelidan ajratib turuvchi muayyan mushtarakliklar mavjud.

Shaxsning sharq tipiga xos asosiy xususiyatlar quyidagilardir: mas'uliyat va majburiyatlarning inson huquqlari oldida ustuvorligi, xulq-atvordagi traditsionalizm, hulq-atvorning, jamoaviy modellarining individual me'yorlardan ustunligi, sotsiumga ko'proq qaramlik, ijtimoiy muhit bilan aloqaning ko'pligi.

Shuni esda tutish lozimki, shaxs tipi ijtimoiy munosabatlarning real tizimining in'ikosidir. Shaxsning shakllanishi va rivojlanishining muhim omili sifatida uning ijtimoiy faoliyati, sotsium hayotida muayyan rolni bajarishi namoyon bo'ladi. Individda shaxs sifatida faqat turli tuman ijtimoiy munosabatlardagina o'z-o'zini namoyon etishi mumkin. O'z vaqtida Arastu «insonning vazifasi uning ongli faoliyatidan iborat» deb hisoblagan edi. A.Jomiy «Qo'llarning baquvvat ekan, mavjud ekan kundalik mehnatga ko'ngil qo'y» deya da'vat etgan bo'lsa, Ibn Sino «Bekorchiilik va ishyoqmaslik faqat nodonlikka sabab bo'libgina qolmay, ayni paytda kasalliklarga ham sabab bo'ladi» deb ogohlantirgan edi.

Shaxs - bu muayyan ijtimoiylashuv jarayonining natijasiga emas, bu uzluksiz o'sib boruvchi jarayon. Agar doimiy rivojlanish, kamolotga intilish, olg'a harakat bo'lmasa, u holda shaxs buzilishi, degradatsiyaga duchor bo'lishi mumkin.

Shaxs va jamiyat

Faollik va doimiy kamolotga intilish bilan bir qatorda shaxsning muhim xususiyatlaridan biri uning erkinligidir. Erkinlikning yo'qligi turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin: qullik, krepostnoylik, qamoq, ma'naviy qullik va hokazo. Erkinlikning yo'qligi shaxsiy mas'uliyatning yo'qligini anglatadiki, u siz shaxs haqida so'z ham yuritish mumkin emas. Bunda shuni esda tutish kerakki, erkinlik bu anarxiya emas, zero «jamiyatda yashab undan ozod bo'lish mumkin emas».

Erkinlik va mas'uliyat ikkita o'zaro dialektik bog'langan qarama-qarshilikni tashkil etadi.

Inson o'zining ijtimoiy majburiyatlarini, jamiyat oldidagi burchini, o'z mas'uliyatini tabiiy bir hol, o'z erkinligi va ijtimoiy faolligining uzviy bir qismi sifatida qabul qilgandagina chinakam shaxsga aylanadi.

Insonning hayotiy faolligi uning shaxsining shakllanishining asosiy omili sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur jarayon davomida faqat tabiiy va ijtimoiy dunyoga moslashish yuz berib qolmasdan balki inson uni o'z xohishiga mos ravishda o'zgartiradi. Bunda chinakam insoniy, shaxsiy, ijtimoiy taqozo etilgan olam shakllantiriladi. Jamiyatning o'zi, uning tizimi va tuzilishi, undagi munosabatlarni tashkil etuvchi unsurlar - bularning hammasi shaxsning bunyodkorlik faoliyatining, uning dunyoni o'zgartiruvchi ijodiy faoliyatining natijasi.

Ushbu o'zgarish jarayoni cheksizdir, chunki faoliyat, faollik inson shaxsining mohiyatini tashkil etuvchi kuchlarning namoyon bo'lishi, ochilishi va rivojlanishi

demakdir. Dunyoni o'zgartirar ekan, faol shaxs ayni paytda o'z qobiliyatlari, mahorati, ko'nikma va bilimlarini uzluksiz ravishda takomillashtirib borgan holda o'z-o'zini yaratadi. Faol hayoti va ishi davomida shaxs doimiy ravishda sotsium ichidagi o'z aloqalarini kengaytiradi. Bunda insoniy ehtiyojlar doirasi kengayib boradi va shu bilan bir paytda mazkur ehtiyojlarni qondirish vositalarining sifat va son jihatdan o'sishi yuz beradi.

Individ ijtimoiy fazilatlar va sifatlar majmuasini kasb etish butun insoniy sivilizatsiya, jamiyatning butun tarixi tomonidan to'plangan tajribani uzluksiz va har tomonlama o'zlashtirish orqali shaxsga aylanadi.

Shaxsning jamiyatdagi o'zni va rolini Kantning quyidagi so'zlari bilan tavsiflash mumkin: «Inson faqat vosita sifatida emas, balki maqsad sifatida ham o'z-o'zicha mavjud bo'ladi..., o'zining barcha xatti-harakatlarida u maqsad sifatida ham qaralishi zarur».⁶⁷

Inson shaxsi – sotsium markazi. Jamiyatning rivojlanish tarixi shaxsning, ayrim olingan insonning o'zni va ahamiyatining oshib borishi bilan uzviy bog'liqdir.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – T., «O'zbekiston», 2003 yil, 15-bet.
2. Islom Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li. – T., «O'zbekiston», 1992 yil.
3. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolotlari.- T., «O'zbekiston», 1997 yil, 188-210, 227-252-bet.
4. J.Tulenov. Jamiyat falsafasi. – T., 2001 yil, 4-9-betlar.
5. Falsafa. O'quv qullanma – T., «Sharq», 1999 yil, 255-258 betlar.

14 - MAVZU: IJTIMOIIY TARAQQIIYOT TABIIY-TARIXIIY JARAYON SIFATIDA (2 s.)

Reja:

1. Ijtimoiy taraqqiyot nazariyalari
2. Evolyutsiya va koevolyutsiya nazariyalari
3. O'zbekiston taraqqiyoti va jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv
4. Taraqqiyotning o'zbek modeli-jamiyatning tadrijiy rivojlanishi kontseptsiyasi sifatida

---

67 Кант И. Соч. Т.Н.Ч 1. М., 1965. 269-6.

Ijtimoiy taraqqiyotga yondoshuvlar xilma-xilligi, Tarixiy jarayon mazmuni va uning yo`nalishi muammosi qadimgi dunyo mutafakkirlaridayoq qiziqish uyg`otgan. Antik faylasuflar chiziqli tarix falsafasining uch muhim yo`nalishi: progressiv, regressiv va tsiklli yo`nalishlarni farqlaganlar. Shuni qayd etish muhimki, bu yo`nalishlarning barchasi hozirgi vaqtda ham o`z izdoshlariga ega. Shu bilan bir qatorda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tarixiy rivojlanishning nochiziq kontseptsiyasi ham asoslangan. Bu yo`nalishlarni batafsilroq ko`rib chiqamiz.

Antik davr mutafakkirlarining aksariyati, shu jumladan Protagor va Demokrit jamiyatning rivojlanishi asosan yovvoyilikdan «oltin asr» sari yuksalib boruvchi yo`nalishda kechgan deb hisoblagan. Ularni progressiv yo`nalish asoschilari deb hisoblash mumkin. Boshqa mutafakkirlar (Gesiod, Seneka), aksincha, jamiyatning rivojlanishi regressiv yo`nalishga ega, ya`ni u «oltin asr»dan jamiyatning tanazzuli, axloqning buzilishi va hokazolar bilan tavsiflanuvchi «temir asr» sari rivojlanadi, degan fikrni ilgari surgan. Yana bir toifa faylasuflar (Platon, Aristotel, Polibiy) jamiyat yuksalib boruvchi yo`nalishda, lekin tutash doira bo`ylab harakatlanadi va har doim ortga, dastlabki bosqichga qaytadi, deb hisoblagan.

O`rta asrlar faylasuflari, tarix muayyan yo`nalishda rivojlanuvchi jarayon ekanligini rad etmagan holda, uning yo`nalishini Xudo belgilaydi, deb hisoblaganlar.

O`z asarlarida tarixning yo`nalishi, shuningdek tarixiy jarayonda yagonalik va rang-baranglikning o`zaro nisbati muammolarini ayniqsa to`la qamrab olgan dastlabki tadqiqotchilardan biri ital`yan faylasufi Jambattista Viko (1668-1744) bo`lgan. O`zining «Millatlar umumiy tabiati haqidagi yangi fan asoslari» deb nomlangan risolasida u jahon tarixining barcha xalqlar uchun yagona bo`lgan tarixiy aylanma harakat sifatidagi dunyoviy kontseptsiyasini ilgari surgan. Viko fikriga ko`ra, barcha xalqlar o`z rivojlanishida bir xil bosqichlardan o`tadi (ibtidoiy varvarlik («xudolar asri»)dan feodalizm («qahramonlar asri») orqali demokratik respublika yoki konstitutsiyaviy monarxiya («sivilizatsiya asri») sari harakatlanadi). Har bir tsikl mazkur jamiyatning umumiy inqirozi va parchalanishi bilan tugaydi. Tsikl yakunlangach, rivojlanish jarayoni yangilanadi va ayni shu g`oyalari madaniyatlar va sivilizatsiyalarning rivojlanishida tsikllilik bosqichlardan, lekin yuqoriroq darajada o`tadi. Shunday qilib, Viko nazariyalari (Danilevskiy, Shpengler, Toynbi⁶⁸)ga asos bo`lgan.

Hozirgi zamon tarix falsafasida tarixiy jarayon mantig`i va yo`nalishini tushuntirishga nisbatan ikki asosiy yondashuv: formatsion va sivilizatsion yondashuvlar mavjud. Ularga batafsilroq to`xtalamiz.

---

68 Тойнби.А. Постигание истории.- М.: 1997.

Formatsion yondashuv tarixni monistik, universalistik tushunishga asoslanadi. U jahon tarixini ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar olinma-ketin almashuvidan iborat yagona, chiziqli-hujumkor tabiiy-tarixiy jarayon sifatida talqin qiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar haqidagi ta'limotni Karl Marks o'zining «Kapital», «Siyosiy iqtisod tanqidiga doir» kabi asarlarida ilgari surgan. Marks nazariyasining mohiyatini uning bir qancha qoidalari orqali ifodalash mumkin:

1) ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya – sifat jihatidan aniq, yaxlit ijtimoiy tizim bo'lib, uning muhim elementi odamlarning hayot faoliyati jarayonida ular o'rtasida o'rnatiladigan moddiy (iqtisodiy), ma'naviy (mafkuraviy) va boshqa aloqalar va munosabatlardir. Moddiy va ma'naviy munosabatlarning o'zaro aloqasida moddiy munosabatlar etakchi rol o'ynaydi. Ularning o'zagini ishlab chiqarish munosabatlari tashkil qiladi. Aynan ishlab chiqarish munosabatlari, ijtimoiy tizim faoliyatini belgilovchi asos hisoblanadi;

2) ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya turli mamlakatlarda ular rivojlanishining muayyan bosqichida ijtimoiy hayotga xos bo'lgan umumiy jihatlarni aks ettiradi. Kapitalizmni o'rganish va turli mamlakatlardagi moddiy va ma'naviy munosabatlarni taqqoslash jarayonida bu munosabatlarning ko'pgina tomonlari takrorlanishining va mazkur mamlakatlar ijtimoiy rivojlanishning bir bosqichi – kapitalistik bosqichda, degan xulosaga kelingan;

3) ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya jamiyat rivojlanishining muayyan bosqichidir. Ko'p sonli ijtimoiy aloqalar orasida ishlab chiqarish munosabatlarini farqlash, ularning bir necha turlari mavjudligini aniqlash imkonini ham bergan; turli ijtimoiy organizmlar bir xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishga ega bo'lishi ham, har xil ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishga ega bo'lishi ham mumkinligi (ya'ni har xil tipdagi ishlab chiqarish munosabatlari) aniqlangan. SHunday qilib, ishlab chiqarish munosabatlarining har bir tipi rivojlanish bosqichi, tarixiy davrni, bu ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi va o'zgarishi esa jamiyat rivojlanishining mohiyatini belgilaydi, degan xulosaga kelingan.

Bu qoidalaridan kelib chiqib, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya – bu jamiyatning muayyan tarixiy tipi, ishlab chiqarishning muayyan usuliga asoslangan va ijtimoiy taraqqiyot bosqichi sifatida amal qiladigan yaxlit ijtimoiy tizim, degan to'xtamga kelish mumkin.

«Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya» kategoriyasini asoslash tarixiy jarayonni davriylashtirish imkonini bergan. U jami formatsiyalarning besh tipini farqlagan: ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodalizm, kapitalizm, kommunizm. Jahon tarixiy jarayoni bir formatsiyadan boshqa formatsiyaga yuksalishdan iborat bo'lgan chiziqli jarayon sifatida tavsiflagan.

XIX asrda ishlab chiqilgan formatsion yondashuv o`zini oqlamadi.⁶⁹ Bunda tarixiy rivojlanish jarayonini tushuntirishga nisbatan Marksning yondashuvi emas, balki uni dogmaga aylantirish va mutlaqlashtirish shakllandi. Ayrim tadqiqotchilar formatsion yondashuvni tahlil qilar ekanlar, uning quyidagi zaif jihatlarini qayd etadilar. Birinchidan, tarixning har qanday bosqichida jamiyat hayotini ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga belgilaydi, deb aytish o`rinli bo`lmaydi. Ikkinchidan, bir formatsiyadan boshqa formatsiyaga tabiiy yuksalish haqidagi monistik tasavvur inson erkinligiga, insoniyat rivojlanishining muqobil yo`llarini tanlashga o`rin qoldirmaydi. Uchinchidan, xalqlar, jamiyatlar, davlatlarning haqiqiy tarixi yuksalib boruvchi chiziqli bo`ylab formatsion rivojlanishning tor doirasiga sig`maydi. Mazkur yondashuv amalga tatbiq etilganda har bir xalq va sivilizatsiyaning o`ziga xosligi va betakrorligi yo`qoladi, ular ayni holda kelajak barkamol jamiyatining sharti sifatidagina amal qiladi.

Shunday qilib, hozirgi davr sharoitida tarixiy jarayonni besh ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyadan iborat bo`lgan chiziqli sxema sifatida talqin qilishning bir yoqlamaligi ayniqsa bo`rtib namoyon bo`ladi. Jahon tarixiy jarayoni mazkur nazariy modeldan boyroq. Shu sababli ushbu talqinni tarixni tushunishga nisbatan o`zgacha, nochiziqli yondashuv bilan to`ldirish talab etiladi. Sivilizatsion yondashuv tarixiy jarayonni tushunishga nisbatan aynan shunday yondashuvdir.

Falsafani tushunishga nisbatan sivilizatsion yondashuv XIX-XX asrlarda vujudga kelgan. U asosan ko`p sonli madaniyatlar va sivilizatsiyalar mavjudligi, ularning lokalligi va har xilligi haqidagi g`oyani ilgari surishi bilan tavsiflanadi. Bu erda ijtimoiy taraqqiyotning qat`iy bir chiziqli sxemasi rad etiladi.

Mazkur yondashuv asoschilaridan biri tabiatshunos olim Nikolay Danilevskiy (1822-1885) bo`lgan. U har biri alohida-alohida mavjud bo`lgan, faoliyatning to`rt muhim shakli yoki sivilizatsiyalar «asosi» - diniy, madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy asoslar orqali namoyon bo`luvchi madaniy-tarixiy tiplar (sivilizatsiyalar) haqidagi kontseptsyani ilgari surgan. Madaniy-tarixiy tiplar, biologik organizmlar kabi, tashqi muhit va bir-biri bilan uzluksiz kurash jarayonida bo`ladi va vujudga kelish, voyaga etish, qarish va halok bo`lish bosqichlaridan o`tadi. Jahon tarixining mazmunini Danilevskiy o`zining alohida qonunlariga binoan rivojlanuvchi xalqlar madaniy-tarixiy tiplarining o`z-o`zini namoyon etish xususiyatlarini aniqlashdan iborat deb bilgan. Danilevskiy madaniy-tarixiy tiplar rivojlanishining ayrim qonunlarini ta`riflagan: 1) bir tilda yoki o`xshash tillarda so`zlashuvchi xalqlar bir madaniy-tarixiy tipni tashkil etadi; 2) madaniy-tarixiy tip vujudga kelishi va rivojlanishi uchun muayyan siyosiy mustaqillik talab etiladi; 3) sivilizatsiyaning muvaffaqiyatlari madaniy-tarixiy tipning turli elementlariga bog`liq bo`ladi; 4) sivilizatsiyaning

---

69 G`arb falsafasi. -T.: Sharq., 2004. -B.506.

shakllanish jarayoni uzoq davom etadi, ularning ravnaq topish davri esa qisqadir; 5) sivilizatsiyalar alohida va berk sharoitda rivojlanadi, lekin bu ular bir-biriga ta'sir ko'rsatmaydi, degan ma'noni anglatmaydi.

Danilevskiyning qarashlarini nemis mutafakkiri Oshal'd Shpengler (1880-1936) rivojlantirgan. U ham ijtimoiy taraqqiyotning bir chiziqli evropotsentristik sxemasiga tanqidiy yondashgan. Shpengler falsafasida madaniyat asosiy kategoriya hisoblanadi. Faylasuf madaniyat deganda o'ziga o'xshash boshqa «organizmlar»dan ajralib turadigan alohida «organizm»ni tushungan. Bundan yagona umuminsoniy madaniyat yo'q va bo'lishi mumkin emas degan xulosa kelib chiqqan. Shu sababli Shpengler jahon tarixining yaxlitligi va yagonaligini, unda «o'zgarmas va umumiy» jihatlar mavjudligini rad etgan. U insoniyat tarixida sakkiz madaniyat: Misr, Hind, Bobil, Xitoy, Yunon-rim, Sharq, G'arbiy Evropa va Mayya madaniyatlarini farqlagan. Shpengler fikriga ko'ra, har bir madaniy organizm ma'lum hayot muddati (taxminan ming yil) mobaynida mavjud bo'ladi, shundan so'ng u sivilizatsiyaga aylanadi va halok bo'ladi. Har bir madaniyat o'z teran mazmuniga ega bo'ladi va tarixiy jarayonda bir xil ahamiyat kasb etadi. Shpengler tarixning mazmuni madaniyatlar taqdiri, ruhi va tilini anglab etishdan iborat, deb hisoblaydi.

Lokal sivilizatsiyalar nazariyasining yana bir tarafdori ingliz tarixchisi va sotsiologi Arnol'd Toynbi (1889-1975)dir. U Danilevskiy va Shpenglarning tarixning tsiklliligi haqidagi fikr-mulohazalarini rivojlantirib, uni ayrim, o'ziga xos va nisbatan berk sivilizatsiyalar tarixlarining yig'indisi sifatida tushungan (dastlab u 23 sivilizatsiyani farqlagan, keyinchalik esa ularni 13 tagacha qisqartirgan). Toynbi sivilizatsiyalarga «evolyutsion tipdagi faol tuzilmalar» sifatida yondashib, har bir sivilizatsiyada tarixiy mavjudlikning asosiy bosqichlari: vujudga kelish, rivojlanish, tanazzulga uchrash va zavol topishni farqlagan. Bu asosiy bosqichlardan o'tgach, sivilizatsiya, odatda, halok bo'ladi va uning o'rnini boshqa sivilizatsiya egallaydi.

Toynbi bu sivilizatsiyalarda oldinma-ketin yuz beruvchi ijtimoiy jarayonlarni o'xshash deb hisoblab, shunga asoslangan holda yaqin kelajakda dunyo miqyosida yuz beradigan voqealarni bashorat qilish imkonini beruvchi ijtimoiy rivojlanish takroriyligining ayrim formal empirik qonunlarini keltirib chiqarishga harakat qilgan. U jahon tarixining mazmuni diniy evolyutsiya hamda insoniyatning ma'naviy jihatdan kamol topishi bilan belgilanadi, deb hisoblagan.

Shunday qilib, sivilizatsion yondashuv nuqtai nazaridan tarixiy jarayon hujumkor xususiyati «yuqori - quyi» ko'rsatkichlari bilan emas, balki har bir sivilizatsiya o'z rivojlanish va o'z taqdirini o'zi belgilash jarayonida insoniyat filogenetik yo'lining barcha asosiy bosqichlaridan o'tishi va o'z tarixi va betakror individualligiga ega bo'lgan noyob ijtimoiy tuzilma sifatida qaralishi bilan belgilanadigan izchil nochiziq jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Formatsion va sivilizatsion yondashuvlarni taqqoslash quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi: 1) formatsion yondashuv tahlil jarayonida butun jamiyatni qamrab olishga harakat qiladi va asosiy e'tiborni uning dinamikasiga qaratadi; sivilizatsion yondashuv esa jamiyatning bir qismini (ayrim sivilizatsiyani) o'rganadi, jamiyatni esa statik deb e'tirof etadi; 2) formatsion yondashuv jamiyat hayotining iqtisodiy omillariga alohida e'tibor beradi; sivilizatsion yondashuv asosiy e'tiborni ma'naviy omillarga qaratadi.

Tarix falsafasi⁷⁰ rivojlanishining hozirgi bosqichida tarixning shunday bir talqini vujudga keladiki, unda mualliflar bu muqobil yondashuvlarning ijobiy g'oyalaridan foydalanishga va ularning kamchiliklari o'rnini to'ldirishga harakat qiladilar. Mazkur yondashuv monadaga doir yondashuv degan nom olgan.

Monadaga doir yondashuvning o'ziga xos jihati shundan iboratki, u jahon tarixiy jarayoniga ko'p sonli tarixiy individlar (sotsiumlar)dan iborat bo'lgan yaxlitlik sifatida qaraydi. Bunda monadaga doir yondashuvning formatsion elementi tarixiy rivojlanishning ayni bir bosqichini boshdan kechirayotgan turli mamlakatlar uchun umumiy bo'lgan jihatlarga, sivilizatsion element esa ijtimoiy organizmlarning xususiyatlariga, ularning betakrorligiga e'tiborni qaratadi. Shunday qilib, monadaga doir yondashuv doirasida formatsion yondashuvning umumlashtiruvchi imkoniyatlari va sivilizatsion yondashuvning individuallashtiruvchi imkoniyatlari ularni qarama-qarshi qo'yish asosida emas, balki ularning yagonaligi va bir-birini to'ldirishini tan olish asosida hisobga olinadi va ro'yobga chiqariladi.

Yuqorida qayd etib o'tilganidek, tarixning mazmuni muammosi tarix falsafasining aksariyat yo'nalishlarida ko'zga ko'rinadigan o'rinni egallaydi. Ayni vaqtda shunday kontseptsiyalar ham paydo bo'lganki, ularda tarixning mazmuni muammosi markaziy muammo hisoblanadi. Bu kontseptsiyalarning mohiyatiga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Taniqli nemis faylasufi Karl Yaspers (1883-1969) yaratgan nazariyaga muvofiq, tarixning mazmuni tarixning chegarasidan tashqarida yotadi. Tarixning mazmuni va negizi butun insoniyat uchun umumiy bo'lgan e'tiqod bilan belgilanadi. Mazkur e'tiqod insoniyat vakillarini bir-biridan ajratmaydi, balki jipslashtiradi. Insoniyatga bunday e'tiqodni biron-bir jahon dini yoki milliy din taklif qilolmaydi.

Yaspers jahon tarixining «vaqt o'qi» amal qilgan davrda vujudga kelgan falsafiy e'tiqodgina insoniyat uchun umumiy e'tiqodga aylanishi mumkin, deb hisoblagan. Faylasuf qadimgi yunon faylasuflari, yahudiy xalqining payg'ambarlari, eronda zardushtiylik dinining, Xitoyda – konfutsiychilik va daochilikning, Hindistonda – buddizm va jaynizmning asoschilari bir vaqtda ijod qilgan miloddan avvalgi 800 va 200 yillar oralig'idagi davrni tarixning universal mazmunini namoyon etgan «vaqt o'qi» davri deb hisoblashni taklif qilgan. Mazkur davrda majusiylar o'rnini egallagan

---

70 Mamatov.O, Norqo'ziev. S. Abdullaev A. Ijtimoiy falsafa. (Ma'ruzalar matni)- Namangshan, 2012-B.384.

jahon dinlari paydo bo'lgan va mifologik dunyoqarash o'rnida falsafiy tafakkur vujudga kelgan; jahonda deyarli bir vaqtda ichdan o'zaro mushtarak bo'lgan bir nechta qudratli ma'naviy markazlar paydo bo'lgan. «Vaqt o'qi» davri insonga o'zini inson sifatida his qilishga yordam bergan, uning ma'naviyatini uyg'otgan, uni madaniyat va axloq asoslari bilan oshno etgan, uning oldiga insonning mavjudligi va hayotning mazmuni haqidagi masalalarni qo'ygan. Yaspers fikriga ko'ra, inson o'z-o'zini anglab etishi, inson ma'naviyatining uyg'onishi shu vaqtgacha o'zaro bog'lanmagan lokal madaniyatlarga bo'lingan insoniyat umumiy tarixining ibtidosiga aylangan. Shundan beri insoniyat umumiy taqdir va yagona e'tiqod bilan bog'langan. Aks holda uning tarixi halokat bilan tugashi mumkin. Yaspers ta'limotiga ko'ra, odamlarni umumiy ma'naviy asoslarda birlashtirish, ular o'zaro til topishini ta'minlashda kommunikatsiya ulkan rol o'ynaydi, shu bois uning tarix falsafasi ba'zan kommunikativ tarix falsafasi deb ham ataladi.

Evolyutsiya g'oyasining paydo bo'lishi

Sharq uyg'onish davri faylasuflarida evolyutsiya tushunchasi falsafiy kategoriya darajasiga ko'tarilgan bo'lmasa-da, uning mazmuni Ibn Sino, Beruniy, Forobiy kabi jahon falsafasi tarixida muhim o'rinni egallagan faylasuflarning fikrida yaqqol sezilib turadi. Jumladan: Forobiyning quyidagi fikri buni yorqin ifodalaydi: «...rahbar kelajak uchun rasm-rusum, yo'l-yo'riqlarni isloh qilishni lozim va foydali topsa, turmush taqozosiga qarab ularni o'zgartiradi. Shuningdek, yomon odatlarni o'zida ifodalovchi o'tmishni ham o'zgartirmog'i kerak. Aks holda o'tmishning talablariga rioya etib, uning kayfiyati saqlansa, turmushda hech qanday engillik, o'zgarish va o'sish ham bo'lmaydi»⁷¹. Forobiyning bu fikridan kelib chiqadiki, o'tmish va bugun o'rtasida ijobiy va salbiy aloqadorlik mavjud. Bu aloqadorlik shakli bugun bizni evolyutsiya deb atalayotgan narsaga olib boradi.

Dekart evolyutsiya g'oyasini ishlab chiqqanlarning birinchilaridan biridir (garchi mexanistik asosda bo'lsa ham). U bu g'oyani tabiat haqidagi barcha soha ta'limotlariga – yulduzlar va sayyoralarning tashkil topishidan tortib o'simliklar, hayvonlar va insonlarning paydo bo'lishlarigacha tatbiq etdi. Dekart fikricha, yulduz va sayyoralarning tizimlari moddaning quyunsimon harakati natijasida tashkil topadilar. Dunyoviy modda cheksiz, bir xil bo'lib, bo'shliqqa ega emas va cheksiz ravishda bo'linishi mumkin. U mexanik qonunlar tomonidan belgilangan to'xtovsiz ravishda miqdoriy va sifatiy jihatdan o'zgarib turadigan holatdadir. Tirik mavjudotlar dunyosi ham ushbu qonunlarga bo'ysunadi: hayvonlar – bular murakkab mashinalardir. Inson esa, hayvonlardan farqli o'laroq, aqlga ega, shuning uchun u mexanika qonunlari doirasidan tashqariga chiqadi.

---

71 Forobiy. Fozil odamlar shaxri -T.: 1993. -B. 189-190..

Spenser ta'limotining yetakchi mavzularidan biri ham umumiy tadrijiy (evolyusion) rivojlanish haqidagi ta'limot edi. U «...yoyilgan harakat hamrohligida moddani nomuayyan bog'lanmagan bir xillikdan muayyan bog'langan harxillikka o'tkazish va shuning barobarida saqlanib qoladigan moddaning harakatini qaytadan o'zgarishini amalga oshirilishi demakdir»⁷².

Evolyutsiyaning o'ziga xos belgilarini Spenser quyidagi qonularda ko'radi: tarkibiy tubdan o'zgartirilgan oqibatlar miqdorini oshishi, differentsiatsiya (bir xillikdan har xillikka o'tish), nomuayyanlikdan tarkibiy muayyandikka o'tish, uyg'unlik, muvozanatga intilish. evolyutsion taraqqiyot Spenser tomonidan mexanik tarzda talqin qilinib, universal xarakterga ega deb bilindi: u tabiatning jonsiz va jonli mavjudotlarida, inson jamiyatda namoyon bo'lishligi ta'kidlandi. «Umumjahon o'limining holati nima, - deb yozadi u, - bu shunday narsaki, hamma joyda ro'y beradigan jarayonning chegarasi bo'lib, buning shunday ekanligi har qanday shubhadan xolidir... bu yerda tasvirlagan barcha o'zgarishlarning xotimasi osoyishtalik holati bo'ladi»⁷³. Jamiyatga nisbatan tadbiq qilinganda bu aholi miqdorining muvozanati va hayotni qo'llab - quvvatlash uchun vosita, qarama-qarshi g'oyalar va hokazolar demakdir.

Spenser jamiyatshunoslikda organik maktabning asoschisidir. Jamiyatning tarkibiy va vazifaviy tuzilishini u biologik organizm bilan o'xshashlikda qarab chiqadi. Ammo, agar biologik organizmda unsurlar butun uchun mavjud bo'lsalar, ijtimoiy organizmda – bilaks: «jamiyat a'zolari jamiyat baxt-saodati uchun mavjud bo'lmasdan, balki jamiyat uning a'zolarining baxt-saodati uchun mavjuddir». Spenser uchun ijtimoiy ideal shunday jamiyatki, unda davlatning vazifalari qisqara borib, yakka tarzdagi va kooperativ omili oshib boradi. Jamiyatni Spenser ikki turga bo'ladi: «harbiy» va «sanoatlashgan»; tarixiy rivojlanish birinchi turdan ikkinchisi tomon boradiki, unda zambaraklar va nayzalar kurashini sanoat sohasidagi raqobat egallaydi. Jamiyatning tadrijiy rivojlanishi yashashga eng ko'p darajada moslashganlarning yashab qolish qonuni asosida amalga oshadi. U kambag'allarga, bevalar va yetimlarga yordam berishni tadrijiy rivojlanishning tabiiy jarayoniga aralashish deb hisoblab, unga qarshi chiqdi. Shuningdek Spenser inqiloblarning dushmani va asta-sekinlik bilan boradigan tadrijiy rivojlanish tarafdori edi.

Ijtimoiy falsafiy ta'limot yaratishga ingliz olimi va faylasufi Gerbert Spenser munosib hissa qo'shdi. U «Sintetik falsafa» asarida tabiiy va ijtimoiy hodisalarni sintetik asosda talqin etdi. Spenser yana «Boshlang'ich asoslar», «Ilmiy-siyosiy va falsafiy tajribalar» kabi asarlarida jamiyatning organik nazariyasini yaratdi.

---

72 Антология мировой философии в 9-х томах. Т.3. –М., 1971. –С.618 Г.Спенсер. Основные начала-СПб., 1886. –С. 373.

73 Ўша жойда. 340-б.

Unda jamiyat rivojlanishida biologik va ijtimoiylik tomonlarning oʻzaro taʼsirini koʻrsatdi. Jamiyatga biologik va ijtimoiy omillarning yaxlit birligi sifatida qaradi. Jamiyatni ijtimoiy-tabiiy birlik sifatida taʼrifladi.

G.Spenser evolyutsiya muammosini oʻziga xos tarzda hal etdi, evolyutsiyaga xos quyidagi muhim belgilarni koʻrsatdi:

- a) oddiydan murakkabga oʻtish (integratsiya);
- b) bir xillikdan koʻp xillikka oʻtish (differentiatsiya);
- v) beqarorlikdan barqarorlikka oʻtish.

Aurobindo Gxoshning vedantacha-yogacha integralizmi Zamonaviy hind falsafasining eng yirik vakillaridan biri Aurobind Gxosh (1872-1950) edi. Aurobindo falsafasining markaziy gʻoyasi – «hamma narsa Braxmandir». Vedanta va upanishadlarda Braxman ikki shaklda ifodalangan: namoyon boʻlgan – Aparada, va namoyon boʻlmagan, oliy – Parada. Aurobindo ikkinchi shakldan foydalanadi: uning Para –Braxmani – bu shaklsiz, sifatsiz narsa boʻlib, borliqning oʻzgarmas ma'naviy birinchi asosidir. Para-Braxmanning mohiyati – uch birinchi ibtido boʻlgan borliq, bilish nazariyasi va axloqiy tartibning birligidirki ular: sat (borliq), chit (bilim) va ananda (rohat-farogʻat) dirlar. Faylasuf aqlning faol ijodiy-yaratuvchilik tabiatini tan oladi, ammo buning inson aqliga taalluqligi yoʻq. Aurobindo fikricha, inson aqli faqat yaratuvchilikdagina emas, balki dunyoni bilishda ham ojizdir.

Aurobindo falsafasining xususiyatlaridan biri – uning involyusiya va evolyusiya haqidagi qoidasidir. Mutafakkir shundan kelib chiqadiki, «gʻarbning» tadrijiy rivojlanish gʻoyasi fizik va biologik tabiat tomonidan chegaralangan, «uning harakatida hech qanday ruhiy uygʻotish manbasi yoʻq, balki faqat tolmas moddiy zaruriyat kuchi bor xolos»⁷⁴. U oʻzining tadrijiy rivojlanish haqidagi tushunchasini olgʻa surib, unga qoʻshimcha sifatida involyusiya kategoriyasini kiritadi. Involyusiya evolyusiya (tadrijiy rivojlanish) dan oldin kelib, umumiy aql dunyoning tabiatidan kelib chiqadi. Dunyoning demiurgi (yaratuvchisi) sifatida taraqqiyotini boshlab beradi.

Evolyusion va involyusion jarayonlar majmuasida inson alohida oʻrin tutadi. Inson Aurobindo ta'limotida – bu tarixdan tashqarida turuvchi, abstrakt – metafizik mohiyatdir. Inson uchun uning taqdiri sifatida tayyorlangan narsa – «ilohiy hayot» dir: har bir kishi «oliy ilohiy Voqyeylikka qadam qoʻyishi, u bilan oʻzini birikib ketgan his qilishi, unda yashashi, uning oʻzining ijodkori boʻlishi lozim; ... uning fikr-zikrlari, his-tuygʻulari, hatti-harakatlarining barchasi uning tomonidan chegaralangan va uning oʻziga aylanib qolgan boʻlishi zarur...

---

⁷⁴ Aurobindo Sri. Birth Centenary Library, rol. 16, -Pondicherry, 1972. -p. 232

Bularning barchasi faqatgina shundagina tugallanishi mumkinki, kishi bilmaslikdan bilishlikka chiqib va bilish orqali oliy ongga erishsa»⁷⁵.

Yangi davr nemis faylasufi Gegel' falsafani fikrda qamrab olingan davr deb aytgan. Haqiqatan ham har bir falsafiy ta'limotda shu davr ijtimoiy xayoti, ma'naviyati dunyoqarash kategoriyalari yordamida aks etadi. Bu kategoriyalarni ularning paydo bo'lish shart-sharoitlari va evolyutsiyasida o'rganish ma'naviyatni yaxlit holda va tarixiy taraqqiyotida olib o'rganish imkoniyatini beradi. I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Bu murakkab dunyoning azaliy va abadiy muammolari, shu bilan birga, har bir davrning dolzarb masalalariga har tomonlama asosli ilmiy javoblar topilgan taqdirdagina ma'naviyat olami yangi ma'no-mazmun bilan boyib boradi"⁷⁶. Turli tarixiy davrlarda falsafiy danyoqarashning mohiyati, fundamental masalalari, tushunchalari va printsiplari saqlanib qolgan xolda, falsafiy fikr rivojida vorisiylik mavjud bo'lgani xolda, ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq ravishda falsafaning predmeti, vazifalari, hal etadigan muammolari o'zgarib borgan va turlicha talqin qilingan. Xususan, har bir davr falsafasi o'ziga tegishli jihatlariga ega: antik falsafaga kosmotsentrizm, o'rta asrlar falsafasiga – teotsentrizm, G'arb uyg'onish davri falsafasiga – antropotsentrizm, yangi davr falsafasiga – ko'proq metodologizm xosdir. Biz falsafiy fikr evolyutsiyasini ana shu xolatni xisobga olgan holda o'rganishimiz zarur.

Evolutsiya va koevolutsiya nazariyalari

Ijtimoiy evolyutsiya- jamiyat pivojlanishining progressiv usuli

Vernadskiy jamiyatga jonli va jonsiz tabiatning birligi sifatida, inson faol sub'ekt sifatida hukmronlik qiluvchi yaxlit sistema sifatida yondashib, jamiyat va tabiatning o'zaro aloqasida inson faoliyati ta'sirida yuz bergan sifat o'zgarishlarini ilmiy asoslashga harakat qildi. Jamiyat va tabiatning o'zaro aloqasida insonning oqilona faoliyati eng muhim omilga aylanadigan holatga erishishni u «noosfera» (yunon. noos – aql, idrok va sphaira – soha), ya'ni aql-idrok sohasi deb nomladi.⁷⁷ SHundan beri noosfera insonning har qanday o'zgartiruvchi faoliyati tabiiy va ijtimoiy jarayonlarni ilmiy tushunishga asoslanadigan va tabiat rivojlanishining umumiy qonunlari bilan muvofiqlashtiriladigan materiya mavjudligi barcha shakllari birlashuvining oliy bosqichi sifatida tushuniladi. Boshqacha aytganda, bu «jamiyat-tabiat» sistemasi tadrijiy rivojlanishining oliy bosqichi, hali mavjud bo'lmagan, lekin shakllana boshlagan va agar insoniyat bo'hronlar yuz berishini xohlamasa va

---

⁷⁵ Aurobindo Sri. The Future Evolution of man, The Divine Sefe upron Earth.- Madras – London. 1974- p.132

⁷⁶ Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch - T.: Ma'naviyat, 2008.- B. 39-40.

⁷⁷Raximov I, O'tamurodov A. Fanlarning falsafiy masalalari -T.: 2005.-B.80.

kelajakda munosib hayot kechirishni istasa, albatta mavjud bo'lishi kerak bo'lgan bosqichdir.

Aksariyat tadqiqotchilar fikriga ko'ra, bunday bosqichga erishish jamiyat va tabiat bir yo'nalishda – o'zaro aloqasini optimallashtirish yo'lida tadrijiy rivojlanishni taqozo etadi. Mushtarak rivojlanishga tabiat va jamiyat koevolyutsiyasi deb ataladi va noosferaga erishish uning tadrijiy yakuni hisoblanadi.

«Noosfera» atamasi ilk bor XX asrning 20-yillaridan frantsuz olimlar e.Lerua va P.Teyyar de SHarden tomonidan ishlatila boshladi. Ular noosferaga ideal tuzilma, sayyoraning biosferadan tashqaridagi alohida «tafakkur pardasi» sifatida qaradilar. V.I.Vernadskiy «noosfera» tushunchasiga butunlay boshqacha ma'no yukladi. Mazkur atamani 30-yillarning boshlarida qabul qilib, u noosferaga biosferani va umuman tabiatni o'zgartirishga qaratilgan inson faoliyati natijasi sifatida yondashdi. Uning fikricha, yer atrofida kelib chiqishi antropogen xususiyatga ega bo'lgan «parda» vujudga keladi, ammo bu ideal soha emas, balki biosferaning rivojlanishidagi muayyan bosqichdir. Bunda odamlarning ongli o'zgartiruvchi faoliyati amalda mazkur rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi, shu tariqa yuzaga kelgan «aql-idrok sohasi» esa moddiy hodisa hisoblanadi, chunki biosferaga ham, inson aql-idrokiga ham, uning faoliyatiga ham materialistik nuqtai nazardan yondashiladi.

Jamiyat va tabiat munosabatlarining tadrijiy rivojlanishi g'oyalari er yuzida organik, keyinchalik esa – ijtimoiy dunyoning vujudga kelishi va rivojlanishini belgilagan qonuniyatlarning yangicha talqiniga asoslanadi. Jonli va jonsiz tabiatning o'zaro aloqasi natijasi o'laroq yer litosferasi, gidrosferasi va atmosferasining yangi holati yuzaga keldiki, bu «biosfera» va «noosfera» kabi sintetik tushunchalarda o'z aksini topdi. Mazkur tushunchalarning ilmiy muomalaga kiritilishi va falsafiy asoslanishi o'zgartirilgan tabiatni tushunishda butunlay yangi bosqich bo'ldi.

O'tgan asrning 70-80-yillarida tabiat va jamiyatning o'zaro aloqasi masalalari atrofida olib borilgan qizg'in munozaralar natijasida noosfera tushunchasi hayotga qaytarildi va keyinchalik ekolog olimlarning butun bir avlodi uchun amalda metodologik mo'ljalga aylandi.

Noosferani biosferadan ajraladigan, mustaqil mavjud bo'lgan alohida qobiq yoki borliqqa hech qanday aloqasi bo'lmagan sof nazariy konstruktsiya sifatida emas, balki biosferaning bir holatdan boshqa holatga o'tishi, buning natijasida butunlay yangicha sifat kasb etishi sifatida tushunish lozim.

Demak biosfera va noosferaning sof geografik parametrlari mos kelmaydi.

Inson raketalar, sun'iy yo'ldoshlar, orbital stantsiyalar va boshqa kosmik texnikadan foydalanib, tabiiy shakllangan biosfera chegaralaridan tashqariga chiqadi, biroq, shu biosferaning tarkibiy qismi sifatida, u o'zining mazkur harakati bilan biosfera chegaralari – uning yangi sifati chegaralarini ham kengaytiradi. Ayni vaqtda, jamiyat

tabiat bilan oʻzaro aloqaga kirishib, biosferaga kirib boradi, uni yangicha mazmun bilan boyitib «ijtimoiylashtiradi». Biosfera ijtimoiy borliq doirasiga tobora kuchliroq «tortiladi», uning cheksiz rivojlanish va takomillashish jarayoni esa ijtimoiy jabhaga oʻz taʼsirini koʻrsatadi. Bunda tabiatning bir qismi boʻlgan inson mazkur jarayonni toʻxtata olmaydi. Zero, buning aksi inson oʻz ijtimoiy borligʻini, binobarin, insoniy borligʻini ham toʻxtatishini anglatgan boʻlar edi.

Shunday qilib, biosferaning noosferaga oʻtishi avvalambor inson oʻzining oʻzgartiruvchi faoliyatida «Ziyon etkazma» degan qoidaga soʻzsiz amal qilib, biosferaning ham, oʻz-oʻzining ham keyingi evolyutsiyasi uchun butun javobgarlikni oʻz zimmasiga olishga majbur ekanligini anglatadi.

Bunday vazifani hal qilish uchun jamiyat hamda «jamiyat-tabiat» sistemasi haqida keng bilimlarga ega boʻlish talab etiladi. Aslida, mazkur bilimlar falsafiy, tabiiy, ijtimoiy va texnik fanlarning mazmunini tashkil etadi. Bunda falsafaning aksiologik jihati - qadriyatlar va axloqiy ideallarni belgilash, axloqiy qoidalar va tamoyillarni taʼriflash qobiliyati birinchi oʻringa chiqadi.

O.Kontning ijtimoiy falsafaga oid qarashlari hozirgi davr uchun ham ahamiyatlidir. U jamiyatga yaxlit ijtimoiy sistema sifatida qaradi. Jamiyat rivojlanishining qonuniyatli va progressiv xarakterga ega ekanligini koʻrsatdi. Bu jarayonda mehnat taqsimotining rivojlanishi, kishilarning siyosiy faolligi, fan va maʼnaviy madaniyatning katta rolʻ oʻynashini alohida taʼkidladi.

Kont tomonidan ilgari surilgan jamiyatning garmoniyali rivojlanishi, ijtimoiy barqarorlik omillari va ijtimoiy subʼektlar manfaatlarini moslashtirish zarurligi toʻgʻrisidagi gʻoyalar bugun kun uchun ham ahamiyatlidir.

Kontning pozitiv taʼlimotida falsafa, tabiiy va ijtimoiy fanlarning dalillaridan keng foydalanish, jamiyatga ijtimoiy organizm deb qarash etakchi oʻrinni egalladi.

Ijtimoiy evolyutsiya jamiyat rivojlanishining progressiv usuli, ijtimoiy institutlar faoliyatining murakkablashuv va takomillashuv sari yoʻnalishidir. Ijtimoiy evolyutsiya insonlar ehtiyoji bilan shartlangan obʼektiv jarayondir. Ijtimoiy evolyutsiya insonlar faoliyatini va har xil ijtimoiy institutlarning ahamiyatini oshiradi, shuningdek, u individlarni ham hisobga olishi zarur.

Ijtimoiy evolyutsiya kishilarning turli-tuman avlodlari tomonidan amalga oshiriladi. Natijada jamiyatning koʻpgina funktsiyalari, hajmi, turli-tumanligi, muayyanligi va murakkabligi oʻzgaradi, kengayadi va rivojlanadi.

G.Spenser ham O.Kont singari jamiyatga muvozanat, garmoniya va barqarorlik zarurligini taʼkidladi. Ijtimoiy muvozanat deganda kishilar xatti-harakatining moslashuvini, ular manfaatlarining uygʻunlashuvini, ijtimoiy guruh va institutlar harakatida murosasozlik, oʻzaro kelishuvlar boʻlishini nazarda tutdi. Ijtimoiy muvozanat kishilar va ijtimoiy institutlarning oʻzaro aloqalarining tengligi sharoitida amal qiladi. Bu omil ijtimoiy barqarorlikni vujudga keltiradi.

Spenserning fikricha, jamiyatning inqirozga yuz tutishi ijtimoiy muvozanat, garmoniya va ijtimoiy barqarorlikni istisno etadi. Jamiyatning inqirozi (tanazzuli) Spenserning fikricha, davlat institutlari faoliyatining samarasizligi tufayli vujudga keladi. Hokimiyat, armiya, tashkilot institutlarning yaroqsizligi ham inqirozni yanada kuchaytiradi. Omma harakatiga ayrim shaxslar, siyosatchilar xalaqit beradilar, xarakatlarning birlashishi buzuladi, markazdan qochish tendentsiyasi kuchayadi. Tartibsizlik sanoat va savdo tashkilotlarining faoliyatini izdan chiqaradi.⁷⁸

Spenserning ta'limoti hozirgi sharoitda katta ahamiyatga egadir. SSSR parchalangandan so'ng vujudga kelgan mustaqil respublikalardagi harakatlar bu g'oyaning hayotiy ekanligini tasdiqlamoqda. Pozitivizm falsafasi asoschilari O. Kont va G. Spenserning jamiyatdagi garmoniya va muvozanat ijtimoiy barqarorlikning asosidir, degan g'oyasi g'oyatda qimmatlidir. Pozitivizm ijtimoiy hayotning turli hodisalarini, ayniqsa, turli-tuman ijtimoiy institutlar strukturasi va barqarorligini tahlil qilishga alohida e'tibor berdi. Natijada ijtimoiy falsafiy tafakkurda strukturali funktsional tahlil oqimi vujudga keldi. Unga Amerakilik faylasuflar: T.Parsons (1902-1979) R.Merton (1910) asos soldilar.

Strukturali funktsional tahlilda asosiy e'tiborni ijtimoiy sistema barqarorligiga, uning normal yashashiga qaratildi. Bu nazariya tarafdorlarinig fikricha, jamiyat o'zgaradi, inqirozga uchraydi, har hil ijtimoiy tashkilotlarning funktsiyalari o'zgarib turadi.

Bu oqim ijtimoiy sistemadagi funktsional tomonlarning paydo bo'lishini, adaptatsiya (moslashuv, ko'nikish) va maqsadga erishish, integratsiya birlashuv, qo'shilish, strukturani qayta tashkil etish, ijtimoiy keskinlikni yumshatish yo'llarini o'rganadi. Ijtimoiy garmoniya ijtimoiy kelishuvga qarama-qarshi bo'lgan muammolarni o'rganadi. Ijtimoiy sistemani buzishga, inqirozga olib keladigan har qanday holatlarni tahlil etadi.

Darendorfning fikricha, ijtimoiy konfliktlar:

a) ijtimoiy sistemadagi muvozanat holatining buzilishini va shu jarayonda rivojlanishning ro'y berishini anglatadi.

b) chunki konfliktlar bo'lmasa, jamiyat inqirozga yuz tutadi.

Ijtimoiy falsafa tarixiy jarayon xarakteriga mos ravishda yangicha qarashlarni ilgari surdi. Taniqli nemis faylasufi Maks Veber (1869-1920) ijtimoiy falsafa rivojiga salmoqli hissa qo'shdi. U ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaga oid ilmiy manbalarni chuqur o'rgandi.

Maks Veber o'zining «Protestantlik axloqi va kapitalizm ruhi», «Xo'jalik va jamiyat», «Sotsial-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy bilishning ob'ektivligi», «Tushunish sotsiologiyasining ayrim kategoriyalari to'g'risida» va boshqa asarlarida ijtimoiy falsafa muammolarini hal etishga harakat qiladi.

---

78 қ.:Спенсер Г. Система синтетической философии.-М.1998.- С. 314

M. Veber ijtimoiy falsafani nazariy sotsiologiya deb ta'rifladi: ijtimoiy falsafa kishilar faoliyatini va xulq-atvorini o'rganishi kerak. Jamiyat ayrim individlardan yoki ijtimoiy gruppalardan iborat bo'lishi mumkin. Ular inson faoliyatining dastlabki uyushmalaridir. Shunga muvofiq ijtimoiy falsafaning muhim masalasi ijtimoiy harakatlarni o'rganishdir. Ijtimoiy harakat, M. Veberning fikricha, kishilarning ongli, anglagan o'zaro munosabatlari sistemasi, o'zaro bir-biriga ta'siridir. Inson harakati uning boshqa kishilarning harakatiga nisbatan javobidir. Ijtimoiy harakatdagi motivlarni, qadriyatlarni hisobga olish kerak. Ijtimoiy harakat sub'ektining ma'naviy dunyosini, qadriyatli yo'nalishini tushunmoq zarur. Xarakat ma'nosini tahlil qilish, sezish, tushunuvchan sotsiologiyani vujudga keltirdi.

Tushunish sotsiologiyasida sub'ektning ijtimoiy xarakati va ichki dunyosi mantiqiy fikrlar, tushuncha va hissiyot psixologiyasi orqali ochib beriladi.

M. Veber sotsiologik jarayonlarni ilmiy darajada anglash va tushunishga intildi va bu usulni keng qo'lladi. Bu ijtimoiy harakat sub'ektining ma'naviy olamini o'rganishda qadriyatlar, axloq, siyosat, estetik, diniy qadriyatlarning o'rnini katta ekanligini ko'rsatdi.

Shaxs o'z harakatida, niyatida qadriyatlarga asoslanadi. Bu esa inson faoliyati va xulq-atvorining mohiyati va mazmunini belgilaydi. Sotsiolog, filosof ham qandaydir qadriyatlarga tayanadi. M. Veberning fikricha, qadriyatlar hayotiy bo'lib, insonning ongli faoliyati bilan bog'langandir. Har qanday qadriyat ijtimoiy tarixiy asosga egadir.

M. Veber⁷⁹ ijtimoiy falsafada ideal tiplar kontsepsiyasi (g'oyasi)ni rivojlantirdi. Ideal tip nazariyasida ideal modelni yaratdi. Bu model inson uchun foydali bo'lib, uning manfaatlarini ifodalaydi. Ideal tiplarda axloqiy, siyosiy, diniy va boshqa qadriyatlar asosiy o'rin egallaydi. Shunga muvofiq kishilarning faoliyati va axloqining qoida va normalari belgilanadi. Ideal tiplarning ijtimoiy holati hokimiyat, shaxslararo munosabat, individual va guruh onglari holatlariga qarab belgilanadi. Ma'naviy va boshqa qadriyatlarning o'zaro aloqasi ideal tiplarni ijtimoiy ahamiyatli hodisalar darajasiga ko'taradi, inson xatti harakatining maqsadini belgilaydi, uni faollikka undaydi.

Tarixiy jarayonda inson harakati tobora oqilona tus oladi, inson faoliyati ratsionallasadi. Inson hayotiga yangiliklar, ijtimoiy o'zgarishlar tobora qo'proq kirib boradi. Shuningdek, Veber huquqiy davlat haqidagi nazariyasida bu davlat fuqarolarning munosabatlarini ratsionallashtiradi, qonunga asoslanadi, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy normalarga tayanadi, degan g'oyani ilgari surdi.

Ijtimoiy falsafa tarixiy jarayon xarakteriga mos qarashlarni ilgari surmoqda. Ijtimoiy falsafa yo'nalishlari ko'pqirrali bo'lganligi sababli tarixiy jarayonning mohiyati va

---

79 Giddons. E. Sosiologiya -T.: Sharq.2002-B.792.

uning harakatlantiruvchi kuchlari to'g'risida ham turlicha qarashlar vujudga keldi. Ayrim nazariyotchilar tarixiy qonunlarning o'rni salmoqli ekanligini e'tirof etadilar. Ayrimlari esa buni inkor etadilar.

Tarixning ma'nosi masalasidagi qarashlar ham bir xil emas⁸⁰. Chunki tarixiy jarayon tahliliga turlicha metodlar asosida yondashadilar. Shunday bo'lishi tabiiydir. Insoniyat tarixi murakkab va xilma-xil reallikdan iborat bo'lib, unda turli kuchlar va omillar amal qiladi. Turli ijtimoiy makon, har xil madaniyat va sivilizatsiyada turlicha omillar amal qiladi.

Inson tarixiga va ijtimoiy hayotiga geografik muhit, ishlab chiqarish kuchlari, texnikaning rivojlanish darajasi, mafkura, axloq, qadriyat, iqlim va boshqalar ham ta'sir ko'rsatadi. Ular bir-biri bilan o'zaro bog'langandir. Tarixiy rivojlanish qanday bo'lishidan qat'i nazar, u umumiy ob'ektiv xarakterga egadir. Insonning hayotiy faoliyati uning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini, manfaatlarini qondirishga qaratilgan jarayondir. U muayyan qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Ijtimoiy falsafaning vazifasi ana shu qonunlarni xolisona o'rganish va izohlashdir. Tarixiy jarayonning ob'ektivligi uning yaxlitligi, birligi, ajralmasligi va bir butunligidadir. Tarix albatta ko'pqirrali va xilma xildir, lekin u bir butundir. Tarixiy rivojlanish sharoitiga, vaziyatga, muammolarni hal etishga qarab turlichadir. Lekin insoniyat tarixi yaxlit jahon tarixidir.

Xalqlar tarixi jahon tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Jahon integratsiyasi ob'ektiv jarayon bo'lib, u murakkab va ziddiyatlidir. Unda qatnashadigan turli mamlakat va xalqlar o'z manfaatlari, maqsadlari, istaklarini amalga oshirishga harakat qiladilar. Insoniyat tarixining ziddiyatli xarakterga ega ekanligi unda ob'ektiv va sub'ektiv omillarshng o'zaro ta'siri mavjudligidadir. Uning yaxlitligi va turli - tumanligi tarixiy jarayonning bir xil va to'g'ri chiziqli rivojlanish bo'ylab emas, aksincha ko'p variantli xarakterga ega ekanligidadir.

Ijtimoiy falsafa o'z mohiyati bilan jamiyat istiqbolini ilmiy asosda ko'ra oladigan fandir. Uning asosiy vazifasi tarixiy voqealarni va ijtimoiy sistemaning rivojlanish qonuniyatlari va yo'nalishlari (tendentsiyalari)ning hal qiluvchi omillarini aniqlashdir.

Ijtimoiy falsafa bilishning turli-tuman nazariy modellaridan foydalanadi. Bilish ob'ektiga har tomonlama yondashadi. Tarixiy jarayonga jahon tarixi nuqtai nazaridan yondashadi. Unda formatsiyali, sivilizatsiyali, ko'p variantli shakllar mavjud. SHuningdek, tsiklli rivojlanish jamiyatning rivojlanishida tarixiy bosqich va xakozolar o'z ifodasini topadi. Turli-tuman yondashuv jamiyat xaqida to'liq tasavvur beradi. Ijtimoiy falsafa insonga tarixning sub'ekti va ob'ekti sifatida qaraydi. Insoniyat tarixi turli-tumanliqtsan iboratdir.

---

⁸⁰ Бердяев. Н.А. Смысл истории-.М.: 1990-Б.521.

Milliy mustaqillik ijtimoiy fanlarni, ayniqsa, falsafani bir yoqlama kommunistik mafkura tugʻumlaridan ozod qilib, uning har tomonlama rivojlanishi uchun keng yoʻl ochdi. I. A. Karimovning «Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq», «Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» singari asarlarida ijtimoiy falsafa oldida turgan eng muhim masalalar koʻrsatildi. Jamiyatshunos faylasuflarimizning eʼtibori eng dolzarb muammolarga jalb etildi

XIX asrda Gʻarbiy Evropa mamlakatlari ijtimoiy-siyosiy hayotida roʻy bergan muhim oʻzgarishlar, tabiiyotshunoslikda erishilgan yutuqlar jamiyat toʻgʻrisida yaxlit va bir butun falsafiy taʼlimot yaratishni, ijtimoiy falsafaning shakllanishini taqazo etdi. Ijtimoiy falsafaning shakllanishi va rivojlanishida buyuk faylasuflar: Gegelʼ, Marks⁸¹, G.Spenser, M. Veberning asarlari muhim ahamiyatga ega boʻldi.

Gegelning taʼlim berishicha, ijtimoiy strukturaning tub asosini maʼnaviy madaniyat tashkil etadi. Maʼnaviy madaniyat oʻz mohiyatiga koʻra obʼektiv xarakterga ega boʻlib, uning mavjudligi yoki amal qilishi ayrim individlarning xohish- irodasiga bogʻliq emasdir. Balki aksincha, har bir individ jamiyatga xos boʻlgan maʼnaviy madaniyat qadriyatlarini oʻzlashtiradi, madaniyat talablariga boʻysunadi. Agar ayrim kishilar ijtimoiy shartlangan madaniy qadriyatlarni tushunmasa va anglamasa, madaniy qadriyatlar unga nisbatan tashqi majbur qiluvchi kuch sifatida namoyon boʻladi.

Gegelning fikricha, maʼnaviy madaniyat «jahoniy aql» («mutlaq ruh») muqarrar va toʻxtovsiz ravishda amal qiladi.

Gegelʼ faqat maʼnaviy madaniyatgina jamiyatning bir butun sistema sifatida rivojlanishi uchun imkon beradi, deb hisobladi. U ayniqsa oʻziga zamondosh boʻlgan Gʻarbiy Evropa madaniyatiga alohida eʼtibor berdi. U ana shu madaniyatning keng yoyilishi, barcha qitʼa va mamlakatlarni yigʻishiga, jahon hamjamiyatining qaror topishiga olib keladi, deb taʼkidladi.

Karl Marks ijtimoiy hayotning fundamental asosini iqtisodiy munosabatlarda koʻrdi. U ijtimoiy hayot realliklaridan kelib chiqdi: sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi bilan inson tabiatni faol oʻzlashtiruvchi va oʻzgartiruvchi kuch sifatida namoyon boʻldi. Sanoat taraqqiyoti ishlab chiqarishning keng tarmoqlarini vujudga keltirdi.

Ishlab chiqarish rivojlana boshladi; iqtisodiy munosabatlar ijtimoiy hayotning zarur sohalaridan biri boʻlib qoldi. Marks ingliz iqtisodchilari: A.Smit va D. Rikardoning «iqtisodiy inson» gʻoyasini bir yoqlama rivojlantirdi. Inson hamisha iqtisodiy manfaat, foydani koʻzlar ekan, barcha ijtimoiy munosabatlar asosida iqtisodiy munosabat hal qiluvchi rolʼ oʻynaydi, deb hisobladi.

Biroq iqtisodiy munosabatlar avtomatik ravishda oʻz-oʻzidan amal qilmaydi, har qanday iqtisodiy taraqqiyot asosida ilm-maʼrifat, maʼnaviy madaniyat yotadi. Jamiyat

---

81 Raximov I, Oʻtamurodov A. Fanlarning falsafiy masalalari- T.: -2005.-B.117.

moddiy hayotning asosini tashkil etsa ham, uning normal ishlashi uchun ma'naviy salohiyat, bilim, iymon-e'tiqod va hakoza zarurdir.

Jamiyat hayotining fundamental asosini nima tashkil etadi degan masala ijtimoiy falsafada hamisha muhim o'rin egallab keldi. Mamlakatimizda ma'naviyat, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirish davlat siyosatining ustivor yo'nalishiga aylangan hozirgi sharoitda yuksak ma'naviyatning jamiyat hayotidagi o'rni va rolini yangicha tushunish muhim ahamiyatga egadir.

Buyuk frantsuz mutafakkiri Ogyust Kont (1798-1856) jamiyat to'g'risidagi ilmiy nazariyaga, pozitiv falsafa va sotsiologiyaga asos soldi. U birinchi bo'lib metafizik falsafani keskin tanqid qildi: real ijtimoiy hayotdan ajralib qolgan metafizik falsafiy ta'limotlar o'rniga kishilar uchun foydali va ahamiyatli bo'lgan jamiyat to'g'risidagi pozitiv fan yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

O.Kont jamiyat to'g'risidagi yangi fanni «pozitiv falsafa» deb atagan bo'lsa ham, uning qarashlarida ijtimoiy falsafa va sotsiologiya bir-biridan ajralmagan edi (dastlabki qadam sifatida shunday bo'lishi tabiiy edi).

Kontning fikricha, jamiyat individlarning oddiy majmuidan iborat emas: «ijtimoiy atomlar» ham emas, balki rivojlangan individlar uyushmasidir. Ijtimoiy sub'ektlarning o'zaro aloqadorligidir.

Kontning ta'kidlashicha, jamiyat vujudga kelishi va rivojlanishiga ko'ra yaxlit ijtimoiy organizm bo'lib, u sub'ektlar (indivud, tabaqa, sinf)ning rivojlanishiga bog'liqdir. Kont ijtimoiy falsafaga «ijtimoiy statika» tushunchasini olib kirdi. Uning yordamida jamiyat strukturasi tavsifladi. Ijtimoiy falsafa tushunchalarini rivojlantirdi. U «Pozitiv falsafa kursi», «Pozitiv siyosat sistemasi» va boshqa asarlarida falsafa va sotsiologiyani pozitiv fan deb atadi. Bu fanlar ilmiy dalillar va ilmiy kuzatishlarga asoslanadi. Kont falsafa yo'nalishida yangi oqimga - pozitivizmga asos soldi.

Kontning pozitiv ijtimoiy falsafasida jamiyat rivojlanishining bosh negizi va uning qonuniy xarakterga ega ekanligi muammosi muhim o'rin tutadi. Kont insoniyatning intellektual evolyutsiyasini «uch bosqich qonuni» orqali tushuntirishga harakat qildi. Bu qonunga muvofiq insoniyatni bilish faoliyati uning ijtimoiy ongi butun insoniyat tarixi o'z taraqqiyotida quyidagi uch bosqichni: a)teologik-iloхий rivojlanish; b) metafizik bosqich; v) pozitiv yuksalish bosqichlarini kechiradi.

Kont jamiyatining intellektual evolyutsiyasining uch muxim bosqichlari mavjudligini e'tirof etib; birinchi bosqichni u teologik bosqich bunda barcha xodisalar diniy tasavvurlar yordamida izoxlanadi, ikkinchi bosqichni – metafizik bosqich bo'lib, bunda eski e'tiqodlar tanazzulga yuz tutib uning o'rinni taniqidiylik egallaydi, uchinchi bosqich esa Kont fikricha pozitiv ya'ni ilmiy bosqich bo'lib, natijada jamiyat to'g'risidagi fan vujudga keladi.

O.Kont ta'limotida uning ikki jixati; bir tomondan pozitivizm falsafasining asoslari, ikkinchi tomondan esa sotsiologiya ya'ni ijtimoiy falsafasi ko'zga yaqqol tashlanadi.

Biz agar uning ijtimoiy qarashlariga nazar tashlasak O.Kont jamiyat xayotini bir butun tizim sifatida taxlil qilar ekan uni ikki qismga birinchi ijtimoiy statistika – bu jamiyat mavjudligining nisbatan barqaror, sifatiy jixatlarini xarakterlasa, ikkinchi ijtimoiy dinamika – bu jamiyatni xarakatda, rivojlanishda bo'lgan tomonlari xarakterlab uning rivojlanishning tabiiy qonunlarini ochib beradi.

Tabiat va jamiyat koevolyutsiyasi

Insonning paydo bo'lishi va evolyutsiyasi. Inson faol asos sifatida o'z shakllanish jarayonining ilk bosqichlaridanoq o'zini qurshagan muhitga o'zgartiruvchi ta'sir ko'rsata boshladi. Arxeologik qazishlarning natijalari va antropologik tadqiqotlar «omilkor odam» mehnat qurollari yasab, nafaqat tabiat va uning predmetlaridan foydalangan, balki uni o'z manfaatlari yo'lida o'zgartirishga harakat qilganligi 2-4 million yil muqaddam yuz berganini ko'rsatadi. Inson o'zini qurshagan dunyoga bungacha tabiatda mavjud bo'lmagan predmetlarni olib kira boshladi. Avvaliga bu mehnat, ro'zg'or va turar joy predmetlari edi. So'ngra ariqlar, to'g'onlar, binolar, inshootlar va inson faoliyatining shunga o'xshash natijalari paydo bo'ldi.

Endilikda, uchinchi ming yillikda inson butun sayyora bo'ylab joylashib, o'zining o'zgartiruvchi imkoniyatlarini ko'p karra ko'paytirib, tabiatda ilgari hech qachon mavjud bo'lmagan yangi narsalar va hodisalarning katta bir dunyosini yaratdi. U izchil ish ko'rib, shaharlar va aholi yashaydigan joylar, sanoat korxonalari va texnik qurilmalar, yo'llar, mashinalar, aerodromlar va shu kabilardan iborat infratuzilma tarmog'ini yaratib, Erning tabiiy shakl-shamoyilini tanib bo'lmaydigan darajada o'zgartirdi. Bularning barchasi ham jonsiz tabiatdir, ammo inson tomonidan yaratilgani bois, u tabiiy emas, balki sun'iy xususiyat kasb etadi. SHu bois u tadrijiy rivojlanadigan, insonning xohish-istagi va aralashuvidan qat'iy nazar mavjud bo'lgan «birinchi» tabiatdan farqli o'laroq, «ikkinchi tabiat» sifatida talqin qilinadi.

«Ikkilamchi tabiat». Inson yaratgan narsalar borlig'i ko'p jihatdan insonning o'z borlig'i bilan bog'lanadi, zero u bunyod etgan «ikkilamchi tabiat» avvalo uning turli-tuman ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. SHu sababli «ikkilamchi tabiat»ning aksariyat predmetlari borlig'i odamzot borlig'i kabi o'tkinchidir. Umuminsoniy ahamiyat kasb etadigan muhim asarlar, odamlarning ko'plab avlodlari uchun qimmatli bo'lgan moddiy madaniyat mahsullarigina o'z borlig'ini ma'lum darajada uzaytirish imkoniyatiga egadir.

Ammo tarix «birlamchi tabiat»ga xos bo'lgan vayronkor jarayonlar parchalanish, emirilish, oksidlanish va sh.k., shuningdek tez-tez takrorlanib turadigan tabiiy ofatlar va ijtimoiy tangliklar bu oz sonli imkoniyatni yanada kamaytiradi. Shunga qaramay insonning yangi narsalar yaratish jarayoni ularning yo'q bo'lish jarayonidan ildamroq kechmoqda. Shuningdek, kuni bitgan eski narsalar o'zining avvalgi borlig'ini

yo`qotib, asosan chiqindi, axlatga va tabiiy muhitga yot bo`lgan o`zga lash-lushlarga aylanadi.

Pirovardida sun`iy muhit tinimsiz yangilanib, hajman ko`payadi va kengayadi, tabiiy muhitni chetga chiqarib, uning o`rnini egallay boshlaydi. Erda odamlar soni o`sgani sari bu jarayon tobora faollashib boradi.

Ammo yer, ayniqsa uning inson yashashi uchun yaroqli hududlari sayyoraning olti milliarddan ortiq aholisi uchun torlik qilmoqda. Holbuki, ko`rsatilgan vaziyatga qaramay, Er aholisi soni jadal sur`atlarda o`sishda davom etmoqda. Bu nomutanosiblik so`nggi vaqtda «birlamchi» va o`ta kattalashgan «ikklamchi» tabiat o`rtasida yuzaga kelgan ziddiyatni yanada kuchaytirmoqda.

Noosfera. Echimini topmagan ekologik muammolar xavfi kuchayishiga qarab odamlar tang vaziyatdan chiqish yo`llari haqida ko`proq bosh qotira boshladilar, uni bartaraf etish yo`lida muayyan qadamlar tashlashga harakat qildilar. SHu munosabat bilan to`plangan tajribadan, o`zgargan sharoitlardan o`z vaqtida chiqarilgan to`g`ri xulosalar ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday muhim xulosalardan biri shundan iboratki, yaqin o`tmishda ijtimoiy hayot ikki mutlaqo zarur shart: tirikchilik vositalarini uzluksiz ishlab chiqarish va insonning ko`payishiga rioya etgan holda kechishi mumkin edi. Bunda tabiiy muhit go`yoki oldindan berilgan bo`lib, insonga nisbatan muayyan konstanta vazifasini bajarardi. Undan faqat foydalanish lozim edi.

Hozirgi davr bu tabiiy muvozanatga jiddiy tuzatish kiritdi. endi ishlab chiqarishning yangi turi – tabiiy muhitning o`zini ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarishga zarurat tug`ildi, bu esa inson nafaqat ijtimoiy jarayonlarda, balki o`ziga bo`ysunuvchi tabiiy jarayonlarda ham faol asosga aylanganini anglatadi.

Jamiyat va tabiatning o`zaro aloqasida yuz bergan o`zgarishlar mohiyati, shuningdek bunday o`zaro aloqaning istiqbollari taniqli rus olimi V.I.Vernadskiy (XX asrning 30-40-yillarida ilmiy jihatdan ancha teran yoritib berdi. U insonning tabiatni o`zgartiruvchi faoliyati ta`sirida biosferada dunyo miqyosida yuz bergan sifat o`zgarishlariga birinchilardan bo`lib e`tiborni qaratdi va mazkur faollikning misli ko`rilmagan miqyosi va shakllarini tahlil qilib, hozirgi bosqichda insoniyat qudratli geologik kuchga aylanadi, degan xulosaga keldi⁸².

Vernadskiy jamiyatga jonli va jonsiz tabiatning birligi sifatida, inson faol sub`ekt sifatida hukmronlik qiluvchi yaxlit sistema sifatida yondashib, jamiyat va tabiatning o`zaro aloqasida inson faoliyati ta`sirida yuz bergan sifat o`zgarishlarini ilmiy asoslashga harakat qildi. Jamiyat va tabiatning o`zaro aloqasida insonning oqilona faoliyati eng muhim omilga aylanadigan holatga erishishni u «noosfera» (yunon. noos – aql, idrok va sphaira – soha), ya`ni aql-idrok sohasi deb nomladi. SHundan beri noosfera insonning har qanday o`zgartiruvchi faoliyati tabiiy va ijtimoiy

---

11 Қаранг: Вернадский В.И. Химическое строение бисферы Земли и ее окружения – М.: 1965. – С.328.

jarayonlarni ilmiy tushunishga asoslanadigan va tabiat rivojlanishining umumiy qonunlari bilan muvofiqlashtiriladigan materiya mavjudligi barcha shakllari birlashuvining oliy bosqichi sifatida tushuniladi. Boshqacha aytganda, bu «jamiyat-tabiat» sistemasi tadrijiy rivojlanishining oliy bosqichi, hali mavjud bo'lmagan, lekin shakllana boshlagan va agar insoniyat bo'hronlar yuz berishini xohlamasa va kelajakda munosib hayot kechirishni istasa, albatta mavjud bo'lishi kerak bo'lgan bosqichdir.

Aksariyat tadqiqotchilar fikriga ko'ra, bunday bosqichga erishish jamiyat va tabiat bir yo'nalishda – o'zaro aloqasini optimallashtirish yo'lida tadrijiy rivojlanishni taqozo etadi. Mushtarak rivojlanishga tabiat va jamiyat koevolyutsiyasi deb ataladi va noosferaga erishish uning tadrijiy yakuni hisoblanadi.

«Noosfera» atamasi ilk bor XX asrning 20-yillaridan frantsuz olimlar E. Lerua va P.Teyyar de SHarden tomonidan ishlatila boshladi. Ular noosferaga ideal tuzilma, sayyoraning biosferadan tashqaridagi alohida «tafakkur pardasi» sifatida qaradilar. V.I.Vernadskiy «noosfera⁸³» tushunchasiga butunlay boshqacha ma'no yukladi. Mazkur atamani 30-yillarning boshlarida qabul qilib, u noosferaga biosferani va umuman tabiatni o'zgartirishga qaratilgan inson faoliyati natijasi sifatida yondashdi. Uning fikricha, yer atrofida kelib chiqishi antropogen xususiyatga ega bo'lgan «parda» vujudga keladi, ammo bu ideal soha emas, balki biosferaning rivojlanishidagi muayyan bosqichdir. Bunda odamlarning ongli o'zgartiruvchi faoliyati amalda mazkur rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi, shu tariqa yuzaga kelgan «aql-idrok sohasi» esa moddiy hodisa hisoblanadi, chunki biosferaga ham, inson aql-idrokiga ham, uning faoliyatiga ham materialistik nuqtai nazardan yondashiladi.

Jamiyat va tabiat munosabatlarining tadrijiy rivojlanishi g'oyalari er yuzida organik, keyinchalik esa – ijtimoiy dunyoning vujudga kelishi va rivojlanishini belgilagan qonuniyatlarning yangicha talqiniga asoslanadi. Jonli va jonsiz tabiatning o'zaro aloqasi natijasi o'laroq Er litosferasi, gidrosferasi va atmosferasining yangi holati yuzaga keldiki, bu «biosfera» va «noosfera» kabi sintetik tushunchalarda o'z aksini topdi. Mazkur tushunchalarning ilmiy muomalaga kiritilishi va falsafiy asoslanishi o'zgartirilgan tabiatni tushunishda butunlay yangi bosqich bo'ldi.

O'tgan asrning 70-80-yillarida tabiat va jamiyatning o'zaro aloqasi masalalari atrofida olib borilgan qizg'in munozaralar natijasida noosfera tushunchasi hayotga qaytarildi va keyinchalik ekolog olimlarning butun bir avlodi uchun amalda metodologik mo'ljalga aylandi.

---

83 Raximov I, O'tamurodov A. Fanlarning falsafiy masalalari. - T.: 2005. - B.80.

Noosferani⁸⁴ biosferadan ajraladigan, mustaqil mavjud bo`lgan alohida qobiq yoki borliqqa hech qanday aloqasi bo`lmagan sof nazariy konstruktsiya sifatida emas, balki biosferaning bir holatdan boshqa holatga o`tishi, buning natijasida butunlay yangicha sifat kasb etishi sifatida tushunish lozim.

Demak biosfera va noosferaning sof geografik parametrlari mos kelmaydi.

Inson raketalar, sun`iy yo`ldoshlar, orbital stantsiyalar va boshqa kosmik texnikadan foydalanib, tabiiy shakllangan biosfera chegaralaridan tashqariga chiqadi, biroq, shu biosferaning tarkibiy qismi sifatida, u o`zining mazkur harakati bilan biosfera chegaralari – uning yangi sifati chegaralarini ham kengaytiradi. Ayni vaqtda, jamiyat tabiat bilan o`zaro aloqaga kirishib, biosferaga kirib boradi, uni yangicha mazmun bilan boyitib «ijtimoiylashtiradi». Biosfera ijtimoiy borliq doirasiga tobora kuchliroq «tortiladi», uning cheksiz rivojlanish va takomillashish jarayoni esa ijtimoiy jabhaga o`z ta`sirini ko`rsatadi. Bunda tabiatning bir qismi bo`lgan inson mazkur jarayonni to`xtata olmaydi. Zero, buning aksi inson o`z ijtimoiy borlig`ini, binobarin, insoniy borlig`ini ham to`xtatishini anglatgan bo`lar edi.

Shunday qilib, biosferaning noosferaga o`tishi avvalambor inson o`zining o`zgartiruvchi faoliyatida «Ziyon etkazma» degan qoidaga so`zsiz amal qilib, biosferaning ham, o`z-o`zining ham keyingi evolyutsiyasi uchun butun javobgarlikni o`z zimmasiga olishga majbur ekanligini anglatadi.

Bunday vazifani hal qilish uchun jamiyat hamda «jamiyat-tabiat» sistemasi haqida keng bilimlarga ega bo`lish talab etiladi. Aslida, mazkur bilimlar falsafiy, tabiiy, ijtimoiy va texnik fanlarning mazmunini tashkil etadi. Bunda falsafaning aksiologik jihati - qadriyatlar va axloqiy ideallarni belgilash, axloqiy qoidalar va tamoyillarni ta`riflash qobiliyati birinchi o`ringa chiqadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson saloxiyatini yanada yuksaltirishga, yurtimizda fuqarolik jamiyati barpo etishga qaratilgandir.

Fuqarolik jamiyati - kishilarning yuksak ahloqiy, siyosiy va huquqiy madaniyatiga asoslanadigan jamiyat taraqqiyotining yuqori bosqichidir. Bunday jamiyat erkin uyushmalarning ko`pqirrali aloqasi bo`lib, davlat qonunlarini hurmat qilish va bajarish, jamiyat tarkibiga kiruvchi elementlarning nisbiy mustaqilligiga asoslanuvchi, turli ziddiyat va ixtiloflarni qonun doirasida o`zaro kelishuv, sabr-toqat va muzokaralar orqali hal etishga asoslanuvchi jamiyatdir.

Fuqarolik jamiyati umuminsoniy tamoyillar, milliy davlatchilik xususiyatlari, o`ziga xos turmush tarzi va hayot falsafasi negizida qaror topadi. O`zbekiston milliy mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yurtimizda fuqarolik jamiyati asoslarini barpo etishni o`z oldiga maqsad qilib qo`ydi.

---

84 Raximov I. O`tamurodov A. Fanlarning falsafiy masalalari.- T.:2005.-B.80.

«Biz uchun fuqarolik jamiyati ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo`lib, u insonning o`z-o`zini kamol toptirishiga yordam beradi. SHaxs manfaatlari, uning huquq va erkynliklari to`la darajada ro`yobga chiqishiga ko`maklashadi».⁸⁵

Fuqarolik jamiyatida davlatning qator vazifalari fuqarolarning o`z-o`zini boshqarish organlari qo`liga o`ta boshlaydi, mahalliy hokimiyat organlarining vakolati kengayadi. Fuqarolik jamiyati asoslarni barpo etish kishilarning yuksak siyosiy va huquqiy madaniyati. ijtimoiy-siyosiy faolligiga tayanadi. Mamlakatimizda mahalla hokimiyat organlarining tashkil etilishi, ular vakolatining kengaytirilishi xalqimizning o`z-o`zini boshqarish, idora etish madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalla kishilarda yaxshi insoniy fazilatlarni kamol toptirish, o`z-o`zini boshqarish, demokratik qadriyatlarni ro`yoga chiqarish maktabidir.

Sharqda fuqarolik jamiyatining tub negizlari asta-sekinlik bilan shakllangan va taraqqiy etgan. Sharq donishmandlari ijtimoiy jarayonlarga har qanday sun`iy aralashuvning mudhish oqibatlarini ko`rsatganlar. Shuning uchun ham jamiyat hayotidagi barcha o`zgarishlar xalqlarning fikrlash tarzi, milliy an`analari, urf-odatlariga muvofiq ravishda tadrijiy ravishda ro`y bergan. Ijtimoiy adolat, tartib-intizom, aholi tinch-totuvligini ta`minlashga alohida e`tibor berilgan; hurfikrlilik, boshqa dinlarga nisbatan sabr-toqatlilik mavjud bo`lgan. Davlat fuqarolarning shaxsiy va oilaviy hayotiga deyarli aralashmagan.

Savdo-sotiq, hunarmandchilik, odob-axloq, milliy an`analar asosida rivojlangan. Davlat dehqonchilik ishlab chiqarishi uchun hayotiy ahamiyatga ega bo`lgan sun`iy sug`orish inshootlari qurishga bevosita rahnamolik qilgan. SHarqda odamlar asrlar davomida jamoa bo`lib yashagan va mehnat qilgan, jamoatchilik asoslari xalq ongiga chuqur singib ketgan.⁸⁶ Fuqarolik jamiyatida davlatning ayrim muhim vazifalari saqlanib qoladi, u jamiyat bilan yonma-yon yashashda davom etadi.

Yurtimizda fuqarolik jamiyatini barpo etish barkamol inson shaxsini shakllantirishni talab etadi. O`z navbatida ma`naviy etuk avlod jamiyat taraqqiyotiga salmoqli hissa qo`shadi. SHunday etuk kishilarni tarbiyalashda jamiyat to`g`risidagi falsafiy bilim va qarashlarni o`zlashtirish va hayotga tatbiq etish alohida ahamiyatga egadir.

Milliy istiqlol g`oyasining hayotbaxshligi taraqqiyotning O`zbek modelini amalga oshirishda yakqol namoyon bo`ladi. O`zbekiston — ulkan imkoniyatlar mamlakati. Bu zaminda tabiiy boyliklar, unumdor er, qudratli iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy, insoniy va ma`naviy saloyuiyat mavjud. eng muhimi, bu diyorda mehnatsevar va iste`dodli xalq yashaydi.

---

⁸⁵ Karimov I. A. O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari -T.: 1997.-B.173.

⁸⁶Karimov I. A. O`zbekiston-bozor munosabatlariga o`tishning o`ziga xos yo`li.-T.: O`zbekiston, 1993.-B.106..

O'zbekiston – o'ziga xos mustaqil taraqqiyot yo'lini tanlab olgan davlat. Bu yo'l jahonda O'zbek modeli deb tan olingan rivojlanish yo'lidir. Uning ratsional mag'zi jamiyatni inqilobiy tarzda emas, balki evolyutsion – tadrijiy ravishda isloh etishni nazarda tutadi.

O'zbek modelining asoschisi Islom Karimov rahbarligida amalga oshirilayotgan taraqqiyot yo'lining ko'pchilik boshqa milliy modellardan farq qiladigan xususiyati shundaki, u faqat iqtisodiy rivojlanish emas, balki keng ma'nodagi milliy tiklanish va ijtimoiy taraqqiyot modelidir. Shu sababdan, u iqtisodiyot bilan bir qatorda davlat qurilishi, ijtimoiy soha va ma'naviyatni, jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab oladi.

O'zbek modeli tushunchasi, avvalo, O'zbekistonning mustaqil milliy taraqqiyoti qanday bo'lishi lozimligini asoslaydigan, uni muayyan maqsadlarga yo'naltiradigan eng umumiy nazariy xulosalar va mo'ljallar bilan davlatning belgilangan maqsadlarga erishishga qaratilgan amaliy siyosatining mushtarakligini anglatadi (davlat siyosati deganda hokimiyatning har uchala bo'g'ini faoliyati nazarda tutilmoqda).

Demak, ushbu taraqqiyot modeli o'zining nazariy va amaliy jihatlariga ega. Uning nazariy jhati mamlakatning yuzaga chiqqan salohiyat va imkoniyatlari, ishlab chiqaruvchi kuchlari rivoji, infratuzilmasi, yurtimizning tabiiy boyliklari, demografik vaziyati, aholining ongi, bilimi, kasbiy salohiyati kabi omillarni hisobga olgan holda rivojlanish kontseptsiyasini, oddiy til bilan aytganda, bizning o'zimizga xos va o'zimizga mos yo'limizni asoslaydi. U bir necha nisbatan mustaqil yo'nalishlardan iborat: iqtisodiy siyosat tamoyillari va makroiqtisodiy nazariya; davlat qurilishi va jamiyatni demokratiyalash tamoyillari; mulkdorlar sinfini shakllantirish va ijtimoiy stratifikatsiyani (jamiyatning ijtimoiy, tabaqaviy tuzilmasi) takomillashtirish tamoyillari; milliy g'oya, milliy mafkura kontseptsiyasi va ma'naviy-madaniy rivojlanish masalalari; tashqi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar tamoyillari va xokazo.

Modelning amaliy tomoni ham bir necha yo'nalishlarga ega:

Islohotlarning huquqiy bazasini yaratish va mustahkamlashga qaratilgan siyosat;

Davlatning nazariy xulosalarni, muljallarni amalga oshirish yuzasidan tashkilotchilik ishlari va aniq ijro mexanizmini o'zida aks ettirgan farmonlar, qarorlar, maqsadli dasturlarni (shu jumladan investitsiya dasturlarini) kabul qilishi;

Amaldagi investitsiya siyosati, soliq siyosati, moliya-kredit siyosati, iqtisodiy-tarkibiy siyosat, fond bozorini, kimmatli kog'ozlar bozorini shakllantirish va rivojlantirish, iste'mol bozoriga ta'sir ko'rsatish va xokazo;

Farmonlar va xukumat qarorlari mohiyatini odamlarga to'g'ri etkazish, ularni birlashtirish, ularda eski tuzum inertsiasini engishga qodir irodani shakllantirish borasida targ'ibiy-tashviqiy va tarbiyaviy ishlarni yo'lga qo'yish.

Xo'sh, O'zbek modelining asosiy ustuvor xususiyatlari nimalardan iborat O'zbekiston mustaqillikka erishgach, nafaqat iqtisodiy taraqqiyot masalalarini, balki milliy davlatchilik asoslarini, milliy qadriyatlarini, xalqning o'zligi va g'ururini qayta tiklashi, rivojlantirishi, jamiyatning ijtimoiy-sinfiy tuzilmasini tubdan yangilashi va mustaqillik g'oyalarini amalga oshirish uchun mutlaqo yangicha fikrlab, yangicha ish yuritadigan kadrlarni tarbiyalash kabi masalalarni ham hal etishi lozim edi.

Germaniya, Shvetsiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Frantsiya, Xitoy kabi mamlakatlarning taraqqiyot modellari ko'proq iqtisodiy modellar edi. Ular siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotni tubdan yangilashni nazarda tutgan emas. Ushbu mamlakatlarning birortasida, iqtisodiy islohotlar davrida, milliy davlatchilikni, madaniy merosni va ona tilini tiklash singari masalalar ham dolzarb bo'lmagan (faqat Janubiy Koreyada davlat qurilishi muhim ahamiyat kasb etgan).

Shunday qilib, o'zbek modeli iqtisodiy munosabatlarni isloh qilish bilan birga, davlat qurilishi, jamiyatni demokratiyalashtirish, mulkdorlar sinfini va xususan, o'rta sinfni shakllantirish, ijtimoiy-sinfiy tuzilmani takomillashtirish va kadrlar tayyorlash, madaniy meros va ma'naviyat bilan bog'liq jihatlari singari bir qator keng qamrovli hayot sohalarini qamrab oladi. Bu uning o'ziga hos ustuvor xususiyatlaridan biridir.

Istiqlolning dastlabki yillarida O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov rahbarligida islohotlar strategiyasi ishlab chiqildi. Bunda taraqqiy topgan mamlakatlarning bozor munosabatlariga o'tish tajribasi, mamlakatimiz boshdan kechirgan tarixiy sinovlar va ularning saboqlari, xalqimizning turmush va tafakkur tarzi asos qilib olindi. SHu tariqa jamiyatni isloh etishning chuqur ilmiy asoslangan quyidagi besh tamoyili vujudga keldi:

Birinchi tamoyil iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi. Iqtisodiy islohotlar hech qachon siyosat ortida qolmasligi kerak, u biror mafkuraga bo'ysundirilishi mumkin emas. Ichki va tashqi iqtisodiy munosabatlar mafkuradan xoli bo'lishi lozim.

Birinchi tamoyil. Iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi va mafkuradan xoliligi O'zbek modelining tamoyili nafaqat mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatning mazmun-mohiyatini aks ettiradi, balki yurtimiz iqtisodiy hayotining yangiliklarga, ilg'or tajribalar va oqilona tashabbuslarga ochiqqligini ham ko'rsatadi.

Iqtisodiyotni mafkuradan xoli etish iqtisodiy munosabatlarni to'g'ri tushunish va ishlab chiqarishni oqilona tashkil qilishning omilidir. U ob'ektiv iqtisodiy qonunlarni tan olishga, mulkchilik shakllariga, taqsimotga nisbatan sub'ektiv munosabatdan qutulishga ma'naviy shart-sharoit yaratadi. Islom Karimov ta'kidlagani kabi: «Mafkuraviy aqidalarni bartaraf etish xo'jalik yuritishning turli ijtimoiy shakllariga nisbatan xayrixoh bo'lgan ijtimoiy fikrning, bozor munosabatlariga mos bo'lgan psixologiyaning va shunga xos iqtisodiy tafakkurning idrok etilishiga ko'maklashadi».

Mazkur tamoyil iqtisodiy rivojlanishda ma'naviyatning ahamiyati nechog'lik muhim ekanini, uning nozik qirralarini ochib beradi.

Ikkinchi tamoyil. Davlat – bosh islohotchi. U islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berishi, yangilanish va o'zgarishlar siyosatini ishlab chiqishi va uni izchillik bilan amalga oshirishi lozim.

Mustabid tuzum asoratlaridan xalos bo'lish jarayonida o'zini o'zi tartibga soladigan etuk rivojlangan iqtisodiy mexanizm birdaniga vujudga kelib qolmaydi. Shu boisdan ma'muriy-buyruqbozlikka, markazlashgan iqtisodiyotga asoslangan tuzum qoldiqlarini bosqichma-bosqich bartaraf etish, bu yo'ldagi turli ziddiyat va qarshiliklarni engib o'tish, yangi munosabatlarni qaror toptirish uchun o'tish davri kerak. Ziddiyatlarga boy bo'lgan o'tish davri sharoitida iqtisodiyotni, islohotlarni o'z holiga tashlab qo'yib bo'lmaydi.

Islom Karimov, o'zbek modelining mazkur tamoyilini ilmiy asoslar ekan, quyidagilarni ta'kidlaydi: «o'tish davrida davlat xalq xo'jaligining, Ayniqsa, uning asosini, tizimini belgilaydigan tarmoqlarning faoliyatini qo'llab-kuvvatlashi, narx-navolarni tartibga solib turishi, shuningdek, bevosita yordam berishda imtiyozlar yaratishi, bevosita yordam ko'rsatish yo'li bilan ana shu tarmoqlarga madad berishi lozim».

Bu so'zlar davlatning bosh islohotchi sifatidagi vazifasi nimadan iborat ekanini asoslab beradi va ayni paytda turli ijtimoiy guruhlarining, nodavlat va jamoatchilik tashkilotlarining, alohida shaxslarning islohotchilik tashabbuslari va faoliyatlari cheklanmasligini, aksincha, davlat ularga yordam berishini bildiradi.

Uchinchi tamoyil. Jamiyat hayotining barcha soxlarida qonunning ustuvorligi. Demokratik yo'l bilan kabul qilingan Konstitutsiya va qonunlarni hech istisnosiz hamma hurmat qilishi va ularga og'ishmay rioya etishi lozim.

Birinchidan, mazkur tamoyil turli mulk shakllarining teng huquqiy asosda rivojlanishini ta'minlaydi. Mulkchilik shakllari va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlar, raqobat kat'iy huquqiy me'yorlar yordamida tartibga solinadi. Iqtisodiyotni boshqarishda o'zboshimchalik va sub'ektivizmga, turli iqtisodiy zo'ravonliklarga yo'l qo'ymaslik uchun zarur huquqiy shart-sharoit vujudga keladi. Ikkinchidan, demokratiya rivojlanadi, aholining siyosiy madaniyati va faolligi oshadi. Fikrlar xilma-xilligi va qarashlar rang-barangligi rivoji, mafkuraviy plyuralizm qaror topishi uchun huquqiy kafolat paydo bo'ladi. Inson huquqlari ta'minlanadi. Noqonuniy imtiyozlarga yoki aksincha, kamsitilishlarga chek qo'yiladi. Uchinchidan, alohida shaxsning, barcha ijtimoiy guruh va qatlamlarning manfaatlari to'liqroq hisobga olinadi va ularning yaratuvchilik imkoniyatlari, ijodiy salohiyati samaraliroq ruyobga chiqadi. Jamoat tashkilotlarining o'рни va ahamiyati yil sayin ortib boradi. Fuqarolik jamiyati shakllanadi. Demak, qonunning ustuvorligi tamoyili,

keng ma'noda, O'zbekistonda ijtimoiy taraqqiyotga, jamiyat yangilanishiga, inson shaxsining yuksalishiga xizmat qiladi.

O'zbek modelining mazkur tamoyili o'zidan avvalgi tamoyil bilan chambarchas bog'liq. Zero, davlat bosh islohotchi sifatida ijtimoiy barqarorlik, qonuniylik va huquq-tartibotning asosiy kafili bo'ladi. Ushbu tamoyil jamiyat hayotida birdaniga to'liq qaror topib qolmaydi. U nisbatan uzoq muddat talab qiladigan, bosqichma-bosqich va doimiy rivojlanib boradigan jarayon. Uning to'liq qaror topishi uchun o'zaro mushtarak bo'lgan quyidagi uch omil muhim ahamiyat kasb etadi:

jamiyatning, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini qamrab oladigan puxta va zaruratga qarab o'zgaruvchi qonunlar majmuasining vujudga kelishi va doimiy takomillashib borishi;

jamiyat a'zolarining huquqiy savodxonligi darajasi va qonunga itoatgo'yligining yuksak bo'lishi;

mavjud qonunlarni hayotga tatbiq etishning zarur iqtisodiy shart-sharoiti, siyosiy-ma'muriy va ijtimoiy mexanizmini yaratish.

To'rtinchi tamoyil. Aholining demografik tarkibini hisobga olgan holda kuchli ijtimoiy siyosat yuritish. Bozor munosabatlarini joriy etish bilan bir vaqtda, aholini, ayniqsa kam ta'minlangan oilalarni, bolalar va keksalarni ijtimoiy himoyalash yuzasidan oldindan ta'sirchan choralar ko'rilishi lozim.

Kuchli ijtimoiy siyosatning tarkibiy qismlari va yo'nalishlari ko'p. Ular ijtimoiy ta'minot, yangi ish o'rinlari yaratish, sog'liqni saqlash, xalq ta'limi, madaniyat, sport va jismoniy tarbiya sohalari faoliyatini mablag' bilan ta'minlash va isloh qilishdan tortib, jinoyatchilikka qarshi kurashish, huquq-tartibotni ta'minlashgacha bo'lgan masalalarni qamrab oladi.

Kuchli ijtimoiy siyosat olib borish va aholining turli qatlamlarini ijtimoiy muhofaza qilish O'zbek modelining insonparvarlik mohiyatini belgilovchi tamoyillardan biridir. Beshinchi tamoyil. Bozor iqtisodiyotiga ob'ektiv iqtisodiy qonunlarning talablarini hisobga olgan holda, tadrijiy asosda, puxta o'ylab, bosqichma-bosqich o'tish. Bu ish islohotlarning huquqiy asoslari va kafolatlarini vujudga keltirish, aholini ijtimoiy himoyalash va uning yangicha iqtisodiy tafakkurini shakllantirish bilan birga olib borilishi lozim. «Soxta inqilobiy sakrashlarsiz evolyutsion yo'l bilan normal, madaniyatli taraqqiyotga o'tish-tanlab olingan yo'lning asosiy mazmuni va mohiyatidir»⁸⁷. «Bozor iqtisodi sari buyuk sakrashlar, inkilobiy qayta o'zgarishlar yo'li bilan emas, balki sobitqadamlik va izchillik bilan bosqichma-bosqich harakat qilish kerak. Har bir bosqichning qancha davom etishi hal qilinishi lozim bo'lgan

---

87 Karimov I. A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T.: 1997 -B.184.

muammolar doirasiga, tashqi omillar qanchalik qulay bo'lishiga, aholining mehnat faoliyatiga bog'liqdir»⁸⁸

Faqat farmonlar, farmoyishlar chiqarish bilan bozor iqtisodiyotini barpo etib bo'lmaydi. U uzoq tarixiy taraqqiyotning natijasi bo'lib, tegishli infrastrukturani va huquqiy asosni yaratishnigina emas, shu bilan birga, qadriyatlar tizimida chuqur o'zgarishlarni, xo'jalik faoliyati va amaliy munosabatlarni asoslashni ham ko'zda tutadi.

O'zbekistonda aynan shunday yo'l tutildi. Bunday siyosat yuritish nafaqat mablag'lardan samarali foydalanish imkonini bermogda, shuningdek, odamlarning safarbarligini oshirmogda, ijtimoiy larzalarning oldini olmogda, mulkchilik shakllarini bosqichma-bosqich rivojlantirmogda.

Ushbu tamoyillar O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'lining asosini, o'tish davri dasturining negizini tashkil etadi. Ularning amalga oshirilishi mamlakatimizda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni, eng muhimi, bozor munosabatlarini izchil joriy etishni ta'minlamogda. Taraqqiyotning O'zbek modeli xalqimizning milliy davlatchilik an'analari, qadriyatlari va mentalitetiga tayangani, ayni vaqtda, jamiyatni isloh etish borasidagi dunyo tajribasining ilg'or yutuqlariga asoslangani tufayli xalqaro hamjamiyat tomonidan e'tirof etilmogda. Xullas, milliy istiqlool g'oyasi mamlakatimizda barpo etilayotgan jamiyat va taraqqiyotning O'zbek modeli bilan uzviy bog'liqdir. Mustaqillikni mustahkamlash, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish jarayonida bu g'oya xalqimizni pirovard maqsadlar yo'lida uyushtiruvchi omil, ijtimoiy faoliyatning ma'naviy mezonini sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolaveradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – T., «O'zbekiston», 2003 yil, 15-bet.
2. Islom Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li. – T., «O'zbekiston», 1992 yil.
3. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolotlari.- T., «O'zbekiston», 1997 yil, 188-210, 227-252-bet.
4. J.Tulenov. Jamiyat falsafasi. – T., 2001 yil, 4-9-betlar.
5. Falsafa. O'quv qullanma – T., «Sharq», 1999 yil, 255-258 betlar.

15 - MAVZU: IJTIMOYIY TARAQQIYOTNING SUB'EKTLARI VA XARAKATLANTIRUVCHI KUHLARI (1 S.)

Reja:

---

⁸⁸ Karimov I. A. O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li -T.: O'zbekiston, 1992. -B.10-41-46.

1. Jamiyat qonunlari ularning namoyon bo'lish shart-sharoitlari.
2. Ijtimoiy taraqqiyot tabiiy tarixiy jarayon sifatida. Ijtimoiy ehtiyojlar, manfaatlar taraqqiyotning xarakatlantiruvchi kuchi sifatida.
3. Ijtimoiy taraqqiyotning sub'ektlari. Ijtimoiy taraqqiyotning sub'ektlari va xarakatlantiruvchi kuchlari to'g'risidagi qarashlar.
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida kishilardan jamiyat rivojlanishi qonunlarining shakllanish xususiyatdari.

Jamiyat qonunlari bilan ularning namoyon bo'lish shart-sharoitlarining o'zaro bog'liqligi muammosi hozirgi kunda O'zbekiston amaliyotida muhim o'rin tutadi.

XX asrning oxiriga kelib "dunyo xaritasida yangi mustaqil davlat paydo bo'ldi. Ular, hozirgi til bilan aytganda, sotsialistik o'tmishga ega bo'lgan, o'z siyosiy mustaqilliginitinch yo'l bilan qo'lga kiritgan davlatlardir. Bu davlatlar mustaqil rivojlanish va ijtimoiy munosabatlarni yangilash yo'liga qadam qo'ydi. Ular dunyodagi boshqa mamlakatlar orasida o'z mavqeyini mustahkamlashga intilmoqda. Tenglar orasida teng bo'lishga, jahon maydonining tarkibiy qismiga aylanishga xarakat qilmoqda. Bu davlatlar oldida muvaffaqiyatsiz, chippakka chiqqan tarixiy tajribaning fojiali oqibatlarini qisqa davr ichida bartaraf etish vazifasi turibdi. Ular zamonaviy bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan, odamlar munosib turmush kechirishini ta'minlay oladigan, insonning xuquq va erkinliklari ximoya qila oladigan chinakam demokratik jamiyat qurishdek murakkab vazifani hal etishi zarur" ekanligini, ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitning jamiyat qonunlarining amal qilishga, ro'yobga chiqishiga bo'lgan ta'sirini nazariy jixatdan chuqur o'rganishga talab qilmoqda. Eski tuzumda amal qilgan qonun va nazariyalarni inkor etib, bugun ijtimoiy xayotimizda ro'y berayotgan muhim va chuqur o'zgarishlarni zamon talabalari asosida atroflicha tushuntirib beradigan yangi ilmiy g'oyalar, prinsiplar, nazariyalarni yaratish zarur. Bu nazariyalarning qanchalik xaqiqatligi, to'g'riligi aynan shu shart-sharoit muammosi bilan chambarchas bog'liqdir.

Avvalo, "qonunlarning amal qilish shart-sharoiti" deganda nima tushuniladi? Qonunlarning amal qilishida, ro'yobga chiqishida har xil sharoitlar bir xil ahamiyat kasb etadimi? Umuman, qonunlarning namoyon bo'lishida shart-sharoitning ta'sirini qanday bilish va hisobga olish mumkin? Ushbu savollarga javob topish hozirgi kundagi eng dolzarb iqtisodiy-falsafiy muammalardan hisoblanadi.

Biz yuqorida qonunga ta'rif berganimizda, uning tuzilishiga "shart-sharoit" tushunchasini ham qiritgandik. Ya'ni har qanday qonun ma'lum shart-sharoitda ijtimoiy hodisa va jarayonlar rivojlanishining tabiati va yo'nalishini belgilab beradi. Shunday ekan "shart-sharoit" tushunchasi qonunlarning ta'sir doirasi, qonun namoyon bo'lish shakli bilan o'zaro nisbati, umumiy va juz'iy qonunlarning o'zaro aloqadorligi, tarixiy xususiyati, qonunlarni bilish va ulardan amalda foydalanish masalalarini o'rganish va ularning mohiyatini ochib berish uchun kalit bo'lib xizmat

qiladi. Xullas, qonun muammosini o'rganishning hamma jixatlari "shart-sharoit" tushunchasi bilan umumiy, muhim va zaruriy aloqada bo'lib, bunda "shart-sharoit" tushunchasi "qonun" kategoriyasining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Har qanday ijtimoiy hodisa va jarayonlarning rivojlanishi nafaqat qonunlar bilan, balki ma'lum tarixiy shart-sharoit bilan ham belgilanadi. Shuning uchun ijtimoiy jarayonlarni ilmiy bilish va boshqarish vazifasi faqat qonunlarni emas, balki shu qonunlar ta'sirini belgilab beradigan shart-sharoitni ham chuqur va batafsil o'rganishni talab etadi.

Shunday ekan, biz o'z tadqiqotimizda "shart-sharoit" tushunchasini hamda uning qonunlar bilan o'zaro aloqadorligi va munosabati masalasini atroflicha ko'rib chiqishni zarur deb topdik. Bu masala nafaqat qonun muammosini balki bugun mamlakatimizda olib borilayotgan isloxlarning mazmuni, mohiyati va bozor munosabatlariga o'tishning O'zbekiston modeliga xos jixatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

"Qonun" kategoriyasi quyidagi uchta tarkibiy qismdan iborat: 1) qonunga bo'ysunadigan voqea va hodisalar, 2) qonun tomonidan belgilanadigan aloqalar va bog'lanishlar hamda 3) shu bog'lanishlarni belgilab beradigan muayyan shart-sharoitlar.

Bizga ma'lumki, hodisa – turli xususiyatga ega bo'lgan bog'lanishlar va aloqador tomonlarning birligi, qonun esa hodisadagi turli xil aloqalar va bog'lanishlarning barchasini emas, faqat ayrimlarini, ya'ni biz yuqorida aytib o'tganlarini aks ettiradi. O'z-o'zidan ravshanki, hodisaning qolgan barcha bog'lanishlari, tomonlari qonunning ro'yobga chiqishi, amal qilishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi. Qonunning shart-sharoit bilan bog'liqligi masalasi qonunlarning o'zaro aloqadorligi masalasi bilan uzviydir. Chunki ijtimoiy borliq, undagi hodisa va jarayonlar, ular o'rtasidagi aloqadorlik va bog'lanishlarni kuzatsak, jamiyatning bir tizimidagi qonunlar uning ikkinchi tizimidagi qonunlarga shart-sharoit bo'lishini payqaymiz.

Jamiyat doimo yaxlit bir tizim shaklida mavjud bo'lib, uning har bir tizimidagi o'zgarishlar, rivojlanishlar ikkinchi bir tizimdagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bunga misol qilib respublikamizning bugungi hayotini olishimiz mumkin. Unda iqtisodiy islohatlar siyosiy islohotlarga, siyosiy islohotlar esa huquqiy islohotlarga, ularning samarali natijalar berishiga qulay shart-sharoit bo'lib xizmat qilmoqda.

Shulardan kelib chiqqan holda, "shart-sharoit" tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin. Ijtimoiy shart-sharoit deb ijtimoiy borliqdagi voqea, hodisa va jarayonlarning vujudga kelishi, amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan ob'ektiv va sub'ektiv omillar majmuiga aytiladi. Bu ta'rifda biz, falsafiy adabiyotda shu kungacha mavjud nuqtai nazarlardan farqli o'laroq, "shart-sharoit" tushunchasiga sub'ektiv omillarni ham kiritdik, chunki sub'ektiv omil, eng, avvalo, inson va uning

ongli faoliyati bo'lib, shart-sharoitni vujudga keltirishda asosiy, belgilovchi kuchlardan biri hisoblanadi. Har qanday ob'ektiv shart-sharoit inson, ya'ni sub'ektiv omillar tufayli vujudga keladi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan va O'zbekiston iqtisodiyotini isloh qilishga qaratilgan besh asosiy prinsip mamlakatimizning o'tish davrida rivojlanishini belgilab beruvchi ob'ektiv qonunlarning ruyobga chiqishi uchun asosiy, hal qiluvchi shart-sharoit bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni ana shu besh prinsip "o'z istiqlol, rivojlanish va taraqqiyot yo'limizga asos qilib olingan bo'lib, o'tish davri dasturining negizini tashkil etadi. Hozir bu qoidalarning amalga oshirilishi respublikada ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni, eng uhlmi, bozor munosabatlarini joriy etish yo'lidn izchil rakat qilishni ta'minlaydi".

Ko'rinib turibdiki, I.A.Karimov tomonidan ishlab qilgan mazkur besh prinsip aynan ana shu ob'ektiv tarixiy ruratni to'g'ri anglash, chuqur ilmiy bilish, iqtisodiyotning rivojlanish qonunlarini hamda shu qonuniyatlarning sababini o'z vaqtida va atroflicha tahlil qilish asosida yaratilgan.

Sobiq sho'rolar tuzumi tanazzulga yuz tutganidan so'ng uning o'rnida vujudga kelgan mustaqil davlatlarning deyarli barchasi o'z oldiga bozor munosabatlariga asoslangan xuquqiy demokratik davlat qo'rish vazifasini qo'ydi. Mana shu qisqa vaqt ichida ushbu davlatlarning erishgan natijalarini qiyosiy tashkil etadigan bo'lsak, ularning bir-biridan keskin farq etishini ko'ramiz.

Bozor iqtisodiyotining qonunlari va qoidalari mavjud. Bu qonun va qoidalarning amal qilishi, namoyon bo'lishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratishga asos bo'ladigan konsepsiyani ishlab chiqish lozim edi. Ko'pgina sobiq Respublikalar ana shunday tayyorgarliksiz asosiy bo'lmagan "shart-sharoitlar"ni yaratishga kirishdilar. Masalan, Rossiyada 1992 yil 1 yanvarida bozor munosabatlarining asosiy shartlaridan biri bo'lgan uning infrastrukturasi yaratilmasdan turib, nurxlar to'liq erkinlashtirib yuborildi. Natijada iqtisodiyot chuqur tanazzulga yuz tutdi.

Ijtimoiy hodisa va jarayonlar vujudga kelishining sabablariga qarab shu hodisalarni, voqyealarni keltirib chiqaradigan bosh shart-sharoitlar bo'ladi. Respublikamiz, xalqimiz uchun ana shunday bosh shart-sharoit mustaqqillikdir. Chuqur o'zgarishlar bizning hayotimizga shiddat bilan qirib bormoqda. Sodir bo'layotgan tub siljishlar dinyoning hozirgi qiyofasini o'zgartirib yubormoqda. Xalqlarning ozodlik, mustaqillik va baxt-saodatga azaliy intilishi, o'z taqdirini o'zi belgilashga azmu qarori mana shunday o'zgarishlarning harakatga keltiruvchi kuchidir. O'zbekiston chinakam mustaqillikka erishish maqsadida birinchilar qatori bildirganligini jonajon o'lkamiz uchun faxr-iftixor tuyg'usi bilan qayd etib o'tish kerak. Sobiq Ittifoqdagi Respublikalardan birinchi bo'lib prezidentlik boshqaruvini yanada joriy etgan ham, keng miqyosdagi isloxatlarni amalga keltirish, jamiyatni tubdan o'zgartirish va yanilash yo'liga o'tib ham bizning respublika bo'ldi".

O'zbek xalqining ajralmas xuquqi, o'z taqdirini o'zi belgalash xuquqi ro'yobga chiqarildi. Mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotining hamma sohalarida amalga oshirilayotgan izlanishlar imkoniyati faqat mustaqillik tufayligina vujudga keldi. Mustaqillik o'zbek xalqining o'z taqdirini o'zi belgilashi uchun zarur shart-sharoit yaratdi. Faqat mustaqillik tufayligina sobiq sho'rolarning totalitar siyosiy tizimidan demokratik jamiyatga o'tish uchun, planli iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o'tish uchun qulay shart-sharoit vujudga keldi. Mustaqillik bizning jamiyatimiz uchun yana "zaruriy shart –sharoit" ham xisoblanadi. "Zaruriy shart-sharoit" deganda biz sabab va oqibat zanjiridagi bog'lavchi xalqani tushunamiz. Chunki faqat "zaruriy shart-sharoit"dagina ma'lum oqibatlar vujudga kelishi mumkin. Mustaqillikgimizning "zaruriy shart-sharoiti", avvalo, iqtisodiyotimizda mustaqillikka erishmog'imiz zarurligidir. Bu mustaqil davlatning zaruriy sharti, avvalo shu mamlakat iqtisodiyotining mustaqil bo'lishi .. ligini bildiradi. Biz o'z xalq xo'jaligimizni yaratib, xam iqtisodiy ixtiyojlarimizni ya'ni mustaqil ishlab chiqarish munosabatlarimizni yo'lga qo'yish asosida xalqi xo'jaligining normal faoliyat ko'rsatishini ta'minlashimiz mumkin bo'ladi.

Jamiyat qonunlarining amal qilishi va ta'sir shakllarining qay tarzda kechishi, avvalo, shart-sharoitga bevosita bog'liqdir.

Jamiyat qonunlarining ta'siri va namoyon bo'lishi, ba'zan anglangan, ba'zan esa anglanmagan shaklda ro'yobga chiqadi. Jamiyat rivojlanishi tabiiy-tarixiy jarayon sifatida ikki siyosiy xususiyatga ega.

Birinchidan, odamlar o'z tarixlarini faqat ma'lum ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitda yaratadilar. Har bir avlod undan ilgarigi avlod yaratgan va ma'naviy boyliklarga ega bo'ladi, moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish jarayonini rivodlantirib borish uchun o'tmish avlodlar faoliyatiga tayanib ish ko'radi.

Ikkinchidan, inson moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish jarayonini jamiyatning uzoq kelajakdagi oqibatlarini hisobga olib emas, balki o'zining shaxsiy va guruxiy ehtiyoj hamda manfaatlaridan kelib chiqqan holdatakomillashtirib boradi. Shu jarayonda kishilarning turli xil manfaatlari ba'zan to'qnash kelib qoladi. Albatta, inson har bir xatti-xarakati bilan ma'lum maqsadni ko'zlasa-da, ushbu maqsadga kamdan-kam holatlardagina erishadi. Ko'pincha inson faoliyatining natijasi kutilmagan salbiy oqibatlarga olib keladi. Bu shundan dalolat beradiki, har bir avlod ijtimoiy hayotga qadam qo'yar ekan, jamiyatda muqim o'rnatilgan munosabatlarga duch keladi va o'z hoxish-irodasiga qarshi ravishda unga bo'ysunishga majbur bo'ladi. Bu o'rinda biz qonunlarning anglanmagan rivishda amal qilishini kuzatamiz. Jamiyat qonunlarining anglangan kuch shaklida namoyon bo'lishiga, avvalo, jamiyat va inson tomonidan ongli rivishda ba'zi qonunlar ta'sir doirasini cheklash va ba'zilari uchun esa, aksincha, keng sharoit yaratish orqali erishiladi. Jumladan "O'zbekistonning chinakam mustaqilligiga erishishdan iborat o'z yo'li respublikani

rivojlantirishning... asosiy o'ziga xos xususiyatlari va shart-sharoitlarini har tomonlama hisobga olishga asoslanadi”.

Inson jamiyat qonunlarning ob'ektiv talablarini va ular amal qilishi uchun qulay shart-sharoit yaratish zarurligini anglab yetmas ekan, bu qonunlar uning xoxish-irodasiga teskari ta'sir etish orqali uni o'zining passiv qo'liga aylantirib qo'yadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida kishilardan jamiyat rivojlanishi qonunlarining xususiyatini, ta'sir kuchini va namoyon bo'lish shakllarini chuqur bilish talab qilinadi. Xususan kishilar: 1) ijtimoiy jarayon va hodisalarning o'zaro bog'liqligini va ulardan kelib chiqadigan ob'ektiv talablarni; 2) bu ob'ektiv talablarni anglab yetish natijalarining ijtimoiy jarayonlarni rejalashtirishda va boshqalarda aks etishini; 3) jamiyat va insonlar uchun oldindan ko'zlangan maqsadlarga, natijalarga erishish yo'llarini anglashlari zarur.

Shuning uchun ham ijtimoiy jarayonlarni, tarixiy hodisalarni oldindan ko'rish, bashorat qilish imkoniyati, avvalo, aloxida bir mamlakat rivojining, ma'lum tarixiy davrlar, ijtimoiy jarayonlarning qonuniyatlarini umumlashtirish asosida yuzaga keladi. Ayni paytda shuni alohida ta'kidlab o'tish zarurki, tarixiy jarayonlarni oldindan ko'ra bilishning dastlabki sharti ijtimoiy hodisalar o'rtasidagi ob'ektiv aloqadorlikni anglashdir. Biroq har qanday ilmiy bashoratning poydevorini qonunlar tashkil qiladi, chunki ular hodisalar, jarayonlar o'rtasidagi ichki, zaruriy, muxim bog'lanishlarni va aloqadorliklarni ochib beradi, shu asosda ijtimoiy hodisa hamda jarayonlar tarixini va hozirgi holatni bilish orqali ularning kelajagini taxmin qilish mumkin bo'ladi.

Respublikamizda olib borilayotgan bugungi tub islohatlar –agar ular iqtisodiyotida bo'lsa, iqtisodiy qonunlarning; sotsial sohada bo'lsa, ijtimoiy qonunlarning – xuddi shu tariqa siyosiy, axloqiy, ekologik va demografik qonunlarning ob'ektiv talablarini o'z vaqtida bilishni va ulardan amaliy faoliyatimizda, jamiyatimiz va fuqarolarimizning ehtiyoj va manfaatlari yo'lida foydalanishimizni taqozo etadi.

Kishilarning jamiyat qonunlarini bilishga va ulardan o'z amaliy faoliyatida foydalanishga intilishlari tabiiydir. Lekin ijtimoiy jarayonlar juda murakkab, bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'zining rivojlanish bosqichlarida juda ko'p hollarda ziddiyatli munosabatlar ta'sirida bo'lganligi tufayli “xukmror yo'nalish shaklida” namoyon bo'ladi. Bunda qonun talabidan kelib chiqadigan ijtimoiy-tarixiy jarayon umumiy rivojlanish yo'nalishidan bevosita emas, balki juda ko'p chetga chiqishlar, buzilishlar bilan birga kelib chiqadi. Natijada bu jarayonlarning bizga oldindan ma'lum bo'lgan qonuniyatlarini ham o'z vaqtida va to'g'ri anglamay qolamiz.

Qonunlarning “xukmror yo'nalish shaklida” namoyon bo'lishining o'ziga xos belgisi bu qonunda ifodalangan jarayon natijaning birdaniga emas, balki ijtimoiy jarayonning oxirida vujudga kelishi, yuzaga chiqishidir. Odatda tarixiy jarayon o'z

rivojlanishining ma'lum bosqichlarida qonunning umumiy yo'nalishga, tartibga zid kelishi mumkin, lekin oxir-oqibatda xodisa, jarayon qonunda belgilangan holatda ro'y beradi, amalga oshadi.

Ijtimoiy qonunlarning xususiyatlaridan biri ularning sof holda emas, balki, ma'lum ma'noda "taxminiy" holda, "xukmron yo'nalish shaklida" namoyon bo'lishidir, chunki ijtimoiy jarayonlar o'z rivojida doimo turli xil tamoyillar va imkoniyatlar bilan bog'liq bo'ladi. Bu qoidaga rioya qilish jamiyat qonularini o'rganishda aloxida metodologik ahamiyat kasb etadi. Qonunlarning "xukmron yo'nalish" shaklida namoyon bo'lishi "qonun" tushunchasini hodisalar o'rtasidagi muxim bog'lanishlarni, "xukmron yo'nalish" tushunchasi esa qonunlarning namoyon bo'lish shaklini ifodalash imkonini beradi.

Jamiyat qonunlari muayyan tarixiy shart-sharoitdan kelib chiqib, "mutlaq zaruriyat" shaklida, ya'ni aniq namoyon bo'ladi.

Jamiyat qonunlarining aniq namoyon bo'lishi, qonun talablaridan kelib chiqadigan va unga mos keladigan natijalarga erishishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoit yetilgan vaqtda ro'y beradi. Bunday hollarda tarixiy jarayonlarning kechishi, jamiyat a'zolarining yaratuvchanlik yo'lidagi sa'y-harakatlari tezlashuviga sabab bo'ladigan qonunlar talablarini o'z vaqtida anglab yetish va zaruriy shart-sharoitni ta'minlash asosida amalga oshadi. Bunga misol qilib biz totalitar tuzumdan demokratik tuzimga o'tish davrida davlatning isloxatlarga boshchilik qilishini keltirishimiz mumkin, chunki bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida davlatning aralashuvisiz mavjud resurslardan samarali foydalanib bo'lmaydi; davlat esa iqtisodiyotini tartibga solib, talab hamda takliflarni o'zaro muvofiqlashtiradi va shu asosda iqtisodiyotni tanazuldan olib chiqadi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, har qanday ijtimoiy qonun kishilarning amaliy faoliyati natijasidagina namoyon bo'ladi. Shu tufayli ham bu qonunlar ba'zan jamiyatdagi ma'lum guruxlar, qatlamlarning duch keladi, oqibatda qonunlar "to'liq bo'lmagan" holda, "kam kuch" bilan namoyon bo'ladi, amalga oshadi. Jamiyat qonunlarning yetarlicha namoyon bo'lmasligi ba'zan boshqa bir qonunlarning ta'siri sabab bo'lishi mumkin. Qonunlarning bunday o'zaro ta'siri natijasida ularning ta'sir kuchi ba'zan bir-biriga qarshi, to'qnash holda amal qilishi tabiiydir.

Jamiyat qonunlarining "kam kuch" bilan namoyon bo'lishining sabablaridan yana biri ularning ro'yobga chiqishi uchun noqulay shart-sharoitning mavjudligidir. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, muayyan jamiyat, davlat, ijtimoiy guruxlar, siyosiy partiyalar mazkur jamiyatdagi mavjud ijtimoiy guruxlar, tabaqalarning ehtiyoj va manfaatlarini hamda ular o'rtasidagi mutanosiblikni, mavjud iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlarni yetarli darajada e'tiborga olmasliklari va atroflicha bilmasliklari tufayli ko'pincha o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga to'liq erisha olmaganlar. Masalan, XX asrdagi siyosiy inqiloblarning hych biri o'z oldiga qo'ygan vazifani

deyarli uddalay olmadi. Sovetlar davrida o'tkazilgan isloxatlarning deyarli barchasi amalda o'zini oqlamadi, kollektivlashtirish va industrlashtirish kompaniyalari xalq xo'jaligida majburan o'tkazilgan bo'lib, ayniqsa, qishloq xo'jaligida o'rta xol dexqon va yakka xo'jalik egalarining sinfiy dushman sifatida "quloq qilinishi", jumladan, O'rta Osiyodagi bunday oilalarning Sibir va Ukrainaga surgun qilinishi natijasida 30-yillarda qishloq xo'jaligining izdan chiqishiga, ocharchilik z berishiga, buning oqibatida ko'plab odamlarning qirilib ketishiga, axoli tabaqalari o'rtasida esa sinfiy dushmanlikning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Bularning barchasi xalqning isloxotlarga bo'lgan ishonchini chippakka chiqardi. Bu isloxatlarning barchasi jamiyatning ob'ektiv rivojlanish qonunlarini inkor etish va zo'rlikka asoslangan siyosat edi. Oqibatda bu tadbirlar mamlakatning iqtisodiy-siyosiy rivojiga, uning qonunlarning amal qilishiga, ro'yobga chiqishiga "noqulay shart-sharoit" sifatida salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Shunday qilib, qonunlar o'z xolicha amal qilsada lekin, baribir, faqat kishilarning ijtimoiy faoliyatlari orqaligina namoyon bo'ladi. Bu faoliyat, o'z navbatida, qonunlarning amal qilishini ba'zan tezlashtirishi, ba'zan sekinlashtirishi, ba'zan esa jamiyatning rivojlanish yo'nalishiga umuman qarama-qarshi bo'lishi ham mumkin.

Insoniyatning tarixiy tajribasi shundan dalolat beradiki, jamiyatning bosqichma-bosqich rivojlanishi faqat zigzagsimon emas, balki ma'lum makon va zamonda ijtimoiy taraqqiyotning qonuniyatlaridan chetga chiqish shaklida ham bo'ladi.

Jamiyat qonunlarining amal qilishi va muayyan shakllarda namoyon bo'lishi ijtimoiy shart-sharoitga bevosita bog'liqdir. Shu bois ijtimoiyshart-sharoitlar jamiyat qonunlarining zaruriy tarkibiy qismidir.

Tayanch tushunchalar:

Manfaat, extiyoj, olomon, zaruriy shart-sharoit, hukmron yo'nalish, kam kuch, mutlaq zaruriyat.

Nazorat uchun savollar:

1. Ijtimoiy manfaat, deganda nimani tushunasiz?
2. Ijtimoiy taraqqiyotning xarakatlantiruvchi kuchi nimadan iborat?
3. Tarixiy jarayonlarning sub'ekti deganda nimalar nazarda tutiladi.
4. «Xalq» tushunchasining tavsiflang.
5. «Xalq – tarix ijodkori» degan fikrni asoslang.
6. Volyuntarizm falsafiy qarashining mazmuni?
7. Fatalizm qanday oqim?
8. Jamiyat taraqqiyotida inson omilining tutgan o'rnini.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» - T., «O'zbekiston»

1998 yil.

2. Karimov I.A. «Xalqimiz bor ekan, Amir Temur nomi barxayotdir» - Islom Karimovning Temuriylar tarixi davlat muzeyining ochilish marosimidagi nutqi – «Guliston» 1997 yil 1-son.
3. Krapivenskiy S.E. Sotsialnaya filosofiya. – Moskva, «VLADOS» 1998 yil 55-101, 335-354 betlar.
4. Vvedenie v filosofiyyu. Chast 2-1 – Moskva, 1990 g., str. 466-479.
5. V.S.Barulin. Sotsialnaya filosofiya – Moskva, 1999 g., str. 311-328.
6. J.Tulenov Jamiyat falsafasi. Oltinchi bo‘lim. – T., 2001 yil.
7. Falsafa. O‘quv qo‘llanma. – T., «Sharq» nashr., 1999 yil, 299-300

16 - MAVZU: SIVILIZATSIYA (1 s.)

Reja:

1. Sivilizatsiya. Sivilizatsiya xaqidagi falsafiy qarashlar.
2. Sivilizatsiya va madaniyat. Sivilizatsiyaning o‘ziga xos xususiyatlari.
3. Sivilizatsiya: Sharq va G‘arb.
4. Hozirgi zamon sivilizatsiyasi.

Sivilizatsiya umumbashariy falsafiy tushunchalardan chshri bo‘lib, «madaniyat», «ijtimoiy - iqtisodiy formatsiya», «jamiyat» tushunchalariga yaqin bo‘lsa ham aynan bir xil ma'noni ifoda etmaydi.

«Sivilizatsiya» tushunchasi lotincha «sivilis» - so‘zidan olingan bo‘lib, «grajdanlikka oid», «davlatga oid» singari ma'nolarni anglatadi. Ko‘p yillar davomida ilmiy adabiyotlarda madaniyat va sivilizatsiya bir xil ma'noli tushunchalar sifatida talqin etib kelindi. Holbuki, buyuk nemis faylasufi I.Kant ular o‘rtasidagi yaqinlik va tafovut mavjudligini ko‘rsatgan edi. XX asr boshlariga kelib, nemis faylasufi Osvalg‘d' Shpengler «evropa quyoshining so‘nishi» asarida madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarini bir-biriga qarama-qarshi qo‘ydi. Uning fikricha, sivilizatsiya madaniyatning eng yuqori bosqichi bo‘lib, undan keyin esa madaniyat asta-sekin inqirozga yuz o‘giradi. Nemis faylasufi sivilizatsiya deganda texnik- mexanik jarayonlar majmuini nazarda tutdi.

Madaniyatning paydo bo‘lishi insoniyatning yovvoyilikdan keyingi davri bilan bog‘liq bo‘lsa, sivilizatsiya - tarixiy jarayon, ijtimoiy hodisadir. Sivilizatsiyaning rivojlanishi jamiyatni yuksaltirishga olib keladi, natijada bu jamiyat fuqarolar erkinligini ta'minlash imkoniyatini yaratadi. Sivilizatsiyali hayot insonni madaniyatli qiladi va uning har tomonlama kamol topishi uchun shart-sharoit yaratadi.

Hozirgi davrda sivilizatsiyalashganlik ko‘proq qulaylik tushunchasi bilan ayniylashtirilmoqda. Uning mohiyatini sanoat iste'mol vositalarini yaratish tashkil etmoqda: ayni vaqda u jamiyat rivojlanishining mezoni hisoblanmoqda (q:Slovarg‘ - spravochnik. Chelovek i obo‘estvo. Rostov-na-Donu, 1996.S.489).

Sivilizatsiya tushunchasi tarkibiga qadriyatlar ham kiradi. I.A. Karimov bu haqda shunday deb yozadi:

«Biz hozirgi sivilizatsiya o'zida ifoda etadigan ijobiy qadriyatlar jumlasiga huquqiy - demokratik jamiyat qurish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlarimizni kiritamiz. Bu inson huquqlariga rioya etish, tadbirkorlik erkinligi, so'z erkinligi, matbuot erkinligi va hakazolardir⁸⁹». Mavjud ilmiy adabiyotlarda sivilizatsiya atamasining ikkinchi ma'nosi ham yoritilyapti. U lotincha «grajdanlikka oid» tushunchasi bilan bog'likdir. Lotin tilidan kirib kelgan grajdanlik, gorojanin so'zlarining o'zagi bir xildir. Sivilizatsiya shu ma'noda shahar madaniyati tushunchasini ham ifodalaydi. Shahar madaniyatini yaratgan va unda yashagan kishilarni sivilizatsiyali inson hisoblash rasm bo'lgan. Sivilizatsiyani bunday tushunish ayniqsa Yunoniston, Rim va boshqa joylarda keng tarqalagan (Kravchenko A.I. Vvedenie v sotsiologiyu. M.1995) XVII asr fransuz faylasuflari sivilizatsiyaga erishgan jamiyat deganda aql va adolatga asoslanuvchi jamiyatni tushundilar.

Sivilizatsiya ob'ektiv ijtimoiy hodisa bo'lib, odatda biron bir xalq, mintaq, jamiyat, davlat va xatto butun jahonga nisbatan qo'llaniladi:

sivilizatsiyaga erishgan xalq,

Sharq sivilizatsiyasi, g'arb sivilizatsiyasi,

sivilizatsiyali jamiyat, sivilizatsiyali davlat.

Sivilizatsiya butun bir xalq yoki millat, tarixiy davr va mamlakat tomonidan yaratiladi.

Madaniyat - sivilizatsiyaning muhim bir elementidir. Adabiyotlarda sivilizatsiyaga sof moddiy hodisa deb qarash hollari ham uchraydi. Moddiy taraqqiyot o'sa borishi bilan kishilarning faoliyat sohalarida o'ziga xos o'xshashliklar va ma'lum qulayliklar paydo bo'ladi va ular to'planib «sivilizatsiya»ni tashkil etadi.

Sivilizatsiya tushunchasiga inson tomonidan yaratilgan predmetlar, hodisalar kiritilmoqda:

moddiy boyliklar, transport vositalari,

kasb-kor, ilmiy-tadqiqot o'tkazish usullari,

ichki tartib, qoida, nizomlarni himoyalash usullari,

insonlarning turmush tarzi,

ozuq-ovqatlarni is'temol qilish sifati, darajalari, me'yorlari

ehtiyojlarni ta'minlash me'yori va darajalari,

sanoat, qishloq xo'jaligi, taqsimot, rivojlanish darajalari,

---

⁸⁹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T. 1997.-B.147.

kiyim-kechak ishlab chiqarish, kiyinish, orastalik, estetik did va boshqalar.

Fan taraqqiyoti, uning amaliyotga tatbiq etilishi, ta'lim-tarbiya tizimi va uni amalga oshirish usullari sivilizatsiya yutuqlari hisoblanadi.

Xalqlar, davlatlar, mintaqalar rivojlanishidagi o'ziga xos farqlar sivilizatsiyalararo tafovutlarni tashkil etadi. («Sirli olam» jurn, 1994, 4-son).

Demak, sivilizatsiya ko'proq moddiy taraqqiyotdagi farqlarga tegishlidir. Madaniyat esa ma'naviy taraqqiyot sohasidagi tafovutlardan kelib chiqadi.

Sivilizatsiya va madaniyat o'rtasida o'zaro aloqadorlik, shuningdek, ular o'rtasida tafovut va ziddiyatlar bo'lishi ham mumkin. Sivilizatsiya va madaniyat ayni bir vaqtda vujudga kelishi mumkin. Biroq ular bir tekis rivojlanmaydi.

Sivilizatsiya rivojlangan bo'lishi, lekin madaniyat qoloq ahvolda qolishi mumkin va aksincha. Ko'pgina davlatlar taraqqiyoti shundan guvohlik beradi. Masalan: Qadimgi Rim o'zining gullab - yashnagan davrida o'ta rivojlangan sivilizatsiyaga ega edi, ammo unda madaniyat kam taraqqiy etgan edi. Chunki uning san'ati va falsafasi ma'lum bir hayotiy dunyoqarashdan ildiz otib chiqmagan edi, mavjudlari esa biron bir dunyoqarashning ta'sirida rivojlangan edi.

Xristian dini vujudga kelishi bilan dastlabki davrlarda u sivilizatsiyaga biror narsa bera olmadi, ammo u dunyoga yuqori darajali madaniyat berdi. Bu madaniyat xristianlik dunyoqarashidan kelib chiqqan edi.

Rimlik aql-idrok egalarining faoliyat tarzi moddiylik talablariga bo'ysungan edi. Demak, Qadimgi Rim taraqqiy etgan sivilizatsiyaga misol bo'la oladi. Keyinchalik Rimda sivilizatsiya va madaniyat uyg'unlashdi, ya'ni xristianlik tufayli Rim ham sivilizatsiyaga, ham madaniyatga erishdi. Biroq sivilizatsiya madaniyatga bo'ysundiradirilgan, madaniyatga bo'lgan e'tibor kuchaygan edi.

Jahon taraqqiyotning hozirgi bosqichida sivilizatsiya va madaniyatning o'zaro munosabatiga bo'lgan turlicha qarash va konsepsiyalar mavjddir. yevropa mamlakatlarida asosan jamiyatning moddiy tomoniga e'tibor kuchaytirilib, madaniyatni sivilizatsiyaga bo'ysundirishga harakat qilinyapti.

Insoniyatning tafakkur tarixidan yaxshi ma'lumki, taraqqiyotning ayrim davrlarida falsafa, madaniyat, ma'naviyat birlamchi, ustivor o'rinni egallagan. Materialistik dunyoqarashning chinakam sivilizatsiyaning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan davrlari ham bo'lgan. Lekin shuni alohida ta'kidlash joizki, madaniyat va sivilizatsiya tushunchalarining o'zagi bir xil emas: din ruhiyat, ma'naviy kamolot, ilohiyot bilan bog'langan, sivilizatsiya esa insoniyatning mehnati, yaratuvchan faoliyati asosida vujudga kelgan ijtimoiy jarayondir.

Demak, sivilizatsiya va madaniyat turlicha tushunchalar va kategoriyalarga asoslanadi. Insoniyat tafakkurining turli bosqichlarida madaniyat va sivilizatsiyani birlashtirish yo'lida ko'p harakatlar bo'lgan.

Yahudiylarning muqaddas diniy kitobi bo'lgan Tavrotda ijtimoiy g'oyalar va moddiylik birlashtirilib, yaxlit holda berilgan. Yahudiylar o'z ta'limotlarida sivilizatsiya va madaniyatni bir-biri bilan bog'lashga, qo'shishga uringanlar.

Sivilizatsiya va madaniyatni bir-biri bilan bog'lash, qo'shishga bo'lgan urinish hinduizm va zardushtiylik dinlarida ham bo'lgan.

Lekin bu ikki sohani ayniylashtirish va bir xil hodisa deb qarash yaramaydi. Chunki sivilizatsiya va madaniyat bir-biridan o'z mohiyati va tuzilishi jihatidan keskin farq qiladi.

Sivilizatsiya tabiiy va ijtimoiy-madaniy uyushmalarning yaxlitligi, xalq bunyodkorlik faoliyatining mahsuli hisoblanadi.

Bunda shu xalqning madaniyati, an'analari, udumlarining o'ziga xos xususiyatlari, yashash joylarining geografik va iqlim sharoitlari o'z ifodasini topadi.

Sivilizatsiya - millatlararo totuvlik, iqtisodiy aloqalar birligi (xo'jalik munosabatlari), tabiiy-geografik sharoitlar, madaniy va antropologik tomonlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa, bunda milliy til va madaniyat benihoya ahamiyatlidir. Chunky har qanday sivilizatsiyaning mohiyati va mazmuni ana shu tushuncha va belgilarga bog'liqdir. Lekin har qanday sivilizatsiya o'zaro aloqadorlik, o'zaro ta'sir asosida shakllanadi. Har qanday sivilizatsiya o'zining shakllanishida boshqa sivilizatsiyalarning yutuqlari va imkoniyatlaridan iloji boricha keng foydalanadi, ularni o'ziga singdirishga harakat qiladi.

Toynbi, Karl Yaspers va boshqalarning fikricha, Rossiya sivilizatsiyasi G'arbiy yevropa sivilizatsiyasi qatorida turadi.

Lekin Rossiya sivilizatsiyasi yunon-rim sivilizatsiyasining bir tarmog'i hisoblanadi. Shuningdek, Rossiya sivilizatsiyasi uchun vizantiyaliklarning roli salmoqlidir.

Odatda yirik sivilizatsiyalarning vujudga kelishi va rivojlanishi sistemali ravishda o'rganiladi. Ya'ni sivilizatsiyani o'rganishga kompleks yondashish, inson va uning madaniyatini atroflicha o'rganish, shu xalqning madaniyati, faoliyat tarzi, xulq-atvori va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Sivilizatsiyaga xos xususiyatlar badiiy, madaniy, ma'naviy yodgorliklarda o'z ifodasini topadi.

O'zbekiston sivilizatsiyasi va madaniyati ancha boy va uzoq rivojlanish tarixiga egadir. U islom dini, madaniyati orqali Sharq mamlakatlari uchun xos bo'lgan umumiy madaniyat manbaalari bilan uyg'unlashadi. Bu esa o'zbek sivilizatsiyasining sharqona asosini belgiladi. Ammo o'zbek sivilizatsiyasi o'ziga xos xususiyatlarining betakrorligi, noyoblighi va milliyligini saqlab qoldi. O'zbek sivilizatsiyasi qator xususiyatlari bilan Markaziy Osiyo davlatlari va xalqlari bilan yaqindan hamkorlik qilish, yaxlit sivilizatsiyani yaratish imkoniyatini kuchaytirmoqda.

Hozirgi davrda O'zbekiston sivilizatsiyasining yo'nalishi hamkorlik va birlikni mustahkamlashga, ayniqsa, Markaziy Osiyo mamlakatlarida madaniyat, din va urf-

odatlarni hisobga olib integratsiyalashuv jarayonini amalga oshirish, mintaqada sivilizatsiyalararo ziddiyatlar keskinlashuvining oldini olishga, madaniyat va qadriyatlarni o'rganish, avaylab-asrash, davrga moslashtirishga, mavjud sivilizatsiyalar o'rtasidagi umumiy tomonlarni topish, sivilizatsiyalarni sintezlashtirishga qaratilgandir.

I.A.Karimov ana shu jarayonlar to'g'risida shunday deb yozadi:

« Markaziy Osiyo xalqlarining integratsiyasi bor narsa, bu mavjud voqyelik - hududiy birlik, kommunikatsiyalar, iqtisodiyotning asosiy va yetakchi tarmoqlari mushtarakligi ob'ektiv zaruriyat deb hisoblaymiz. Bir-biriga chirmashib ketgan umumiy teran tomirlariga ega bo'lgan xalqlarimizning madaniy, til va ma'naviy birligi haqida-ku gapirmasa ham bo'ladi»

«Markaziy Osiyo Hamdo'stligi integratsiyasi bizning mustaqillik va taraqqiyot yo'limizdir» (I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» T., 1997,320-323 betlar.)

Sivilizatsiyaga ideal jamiyat, aql va tafakurga asoslangan jamiyat deb qaralmoqda.

Sayohatlar davri (XU-XU1)da yeropa madaniyati va axloqidan tashqari olamda turli-tuman madaniyatlar mavjudligi e'tirof qilindi. Natijada XXI asr boshlariga kelib, sivilizatsiyaning etnografik konsepsiyasi vujudga keldi. Ya'ni har bir davlat, xalq, millax o'z sivilizatsiyasiga ega (T.Juffrua).

«Sivilizatsiya» tushunchasiga yondashishda XIX asr boshlarigacha 3 xil qarash mavjud edi:

sivilizatsiya-insoniyatning yagona, yaxlit progressiv rivojlanish ideali,

sivilizatsiya - insoniyatning yagona, yaxlit progressiv rivojlanishining bir bosqichi,

lokal-tarixiy sivilizatsiya yaxlitligi, etnoslarning yoki tarixiy, ijtimoiy uyushmalarining noyob va betakrorligini e'tirof etish.

F.Gizo sivilizatsiyaning etnotarixiy konsepsiyasini yaratdi. Uning fikricha, insoniyatning yagona progressiv rivojlanishi turli xalqlarning madaniy-realligi o'rtasida qarama-qarshilik va ziddiyat mavjud. Gizo lokal sivilizatsiyalar mavjudligini, shuningdek, yaxlit kishilik jamiyati progressi uchun ham sivilizatsiya g'oyasini qo'llash mumkinligini e'tirof etdi.

yevropa falsafiy-tarixiy tafakkurida progressning to'g'ri chiziq asosida borishi to'g'risida metodologik ta'limot yaratildi.

Bu metodologiyaning mohiyati shundan iboratki, harakat qiladigan kuchlar ularning xususiy tomonlari, xolos. Jahon tarixi quyi holatdan yuqori rivojlangan va takomillashgan holatga o'tadigan jarayondir. Har bir xalq ana shu to'g'ri chiziqli progress yo'lidan boradi. Keyinchalik shu metodologiya asosida «tarixiy» va «notarixiy» xalqlar konsepsiyasi vujudga keldi:

a) «ma'naviy rivojlanishning uch bosqichi» qonuni (oilal, fuqarolik jamiyati va davlat) - Gegel ta'limoti,

b) «tafakkur evolyusiyasining uch bosqichi» qonuni

(teologiya, metafizika, pozitizm) - Kont nazariyasi,

v) «ijtimoiy - iqtisodiy formatsiya» nazariyasi - K.Marks ta'limoti shakllandi va keng yoyildi.

N.Danilevskiyning «Rossiya va yevropa» asari (1869 yil)da Rossiya sivilizatsiyasining tug'ilishi va rivojlanishi masalalari tahlil qilindi.

N.Danilevskiy o'z asarida, birinchidan, insoniyatniing «yaxlit sivilizatsiya sifatida yashashi» to'g'risidagi ta'limotni inkor etdi, ikkinchidan, tarixiy jarayonlarda faqatgina xalqlar va ularning betakror, o'ziga xos sivilizatsiyasi, «madaniy - tarixiy tiplar» mavjud, bo'lib, bu xususiyatlar boshqa xalqlarda shakllanmasligini, ularni o'zlashtirib bo'lmazligini, ular faqat shu xalqdagina mavjud ekanligini ko'rsatdi.

Madaniy - tarixiy tiplar bir - biri bilan uzluksiz kurashish jarayonida quyidagi davrlarni bosib o'tadi.

etnik holatdan davlatchilikka,

davlatchilikdan esa sivilizatsiyaga o'tadi,

madaniy - tarixiy tiplar o'zgaradi.

N.Danilevskiy g'oyalari XX asrning 20-30- iillarida nemis faylasufi O.Shpengler tomonidan yanada rivojlantirildi.

O.Shpengler «evropa quyoshning so'nishi» asarida G'arbiy yevropa tarixiga xos yevropotsentrizm, panlogizm, istorizm, to'g'ri chiziqli progressizm prinsiplarini tanqid qildi va madaniy - tarixiy jarayonning aylanma xarakat nazariyasini yaratdi.

Uning fikricha,

1 .Jahon madaniyati turli - tuman bo'lib, siklli rivojlanishdan iborat: 2.Turli - tuman madaniyatlar yetuklik jihatdan o'zaro teng va baravardir.

Jahon madaniy-rivojlanish jarayoni muqarrar ravishda quyidagi 3 bosqichni o'z ichiga oladi:

yoshlik (mifosimvolik, ilk madaniyat). .

gullab - yashnash, yuksalish (metafizik - diniy madaniyat):

tushkunlik (qotib qolgan madaniyat)

O.Shpenglarning fikricha, tushkunlikka yuz o'girgan va qotib qolgan madaniyat sivilizatsiyaga o'sib o'tadi. Shuning uchun sivilizatsiya hamma joyda bir xil sifat, belgi va xususiyatga ega bo'ladi:

yaxlit madaniy olamning organizm sifatida barham topishi uning o'lganligida ko'rinadi:

bu ilhomlantiruvchi, rivojlantiruvchi madaniyatning so'ngida o'z ifodasini topadi:

madaniyatning yo'klikka qaytishi etnik tartibning buzilishi, ya'ni borliqqa qaytishi demaqqdir.

O.Shpengler, tarixiy jarayonning aylanma harakati, tarixiy «ritmi» (maromi)g'oyasini olg'a surdi: Bu nazariya sivilizatsiyaning siklli rivojlanishi, ya'ni takrorlanib turishi haqidagi konsepsiyaga olib keldi.

A.Toynbi XX asr o'rtalarida yozgan ko'p jildli asarlarida sivilizatsiyaga sistema sifatida yondashdi va bu sistemaning elementlari, qismlari va bo'laklariga uzviy aloqadorlikda qaradi.

Toynbining fikricha, sivilizatsiyalarning vujudga kelishi, xalqlarga nisbatan tabiat tomonidan («hosilsiz yerlar» va «siqov yo'llar» stimullari) yoki insoniy muhit («zarba» va «siqov») stimullari tomonidan qo'yilgan chaqiriqqa javobi hisoblanadi.

Yangi sivilizatsiya ikki yo'l asosida paydo bo'lishi mumkin: 1. jamiyatning oddiy, primitiv strukturasi omma ichidan yetishib chiqqan ijodiy fikrlovchi elita (tabaqa, guruh) tomonidan o'zgartiriladi.

Chaqiriqqa, talabga nisbatan yangi metod va mexanizmlar yaratadi va ijtimoiy aktivlik mimesis mexanizmi asosida ro'y beradi. (Mimesis-ijtimoiy taqlid, imitatsiya orqali ijtimoiy qadriyatlarga ko'shilish, ishtirok etish, aralashish - birikishga intilish demakdir).

2. Yangi sivilizatsiya o'tmishda bo'lgan sivilizatsiyaning genetik negizidan kelib chiqishi ham mumkin.

Demak, Toynbi sivilizatsiyaga sistema sifatida qaradi, ular o'rtasidagi tafovutlarni esa aloqalar tipi, turi bilan bog'ladi. U jahon sivilizatsiyalari tarixi, uning turlari, xususiyatlari, farqlarini o'rganish bilan shug'ullandi va qator asarlar yaratdi.

XX asrning I-yarmiga kelib, ijtimoiy - falsafiy ta'limotning maxsus tarmog'i sifatida sivilizatsiyani tadqiq etish fani vujudga keldi va tez sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Xatto qator mamlakatlarning o'quv yurtlarida majburiy predmet sifatida o'quv rejalariga kiritildi.

Sivilizatsiya mohiyatini talqin etishga bir qancha yondashuvlar:

kulg'turologik, sotsiologik, etnopsixologik, geografik yondashuv va boshqalar vujudga keldi.

Kulg'turologik nuqtai nazardan (M.Veber, A.Toynbi) yondashishga ko'ra sivilizatsiya, bu - alohida sotsiomadaniy fenomen bo'lib, makon va zamon bilan chegaralangan, Uning asosini din tashkil etadi.

E.Taylor sivilizatsiya elementlariga bilim, e'tiqod, san'at, qonun, udumlar, odatlar, va boshqalarni ham qo'shadi, chunki shu jamiyat a'zolari ularni o'zlashtirib oladilar va ularga amal qiladilar.

Sotsiologik asosda yondashuv (D.Uilkins)ga ko'ra sivilizatsiyani sotsium sifatida tushunish mumkin emas, u yagona bir xil madaniyatdan iborat bo'lolmaydi. Gomogen madaniyat sivilizatsiyaning belgisi bo'lolmaydi: madaniyat har xil bo'lolmaydi: madaniyat har xil bo'lishi mumkin. D.Uilkinsning fikricha,

sivilizatsiya-ijtimoiy uyushma bo'lib, u vaqt va makonda aloqalar, konfliktlar asosida mavjud. bo'ladi.

Sivilizatsiya munosabatlari xamkorlik, konfliktlar, urush, tengsizlik, barqarorlik va eksplutatsiya asosida mavjud bo'ladi, ayniqsa ijtimoiy-siyosiy aloqalar kuchli rivojlangan bo'ladi.

Etnopsixologik yondashuv (L.Gumelev)ga ko'ra sivilizatsiyani etnik taraqqiyot xususiyatlari bilan, u yoki bu xalqning madaniyati va psixologiyasi bilan bog'lanadi. Bu esa sivilizatsiyani milliy xarakter bilan bog'lash yoki u bilan ayniylashtirish demakdir. Bunday yondashuv o'rtasidagi o'ziga xos tafovutlarni sezmaslikka olib keladi.

Sivilizatsiyaga geografik determinizm asosida yondashish (L.Mechnikov) ham mavjud.

Bu oqim tarafdorlari u yoki bu xalq sivilizatsiyasini g'yergrafik muhit bilan bog'laydilar, ya'ni kishilarni uyushtirishni kooieratsin shakli tabiatning o'zgaruvchan, yaratuvchan faoliyati asosida shakllanadi.

Falsafaga oid adabiyotlarda sivilizatsiya mohiyatini keng va tor ma'noda tushunish hollari ham ucharaydi.

Sivilizatsiya keng ma'noda jamiyat moddiy va ma'naviy yutuqlarining majmui, yig'indisi sifatida talqin qilinmoqda.

Sivilizatsiya tor ma'noda jamiyatning faqat moddiy madaniyatini ifoda etadi, deb hisoblamoqdalar.

XX asrning ikkinchi yarmida yevropa sivilizatsiyasi masalasida bir qancha yo'nalishlar vujudga keldi.

Sivilizatsiya - lokal tarixiy uyushma. Bunday uyushma u yoki bu xalqning ijtimoiy-madaniy mentalitetini ifodalaydi. Bunda sivilizatsiyaning sotsiomadaniy xususiyati o'z ifodasini topgandir.

«Sivilizatsiya» tushunchasini madaniy-reduksion asosda talqin etish yaramaydi. Bu g'oya hozirgi davrdagi globalistika masalasi bilan uzviy bog'likdir. Ya'ni u jahon sivilizatsiyasining yaxlitligini e'tirof etadi.

Sivilizatsiya masalalariga doir yana bir ta'limotga ko'ra sivilizatsiya ko'p ma'noli hodisa, turli-tuman sivilizatsiyalarning uchrashuvi sifatida vujudga kelgan hodisadir. Unga hozirgi davrning global imperativ (talab) «chaqirig'i» natijasi sifatida qaralmoqda.

Sivilizatsiyaning ko'p ma'noli hodisa sifatida talqin etilishi uning mohiyatini germenevtik asosda anglashga olib keldi va atomistik, ya'ni bir tomonlama qarashni istisno etadi. Atomistik nazariya sivilizatsiyaga sotsiomadaniy birlik, yaxlitlik sifatida qarashni inkor etadi.

Sivilizatsiya, bu ko'p sivilizatsiyalarning o'zaro aloqasi bo'lib, global masalalar bilan uzviy bog'likdir. Ammo sivilizatsiyaga yaxlitlik deb qarash bilan birga har qanday

sivilizatsiyaning o'ziga xosligi saqlanmoqda (G'arb, Islom, Hindiston, Xitoy, sivilizatsiyalari), lekin shunga qaramay, hozirgi davrda sivilizatsiyalararo mustahkam aloqa (tendensiya) yo'nalishlari kuchaymoqda. Olamga yaxlit birlik sifatida qaralmoqda.

N.Moiseevning fikricha, XXI asrda yagona qit'a sivilizatsiyasi vujudga keladi, unda umuminsoniy qadriyatlar, kollektiv umum sayyoraviy Aql, axloq va ruhiy olam qaror topadi.

Bunday qarashga zid ravishda E.Batalov tomonidan olg'a surilayotgan nazariyaga ko'ra megatsivilizatsiya vujudga keladi, lekin milliy, regional, xududiy sivilizatsiyalar o'z ahamiyati va noyobligini saqlab qoladi:

«madaniy» plyuralizm nazariyasi:

«glyubalizm» konsepsiyalari mavjud:

«Madaniy» plyuratsizm nazariyasiga ko'ra madaniyat mamlakatlar, regional sivilizatsiyalarni bir-biri bilan uzviy bog'lovchi halqadir. Bu olamni garmonik rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi. madaniy hamkorlikni vujudga keltiradi. Chunki G'arb sivilizatsiyasi faqat yagona sivilizatsiya emas, unga zid turgan Sharq sivilizatsiyasining o'ziga xos fenomenlari, betakror va noyob tomonlari mavjud. yevropa yoki G'arb sivilizatsiyasi oldida ko'p milliy madaniyatlardan iborat bo'lgan endogen madaniyat modelini, madaniy plyuralizmni yaratish vazifasi kun tartibiga ko'yiladi:

yer yuzining globallashuvi jarayonida savdo birlashmalari, har xil mafkuraviy ishlari olib borish asosida yagona olam manzarasini yaratishga harakat qilinadi.

Globalizm bir qancha bosqichlarga bo'linadi:

globalizmning «tug'ilishi» (XU-XUSH asrning 1-yarmi)

globalizmning «boshlanishi» (XVIII asr P-yarmidan to 1870 yil).

globalizmning «sakrash» (1870 yildan XX asrning 1- yarmigacha).

globalizmning «noaniq holati» XX asr I-yarmiga to'g'ri keladi.

Bu davrlarda milliy birliklar, xalqaro munosabatlar «xalqaro hamjihatlik» kabi jarayonlar sodir bo'ladi. Ayniqsa so'ngi «noaniqlik holatida» ko'p etnik va ko'p madaniyatlilik jahon «grajdanlik jamiyati »va jahon grajdanligi vujudga keladi.

Sivilizatsiya masalasiga yondashishda bir - biri bilan bog'langan uch xil yo'nalish vujudga keldi:

lokal - tarixiy yondashuv asosida izohlash

tarixiy - bosqichli yondashuv.

Jahon tarixiy bosqichi asosida yondashuv:

Sivilizatsiya lokal-tarixiy asosida yondashishda turli qarashlar mavjud.

N.Danilevskiy (xronologik tartibda) quyidagi madaniy-tarixiy tiplarni: Misr, Assiriya, Vavilon, Finikiya, Hindiston, Eron, yevropa, Yunon, Rim, Arab, Yahudiy, Slavyan sivilizatsiyalarini ko'rsatdi.

O.Shpengler madaniy - tarixiy olamni: Misr, Hindiston, Vavilon, Yunon, Rim, G'arbiy yevropa sivilizatsiyalariga ajratdi.

A.Toynbi lokal sivilizatsiyalarni: Misr, Xitoy, Minay, Shumer, Mayya, Suriya, Hindiston, Hyett, Ellin, Pravoslav, Xristian (Rossiya), Uzoq Sharq, (Kareya, Yaponiya) Eron, Arab, Vavilon va boshqalarga ajratdi.

Yana u umumlashtirib: A) «G'arbiy yevropa» B) «Provaslav Xristian» yoki Vizantiya V) «Islom jamiyati» G) «Hindiston jamiyati» D) «Uzoq Sharq jamiyati» kabi sivilizatsiyalarni ko'rsatdi.

L.Vasilg'yev esa;

«G'arbiy yevropa», «Rossiya», «Islom», «Hind-budda», «Konfutsiy» sivilizatsiyalarini farqiladi.

II. Sivilizatsiyalarga tarixiy bosqich sifatida yondashuvda u yoki bu aksioma mezonlari asos qilib olinadi va sivilizatsiya bir necha tiplarga ajrataladi:

-«og'zaki, yozma, kitob shakliga keltirilgan, ekranlashtirilgan»

«kosmogen, texnogen va antropogen»

«traditsion va hozirgi» sivilizatsiya.

Hozirgi zamon adabiyotlarida sivilizatsiyaga tarixiy-bosqichli yondashuvda ko'proq texnokrat usulga bo'lgan e'tibor kuchaydi:

agrar (industrial davrgacha) sivilizatsiya:

sanoat (industrial) sivilizatsiyasi

informatsion sivilizatsiya (U.Rostou, D.Bell, O.Toffler).

III. Sivilizatsiyaga jahon tarixi sifatida yondashuviga asos qilib olinadi. Lokal sivilizatsiyaning o'zaro munosabatlari negizidan jahon tarixi kelib chiqadi va ekumen (koinot, jahon) sivilizatsiyasi shakllanadi. Sivilizatsiyani tarixiy jarayon bilan bog'laydilar va turli moddiy, ma'naviy omillarni asos qilib oladilar va o'zgarishlarini ko'rsatadilar.

K.Yaspers jahon tarixiga, insoniyatning qaror topishi va rivojlanishiga ekzistensializm (mavjudlik, ma'naviy ibtido) g'oyasini asos qilib oldi. Uning nazariyasida inson borlig'ining ma'naviy asoslari muhim o'rin egalladi. Uning fikricha, real jahon tarixi:

inson ruhining maxsus rivojlanish bosqichi:

turli madaniyatlarning o'zaro aloqalari natijasi:

madaniy xalqlar o'rtasidagi haqiqiy aloqa vositasi:

ma'naviyat jahon tarixining muhim omilidir:

K.Yaspers «Tarixning boshlanishi va uning maqsadi» (1949) asarida ijtimoiy rivojlanish bosqichlarini:

«tarixgacha»

«qadimgi buyuk madaniyat» (lokal tarix)

«o'q davr» jahon tarixining boshlanishi

«texnik davr» (yagona jahon tarixi) gacha bo‘ladi.

I. Tarixgacha bo‘lgan davrda:

Insoniyatning vujudga kelishi va qaror topishi,

O‘t (olov) va mehnat qurollarining yaratilishi davri,

Nutqning vujudga kelishi,

Ijtimoiyguruh va hamjihatlikning shakllanishi,

Hayotning paydo bo‘lishini afsonalar, miflar asosida anglash ro‘y berdi. Uning fikricha, bu - tarixgacha bo‘lgan davrning muhim, o‘ziga xos xususiyatlaridir.

2. «Qadimgi buyuk madaniyatlar» davri: Insoniyat tarixi yer yuzida bir vaqtda quyidagi joylarda vujudga kelgan:

1.Shumer-Vavilon va Misr madaniyati, shuningdek, egey olami (IV ming yillikdan to bizning milodgacha).

Hindiston havzasidagi Dosroniylar mamlakati (III ming yillikdan to bizning milodgacha).

Xitoy arxaik dunyosi (11 ming yillikdan to bizning milodgacha). K.Yaspersning fikricha, er. av. 800-200 yillardan bizning eramizgacha bo‘lgan «o‘q davri»da qadimgi buyuk madaniyatlar ta'sirida butun insoniyatning universal ma'naviy negizi shakllana boshlagan. Bu jarayon bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan holda yer yuzining turli joylarida vujudga kela boshlagan.

Hindiston, Xitoy, Eron, Falastin va qadimgi Yunonistonda ma'naviy harakatlar boshlangan va hozirgi qiyofadagi inson tipi shakllangan.

«O‘q davri»ning eng muhim xususiyatlaridan yana biri bo‘lgan jahon dinlari shu vaqtda vujudga kelgan. Mifologik - afsonaviy ong va dunyokarash o‘rniga falsafiy ong va dunyokarash, ma'naviyat, reflekslar, ko‘nikmalar vujudga keldi. Ruhning uyg‘onishi bu dunyo umumtarixining boshlanishi va lokal madaniyatlar o‘zaro aloqasining kuchayishdan dalolat beradi.

K.Yaspers «o‘q davri»ga insoniyatning tarixiy makon va zamon sifatida qaraydi. Shuningdek, u «o‘q davri»da yaxlit insoniyatning vujudga kelishida ayrim xalqlarning tarixiy rol' o‘ynaganligini ko‘rsatdi.

K.Yaspers «O‘q davri xalqlari» (xitoyliklar, hindistonliklar, eroniylar, yahudiylar, yunonlar) o‘z tarixini uzluksiz rivojlantirib, insoniyatning yagona ma'naviy makoni va uning xaqiqiy tarixi boshlanishiga asos soldilar. (K.Yaspers. Smysl i naznachenie istorii. M. 1994.str.32-50). III. «Texnika davri»

Bu davr XUI-XX asrlarni o‘z ichiga oladi. Bu davrning xususiyati shundan iboratki, insoniyat jahon tarixining ma'naviy yaxlitligi uchun harakat boshladi. Bu harakat g‘oya va nazariya sifatida emas, balki reallikka aylandi. yevropa madaniyati keng tarqaldi, geografik kashfiyotlar sodir bo‘ldi. XX asrda fan texnika rivojlandi, lekin yevropa madaniyatining rivojlanishiga qaramay, xalqlar o‘zlarining betakror, noyob madaniyatini saqlab qoldilar, yanada rivojlantirdilar va takomillashtirdilar.

L.Vasilg'yev jahon tarixiy jarayonlari sivilizatsiyasi konsepsiyasini taklif etdi.

U insoniyat tarixini uch davrga bo'ldi:

1-davr eng qadimgi davrdan to er. av. VII-VI asrlarni o'z ichiga oladi. Bu davr «osiyo» tipidagi lokal jamiyatlar, traditsion, avtoritar, despotik, ma'muriy sistemaning asosiy prinsipi «mulk hokimiyati» va markazlashtirilgan redistributsiya («distributsiya» - taqsimlash, «re»-tiklash, taqsimlashga zid bo'lib, markazlashtirilgan» degan ma'noni ifoda etadi)ga asoslangan bo'lib, hokimiyat mulkchiligini keltirib chiqargan. Mulkni qayta taqsimlash davlatning qo'lida bo'lgan. Ijtimoiy strukturaning o'zgarishi siklli asosda qayta ishlab chiqilgan va u markazlashgan davlat orqali amalga oshirilgan. Traditsion sotsiotsentrik jamiyat strukturasi juda sekinlik bilan ayrim o'zgarishlar kiritish, joriy etish hisobiga o'zgargan, xolos.

I-davr er.av. UI-UII asrdan to XIU -XUI asrlarni o'z ichiga oladi.

Bu yevropa tipidagi jamiyatning tug'ilishi va qaror topish davridir. Shu vaqtda parallel tarzda «evropa» va «Osiyo» olami, ya'ni ijtimoiy dixotomiya vaziyati vujudga keldi. Qadimgi Yunonistonda ijtimoiy mutatsiya tufayli «aniq yevropa» sivilizatsiyasi paydo bo'ldi. U xususiy mulkchilikka, grajdanlik tamoyillariga asoslangan edi (genotip sivilizatsiya edi.)

Sh-davr XUSH-XIX asrlarda G'arbning bevosita Sharqqa kirib borish davrini o'z ichiga oladi. Traditsion va yevropa madaniyati strukturalari o'rtasida simbioz (bir-biridan foydalanib, birga yashash) jarayoni boshandi: XX asrga kelib esa simbioz sintezga o'tdi, (ikki sivilizatsiya bir-biri bilan bog'lanib, qo'shib bordi). Sharq sivilizatsiyasining g'arbga ta'siri kuchaydi, jahon tarixi transformatsiyalasha boshladi. Bunda Sharq sivilizatsiyasining roli, ta'siri kuchaya boshladi. Ammo bir vaqtning o'zida turli xil sivilizatsiyalar bir-birlari bilan tinch-totuv yashashlari ham mumkin. Ana shu holatni nazarda tutib, I. A. Karimov turli madaniyatlar hamda sivilizatsiyalarning yonma - yon yashashlari normal va foydali jarayon ekanligini alohida ta'kidlaydi (I.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: havfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari». T. 1997. 49- bet).

G'arb va Sharq madaniyati sivilizatsiyalarining barqaror rivojlanishi va sintezlashuvi hozirgi davrning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lgan prinsipial masala, muhim falsafiy muammodir.

yer yuzidagi ko'pgina davlatlarning rivojlanish istiqbollari ayni shu modelga asoslanadi. Chunki unda jamiyatning barcha jabhalari o'ziga xos tarzda tugallangan va qiyomiga yetkazilgan jarayondir. Shunday xususiyat Sharq sivilizatsiyasiga ham xosdir.

O'zbekiston o'zining ulkan tarixiy taraqqiyoti va o'ziga xos rivojlanish xususiyatiga ega bo'lgan mamlakatdir. U jahon sivilizatsiyasiga buyuk hissa qo'shgan, jahon tarixida chuqur iz qoldirgan dalat hisoblanadi. Ana shularni nazarda tutib, I.A.

Karimov yozadi : «Markaziy Osiyo tarixida siyosiy aql - idrok bilan ma'naviy jasoratni, diniy dunyoqarash bilan qomusiy bilimdonlikni o'zida mujassam etgan buyuk arboblarning ko'p bo'lgan.

Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Xoja Bahovuddin Naqshbandiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Al Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa ko'plab buyuk ajdodlarimiz milliy madaniyatimizni rivojlantirishga ulkan hissa qo'shdilar, xalqimizning milliy iftihori bo'lib qoldilar. Ularning nomlari jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan buyuk hissalar hozirgi kunda butun dunyoga ma'lum. (I.Karimov, «O'zbekiston XXI asr bo'sag'isida... T.1997. 140 bet.)»

O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari ichida iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy jihatidan ilg'or mamlakat hisoblanadi.

Shuningdek, u o'z taraqqiyoti istiqbollari, imkoniyatlari jihatidan qulay geografik - strategik mavqeyga egadir. O'zbekiston mintaqada har tomonlama qulay imkoniyatga ega bo'lgan istiqbolli mamlakatdir.

G'I.Karimov ta'kidlaganidek: «O'zbekiston mintaqaviy mezonlarga ko'ra yuksak darajadagi urbanizatsiya va sanoatlashuvni, shuningdek, ilmiy-texnik kadrlar bilan ta'minlanganlikni turmush tartibiga va u Sharq bilan G'arb muloqatida vositachi ko'plab sivilizatsiyalar ma'naviy aloqasining ramzi ham bo'lishi mumkin» (I.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» - T.1997.144-bet.)»

O'zbekiston hozirgi davrda jahon sivilizatsiyasi sari rivojlanib bormoqda. Bu rivojlanishda o'ziga xos va o'ziga mos an'analar, betakror noyob xususiyatlarini saqlanib qolmoqda.

Ma'lumki, eng yirik sivilizatsiyalar Sharq va G'arb sivilizatsiyalari hisoblanadi. Bu sivilizatsiyalar o'rtasida umumiylik va o'ziga xoslik mavjud. Qator adabiyotlarda O'zbekiston jamiyati qaysi sivilizatsiya asosida taraqqiy etadidegan masala qo'yilyapti.

Agar O'zbekiston G'arb sivilizatsiyasi asosida rivojlansa, u holda G'arb taraqqiyotiga xos barcha iqtisodiy, shuningdek, hayotda mavjud bo'lgan ziddiyatlarni ham o'ziga singdiradi va qabul etadi.

O'zbekiston Sharq sivilizatsiyasi asosida taraqqiy etsa, u holda Sharqqa xos bo'lgan ijtimoiy xususiyatlarni, davlatning jamiyat barcha jabhalariga rahbarlarining ustunvorligini, an'ana, rasm-rusm, vaqtni o'zida mujamssamlashtirishi kerak. Bu esa rivojlanish jarayonini cho'zib yuboradi, u yoki bu davlatlarning rivojlanishi namunasini nusxa sifatida tanlashni qiyinlashtiradi.

O'zbekistonning tarixiy qismati Sharq tarixining bir qismi ekanligi bilan chambarchas bog'liqdir. Shuningdek, jahon tarixi, insoniyat tarixi yaxlit, bir butun, umumiy birlikdan tashkil topgan, o'zaro aloqada, o'zaro bog'liqdir. O'zbekiston o'z taraqqiyot yo'lini belgilashda quyidagi tamoyillarga asoslanishi zarur:

tarixiy o'tish davri muammolarini dalillar asosida aniq idrok etish, uning mohiyatini seza bilish:

milliy an'ana, milliy o'ziga xoslikni saqlab qolish va takomillashtirish asosida rivojlanish konsepsiyasini yaratish va unga qat'iy amal qilish:

jamiyatning barcha jabhalarida: iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy jihatlarni sivilizatsiyali yo'nalishga o'tkazish muammolarini hil etish:

xalqlar, davlatlar, millatlar rivojlanishidagi o'zaro o'xshashliklar, tafovutlar va ayrim xususiyatlarni qunt bilan o'rganish, ulardan foydalanish, moslashtirish va boshqalar: shuningdek, jamiyat rivojlanishining eng muhim omillari sifatida geografik muhit va ummuman «tabiiy» faktorlar rolini aniqlash:

Davlatning hududiy joylanishi, daryolar, tog', cho'l regionlarning joylanishishi, ularning xo'jalik tarmoqlari, yer usti, tabiiy boyliklar, iqlim, inson salohiyati va boshqalarning o'ri va rolini aniqlash va boshqarish.

O'zbekistonning sivilizatsiyali rivojlanishi jahon hamjamiyati bilan bevosita bog'likdir, ammo bu jarayonda u o'zligi va noyobligini saqlab qolishi kerak.

Insoniyat hozirgi jahon hamjamiyatining ochiqdan-ochiq ko'rinib turgan xilma-xilligi va ko'pqirraligini. uning barcha sub'ektlari o'rtasidagi turli teng huquqlikni ham butun jahon sivilizatsiyasi muvaffakiyatli rivojlanishini tabiiy va zaruriy shart sifatida eggirof etishni talab qiladi (I.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...T.1997 51-52 bet»)

G'arb sivilizatsiyasi hozirgi davda rivojlanishning eng yuqori bosqichiga yetdi. U jahondagi mavjud sivilizatsiyalar yutuklarini o'ziga singdirdi, mazmunan boyidi. Lekin G'arb sivilizatsiyasi o'z mohiyati, xususiyatlari bilan boshqa sivilizatsiyalardan, xususan, islom, konfutsizm, yapon, hind, buddizm va provoslav madaniyatidan farq qiladi. Bu sivilizatsiyalardan G'arb idealiga xos bo'lgan individualizm, liberalizm, konstitutsializm, inson huquqi, erkinlik, tenglik, qonun ustuvorligi, demokratiya, erkin bozor, cherkovning davlatdan ajratilishi singari tamoiyillar rivojlanmagan.

Demokratik boshqarish usullari G'arbda shakllandi va rivojlandi. G'arbdan boshqa ayrim mamlakatlarda vujudga kelgan ijtimoiy, demokratik o'zgarishlar G'arbning taziqiqi, zo'rlashi asosida ro'y berdi. Ular bevosita xalqning o'zidan, shu mamlakat sivilizatsiyasidan o'sib chiqmagan, balki tashkaridan kiritilgan edi.

Sivilizatsiya - rivojlanishning muayyan bir bosqichidagi biron-bir xalq va mamlakatning ijtimoiy- iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotidagi sifatiy o'ziga xosligidir. Ayrim tadqiqotchilar sivilizatsiya asosini madaniyat, xalq, xudud bilan bog'lasalar, boshqalari dinni asos qilib oladilar.

Markaziy Osiyoning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy- ma'rifiy va sivilizatsiyali taraqqiyotida do'nyoviy ilmlar bilan bir qatorda turli diniy ta'limotlar ham o'ziga xos o'rin tutgan. «Ko'hna tariximizning qaysi davrini eslamaylik, - deb yozadi I. A.

Karimov,- din har doim odamlarning o'z-o'zini idora etishga, yaxshi xislatlarni ko'paytirib, yomonlaridan halos bo'lishga chorlagan. Har bir alohida insonga, oila, jamoa, mintaqa, bir so'z bilan aytganda, umumxalqqa rahnamo bo'lgan. Uni og'ir sinovlarga bardosh berishga, yorug' kunlarga intilib yashashga da'vat etgan, bunday da'vat o'z navbatida odamlarga kuch-quvvat bag'ishlagan; irodasini mustahkamlagan, bir-biriga mehr- oqibatni oshirgan».

Har bir xalq o'z milliy psixologiyasi, madaniyati va intellektual salohiyatiga mos ravishda o'z milliy davlatchiligini yaratadi. Siyosiy va huquqiy madaniyat sivilizatsiyaning muhim elementi hisoblanadi. Milliy davlatchilik asoslarini yaratmay turib, sivilizatsiya yaratib bo'lmaydi.

Madaniyat va sivilizatsiyaning o'zaro bog'liqligi. Sivilizatsiya madaniy va ma'naviy rivojlanishning mahsuli sifatida vujudga keladi. Sivilizatsiyali taraqqiyot milliy madaniyat ravnaqi uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Milliy madaniyat sivilizatsiyaning ruhi, jonidir. Milliy madaniyatdan uzilib qolgan sivilizatsiya oxir-oqibatda inqirozga mahkum bo'ladi. Masalan, hozir yo'qolib ketgan Amerikadagi Mayya sivilizatsiyasi bunga misol bo'ladi. Ulardan bugun yuzdan ortiq shaharlarning xarobalari qolgan. Bunga tarixdan yana ko'plab misollar keltirish mumkin.

Sivilizatsiyaning tarixiy shakllari. Sivilizatsiyalar o'z shakliga ko'ra Sharq va G'arb sivilizatsiyalari, xududiy va jahon sivilizatsiyasi kabilardan iborat.

Sharq sivilizatsiyasiga xos bo'lgan quyidagi muhim xususiyatlarni ko'rsatish mumkin :

Sharqdagi barcha dunyoviy, diniy va falsafiy ta'limotlar tabiatga ehtiyotkorik bilan munosabatda bo'lishni, sabr- toqatlilikni targ'ib etgan ;

odamlar orasida bag'rikenglik, birdamlik, hamjihatlik ruhi kuchli bo'lgan;

milliy qadriyat va an'analar e'zozlangan;

avlod-ajdodlarga, kattalar, ota-onaga hurmat bilan qarashga alohida e'tibor berilgan.

O'zbekiston Sharq sivilizatsiyasi bag'rida rivojlandi. Uning sivilizatsiyasiga xos belgilar: kambag'al va ojizlarga g'amxo'rlik, o'zaro yordam, tabiatga oqilona munosabat, mehnatsevarlik, sabr-toqatlilik, vatanparvarlik, kattalarga hurmat kabilardir.

O'zbekiston jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ilm- fan, axloq, din, san'at, madaniyat sohasidagi ulkan yutuqlari bilan munosib hissa qo'shdi.

Milliy mustaqillik yillarida o'ziga xos taraqqiyot yo'lidan borayotgan O'zbekiston o'z milliy qadriyatlari, ma'naviy merosi va boy madaniyatiga tayanib, G'arb va Sharqning umumbashariy qadriyatlari va tajribalarini ijodiy o'zlashtirib, jahon sivilizatsiyasi yo'lidan bormoqda.

Ijtimoiy - madaniy taraqqiyot mezon.

Hozirgi zamon sivilizatsiyasi o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Eng muhimi, jahon sivilizatsiyasini saqlab qolish va uni yanada rivojlantirishdir. Jahon sivilizatsiyasini tanazzulga olib keladigan qator tahdidlarni bartaraf etish, insonni oliy qadriyat sifatida e'zozlash, tabiatni avaylab-asrash, ekologik xavfsizlikni ta'minlash, ommaviy qirg'in qurollarini yo'q qilish, davlatlar, xalqlar o'rtasidagi nizolarni siyosiy yo'l bilan muzokaralar orqali hal etish, turli jinoiy uyushmalarga barham berish, xalqaro terrorizm va giyoxvandlikka, turli yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish, kishilarda yangicha dunyoqarash va siyosiy tafakkurni shakllantirish hozirgi zamon sivilizatsiyasining muhim muammolaridir.

Bunday muammolarni oqilona hal etish uchun turli mamlakat, mintaqalar xalqlari o'rtasida umumiy hamjihatlik va hamkorlikka bo'lgan intilish tobora ortib bormoqda.

I. A. Karimovning qator asarlari va nutqlarida ta'kidlanganidek, ayrim mintaqalardagi mojaro va ziddiyatlar o'z vaqtida oqilona hal etilmasa, jahon sivilizatsiyasi rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Turli falsafiy sistemalarda dunyoning ijtimoiy- madaniy taraqqiyoti mezoni turlicha talqin etib kelindi. Xususan, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi, texnik va texnologik yutuqlar, tabiiy geografik omilga ijtimoiy-madaniy rivojlanish mezoni sifatida qarab kelindi. Hozirgi paytda qator falsafiy adabiyotlarda shaxs ma'naviyati va uning erkinlik darajasi ijtimoiy- madaniy taraqqiyot mezoni sifatida ko'rsatilyapti.

Jamiyat taraqqiyotiga sivilizatsiyali yondashish.

Falsafa tarixida jamiyat rivojiga turlicha yondashishlar vujudga keldi. Bular: formatsiyali yondashuv, sivilizatsiyali yondashuv va h.o.

Ijtimoiy amaliyot, tarix tajribasi insoniyat jamiyati taraqqiyotiga formatsiyali yondashishning bir yoqlama, sun'iy ekanligini ko'rsatdi. Hozirgi zamon G'arb falsafasida U. Rostouning iqtisodiy rivojlaniish nazariyasi keng yoyildi. O. Toffler nazariyasiga ko'ra, butun insoniyat tarixi uch katta davrga: agrar jamiyat, industrial jamiyat, posindustrial jamiyat (informatsion jamiyat) ga bo'linadi.

Ijtimoiy taraqqiyotga sivilizatsiyali yondashish har bir xalq, mamlakat, mintaqalar taraqqiyotiga noyob va takrorlanmas jarayon sifatida qarashga asoslanadi. Bunday yondashish mohiyatan formatsiyali yondashishga ziddir.

Sivilizatsiyali yondashish har bir milliy madaniyatning o'ziga xosligini, noyob va betakrorligini saqlagan holda ijtimoiy rivojlanishning tadrijiy yo'ldan borishini e'tirof etadi va jahon sivilizatsiyasi yutuqlariga tayanadi. Ijtimoiy taraqqiyotga sivilizatsiyali yondashishning mohiyati, xususiyatlari va mazmuni I. A. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...» va boshqa asarlarida o'z ifodasini topdi.

Falsafa va madaniyatshunoslik

Madaniyat to'g'risida alohida bir fanning vujudga kelganligi madaniyatning inson va jamiyat hayotida naqadar muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Falsafa madaniyatdagi rang-baranglikni e'tirof etadi, madaniyatning universal xarakterga ega bo'lgan tarixiy tiplarini bir- biridan farqlaydi.

Madaniyat tiplari o'rtasidagi tafovutlar turli mintaqa va mamlakatlarning bir-biri bilan o'zaro ta'siri tufayli kelib chiqqandir.

Madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va o'zaro ta'sir milliy madaniyatning o'ziga xosligini inkor etmaydi. Biroq jahon taraqqiyotining umumiy jarayoniga qo'shilishi milliy madaniyatlarning ko'rinishlarida turli o'zgarishlar ro'y beradi.

Milliy mustaqillik yillarida O'zbekistondagi turli xalqlar madaniyatini rivojlantirishga, madaniy meros va qadriyatlarni tiklashga alohida e'tibor berila boshlandi. Shu jihatdan respublikamizda ozchilikni tashkil etadigan xalqlar milliy madaniy markazlarning tashkil etilishi katta ahamiyatga egadir.

O'zbekistondagi turli xalqlar va millatlarning yagona g'oya va mafkura atrofida birlashishi bilan milliy madaniyatlar O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasi tomon rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Milliylik, umuminsoniylik g'oyalarini uyg'unlashtirish va yanada takomillashtirish u yoki bu xalqlarga xos milliy madaniyatning o'ziga xosligini saqlaydi va yanada rivojlantiriladi.

Vatanimiz madaniyatida umuminsoniy qadriyatlar ustivor mavqeyi egallaydi.

Umuminsoniy g'oyalar va qadriyatlarning shakllanishi milliy madaniyatning rivojlanish xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Umuminsoniy qadriyatlar insonni e'zozlash, hayotni sevish, burch, sadoqat, ajdodlarga hurmat, vatanparvarlik, adolat, ma'rifatparvarlik, tinchlik, totuvlik, do'stlik, hamkorlik singari fazilatlarni ifoda etadi.

Prezydent I. A. Karimovning «O'zbekiston XX! asr bo'sag'asida...» asarida biron-bir milliy madaniyatni ulug'lab, uni boshqa madaniyatdan ustun qo'yish va boshqa xalqlarga majburan targ'ib etish salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkinligini alohida ta'kidlaydi.

Ko'pmillatli mamlakatda milliy madaniyatlarni mensimaslik yoki uni kamsitish ijtimoiy barqarorlik va milliy totuvlikka putur yetkazadi, turli ziddiyat va ixtiloflarning paydo bo'lishi uchun zamin yaratadi.

Milliy g'oya va milliy mafkura asoslarini ishlab chiqishda milliy xususiyatlarni hisobga olish va ularni respublika taraqqiyoti istiqbollari bilan uyg'unlashtirish millatlarni jipslashtirishga qaratilgan ilg'or g'oyalar yaratishni taqozo etyapti.

Milliy mustaqillik yillarida madaniyatimizning bundan keyingi rivojlanish istiqbollari uchun puxta zamin yaratildi. Bu, avvalo, boy madaniy merosimizni har tomonlama chuqur o'rganish imkoniyatlarining yaratilganligida, kadrlar tayyorlash milliy dasturining ishlab chiqilganligi va sobitqadamlik bilan amalga oshirilayotganida,

milliy madaniyatlarning ravnaq topishi va bir-birini boyitishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratilishidir.

Jahon madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ulug' ajdodlarimiz merosini keng targ'ib etishda mamlakatimiz ilm-fan va texnika salohiyatini rivojlantirishga alohida e'tibor berilayotganligida, yurtimiz obodonchiligi yo'lida katta tadbirlarning amalga oshirilayotganligida namoyon bo'lyapti.

Madaniyat va sivilizatsiyaning asosiy tamoyillari, qonuniyat va xususiyatlarini bilish - ma'naviy kamolot manbaidir.

Madaniyat va sivilizatsiyaning o'zaro bog'liqligi va o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan chuqur idrok etish barkamol inson shaxsini shakllantirishda muhim ahamiyatga egadir. Yosh avlodni yuksak madaniyatli va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat va sadoqat ruhida tarbiyalash milliy taraqqiyotning muhim talabi, ta'lim-tarbiya sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh vazifasidir.

Taraqqiyotimizning hozirgi bosqichida yuksak madaniyatli insonni tarbiyalash, qonunchilikka amal qiladigan, fuqarolik burchini ado etadigan, fuqarolik jamiyati talablariga rioya qiladigan, har qanday kelishmovchilik va ixtiloflarni oqilona hal qila oladigan, jahon standartlari talablariga javob beradigan sivilizatsiyali barkamol shaxsni shakllantirish vazifasi turibdi.

Shunday qilib, madaniyat va sivilizatsiya bir-birini taqozo etadigan hodisalardir. Milliy mustaqillik yillarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohada erishilgan yutuqlar mamlakatimizning sivilizatsiyali taraqqiyoti uchun puxta zamin yaratadi.

Tayanch tushunchalar:

Yovvoyilik, varvarlik, sivilizatsiya, madaniyat, madaniy taraqqiyot, lokal sivilizatsiya, sivilizatsiyali yondashuv.

Nazorat uchun savollar:

1. Sivilizatsiya tushunchasi qanday ma'nolarda qo'llaniladi?
2. Sivilizatsiya tushunchasining mohiyati.
3. Sivilizatsiya va madaniyatning o'xshash va farqli tomonlarini ixoxlang.
4. Sivilizatsiyalar turlari.
5. G'arb sivilizatsiyasining o'ziga xos tomonlari nima?
6. Sharq sivilizatsiyasining xususiyati.

Adabiyotlar:

1. Falsafa. Lotin alifbosida. – T., 2006 yil, 448-464 betlar.
2. Falsafa. O'quv qo'llanma. E.Yusupov taxriri ostida. – T., «Sharq» 1999 y., 301-313 betlar.
3. Falsafa. Qomusiy lug'at. T., «Sharq» 2004 yil.
4. G'arb falsafasi. (Olimlarning sivilizatsiya muammosiga daxldor qarashlari) – T., «Sharq» 2004 yil, 575-590 betlar.
5. Q.Xonazarov. Yangi taraqqiyot pallasi. – Tafakkur jurn., 2003 yil, 4-son.

6. Sherali Ashur. G'arb va Sharq: sivilizatsiya va ma'naviyat – Muloqot
jurn., 1994 yil, 1-2 son.

17 – MAVZU: O'ZBEKISTONNING JAHON SIVILIZATSIYASIGA INTEGRATSIYASI (1 s)

Reja:

1. Hozirgi davr taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari
2. Integratsiya tushunchasi. Jahon sivilizatsiyasiga integratsiya.
3. O'zbekiston xalqaro munosabatlarning sub'yekti, jahon hamjamiyatining
teng huquqli a'zosi.
4. Xalqaro miqyosda tinchlikni mustahkamlash va barqarorlikni
ta'minlashda O'zbekistonning tutgan o'rne va roli.

Hozirgi paytda insoniyat o'z rivojlanishida yangi bosqichga ko'tarildi. U o'zida moddiy ishlab chiqarish yutuqlarini insoniyat tomonidan ortirilgan tajribalarni, jahon miqyosida paydo bo'lgan muammolarni oqilona hal etish yo'llari va usullarni mujassamlashtirdi. Jahon sivilizatsiyasi deganda Sharq va G'arb sivilizatsiyalari, mintaqaviy va xududiy sivilizatsiyalarning yaxlit bir butun sotsiol organizmi bo'lgan umuminsoniy jamiyat tushuniladi. Bu tushuncha umumiy ma'noda, zaminimizda yashagan barcha odamlarning umumiy makoni bo'lgan yer yuzida xaetning paydo bo'lishi tarixning xamma davrlarida mavjud bo'lgan davlat, jamiyat, xalq va millatlarning xayot kechirishi bilan bog'liq jarayonlarni o'zida aks ettiradi.

Bugungi taxlikaviy dunyoda insoniyatni eson- omon saqlab qolish jahon sivilizatsiyasining asosiy maqsadi bo'lib qoldi. Respublikamizning bu sohada amalga oshirayotgan ishlari butun dunyo xamjamiyatining faoliyati bilan xamoxang bo'lmoqsa. Zero, jahon sivilizatsiyasi xalqlar va millatlar, davlatlar va turli xududiy sivilizatsiyalarning umumiy sistemasidir.

Ayrimlik, o'ziga xoslik va umumiylik o'rtasidagi munosabatni teran anglash hozirgi zamon jahon sivilizatsiyasining shakllanishi va rivojlanish xususiyat-larini falsafiy idrok etishga imkon beradi.

yer yuzidagi har bir mamalakat jahon sivilizatsiyasi deb ataladigan yaxlit sistemasi turli elementlari bo'lib, ularning o'zaro ta'siri, xamkorligi bu sivilizatsiyaning takomillashuviga imkon beradi.

To'g'ri bu sistema tarkibiga Amerika, Rossiya, Xioy, Yaponiya kabi salmoqli elementlar ham bor. Ular ko'p jixatdan jahon yeistemasining taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi, muayyan jarayonlarning yo'nalilarini belgilaydi. Ammo bu sistemada har bir davlatning, kichgina Vatikali yoki Lixtenshteyndan tortib Germaniyagacha, Andora yoki Monakodan toki Fransiyagacha o'z- o'rne, o'ziga xos ta'sir kuchi va doirasi bor. Shu ma'noda ularning har bir, xuddi katta - kichikligi, aholisining soni qanchaligidan kat'iy nazar, Birlashgan Millatlar Tashkilotida teng ovozga ega.

Demak, elementlar sistema tarkibida muayyan tarzda amal qilgani singari har bir mamlakat jahon sivilizatsiyasiga teng huquqli a'zo va muhim element sifatida kirib boradi.

Jahon xamjamiyati o'zida umumiylikni, har bir mustaqil mamlakat esa ayrimlik va o'ziga xoslikni ifodalaydi. Bu holda Osiyo yoki markaziy Osiyo mamlakatlari xususiylikni aks ettirsa, O'zbekiston alohidalikni ifodalaydi. O'zbekiston mustaqillikka erishganiga ko'p bo'lmaganligiga qaramasdan, jahon xamjamiyatida o'z o'rniga ega. Uning markaziy Osiyodagi mavkei esa bu mintaqaning asosiy taraqqiyot yo'nalishlarining ko'p jihatdan belgilaydi. Har bir xalq, millat o'zining betakror, noyob xususiyatlarini saqlagan holda mustaqil rivojlanadi va jahon xamjamiyatiga qo'shilib boradi. Bunday qo'shilish ko'p qirrali rang barang bo'lib, u iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy huquqiy, ijtimoiy, davlatlararo munosabatlarni o'z ichiga oladi.

Jahon xamjamiyatiga qo'shilish tabiiy- qonuniyatli jarayon bo'lib, har bir mamlakatning har tamonlama taraqqiy etishi, yer yuzida umumiy xavfsizlik, tinchlik va farovonlikni ta'minlashga, tabiiy resurslar, ilm- fan va texnika yutuqlaridan keng foydalanishga, ekalogik xavfsizlikni ta'minlashga imkon beradi. Mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tgan xalqlarning jahon xamjamiyatiga qo'shilishi, umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligini e'tirof etish, xalqaro huquq normalariga amal qilish, inson huquqlarini himoya qilish, demokratik tamoyillariga amal qilishda yaqqol namoyon bo'ladi.

Jahon sivilizatsiyasiga qo'shilish natijasida nafaqat iqtisodiy sohalarida, balki xalqlar ma'naviyati, siyosati va dunyoqqrashida ham muhim ijobiy o'zgarishlar ro'y beradi. Bunday jarayonga torilgan xalqlar o'rtasida bir- biriga ishonch, xamkorlik, o'zaro xurmat xamda konflikt, ixtiloflarni o'zaro kelishuv , konsensus asosida hal qilishga intilish vujudga keladi. Bir- birlarining madaniy yutuqlari qadriyatlaridan, tajribalaridan bahramand bo'lish, hohish - istagi shakllanadi. Halqlarning bir- biri bilan jipslashish tendensiyasi yaxlit, bir butun sivilizatsiyani, planetar ongni shakllantiradi. Ya'ni milliylik va umuminsoniylikning uyg'unligi jahon sivilizatsiyasida yaqqol namoyon bo'ladi va dunyo hamjamiyatining harakat dasturiga aylanadi. Mustaqil O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasiga qo'shilish yo'lining falsafiy- metodologik muammolari. O'zbekiston o'zining ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan milliy davlatchiligi, madaniyati, ilmlar fani, san'ati, o'ziga xos va betakror hayot falsafasi bilan jahon sivilizatsiyasi rivojiga katta hissa qo'shdi. O'zbek halqi jahonga fan, san'at, falsafa , tibbiyot. Siyosat huquq tarix sohalarida o'lmas asarlar yaratgan buyuk allomalarni berdi. Halqimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shilishiga halaqit bergan muammolar:

- o'z milliy davlatchiliga ega bo'lmaganligini
milliy madaniyatning tabiiy rivojlanish imkoniyati cheklanganligi;

mustabid tuzum mafkurasining tazyiqi ostida dunyodan uzib qo'yilganligi; tarixi, ona tili, ma'naviy merosidan begonalashish alomatlari paydo bo'lganligi; milliy qadriyatlari, an'ana va urf- odatlarining yo'qolib borganligi va asrab- avaylash imkoniyatining kamligi va boshqalar.

Milliy mustaqillik tufayli O'zbekiston o'z taraqqiyot yo'lini erkin tanlash, milliy davlatchilik asosolarini yaratish va jahon sivilizatsiyasiga qo'shilish imkoniga ega bo'ldi. Mamlakatimiz o'z mustaqilligining dastlabki yillardanoq jahon sivilizatsiyasiga qo'shilish yo'lini tanladi.

Jahon sivilizatsiyasi yutuqlaridan baxramand bo'lish mustaqil rivojlanish yo'liga kirgan davlatning dunyo xamjamiyatiga qo'yilishining o'ziga xos yo'lini belgilaydi. Binobarin, har bir xalq mustaqil bo'lganidan so'ng o'zining iqtisodiyoti, madaniyati, milliy davlatchilik siyosatini amalga oshiradi. U o'z imkoniyatiga tayanib, jahon xamjamiyatiga kirib borar ekan, bu jarayon milliy falsafada ham o'z ifodasini topadi. Mutaqillik milliy falsafaning asosi, uning umumjaxon falsafiy jarayoni bilan qo'shilishi va uyg'unlashuvining eng asosiy shartidir. Mustaqillikka xalq milliyligini, o'ziga xos qadriyatlari, urf- odatlari va dunyoqarashi o'z falsafasida to'la- to'kis aks ettira olmaydi.

Mustaqil bo'lmagan halqning falsafasida doimo mustamlakachilarning g'oyalari ustivor bo'ladi. Faqat mustaqilligina ijtimoiy ongning hamma sohalarida, dunyoqarash barcha jabhalarida milliylikning to'la- to'kis nomoyon bo'lishi uchun zamin yaratadi.

Tarixning saboq berishicha, hych qanday davlat boshqa bir davlatga, xalqqa o'z manfaatlarini ko'zlamasdan beg'araz yordam ko'rsatmaydi. Jahon sivilizatsiyasiga qo'shilish har bir mustaqil rivojlanayotgan davlatning taraqqiyotiga o'z kuchiga, imkoniyatiga ilg'or an'alariga, qadriyatlariga milliy davlatchilik tajribalariga intellektual salohiyatiga, tabiiy boyliklariga tayanishini inkor etmaydi, balki ularning keng rivojlanishi taqozo etadi.

Erkinlik, mustaqillik hamisha zaruriyatni, ma'suliyatni anglashni taqozo etadi: Erkinlik va mustaqillik jamiyatning har bir a'zosi oldiga «Biz kim edik? Xozir qanday ahvoldamiz va qanday bo'lishimiz kerak?», singari savollarga vijdonan javob berishni talab etadi. Mustaqillik yillarida farovon va baxtli xayotni bizga kimdir yaratib bermasligini, balki o'z aqlimiz, kuchimiz bilan yaratishimiz lozimligini anglash muhim ahamiyatga egadir. Boshqa mamlakatlardan, yaxlit va bir butun jahon sistemasidan ajralib qolish bu borada ham taraqqiyotga imkon bermaydi.

Taraqqiyotga sivilizatsiyali yondashuv o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbekiston va jaxon tarixini o'rganishga bunday qarash hozirgi zamon falsafasida muhim yo'nalishlardan biri sifatida qaror topmoqda. U tarixiy haqiqatni xolisona baholashga, milliy xususiyatlarning o'ziga xosligini anglashga, insoniyatning ilg'or rivojlanish

tajribalarini bilishga va ulardan ijodiy foydalanishga imkon beradi. Jaxon tarixiga sivilizatsiyali yondashuv insoniyat taraqqiyoti zo'rliksiz va tadrijiy yo'ldan ilgarilab borishi jamiyat uchun foydali ekanligidan odamzot boshiga turli ijtimoiy ofatlar tushmasdan rivojlanishi mumkinligini ko'rsatadi.

O'zbekistonning jaxon hamjamiyatiga kirib birinchi asosiy yo'nalishlari

Mamalakatimiz mustaqilligi o'ziga xos taraqqiyot yo'lining nazariyasi va amaliyoti I. A. Karimovning «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li», «O'zbekistonning siyosiy ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy yo'nalishlari», «O'zbekiston iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirish yo'lida», «O'zbekiston XXI asr - bo'sag'asida : xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» va boshqa asarlari , nutq va maqollarida keng yoritilgan. Bu konsepsiyaning mohiyati nimalardats iborat? O'zbekistonning milliy jixatdan mustaqil bo'lishi ob'ektiv zaruriy jarayon, ajdodlarimizning asriy orzusi, o'zbek xalqining buyuk tarixiy yutug'idir. Bunda quyidagilar alohida e'tiborga molik:

O'zbekiston Konstitutsiyasining qabul qilinishi

Milliy mustaqillik ramzlari davlat bayrog'i, davlat madxiyasi, davlat gerbining qabul qilinishi;

milliy davlatchilik demokratik tizimning barpo etilishi;

- barcha tabiiy boyliklariga egalikning qo'lga kiritilishi;

O'zbekistonning tadrijiy taraqqiyoti yo'li ayrim davlat-larning bozor munosabatlariga «shok terapiya»si bilan o'tish tajribasidan keskin farqlanadi. O'zbekistonning mustabidlikdan qutilgan dastlabki davridagi o'ziga xos iqtisodiy ahvoli, sobiq ittifoq davrida o'lkanning xom ashyo yetkazib berishga iqtisoslashish kabi og'ir meros bilan birga, xalqning ming yillik tajribasi, undan kelib chiqadigan xulosalar bozor munosabatlariga tadrijiy ravishda bosqichma-bosqich o'tishni taqozo etadi.

Iqtisodiy islohatlar va sivilizatsiyalashgan bozor. Uzoq yillar davomida shakllangan iqtisodiy strukturada tub o'zgarishlarni zudlik bilan qisqa vaqt ichida amalga oshirishning salbiy oqibatlari oldini olishga va puxta o'ylangan stragetik rejalarni amalga oshirishga alohida e'tibor berildi. Isloxlarni amalga oshirish milliy manfaatlar uchun xizmat qilishi zarurligi odamlar isloxlarni uchun emas, balki isloxlarni odamlar uchun xizmat qilishi zarurligi e'tiborga olindi. Islohatlar amalga aksariyat qismi iqtisodiy jihatdan nochor ahvolda bo'lib, mulkning davlat tasarrufidan chiqarilishi va xususiylashtirilishi jarayonida ahvolining ikki toifaga ajralishi xaddan tashqari boyib va qashshoqlashib ketishilar muqarrar ravishda turli noroziliklar va ijtimoiy larzalarni keltirib chiqarishi mumkin edi. Ana shularni hisobga olib, I. A. Karimov bozor munosabatlariga o'tish sifatida ahvolini ijtimoiy himoyalashga qaratilgan kuchli siyosat g'oyasini ilgari surdi.

Bozor munosabatlarini amalga oshirish bir necha bosqichlardan iborat qilibbelgilandi. Har bir bosqichda ma'lum iqtisodiy tadbirlar amalga oshirildi. Bular :

mulkni xususiylashtirish;

mulkning davlat tasarrufidan chiqarilishi;

mulkning xilmalar xil shakllarini vujudga keltirish;

agrar isloxlarni amalga oshirish;

milliy valyutani muomalaga kiritish;

yangi iqtisodiy infrastukturaning yaratilishi;

rivojlangan mamlakatlar bilan xamqorlikda qo'shma korxonalarning barpo etilishi;

innovatsiya siyosatini amalga oshirish;

xorijiy investitsiya, texnika va texnologiyalarni mamlakat iqtisodiyotiga jalb etish va boshqalar.

Hullas bozor munosabatlariga o'tishning madaniy- sivilizatsiyali xarakterga ega ekanligi O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashning muhim xususiyatidir. «Chinakam sivilizatsiyalashgan bozor munosabatlari.bozor vositalari faqat yuksak ma'naviyat, yuksak axloqiylik, vatanparvarlik negizlarida barpo etilishi mumkin». Iqtisodiy islohatlarni amalga oshirish va bozor munosabatlarini shakllantirishda respublikamizning holati, imkoniyatlaridan kelib chiqib, islohatlarning maqsadi halq va davlatmunosabatlari tomon yo'naltirildi.

O'zbekistonning jahon xamjamiyatiga kirishiga imkon beradigan qulay shart-sharoitlar quyidagilardir:

milliy armiya va xavsizlik tizimining yaratilganligi;

milliy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish.

O'zbekiston mustaqilligini mustahkamlashning asosiy tamoyillar O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqildi. Bu jarayonning umuminsoniy jihatlari va jahon sivilizatsiyasiga xos tomonlarining amalga oshishi muayyan muddatni talayu qiladi.Bu muddatda amalga oshiriladigan barcha ishlar o'tish davrining zaruriyatidan kelib chiqadi.

Mustabid tuzum davrida jahon sivilizatsiyasidan ajratib qo'yilgan O'zbekiston bu borada ikki yo'nalishda faoliyat yuritishga majbur bo'lmoqda. Birinchidan, mustaqillikni mustaxkamlash, milliy qadriyatlarni tiklash va asrab avaylash asosida o'ziga mos yo'ldan borish. Ikkinchidan esa, bu jarayonda umuminsoniy qadriyatlarning ustuvorligini ta'minlash jaxon sivilizatsiyasi yutuqlaridan keng foydalanish, demokratik qurish vazifalari amalga oshirilmoqda. Bir qarashda ikki xil yo'lga o'xshab ko'rilgan, bu taraqqiyot usuli, aslida umumiy jarayonining .uzviy bog'liq ikki jihati, bir-birini taqozo etadigan tomonlarining dialektikasidir.

Sivilizatsiyali rivojlanish va mulkiy pryuralizm.

Bozor munoabatlari sharoitida maxsulot sifati va samaradorligini yaxshilashning muhim qonuniyatlaridan biri raqobatli muxitni yaratish, kishilarda xo‘jayinlik xissini shakllantirish, mehnat mahsuliga egalik qilish, shaxsiy manfaatdorlik va uni davlat manvaatlari bilan bog‘lash muhim tamoyil sifatida joriy etila boshladi. Mehnat tashkil etish jarayonida kishilarning kasbiy mahorati, bilimi, tajribasi, ko‘nikma va malakasi, mehnat madaniyati, mehnatni tashkil etish ijodiy yondashish kishilarning mehnat va mulkka bo‘lgan munosabatini ko‘rsatuvchi mezonga aylandi. Mulk nima? Har bir inson o‘zining ongli faoliyatida mulkka ega bo‘lishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. mulk- insonning aqliy' va jismoniy mehnat faoliyatida yaratilgan' va uning normal yashashi uchun kafolat beradigan moddiy va intellektual boyliqdir.

Mulk avloddan- avlodga meros bo‘lib o‘tishi ham mumkin. Mulkdorning tasarrufida bo‘lgan barcha tirikchilik va ishlab chiqarish vositalaridir. Mulkning shaxsiy, xususiy, jamoa, davlat mulki singari shakllari mavjuddir. Mulk egasi o‘z tasarrufidagi mulkni avaylab- asraydi, tejaydi, undan oqilona foydalanadi va muttasil ravishda ko‘paytirishga xarakat qiladi.

Bozor munosabatlariga o‘tish davrida davlat xususiy mulkni qo‘llab-quvvatlashga, mulkchilikning turdi shakllarini rivojlantirishga, xususiy mulk daxlsizligini huquqiy kafolatlashga, tadbirkorlik va ishbilarmon rivojlantirish uchun imtiyozli kreditlar berish yo‘lga qo‘yadi. Bu esa kishilarning mulkdor bo‘lishi, o‘rta mulkdorlar sinfining shakllanishi uchun keng imkoniyat yaratadi; Mustaqillik sharoitida aqliy mehnat mahsuli bo‘lgan fan, san‘at asarlari, darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari ta‘lim-tarbiyaning yangi konsepsiyalarini yaratish intellektual mulk hisoblanadi. Intellektual mulk egasi o‘z mehnati mahsulini o‘z xohishicha tasarruf etadi. bunday mulkning qadr- qimmati, bahosi, sifati, jamiyatda tutgan o‘rni raqobatli muhitda yaqqol namoyon bo‘ladi.

Intellektual mulkning talabgori, buyurtmachisi davlat va jamiyatdir. Mehnat jarayonida yaratiladigan har qanday mahsulot o‘z qiymatiga ega bo‘ladi. Qiymat mahsulotda o‘z ifodasini kuchi, qobiliyati, bilimi sarflagan vaqti, xom- ashyo, yoqylg‘i, energiya yo‘l xarajatlari uchun mablag‘i va xokazolardir.

Mulkdor mahsulot ishlab chiqarishga kamroq xarajat qilib, ko‘proq foyda olishga intiladi. Foyda- bozor munosabatlari sharoitida amal qiladigan muhim qonuniyatlardan biridir. Xususiy mulkning rivojlanishida foyda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Hozirgi paytda mehnat, mulk foyda tushunchalarini falsafiy- iqtisodiy jihatdan teran idrok etish, yoshlar dunyoqarashida yangicha iqtisodiy tafakkurni shakllantirish va ularni jahon sivilizatsiyasi standarti talablari darasida fikr yuritishi va faoliyat ko‘rsatishi uchun zamin yaratadi.

O‘zbekistondagi demokratik jarayonlar jahon sivilizatsiyasi bilan uyg‘unlashuvining yana bir imkoniyatidir.

O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasiga qo'shilib borishida demokratik jarayonlarni va rivojlangan davlatlarning siyosiy tajribalarini ijodiy o'rganish va hayotga tatbiq etish muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston qonunchiligini xalqaro huquq talablariga muvofiqlashtirish, nufuzli xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lish xokimiyatni qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud hokimiyatlariga bo'lish, mamlakat prezidentini muqobillik asosida saylash fikrlar ko'p xilligi va ko'p partiyaviylik tizimini qaror toptirish demokratik qadriyatlarni hayotga tatbiq etish, O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasiga qo'shilib borayotganligidan dalolat beradi.

O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasiga kirib borishdagi tajribalarini falsafiy idrok etish va umumlashtirish ayniqsa muhimdir. I. A. Karimiovning qator asarlarida yuksak ma'naviyat jamiyat taraqqiyotida muhim omil ekanligi to'g'risida g'oya yangicha falsafiy tafakkurning metodologik asosi, jahon taraqqiyoti tajribalariga tayanishning yorqin namunasidir. Milliy g'oya va milliy mafkura o'zida mamlakatimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shilish nazariyasi va yo'llarini yaqqol aks ettiradi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyasi.

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishish bilan deyarli bir asrdan ko'proq davom etgan tashqi olamdan uzilishga barham berildi. o'z vaqtida, Chor hukumatining bosqinchilik siyosati natijasida Qo'qon xonligi o'rnida Turkiston general-gubernatorligi, deb atalgan odatiy mustamlaka hudud tashkil etilgan edi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi protektoratga aylantirilgan edi. Ular tashqi dunyo bilan mustaqil aloqalar o'rnatish huquqidan mahrum etilgan. Sho'rolar davrida xalqaro – siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa munosabatlarda markaz imtiyozli huquqlarga ega bo'lgan. O'zbekiston SSR ularni tegishli ittifoq tuzilmalari orqaligina amalga oshirgan. Shu bilan birga O'zbekiston sho'rolar ittifoqi ichidagi mehnat taqsimotida paxta ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'lib, paxta hamda boshqa milliy boyliklar – oltin, rangli metall va h.k.larni eksport qilish faqat ittifoq organlari tomonidan olib borilgan.

O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilinishi bilan u xalqoro munosabatlarning teng huquqli sub'ektiga aylandi. U jahonning 182 mamlakati tomonidan tan olingan, 142 mamlakat bilan diplomatik aloqalar o'rnatgan⁹⁰. Ko'pgina xalqaro, davlatlararo va nodavlat tashkilotlarining vakolatxonalari ochilgan. O'zining tashqi iqtisodiy strategiyasi ishlab chiqilgan, mamlakatning milliy va geostrategik manfaatlari, milliy xavfsizlik konsepsiyasi aniqlangan.

---

90 Adhamjon Yunusov, Yakov Umanshy, D.Zainutdinova. National Interest and Pragmatism in the Foreign Policy of Uzbekistan//Building. A common Future: Indian and Uzbek Perspectives in security and Economic Issues. Delhi, 1999.P.31.

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy tamoyillari uning Konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan. Ular davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik yoki kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik qoidalari va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan boshqa qoidalari va normalariga asoslanadi⁹¹. Respublikamizning tashqi siyosatiga mafkuradan xolislik, ochiqlik xos – u Sharq va G'arbning barcha mamlakatlari bilan, ularning mafkuraviy va boshqa mo'ljallaridan qat'iy nazar, xalqaro huquq tamoyillari va qoidalari asosida hamkorlik qilishga tayyor.

Tashqi siyosat mamalakatning ichki hayoti uchun osoyishta sharoitlarni yaratib berish, yangi jamiyatni shakllantirish maqsadida chuqur islohotlarni amalga oshirishga, shuningdek, milliy xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladi. U xalqaro munosabatlarning barcha asosiy yo'nalishlari va xillari – siyosiy, iqtisodiy, harbiy, madaniy, fan va texnika sohasi va h.k. larni qamrab oladi. Shundan kelib chiqqan holda oldiga mamlakatni jahondagi siyosiy, madaniy-intellektual, iqtisodiy makonga integratsiyasini ta'minlash vazifasini qo'yadi. O'zbekiston o'zining tashqi siyosatini XXI asrda yuzaga kelgan jahondagi xalqaro barqarorlikka tahdidlar, mojaroli vaziyatlar xususiyatlaridagi keskin o'zgarishlarni hisobga olgan holda qurmoqda. Endilikda xalqaro terrorizm, mintaqaviy ekstremizm, separatizm va narkotrafik tahdidi, shuningdek, yadro va ommaviy qirg'in qurollarining tarqalishi miqyoslari jadal kengayib bormoqda. Bu esa mojaroli vaziyatlarni hal etishda yangicha yondoshuv va uslublarni talab qilmoqda. 2002 yil 11 sentyabrdagi Nyu-Yorkda, 2005 yil may oyida Londonda sodir etilgan va minglab kishilarning qurbon bo'lishiga olib kelgan terroristik aktlar, boshqa mamlakatlarda ham terrorizmning avj olishi buning tasdig'i bo'lib, bunday tahdidlarga qarshi kurashda xalqaro kuchlarning birlashuviga va xavfsizlikni ta'minlashning yangicha uslublarini izlab topilishiga olib keldi.

Yuqorida qayd etilgan tamoyillarning izchil amalga oshirilishi, ob'ektiv xarakterdagi qiyinchiliklarning bartaraf etilishi respublikamizni ijtimoiy hayoti bozor iqtisodiyoti va demokratik tizimga asoslangan ilg'or davlatlar qatoriga olib chiqish kerak.

O'zbekistonning siyosiy munosabatlar, diplomatik faoliyat sohasidagi muhim yo'nalishlaridan biri – davlatlararo, shuningdek, nodavlat xalqaro tashkilotlar ishidagi ishtirokidir. Bu, eng avvalo, BMT va yevropa Xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (YEXHT) tuzilmalariga taalluqli. O'zbekiston 1992 yildan boshlab BMTning a'zosi. Respublika yevropada xavfsizlik va hamkorlik Kengashining yakuniy bitimini imzolagan. O'zbekiston Parlamenti yeXHTning parlamentlararo ittifoqi va parlament assambleyasining a'zosi. O'zbekiston qo'shilmaslik harakatining a'zosi sifatida hech qachon harbiy-siyosiy bloklarda ishtirok etmaydi.

---

91 O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 17-modda - T., O'zbekiston, 2003. - B.6.

Tegishli bitim va kelishuvlar asosida ikkiyoqlama va ko'ptomonlama davlatlararo munosabatlarni qaror toptirishi tashqi siyosiy faoliyatning muhim yo'nalishlaridan hisoblanadi. MDH doirasidagi faoliyat ustuvor ahamiyat kasb etadi. MDH mamlakatlari bilan ikkiyoqlama o'zaro manfaatli aloqalar ayniqsa samaralidir. Unda Rossiya bilan o'rnatilgan aloqalar muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston tashqi siyosatining muhim yo'nalishlaridan yana biri Markaziy Osiyo suveren davlatlari bilan aloqalarni mustahkamlashdan iborat. Ular bilan o'rnatilgan aloqalar tarixiy taqdirining birligi, chegaralarning umumiyligi, madaniyat, til, urf-odat va an'analarning yaqinligiga asoslanadi. Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorlikning asosiy yo'nalishlari ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning umumiyligi bilan belgilanadi xamda ularga Hind, Atlantika va tinch okeani portlariga chiqadigan transport kommunikatsiyasi va quvurlarning yagona tizimini vujudga keltirish; mintaqadagi suv va energiya zahiralaridan oqilona foydalanish; dolzarb ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal etishda sa'y-harakatlarni muvofiqlashtirish; sog'liqni saqlash va ta'lim tizimini rivojlantirish; xalqaro terrorizmga qarshi kurashdagi harakatlarni birlashtirish kabilar kiradi. Mintaqada yashovchi barcha xalqlarning manfaatlaridan kelib chiqqan holda Markaziy Osiyoda yagona iqtisodiy, ma'naviy va siyosiy muhitning barpo etilishi – davr taqozosidir.

O'zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillardan boshlab sovet davrida uzilib qolgan chiyegaradosh va yaqin sharq mamalakatlari bilan aloqalarni qayta tiklashga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. Bu borada xalqaro aksilterroristik koalitsiya yordamida Afg'onistonda 20 yil davom etib kelgan urushga chek qo'yilishi, mamlakatni xalqaro terroristlar, ekstremistlar va aqidaparastlar poligoniga aylantirgan, Markaziy Osiyo mintaqasi va butun dunyo barqarorligiga tahdid solib turgan tolibonlar hukumatining yo'q qilinishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yerda hukumat tepasiga kelgan yangi siyosiy boshliqlar mamlakatdagi etnik, hududiy va diniy kuchlarni tinchlik, barqarorlik, taraqqiyot va keyingi sivilizatsion rivojlanishni ta'minlash yo'lida birlashtira olsa, Afg'onistonning Markaziy Osiyo mintaqasidagi integratsion jarayonning tarkibiy qismlaridan biriga aylanish imkoniyatlari vujudga keladi.

O'zbekistonning boshqa Osiyo mamlakatlari, xususan Xitoy va Hindiston bilan aloqalari keng shartnomaviy asosda qurilmoqda. Shu munosabat bilan respublikamizning 2003 yilda tashkil topgan va Markaziy Osiyo mamlakatlari, Rossiya va Xitoyni birlashtirgan Shanxay Hamkorlik tashkiloti (ShHO)ga a'zo bo'lib kirishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu nufuzli tashkilotning bosh vazifasi xalqaro terrorizm, keskin, tajovuzkor fundamentalizm va separatizmga, narkotrafik va yuushgan jinoyatchilikka qarshi kurash bo'lib, shu maqsadda uning doirasida shtab kvartirasi Toshkentda joylashgan mintaqaviy aksilterroristik markaz tashkil etildi. Istiqbolda ShHO faoliyatining so'nggi maqsadi mintaqada yashovchi xalqlarning

turmush sharoitlarini yaxshilash va munosib kelajakni ta'minlashga yo'naltirilgan iqtisodiy vektorning salmog'i oshirib borishga qaratiladi.

O'zbekiston Janubiy-Sharqning yangi industrial mamlakatlari bilan ham faol aloqalarni o'rnatgan bo'lib, mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiyalashni jadallashtirishda ularning tajribasidan foydalanish va investitsiyalarini jalb etishdan manfaatdordir.

O'zbekistonning rivojlangan mamlakatlar bilan teng huquqli aloqalarining o'rnatilishi alohida ahamiyatga ega. Uning AQSh, Germaniya, Yaponiya, Fransiya, Italiya va boshqa yetakchi mamlakatlar bilan o'zaro aloqalari kengayib bormoqda. Bu zamonaviy texnologiyalarga yangi investitsiyalarni jalb etishga, mamlakatimizning xalqaro miqyosdagi yangi mutaxassislarga bo'lgan ehtiyojiga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash uchun yo'l ochadi. Xalqaro tashkilotlar doirasida samarali siyosiy faoliyati, xorijiy mamlakatlar bilan teng huquqli ikki tomonlama va ko'ptomonlama aloqalarning o'rnatilishi respublikamizning xalqaro madaniy makonga integratsiyalashuviga yordam beradi.

Madaniy aloqalar sohasida mamlakatimizning jahonga dunyoviy sivilizatsiyaning qadimgi o'choqlaridan biri, umuminsoniy ahamiyatga molik bo'lgan boy madaniy qadriyatlarning egasi sifatida qaytadan ochilishi nihoyatda muhimdir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabzdagi tarixiy-arxitektura obidalari nafaqat bizning milliy boyligimiz, balki inson ruhining buyuk ijodi, uning bunyodkorlik imkoniyatlarining guvohi sifatida butun insoniyatga tegishlidir. Shu o'rinda bunday yodgorliklarning mamlakatimiz iqtisodining tarmoqlaridan bo'lgan xalqaro turizm va turistik industriya tomonidan yetarlicha o'zlashtirilmaganini ta'kidlash joizdir. YuNeSKO rahbarligida xalqaro miqyosda Amir Temur tavalludining 660-yilligi, Buxoro va Xivaning 2500-yilliklarining nishonlanganligi ham jahon madaniyati rivojida o'zbek xalqining o'rni va ahamiyatining tan olinganligidan dalolat beradi.

Respublikamizning jahon iqtisodiy hayotiga integratsiyasi muammolari nihoyatda muhimdir. Mustaqillik yillarida bozor shart-sharoitlari doirasida amalga oshiriladigan tashqi iqtisodiy faoliyatning huquqiy va normativ hujjatlari qabul qilindi. Respublika o'zining tashqi iqtisodiy siyosatini eng avvalo, ko'pgina nufuzli xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning a'zosi sifatida amalga oshiradi. Bu esa bir qator yirik transnatsional va mintaqaviy loyihalarni hamjihatlikda amalga oshirish imkoniyatini beradi. Xususan, O'zbekiston uchun Hind va tinch okeanlaridagi, Qora dengiz va O'rta dengizdagi, Fors ko'rfazidagi katta portlarga chiqishni ta'minlaydigan davlatlararo avtomobil va temir yo'l magistrallari qurilishida ishtirok etish nihoyatda muhimdir.

Sharq va G'arb, Shimol va Janubdan o'tuvchi yo'llar chorrahasida joylashgan O'zbekiston, o'zining geosiyosiy mavqeidan kelib chiqib, faqatgina vositachi ko'priksifatidagina emas, balki o'zining raqobatbardosh mahsulotlari va ishlab chiqarishni

eksport sektorini rivojlantirishi orqali zamonaviy tarzda Buyuk Ipak yo'li marshrutini tiklashni maqsad qilib qo'ygan. Bu respublikamizning xalqaro savdo tizimida o'z o'rnini topishga imkoniyat beradi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotiga tobora ko'proq ochiqlik xos bo'lib bormoqda. Xorijiy sarmoyalarning kiritilishi, qulay shart-sharoitlar, sarmoyadorlar uchun imtiyozlarning keng tizimi vujudga keltirilmoqda. Xorijiy hamkorlar ishtirokida ko'pgina qo'shma korxonalar, ishga tushirildi.

O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasiga qo'shilish tajribasi, uning milliy g'oyasi va mafkurasi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi zamon sivilizatsiyasining muhim xususiyatlarini va O'zbekistonning sivilizatsiyani taraqqiyot yo'lidan jahon xamjamiyatiga qo'shib borishini, milliy g'oya va mafkurani falsafiy idrok etish talablarda vatan tuyg'usi, ma'rifatparvarlik, milliy g'urur, burch. ma'suliyat hissini tarbiyalashga yordam beradi.

Tayanch tushunchalar:

Davlat mustaqilligi, integratsiya, iqtisodiy integratsiya, siyosat, tashqi siyosat.

Nazorat uchun savollar:

1. «Integratsiya», «integratsiyalashuv» tushunchalarining ma'nosini izoxlang.
2. Globallashuv jarayonlari va integratsiya orasidagi munosabat deganda, nimani tushunasiz?
3. Jahon xamjamiyatiga integratsiyalashuv nimalarda o'z ifodasini topadi?
4. O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
5. O'zbekistonning jahon xamjamiyatiga integratsiyalashuvining asosiy yo'nalishlari qaysilar

Adabiyotlar:

1. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T., «O'zbekiston» 1997 yil, 296-323 betlar.
2. Islom Karimov. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan xamkorlik yo'li. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi XI sessiyasidagi ma'ruzasi. – T., «O'zbekiston ovozi», 26 aprel 2003 yil.
3. Falsafa. M.Axmedova taxriri ostida. – T., 2006 yil, 470-479 betlar.
4. Munojatxon Nurmatova. O'zbekiston va jahon xamjamiyati. – «Ijtimoiy fikr. Inson xuquqlari» jurn., 2004 yil, 4-son.
5. Dilshod Komilov, Norboy Karimov. Xalqaro moliyaviy tashkilotlar. – «Xamkor» gazetasi, 2002 yil, 6 iyun.
6. Qobilbek Karimboev. Xavfsizlik va ijodiy taraqqiyot yo'lidagi xamkorlik

– XXI asr gazetasi, 2004 yil, 10 iyun.

7. Z.Muzaffarov. Mintaqaviy integratsiya rosmi iqtisodiy sa'y-xarakatlarni taqazo etadi. – «Xalq so'zi». 2003 yil 27 sentyabr.

18 - MAVZU: IJTIMOY BILISH. JAMIYATNI ILMIY BILISH VA BOSHQARISH (1 s.)

Reja:

1. Ijtimoiy bilish ilmiy bilishning o'ziga xos ko'rinishi. Ijtimoiy bilishning tarkibi va o'ziga xos jixatlari.
2. Ijtimoiy (gumanitar) va tabiiy (ilmiy) bilimning mutanosibligi va farqi.
3. Ijtimoiy bilish darajalari. Empirik va nazariy bilish.
4. Ijtimoiy bashorat ijtimoiy bilim shakli sifatida.

Ijtimoiy bilish bu jamiyat, ijtimoiy – madaniy, jarayonlar, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy tizimlar, xossalar va qonuniyatlar haqidagi tasavvurlar, g'oyalar va ta'limotlarni ishlab chiqarish jabhasi va majmuasidir. O'z navbatida ijtimoiy bilish kundalik hayot tajribasini odamlar ongida umumlashtirish, mafkuraviy tizimlarni yaratish, ijtimoiy- gumanitar tadqiqotlar o'tkazish jarayonida shakllanadi.

Odatda ijtimoiy bilish tushunchasi ikki ma'noda qo'llaniladi: Birinchidan, jamiyat tomonidan bizni o'rab turgan olamni bilish, ikkinchidan, jamiyatni bilish degan ma'noni anglatadi. Biz ikkinchi ma'nodagi ijtimoiy-bilish haqida fikr yuritamiz.

Avvalo, e'tiborni ijtimoiy borliqni bilish bilan boshqa ob'ektlarni bilish o'rtasidagi muhim tafovutlarga qaratish maqsadga muvofiqdir.

1. Ijtimoiy bilish ilmiy bilishning eng murakkab shakllaridan biri bo'lib ijtimoiy rivojlanishning eng yuqori shaklini eks ettiradi. Ijtimoiy hodisa va jarayonlarning asosiy mohiyati shundaki, noorganik va organik tabiatni tadqiq etish jarayonida ular o'rtasidagi o'zaro munosabat qonunlari aniqlanadi.

2. Ijtimoiy bilish jamiyat hayotining moddiy (iqtisodiy) tomoni bilan ideal va ma'naviy tomonlarini uzviy bog'liqlikda o'rganishni taqozo etadi. Bu munosabatlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tabiatdagi aloqalarga nisbatan murakkab, ko'p tarmoqli va ichki qarama-qarshiliklarga ega.

3. Jamiyatni bilish ham ob'ektiv, ham sub'ektiv xarakterga ega: ya'ni kishilar o'z tarixini o'zlari yaratadilar va ularni o'rganadilar.

Ob'ekt va sub'ektning bunday o'xshashligidan kelib chiqib, ularni bir xilda baholab bo'lmaydi. Bir tomondan, bu ijtimoiy ahamiyatga egadir. Jamiyatda bo'lib turadigan voqyealar uni o'rganayotgan sub'ektga taalluqli va taalluqli bo'lmaganligi bu jarayonlar mohiyatini chuqurroq va to'g'ri bilishga yordam beradi. Ikkinchi tomondan, sub'ektiv bilish jarayoni turlicha bo'ladi: ba'zan sub'ektning irodasi, qiziqishlari, maqsadlari ob'ektga nihoyatda qarama- qarshi bo'ladi. Natijada tarixiy jarayonlar va ularni bilishga sub'ektivizm elementlari namoyon bo'ladi. Shu o'rinda

quyidagi mashhur hikmatni eslaylik: agar pifagor teoremlari insonlarning juda muhim shaxsiy manfaatlariga zid bo'lganida, ular bu teoremlarni rad qilgan bo'lar edilar.

Ijtimoiy bilishda keskin beryoqlamalikdan qochish nihoyatda zarurdir. Bu ayniqsa tabiiy-ilmiy yondashuvni ijtimoiy hodisalarni o'rganishga to'la tatbiq etishda namoyon bo'ladi (T. Parsonsning «harakat» konsepsiyasi, Ya. Morenning sotsiometriyalari va boshqalar). Psixologiyadagi bunday yo'nalish ko'p jihatdan fizika, kimyo, biologiya, kibernetika fanlarining yutuqlari bilan bog'liqdir.

Ijtimoiy bilishdagi beryoqlamaliklardan yana biri, bu tabiiyotshunoslikning bilish metodlarini jamiyatshunoslikda ham qo'llash mumkinligini rad etishdir. Albatta, konkret metodlar bir-biridan haqiqatan ham farq qiladi: masalan, tarixiy tadqiqot metodi o'z ichiga: tarixiy faktlarni qayd qilish va lokalizatsiya qilish, shaxsning identifikatsiya qilish metodikasi singari komponentlarni oladi. Lekin konkret metodlarning o'ziga xosligini mutlaqlashtirish xatodir: xususiy metodlarda bir-birini to'ldirish hollari uchraydi. Biologiya o'ziga xos metodlar bilan sotsiologiya, psixologiya metodlaridan, ijtimoiy antropologiya biologiya metodlaridan foydalanadi va nihoyat hamma tabiiy va ijtimoiy fanlar qanday tadqiqot olib borishidan qat'i nazar yagona falsafiy metodga tayanadilar.

Ijtimoiy bilishni ob'ektivligi masalasida faylasuflar o'rtasida bahslar sodir bo'lmoqda. Ma'lumki, ijtimoiy bilishni shakllanishiga bilish sohibini ijtimoiy mavqeyi, uni ijtimoiy hodisalarga bo'lgan munosabati, mafkura ta'sir ko'rsatadi. Jamiyat tabiat emas. Jamiyat odamlar faoliyatini jarayoni va natijasidir. Jamiyatdagi an'analar, mafkuralar, madaniy–ma'naviy omillar jamiyat haqidagi bilimlarimizga ta'sir ko'rsatib, ma'lum xulosalar chiqarishni taqozo etadi. Shu bois nemis sotsiologi K.Mangeym ijtimoiy bilishda ob'ektiv, ilmiy haqiqat bo'lmaydi degan fikrga keladi. Uning yurtdoshi O.Bolnov ob'ektiv haqiqat u yoqda tursin, hatto gumanitar fanlarda ko'pchilik tomonidan olingan natijalarga erishish mumkinligini ham inkor qiladi.

«Ijtimoiy bilish» jamiyat, insonni jamiyatda tutgan o'rni haqidagi har qanday g'oyalar, tushunchalar, qarashlar majmuasini bildiradi. Bunday ijtimoiy bilish qadim zamonlardan beri mavjud bo'lgan. Shu ma'noda ijtimoiy bilish turli falsafiy va diniy ta'limotlar tarkibida bo'lgan deyish ham mumkin. Masalan, “Veda”, “Upanishada”, «Avesto» kabi asarlarda ijtimoiy munosabatlar xususida qarashlar, ta'limotlar ifodalangan.

Ijtimoiy bilishni ob'ekti, jamiyat, ijtimoiy munosabatlar tizimidir. O'z navbatida uning bir tomoni tabiat bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun ham tabiat va jamiyat tutashgan chegarani o'rganadigan ijtimoiy bilish yo'nalishi ham mavjud bo'lib, u ijtimoiy ekologiya deb ataladi. Bu fan jamiyat va tabiat o'rtasidagi aloqadorlik va ta'sirini, mavjud ijtimoiy munosabatlarni tabiatga ko'rsatgan ta'sirini xarakteri va oqibatini tadqiq qiladi.

Jamiyat, ijtimoiy reallikni anglashga qaratilgan ijtimoiy bilish turli darajalar, sohalar va maqomlarda mavjud bo'lishi mumkin. Nazariy daraja va salohiyatni ko'zda tutsak, ijtimoiy bilishni quyi darajasi va shakli ommaviy ongda o'rin olgan. Bu kishilarning jamiyat, davlat, ijtimoiy jarayonlar haqidagi bilimlaridir. Bunday bilimlarda tartiblashmagan, tahlildan o'tkazilmagan, stixiyali jihatlari ko'p bo'ladi.

Ijtimoiy bilishni murakkabroq ko'rinishi mafkurada ifodalanadi. Mafkurada ijtimoiy bilish ma'lum maqsad va manfaatlar negizida tizimga solinadi, ijtimoiy faoliyat va islohotlarni nazariy-amaliy asosi rolini o'ynaydi. Bu yerda milliy istiqloq mafkurasi ko'zda tutilmoqda.

Ijtimoiy bilishni yuqori nazariy shakli ijtimoiy fanlardir. Fan jabxasida ijtimoiy bilish jamiyatni strukturasi, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy institutlarini amal qilishi, ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlari haqida ancha aniq bilimlarga ega bo'lamiz. Bu bilimlar chuqur ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni o'tkazish, kelajakda sodir bo'lishi mumkin jarayonlarni bashorat qilish uchun zarurdir.

Tadqiqotni ob'ekti va predmetiga qarab ijtimoiy bilishni turli tiplarini (jabhalarini) farqlash mumkin: Bulardan birinchisi ijtimoiy-tabiiy bilimlar bo'lsa, ikkinchisi ijtimoiy-gumanitar bilish hisoblanadi.

Ijtimoiy–tabiiy bilimlar. Bular yangi tipdagi bilimlar bo'lib, jamiyat–tabiat tizimi doirasida amal qiladigan jarayonlar, xossalar va qonuniyatlar haqidagi tushunchalar, g'oya va qarashlardan iboratdir.

Ijtimoiy–tabiiy bilimlar tabiiy jarayonlar va xossalar ijtimoiy hayotni asosi va omili ekanligi aniqlanadi, jonsiz va jonli tabiatda mavjud bo'lgan qonuniyatlar, xossalar, struktura va funksiyalar inson hayoti, jamiyat taraqqiyotiga qanday ta'sir qilishlari in'ikos etiladi.

Hozirgi paytda kosmik va ekologik omillarni insoniyat taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatishi bois ijtimoiy-tabiiy bilimlarni roli va ahamiyati ortib bormoqda.

Ijtimoiy–falsafiy bilishda jamiyatni mohiyati, taraqqiyot qonunlari olam, borliq, inson, hayot ma'nosi, qadriyatlar muammolari bilan bog'langan holda tavsiflanadi.

Ijtimoiy–gumanitar bilish. Bu yo'nalish inson va jamiyat o'rtasidagi aloqadorlik va munosabatlarni o'rganish doirasida shakllangan. Bunga masalan, ijtimoiy psixologiya, pedagogika, tilshunoslik kabilar kiradi. Shunday qilib, ijtimoiy bilish doimo yuksalayotgan, murakkablashayotgan, fanlar differentsiatsiyasi va integratsiyasi jarayonlaridan ta'sirlanayotgan jabha bo'lib, u tabiiyot, falsafa va insonshunoslik bilimlar biln uzviy aloqa bog'lagan holda rivojlanib bormoqda.

Ijtimoiy bilishda struktura avvalombor, empirik va nazariy bilimlar darajasida namoyon bo'ladi. Nazariy darajada ijtimoiy hodisalarni mohiyati, qonuniyatlari o'rganiladi. Empirik darajada ijtimoiy tizim va hodisalarni tashqi tomonlari tasvirlanadi, xususiyatlari qayd qilinadi. Bu darajada zarur faktologik bilimlar (ma'lumotlar) olinadi. Olingan ma'lumotlar va bilimlarni umumlashtirish nazariy

darajada sodir bo'ladi. Inson o'rganayotgan ob'ektni doimiy va u bo'ysunadigan qonuniyatlarni ochib olgach, ularning xususiyatlarini tushuntirishga, bilimlarni mantiq nuqtai nazarda asoslashga kirishadi, bilimlarni bir butun, yaxlit tizimga aylantiradi. Bunda predmet haqida hosil qilingan chuqur bilim, uni tizimi nazariyaga aylanadi.

Empirik bilish darajasida inson, tadqiqotchi bilish ob'ekti bilan bevosita aloqada bo'ladi, shu bois, birlamchi faktlarni, faktlar tafsiloti bo'lgan ma'lumotlar yig'adi. Masalan, tarixiy bilishda hujjatlar va arxivlarni tahlil qilish, ularni qayd qilish jarayonida empirik (konkret - hissiy) tafsilot, birlamchi axborot paydo bo'ladi.

Nazariy bilimlarning yuqori ko'rsatkichlari, mavhumlashtirishning yuqori bosqichlarga ko'tarishi empirik bilimlarning muhim va zarurligini alohida ta'kidlaydi. Shu holat jamiyatni o'rganishga ham taalluqlidir.

Kuzatish ijtimoiy bilishning empirik bosqichidagi birinchi va zaruriy jarayon hisoblanadi. Bu aslida har qanday ilmiy bilishning muhim shartidir. Har bir ilmiy kuzatish noilmiy kuzatishdan quyilgan, muammo va vazifalarni hal etish bilan farqlanadi.

Ijtimoiy falsafa kuzatishning o'ziga xos tomonlaridan biri chetdan kuzatish usulidir. Bu usul tabiiy fanlarda ham qo'llaniladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, jamiyatshunoslikda – jonli ob'ektlarni bilish, o'rganish haqida so'z boradi. Masalan, yulduzlarni kuzatishni olib qarasak, ular kuzatuvchilarning maqsadlariga erishmog'i uchun halal bermaydi, chunki yulduzlar asrlar mobaynida o'zgarimas bo'lib kelgan. Biroq jamiyatda bunday emas: u muttasal o'zgarib turadi. Odatda, o'rganilayotgan ob'ekt tadqiqotchiga qarshilik ko'rsatadi, bu esa kuzatishning boshidanoq biror natija olishga xalaqit beradi yoki kuzatishning o'rtalariga kelganda tadqiqot buzilishi yoki kutilmaganligi tufayli olingan natijalarning tahlili o'zgarib ketishi mumkin.

Shuning uchun ham sotsiologiyada, tarixda, ijtimoiy psixologiyada «birgalikda kuzatish» (ichki kuzatish) usulining afzalliklari alohida qayd etiladi. Aktiv va passiv kuzatish usullari mavjud. Birinchi usulda kuzatuvchi mehnat jamoasi diniy jamoaga, ishchilar brigadasiga va hokazolarga aslo sezdirmagan holda qo'shib oladi. Bunday qo'shilish yaxshi natijalar beradi, chunki o'rganilayotgan ob'ekt o'zini tadqiqotchidan olib qochmaydi, kuzatuvchiga qarshilik ko'rsatmaydi. Passiv birgalikdagi kuzatishda sub'ekt va ob'ekt o'rtasida bir-birini yaxshi tushunish talab etiladi. Buning uchun tadqiqotchi tomonidan hych qanday zarar yetmasligini tushuntirish talab etiladi.

Tadqiqotchi o'zini qiziqtirayotgan ijtimoiy hayotning parametrlari va indikatorlarini o'lchashga qurbi yetmaganligi uchun statistik malumotlarga murojaat qilishga majbur bo'ladi. Bu tadqiqotchidan juda katta ehtiyotkorlikni talab etadi. Statistika to'g'risida shunday aforizm mavjud: «Yolg'onning uch turi bor: oddiy yolg'on, jirkanch yolg'on

va statistika». Bu yerda gap statistika fani to'g'risida emas, balki ayrim mamlakatlar siyosiy doiralarining manfaatlari bilan bog'liq statistika to'g'risida aytilgan.

Bilish kuzatishdan, faktlarni qayd qilishdan boshlanadi. Faktlar bilishni tagko'rsidir, «ilmni nafas olish havosidir». Shu bilan birga, inson «toza», «mutlaq», «sof», fakt bilan ish ko'rmaydi. Fakti izlash, qayd qilish, baho berish, xulosa chiqarish g'oya, nazariy tasavvurlar, umumiy xulosalar asosida yo'naltirilgan bo'ladi. Demak, bilish fakti nazariy g'oya bilan sug'orilgan bo'ladi.

Ijtimoiy bilishni salohiyati faktlarni haqiqiy ma'nosiga kirib borish, yakka va ayrim hodisani orqasidagi umumiylikni anglashi bilan belgilanadi. Inson faktlarni ma'lum tasavvur, g'oya yoki ta'limot nuqtai nazarda turib tafsilotini beradi. Shunday bo'lsada faktlar ijtimoiy bilish, umuman ilmiy bilishni fundamentini tashkil qiladi.

Faktlarni izohlash va tushuntirish jarayonida gipoteza yoki dastlabki g'oya tasdiqlanadi, nazariya tug'iladi. Boshqacha bo'lishi ham mumkin. Yangi faktlarni mavjud nazariya asosida tushuntirib berish imkoniyati bo'lmasligi mumkin. Bunda mavjud nazariya o'z o'rnini yangi nazariyaga bo'shatib beradi.

Ijtimoiy bilishni ilmiy shakli nazariy bilish esa ilmiy uslublarga tayanadi. Demak, bilishni yana bir strukturaviy darajasi yoki unsurini usul tashkil qiladi. Usul bilish, baholash, xulosa chiqarish uchun zarur asos va vosita rolini o'ynaydi. Ijtimoiy bilishda fakt, usul va nazariyani bog'laydigan mexanizm ijodiyot, ijodiy tafakkurdir.

Ijtimoiy bilishni falsafiy masalalaridan biri shunday bir savolda ifodalanadi: ijtimoiy hodisalarni bilishda hammani ishonchini qozonadigan yoki, boshqacha qilib aytganda, ob'ektiv haqiqatni bo'lishi mumkin-mi? Ijtimoiy bilishda ob'ektni in'ikos qilish va unga baho berish birlashadi? Ijtimoiy bilish sohibi faktlarni, kuzatish jarayonida olgan ma'lumotlarni shundaygina qayd qilmaydi, balki ularni ma'lum g'oya yoki tasavvur nuqtai nazarda turib tahlil qiladi, umumlashtiradi, faktga yoki hodisaga baho beradi.

Masalani boshqa tomoni ham bor. Biror narsa haqidagi bilimni haqiqat (ya'ni bilimda haqiqat bor) deb belgilash uchun bilimga ega bo'lish kerak. Bilimni haqiqatligini tekshirish uning ob'ektga muvofiqligini aniqlash demakdir. Shu aniqlash uchun bilim kerak-mi, yo'q-mi? Demak, haqiqatni aniqlash uchun haqiqat mezoni bo'lish zarur. Haqiqat mezoni biron – bir g'oya, ta'limot, qarashning chinligi yoki yolg'onligini aniqlash, tekshirish vositasidir. Haqiqat mezonlari qatoriga faylasuflar mantiqiy isbotlanganlik, ob'ektivlik va amaliyotni (praktikani) kiritdilar.

Ijtimoiy bilish jarayonida haqiqat va uning mezonlarini aniqlashda ijtimoiy eksperiment ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda ijtimoiy eksperimentning quyidagi xususiyatlari alohida qayd etiladi:

1. Ijtimoiy eksperiment o'zining aniq natijalariga ega. Fizika, ximiya, biologiya fanlaridagi eksperimentlar turli davrlarda turli mamlakatlarda takrorlanishi mumkin,

chunki tabiatning rivojlanishi qonuniyatlari, ishlab chiqarish munosabatlari shakliga ham, tipiga ham, milliy va tarixiy o'ziga xoslikka ham bog'liq emas.

Ijtimoiy eksperimentlar iqtisodni qayta qurishga, milliy davlat tizimi, ta'lim va tarbiya tizimiga qaratilgan bo'lib, ular turli tarixiy davrlarda turlicha bo'lib qolmay, balki butunlay qarama-qarshi natijalarni berishi mumkin.

2. Ijtimoiy eksperiment ob'ekti barcha sotsiumlar ta'siridan va eksperimentdan tashqaridagi ob'ektlardan ozroq miqdorda himoyalanaadi. Bu yerda ishonchli himoyalovchi asboblari bo'lgan vakuum nasoslari, himoya ekranlarini qo'llash yaxshi natijalar bermasligi mumkin. Bular jismoniy eksperimentlarda qo'llaniladi. Bundan kelib chiqadiki, ijtimoiy eksperiment, fan tili bilan aytganda, sof sharoitsizlikka uchrashi shunday holatlarga bog'liqdir. Misol uchun Sh. Fure va uning tarafdorlari tomonidan olib borgan tadqiqotlarni ko'rsak, bu o'ziga xos ideal va garmonik jamiyatni barpo etish edi: R. Ouen tadqiqotidagi kooperativlar barpo etish, Angliya va Amerika kommunalarini tashkil etish va hokazo tadqiqot natijalari umuman o'ylab ko'rilmagan.

Ijtimoiy eksperimentda texnika xavfsizligini ta'minlashga juda -katta talablar qo'yiladi. Hozirgi vaqtda ijtimoiy eksperimentlar va ilmiy eksperimentlar o'rtasidagi chegara kamaya boshladi, lekin u hali saqlanmoqda. Hozir gap har kuni har soatda odamlarga ta'sir qiladigan, ularning jismoniy va psixologik sog'liklariga ta'sir qiladigan eksperimentlar haqida ketmoqda. Eksperiment vaqtida ozgina narsalarning ham to'g'ri tashkil qilinmasligi odamlarga yomon ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday eksperiment tashkilotchilarining faoliyatini oqlab bo'lmaydi. Eksperiment boshlanmasdan oldin insonparvarlik g'oyasi uning dasturiga kiritilishi shart.

Z.Ijtimoiy eksperiment loyihaviy bilimlar olish uchun o'tkaziladi. Bu eksperiment ikki vazifani o'z ichiga oladi: o'rganuvchi va amaliy. Aytaylik, akademik I. P. Pavlov va uning shogirdlari itlar va maymunlarda o'tkazgan tajribalarida oliy nerv faoliyatidagi fiziologik o'zgarishlarni bilish orqali ilmiy nazariyani yaratishgan edi. Shunga qaramay eksperimentlar amaliy maqsadda ham ishlatilishi mumkin edi.

Insonlar ustida tajriba o'tkazish qanchalik yaxshi istiqbolga ega bo'lishiga qaramay g'ayriinsoniydir. Ijtimoiy eksperimentning asosiy vazifasi bu jamoa faoliyatini jonlashtirishdir. U holda eksperimentning nazariy ahamiyati nimada? Birinchidan, ijtimoiy eksperiment katta nazariy dalilga ega bo'lishi kerak. Agar dalil bo'lmasa, ijtimoiy eksperiment ilmiy bo'lmaydi. Ikkinchidan, uning natijalari, albatta boshqa fanlar va unga yaqin bo'lgan fanlar (meditsina va arxitektura) bilan hisobga olinishi kerak, lekin bunda nazariyani tasdiqlash, undan o'zib ketish eksperimentning maqsadiga aylanmaydi.

Bilish jarayonida ijtimoiy bashorat masalasi ham muhim ahamiyatga ega. Bizga ma'lumki, inson o'zining aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyati orqali tarix zarvaraqlarini yaratadi. U har doim kelajakni bilishga intiladi. Uni mamalakatning

taqdiri qiziqtirishi yoki qiziqtirmasligi mumkin. Biroq informatsion-kompyuter davriga kelib uning qanday bo'lishi deyarli barchani qiziqtirmoqda. Shu bilan birga insoniyat xayotining xavf ostida qolganligi hych kimni o'ylantirmaydi. Bunday qiziqish futurologik portlashga olib keladi. Faylasuflar, sotsiologlar, iqtisodchilar, tarixchilar, kelajakni keng miqyosda o'rganishga harakat qilmoqdalar, ular 2000 yil muammolaridan tortib to keyingi. million yil ichida insoniyatning hayot yoki hayot bo'lmasligi masalalarigacha o'rganmoqdalar.

Bashoratning mohiyatini ko'proq XX asrning buyuk fiziologlaridan biri bo'lgan P. K. Anoxin ochgan. U bashoratni haqqoniyatning vaqtdan ilgari aks etishi sifatida ta'riflagan. Anoxinning nazariyasida «vaqtdan ilgari in'ikos etish» haqida gap boradi. Bu qo'zg'alish barcha biologik olamga, hayvonlargagina emas, balki o'simliklarga ham xosdir. Tirik organizm oldindan ko'ra bilish qobiliyatiga ega. Inson bashorat qilish jarayonida yo'q ob'ektga, kuzatish mumkin bo'lmagan ob'ektga, xattoki, hayoti davomida uchramagan ob'ektlarga duch keladi. Shunday qilib, ijtimoiy bashoratning mohiyatini tushuntirish ancha qiyindir.

Hozirgi paytda bashoratga ijtimoiy amaliyot maboynida rivojlangan inson ongiga xos xususiyat sifatida qaralmoqda. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, oldindan ko'ra bilish individual bashoratda emperik malakaga asoslanganligiga qaramasdan inson faktologik ma'lumotlardan ozod bo'la olmaydi. Bu - jamiyatning inson ongiga ta'siridir.

Ijtimoiy bashoratning tabiati ilmiy bashoratning tuzilishida yaqqol ko'rinadi. Ilmiy bashorat hych qanday mistikaga asoslanmaydi. Bizni qiziqtirayotgan hodisa, jarayon va tendensiyalarning keyingi rivojlanishi hali o'rganilmagan, lekin aniq bilimlarga tayanadi. Shu o'rinda ilmiy bashoratning karomat qilishdan prinsipial farqlarini aytib o'tish joizdir. Oldindan aytib berish real borliqqa tayanadi.

Ilmiy bashorat kelajakni mutlaq va to'liq bilishga da'vo qilmaydi: Kelajakni aytib berish va utopiya (xom xayolliklar) ning xatoligini ilmiy dalillar va mulohazalar bilan isbotlab bo'lmaydi, chunki u bir-biriga bog'liqdir. Bashoratlarni esa ilmiy-nazariy mulohazalar yordamida tekshirib ko'rish mumkin. Bu esa ularning to'g'riligini isbotlashi yoki isbotlamasligi mumkin. Yuqorida aytib o'tganimizdek, ilmiy bashorat bilimlarining ehtimolligidir. Uning to'g'rilik darajasi kelajakni oldindan aytib berishning qandayligiga bog'liq, yaqin kelajakni oldindan aytib berish (bizdan 20 - 30 yil oldingi davr), obrazi, (keyingi 100 yillikdan keyingi davrlar). Bu bilimlarning qaysi darajada yo'nalganligiga qarab ishonchli asos topish oson. 1-holatda ishonchli prognozlar bo'lishi mumkin. 2- holatda bilimlar haqiqatdan ustun keladi. Ular bo'lmagan induksiyaga asoslangan. 3-sida biz juda katta farazlarga (gipotezalarga) duch kelamiz. Ikkinchidan, oldindan ko'ra bilish darajasi bilimlarga qay darajada tayanganligi bilan bog'liq. Uchinchidan, oldindan ko'ra bilish

ishonchlilik darajasiga prognoz qilinayotgan jamiyat holatini va uning alohida komponentlari murakkabligini hisobga olish bilan bog'liq.

Ijtimoiy intellekt. Intellekt (lot. intellectus – bilish, tushunish, farosat) ijtimoiy sub'ektlarni bilishi va tafakkurini ifodalaydigan tushunchadir. Ijtimoiy intellekt oldingi falsafiy va nazariy tafakkurda bir necha atamalarda ifodalangan: nosfera, Popporni «uchinchi olami», «ijtimoiy ong» va boshqalar. Jamiyatdagi o'zgarishlar va yangilanishlar oldin ijtimoiy aql doirasida belgilanadi, dasturga aylanadi, ijod etiladi. Ijtimoiy intellektni faolligi va ijodkorligi ijtimoiy tuzum va vaziyatga bog'liqdir. An'anaviy jamiyatlarda ijtimoiy intellektni faolligi va ijodkorligi yuqori darajada bo'lmaydi. Industrial jamiyat individual va ijtimoiy intellekt ishlab chiqaruvchi kuchga aylantiradi.

Individual intellekt ijod etadi, yaratadi, ijtimoiy intellekt yaratilgan ma'naviy qadriyatni ko'paytiradi, tarqatadi, ishlab chiqaradi va hayotga tatbiq etadi, ijtimoiy boshqarish va nazorat qilish ishlarini amalga oshiradi. Bularni intellektni o'zi qilmaydi, balki intellekga ega bo'lgan inson va guruhlar amalga oshiradi. Ijtimoiy intellekt aslida ijtimoiy sub'ektni hislatidir.

Intellektlar majmuasi ma'lum ijtimoiy tabaqalardan hosil bo'ladi: olimlar, ijodkorlar, muxandislar, boshqaruvchilar va hokozolar. Bular noosferani ijodkor qatlamini tashkil qiladi (kognitiolotin bilish). Ijtimoiy intellektni ifoda qilish uchun oxirgi vaqtlarda «ijtimoiy kognitologiya» tushunchasidan keng foydalanmoqdalar.

Ijtimoiy tushunish. Mazkur faoliyatda «qonunlar – an'analar» muhim rol o'ynaydi, ular bir–biriga nisbatan ko'pincha qarama – qarshidir. Bu qonunlar to'plamlari ko'plab turli–tuman noaniqliklarni yuzaga keltiradi. Huddi shuning uchun ham ularni tahlil qilishdan qandaydir bir qiymatli hulosalar (tushuntirishlar va bashoratlar) kutish qiyin. Holbuki, tabiiy va texnikaviy fanlar sohalarida buni kutish mumkin bo'lardi.

- Ijtimoiy tushuntirishda kollektiv psixologiyaga ham, individual psixologiyaga ham tegishli bo'lgan psixologik ma'lumotlarga tayanmoq muhim ahamiyatga ega, chunki M.Blokning ta'kidlashicha, hatto «Ijtimoiy bir jinslilik ham unchalik mutloq kuchli emas, chunki undan ba'zi individuumlar yoki kichik guruhlar chetga chiqishlari mumkin». Bundan tashqari, agar bordi – yu, biz biror odamning harakatlari g'ayriodatiy ekanini ko'rsata olganimiz taqdirida ham, bu degan so'z uning ma'nosizligini ko'rsatdik degani emas.

- Ijtimoiy tushuntirishda odatda biror ijtimoiy hodisaning kelib chiqishi (manbalari), paydo bo'lish sharoitlari va genezisi bilan bog'liq genetik komponent mavjud bo'ladi. Bu yerda bir hatar mavjud – ya'ni kelib chiqish manbalarini tushuntirishni hodisaning o'zini tushuntirish deb qabul qilish xatari bor. Masalan, chala bilimli etimologlarda shunday xatolar uchrab turadi: ular so'zning zamonaviy ma'nosini talqin qilar ekanlar so'zning o'zlari bilgan eng qadimiy ma'nolaridan birini aniqlab, «hamma narsani»

tushuntirdik deb o'ylaydilar, holbuki masalaning mohiyati qanday qilib «ma'no o'zgarishini» sodir bo'lganini aniqlashdir.

Ijtimoiy bilish jarayonida planetar ongning zarurligi ham ba'zi adabiyotlarda alohida qayd etilmoqda. Chunki, planetalararo ongning shakllanishi o'ziga xos xususiyatlarga egadir. Darhaqiqat, milliy muammolar milliy o'zlikni anglashda o'z aksini topganidek, XXI asrning global muammolar sistemasi umumplanetaviy o'z-o'zini anglashda o'z ifodasini topadi.

Planetar ongning muhim sifatlari quyidagilardan iborat:

Birinchi, umuminsoniy qadriyatlar xususiy (regional, milliy, sinfiy) qadriyatlardan ustun bo'lib, planetar ongda dominantlik qiladi. Mana shu dominantlikka loqaydlik planetar ong ma'nosining yo'qolishiga olib keladi. Planetar ong yaratilgan taqdirda ham dunyoviy xamkorlik turli-tumanligicha va qarama- qarshiligicha qolaveradi.

Rivojlangan davlatlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy ziddiyatlar saqlanib qoladi: O'tkir va xavfli nizolar (konfliktlar) ni keltirib chiqaradi. Shimol va Janubning qarama-qarshiligi sinflar o'rtasidagi, etnik guruhlar o'rtasidagi tanglik ko'p mamalakat va mintaqalarda haligacha saqlanib qolmoqda.

Planetar ongning vazifasi yuqorida tilga olingan muammolarni keyingi planga surib, global muammolarni hal etishda barcha mamlakat va xalqlarning izchil hamkorligini ta'minlashdan iboratdir. «Butun dunyo xalok bo'lsin, lekin haqiqat tantana qilsin» degan prinsip har qanday insonparvarlik mazmunidan maxrum edi, lekin bugun halokat yoqasida turgan dunyoda bu prinsipga amal qilish jinoyatga aylanmoqda. Dastlab dunyoni hozirgi kunda qanday bo'lsa shundayligisa saqlab qolish kerak. Xuddi mana shu buyuk vazifa planetar ongni yuzaga keltirdi. Planetaviy ong tushunchasini aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, ko'pchilikka taalluqli ong ekanligi nazarda tutiladi, u faqatgina professional siyosatchilargagina taalluqli emas.

Ikkinchidan, planetaviy ong ayrim xalqlar va mamlakatlarning ijtimoiy ongini, shuningdek, individual ongini tuzatishga olib keladi. O'zini jahon fuqarosi sifatida his etish hozirgi paytda siyosiy madaniyatning uzviy elementiga aylandi. Bu holat individualizm va kollektivizm munosabatlarini ijtimoiy madaniyat qadriyatlari sifatida rivojlanishiga turtki berdi. Asrlar mobaynida xukmron bo'lib kelgan mamalakatlar va xalqlarning individualizmi planetaviy kollektivizm tomon ko'proq siljimoqda. Dunyoni qutqarish uchun bundan boshqacha yo'lni bo'lishi ham mumkin emas. Planetaviy birdamlik ong faktidan umuminsoniy amaliyotga aylanishi kerak. Darvoqye, bu haqda butun jahon faylasuflarining XIX kongressida aytib o'tilgan edi (Moskva, 1993 yil). Bugungi kunda rivojlangan G'arb mamalakatlarida kollektivizm foydasiga sezilarli siljishlar kuzatilmoqda. Shuni ta'kidlash kerakki, bunday siljishlarning xalqaro va ichki variantlari bir yo'nalishga ega.

Uchinchidan, planetar ong tabiiy, texnikaviy, gumanitar, falsafiy fanlarning yangi yutuqlarini chetlab o'tish orqali global muammolarni «sog'lom fikrlash» yordamida

hal qila olmaydi. Planetaviy ong sinergetikaning muhim xulosalarini o'z ichiga oladi. Ularning ayrimlariga to'xtalamiz:

a) murakkab tuzilgan tizimda (xuddi shunday «jamiyat-tabiat» tizimi ularning rivojlanish yo'llarini to'sib qo'masligi kerak, balki ularni tushunish, ularning o'z yo'llarini topish zarur);

b) Murakkab tizimlar uchun rivojlanishning bir necha muqobil yo'llari mavjud, ularni o'rgangan holda apokalistik variantlarni rad qilish kerak, ilmiy-texnikaviy rivojlanish yutuqlaridan foydalangan holda keyingi rivojlanishning shunday variantini topish kerakki, u insonlarni qoniqtirish va tabiatning yemirilishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

v) murakkab tizimni va boshqaruvni ishonchli tekshirish uchun kuch muhim emas.

Xullas, birinchidan, ijtimoiy bilish jamiyatni ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilish, undagi voqyea, jarayon va hodisalarni ilmiylik va mantiqiylik asosida o'rganish, nazariy va amaliy tadqiqot o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash, insonda bu murakkab tizim to'g'risida mustaqil bilim va ko'nikmaga ega bo'lish tuyg'usini shakllantirishga yordam beradi. Ikkinchidan, ijtimoiy bilishga muqarrar ravishda siyosiy mafkura, qadriyatlar, ijtimoiy-siyosiy ideallar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu boisdan ham ijtimoiy va tabiiy-ilmiy bilishni bir-biri bilan tenglashtirish yaramaydi. Uchinchidan, ijtimoiy bilish orqali inson doimo o'zining tabiat dunyosiga, boshqa odamlar dunyosiga, o'z tarixi va madaniyatiga munosabatini, o'zining o'ziga munosabatini bilishga intiladi, o'z hayotining ideallari, qadriyatlari va normalarini aniqlab oladi. To'rtinchidan, demokratik jamiyat qurish va barkamol avlodni tarbiyalashda ijtimoiy falsafaning o'rni va ahamiyati, bu jarayonning samarasini oshirishga imkon beradigan usul va vositalar ham ijtimoiy bilishning holati, yutuqlari, istiqbollari bo'yicha qo'lga kiritilgan ilmiy yutuqlar bilan belgilanadi. Zero, ijtimoiy bilish va muloqotning ko'plab sirlari inson faoliyatini ajralmas bo'lagi hisoblanadi.

Tayanch tushunchalar:

Bilish, ilmiy bilish, ijtimoiy bilish, ijtimoiy xaqiqat, ijtimoiy bilishning empirik bosqichi, ijtimoiy bilishning nazariy bosqichi, ijtimoiy bilish metodlari: kuzatish, statistika, ijtimoiy eksperiment, xujjatlar bilan ishlash, tarixiylik va mantiqiylik, modellash, tarixiy analogiya.

Nazorat uchun savollar:

1. Ijtimoiy bilish deganda nimani tushunasiz?
2. Ijtimoiy bilishdan qanday maqsadlar ko'zda tutiladi?
3. Ijtimoiy bilish tabiatni bilishdan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?
4. Ijtimoiy bilishning bosqichlari deganda nima nazarda tutiladi?

5. Ijtimoiy bilishning tarkibiga nimalar kiradi?
6. Ijtimoiy bilishning empirik bosqichida kanday metodlardan foydalaniladi?
7. Ijtimoiy bilish nazariy bosqichida qo'llaniladigan usullarni sanang va izohlang.
8. Ijtimoiy bashorat nima?

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolotlari.- T., «O'zbekiston», 1997 yil, 211-227-bet.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T., «O'zbekiston» 1999 yil.
3. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. – T., «O'zbekiston» 1992 yil.
4. Falsafa asoslari. – T., «O'zbekiston», 2005 yil, 365-370, 372-376 betlar.
5. S.E.Krapivenskiy. Sotsialnaya filosofiya. – Moskva, «VLADOS», 1998 yil, 380-404 betlar.
6. Falsafa. O'quv qo'llanma. – T., «Sharq», 1999 yil, 433-445 betlar.
7. Bilish falsafasi. – T., «Universitet» nashr., 2005 yil, 197-212 betlar.
8. O.G.Danilyan, V.M.Taranenko. Filosofiya – Moskva, izd. EKSMO, 2005 g., str. 449-458.
9. Karima Tulenova. Predvidenie i realnost. – T., «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» ilmiy nashr., 1998 yil.
10. G'arb falsafasi. – T., «Sharq», 2004 yil.
11. Jaxon falsafasi tarixidan lavxalar. I qism – T., O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2004 yil.

FOYDALANILGAN Adabiyotlar RO`YHATI

Asosiy adabiyotlar

Karimov I.A. O`zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 1996;

Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 1996;

Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 1996;

Karimov I.A. Bunyodkorlik yo`lidan. 4-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 1996;

Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. 5-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 1997;

Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo`lidan. 6-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 1998;

Karimov I.A. Biz kelkjagimizni o`z qo`limiz bilan quramiz. 7-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 1999;

Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz. 8-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 2000;

Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas`ulmiz. 9-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 2001;

Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashamiz. 10-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 2002;

Karimov I.A. Biz tanlagan yo`l demokratik va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yo`li. 11-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 2003;

Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o`z kuch qudratimizga, hamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`liq. 12-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 2004.

Karimov I.A. O`zbek xalqi hech kimga, hech qachon qaram bo`lmaydi. 13-jild.- Toshkent: O`zbekiston, 2005.

Karimov I.A. Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma`naviyatimizni yuksaltirish va halqimiz hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. 15-jild. – T.: O`zbekiston, 2007.

Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo`lida. 16-jild. – T.: O`zbekiston, 2008.

Karimov I.A. Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta`minlash – bizning oliy maqsadimiz. 17-jild. – T.: O`zbekiston, 2009.

Karimov I.A. YUksak ma`naviyat – engilmas kuch. - Toshkent: Ma`naviyat, 2008.

Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – Toshkent: O`zbekiston, 2009.

Karimov I.A. eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. – T.: O`zbekiston, 2009.

Mirziyoev SH.M.Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash–yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. T.: "O`zbekiston",2017.

Mirziyoev SH.M.Erkin va farovon,demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.T.: "O`zbekiston", 2017.

MirziyoevSH.M.Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.T.: "O`zbekiston", 2017

Qo`shimcha adabiyotlar

Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar.-T.: O`zbekiston», 2000 yil.

Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushunchalar, tamoyillar va atamalar. (Qisqacha izoxli tajribaviy lug`at. T. «Yangi asr avlodi» 2002 yil).

Ergashev I. Va boshqalar. Milliy istiqlol g`oyasi. O`Zbekiston Respublikasi Oliy ta`lim bakalavriat bosqichi uchun darslik.- T.: Akademiya, 2005.

Azizxo`jaev A.A. Mustaqillik: kurashlar, iztiroblar, quvonchlar. – T.,Akademiya, 2001.

Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. (Oliy ta`lim muassasalari uchun qo`llanma).- T.,Yangi asr avlodi, 2001.

Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. (Izohli ko`rgazmali vositalar to`plami).- T.,Yangi asr avlodi, 2001.

Milliy istiqlol g`oyasi: ko`rgazmali vositalar.- T.,Ma`naviyat, 2001.

Saifnazarov I. Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. Uslubiy ko`rgazmali qo`llanma.-T., TDIU, 2001.

Nazarov Q. Bugungi dunyoning mafkuraviy manzarasi.- T., "Ijod dunyosi", 2002.

Toxir Karim. Milliy tafakkur taraqqiyotidan. –T., Cho`lpon, 2003.

Ergashev I. Siyosat falsafasi.-T., Akademiya, 2004.

Ochildiev A. Milliy g`oya va millatlararo munosabatlar.- T.: O`zbekiston, 2004.

Nazarov Q. Milliy istiqlol g`oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar.-T.: O`zbekiston», 2001 y.

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA`LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

“Fuqarolik jamiyati va huquq talimi ”
kafedrasi

“IJTIMOIY FALSAFA”

fanidan

AMALIY MASHG`ULOTLAR ISHLANMASI

NAMANGAN - 2023

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA`LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

Namangan davlat universiteti

“Ijtimoiy falsafa”

fanidan

Amaliy mashg`ulotlar ishlanmasi

“Ijtimoiy falsafa” fanidan amaliy mashg`ulotlar ishlanmasi NamDU
“ Fuqarolik jamiyati va huquq talimi” kafedrasining 2023 yil _____ kuni
№___ yig`ilishi qaroriga ko`ra NamDU o`quv uslubiy kengashi tomonidan
bakalavrlarning tayorgarlik darajasiga qo`yiladigan talablar bo`yicha qo`llanishga
tavsiya etilgan.

Tuzuvchi:

p.f.d. T. Ismoilov

Taqrizchi:

f.f.d. B.Talapov

Soʻz boshi

Oʻzbekiston mustaqillikni qoʻlga kiritishi va mustaqil taraqqiyot yoʻlini tanlab olishi, shu yoʻlda mamlakatimizning jadal surʼatlar bilan porloq kelajak sari intilishi - mamlakatimiz hayotida buyuk tariixiy voqea boʻldi.

Jamiyat taraqqiyotining qonunlari, uning tarkibi, sohalari, shuningdek shahs va uning ijtimoiy hayotdagi roli, hozirgi davrda global muammolar va ularni hal etish yoʻllari fanning maqsadini tashkil etadi. Ushbu maqsadni bajarish tabiat, jamiyat va inson munosabatlarining falsafiy masalalarini hozirgi zamon talablari asosida tahlil etish bilan bogʻliq vazifalarni bajarishni taqozo etadi.

Mazkur fanni oʻqitish jarayonida talabalarda ijtimoiy hodisalarni tahlil eta olish va ularning mohiyatini bilishga oid koʻnikmalarni shakllantirishga alohida eʼtibor beriladi.

“Ijtimoiy falsafa” fani mutahassislarni falsafa fani doirasidagi muammolarni keng qamrovli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, bu fan ijtimoiy falsafaning maqsad va vazifalarni anglab olishda oʻziga hos ahamiyat kasb etadi.

1.1. Oʻqitishning maqsad va vazifalari.

“Ijtimoiy falsafa” asosiy tushuncha tamoyillar mustaqillik yillarida shakllangan fandır. Bu fan jamiyatimiz taraqqiyoti-negizi tamoyillarini ifoda etadi.

“Ijtimoiy falsafa” mamlakatimiz mustaqilligini mustaxkamlash, yurtimizda tinch ozod va obod vatan erkin va farovon hayot barpo etishga xizmat qiladigan mafkura toʻgʻrisida yangi va izchil taʼlimotdir.

Bu fan oʻz tushuncha va tamoyillariga, tarixiy negizlari ilmiy, falsafiy va dunyoviy ildizlariga ega boʻlgan muayyan tarixiy zarurat mujassam boʻlgan nazariya hamdir. U aynan shunday nazariya sifatida ijtimoiy voqelikning ifodasi tarzida namoyon boʻladi va oʻziga xos shakllanish qonuniyatlarini, xususiyatlarga ega umummilliy hodisa hisoblanadi.

1.2 Fan boʻyicha talabalarning bilimiga oʻquviga va koʻnikmasiga qoʻyiladigan talablar.

“Ijtimoiy falsafa” yangi fan boʻlib, talabalarni yangicha dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgandır. “Falsafa tarixi va nazariyasi”ni yaxshi oʻzlashtirgan talaba kelajakda jamiyat taraqqiyotiga oʻz hissasini qoʻsha oladi.

“Ijtimoiy falsafa” fani gʻoya va mafkuralar mohiyatini, hozirgi zamonda inson ongi va qalbi uchun kurash Oʻzbekiston taraqqiyot va mafkuraviy muammolari, milliy istiqlol gʻoyasini xalqimiz qalbi va ongiga sindirish kabi muammolarni oʻrganadi.

1.3. Oʻquv rejasidagi boshqa fanlar bilan aloqasi.

“Ijtimoiy falsafa” fani ijtimoiy fanlar tizimidan o`rin olgan bo`lib dinshunoslik, ma`naviyat asoslari, siyosatshunoslik, sotsiologiya, tarix, psihologiya va boshqa fanlar bilan uzviy bog`liqdir.

1.4 Fanni o`qitishdagi yangi texnologiyalar.

Fanni o`qitishda, har xil sxemalar, chizmalar tuzish va boshqa ko`rgazmali vositalardan foydalanishga e`tibor beriladi.

2. SEMESTRLAR BO`YICHA O`QUV SOATLAR TAQSIMOTI.

“Ijtimoiy falsafa” fani bo'yicha V semestrda dars jarayoni olib borish rejalashtirilgan.

	Auditoriya mashg'ulotlari turi bo'yicha o'quv yuklamasi taqsimoti(soat)			Mustaqil ta'lim
1	semestrlar	Jami	Seminar mashg'ulot	
2	VII	102	40	62
3	Jami	102	40	62

3. “Ijtimoiy falsafa” fanining mavzulari va soatlar bo'yicha taqsimlanishi.

№	Seminar mavzulari	Soatlar miqdori
5-semestr		
1	Ijtimoiy falsafa fanining bahs mavzusi va vazifalari	2
2	Ijtimoiy falsafa tarixi	4
3	Jamiyat – yaxlit tizim sifatida	2
4	Jamiyat hayoti va taraqqiyoti tabiiy va ijtimoiy omillari	2
5	Jamiyatning iqtisodiy hayoti	2
6	Jamiyatning ijtimoiy hayoti	2
7	Jamiyatning siyosiy hayoti	2
8	Jamiyatning ma'naviy hayoti	2
9	Fan	2
10	Madaniyat. Qadriyatlar	2
11	Fuqarolik jamiyati	2
12	Inson. Shaxs	2
13	Jamiyat va shaxs	2
14	Ijtimoiy taraqqiyot tabiiy-tarixiy jarayon sifatida	4
15	Ijtimoiy taraqqiyot sub'yektlari va harakatlantiruvchi kuchlar	2
16	Sivilizatsiya	2

17	O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasiga integratsiyasi	2
18	Ijtimoiy bilish. Jamiyatni ilmiy bilish va boshqarish	2
Jami		40

“IJTIMOIY FALSAFA”
FANIDAN AMALIY MASHG`ULOTLAR MAVZULARI. (40-SOAT)

1-mavzu: Ijtimoiy falsafa fanining bahs mavzusi va vazifalari (2-soat)

Reja:

1. Falsafa, ijtimoiy falsafa. Ular o'rtasidagi umumiy tomonlar va o'ziga xoslik.
2. Ijtimoiy falsafaning predmeti, o'rganish ob'ekti. Ijtimoiy falsafaning asosiy muammolari: jamiyat, inson, ijtimoiy taraqqiyot va ijtimoiy bilish.
3. Ijtimoiy falsafaning tayanch tushunchalari.
4. Ijtimoiy falsafaning jamiyat hayotidagi o'rni va funksiyalari.
5. Ijtimoiy falsafaning ijtimoiy-gumanitar fanlar orasida tutgan o'rni.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim*.
Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – Т.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekturodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 б.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 б.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

2-MAVZU: Ijtimoiy falsafa tarixi. (4-soat)

REJA:

1. Ijtimoiy falsafaning shakllanishi va rivojlanishining asosiy davrlari
2. Qadimgi Sharqda shakllangan ilk ijtimoiy-falsafiy qarashlar
3. Qadimgi Yunon faylasuflarining ijtimoiy-falsafiy qarashlari.
4. O'rta asrlar Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ijtimoiy-falsafiy qarashlari
5. O'rta asrlarda G'arbiy Yevropada ilgari surilgan ijtimoiy-falsafiy qarashlar
6. G'arbiy Yevropa Uyg'onish davridagi ijtimoiy-falsafiy qarashlar
7. Yangi davr G'arbiy Yevropa olimlarining ijtimoiy-falsafiy g'oyalari
8. XVII-XVIII asrlarda shakllangan ma'rifatparvarlik g'oyalari
9. Nemis mumtoz falsafasida jamiyat va inson muammolari. Ijtimoiy falsafaning fan sifatida shakllanishi
10. XX asr va hozirgi davr ijtimoiy falsafasi taraqqiyoti.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.*

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – Т.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 б.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 б.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

3-MAVZU: Jamiyat – yaxlit tizim sifatida (2-soat)

REJA:

1. Jamiyat ijtimoiy falsafaning tadqiqot ob'ekti sifatida.
2. Jamiyatda amal qiladigan qonunlar, ularning o'ziga xos jihatlari
3. Jamiyat hayoti va uning o'ziga xos jihatlari
4. Jamiyat hayotining asosiy sohalari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – Т.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 б.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 б.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

4-MAVZU: Jamiyat hayoti va taraqqiyotining tabiiy va ijtimoiy omillari (2-soat)

REJA:

1. Tabiat va jamiyat, ular orasidagi uzviy aloqadorlik
2. Jamiyat tabiat taraqqiyotining davomi, bio va sotsioevolyutsiyaning mahsuli sifatida.
3. Jamiyatga taraqqiyotning tabiiy omillari: geografik muhit, demografik omil.(Aholi zichligi).

4. V. M. Vernadskiyning noosfera konsepsiyasi.
5. Geografik determinizm nazariyasi.
6. Demografik jarayonlarning jamiyat hayoti va taraqqiyotiga ta'siri
7. Maltuschilik va neomaltuschilik nazariyalari to'g'risida.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.*

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – Т.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekturodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 б.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 б.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

5-MAVZU: Jamiyatning iqtisodiy hayoti (2-soat)

REJA:

1. Jamiyatning iqtisodiy hayoti tushunchasi
2. Moddiy ishlab chiqarish jamiyat iqtisodiy hayotining asosi
3. Texnika taraqqiyotida fanning tutgan o'rni. Fan-texnika inqilobi.
4. Moddiy iqtisodiy ishlab chiqarish usuli va uning tarkibiy tuzilishi
5. Mulkiy munosabat - ishlab chiqarish munosabatining asosi sifatida
6. Jamiyat iqtisodiy hayotida amal qiladigan qonunlar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.*

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – Т.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 б.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 б.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

6- MAVZU: Jamiyatning ijtimoiy hayoti (2-soat)

Reja:

1. Jamiyatning ijtimoiy hayoti tushunchasi
2. Jamiyatning ijtimoiy tarkibi va uning asosiy elementlari.
3. Jamiyatning etnik tarkibi
4. Jamiyatning demografik tarkibi.
5. Jamiyatning sinfiy tarkibi. Sinflar. Sinfiy munosabatlar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.*

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.

3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

7- MAVZU Jamiyatning siyosiy hayoti (2-soat)

REJA:

1. Jamiyatning siyosiy hayoti. Siyosiy tizim. Siyosiy ong. Siyosiy munosabatlar.
2. Jamiyot va boshqaruv. Jamiyat boshqaruvining tarixiy ko'rinishlari. O'z-o'zini boshqaruv.
3. Davlat jamiyat siyosiy hayotining asosi.
4. Huquqiy demokratik davlat. Huquqiy demokratik davlat va erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish – bosh strategik maqsadimiz
5. Jamiyatning siyosiy tizimi. Xalqaro siyosiy tizim
6. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan siyosiy islohotlar
7. Konstitutsiya – demokratik jamiyat siyosiy va huquqiy hayotini tashkil etish takomillashtirishning muhim omili.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.*

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 b.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning

Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O’quv qo’llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O’quv –uslubiy qo’llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -T., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O’quv qo’llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug’at. - T., “O’zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

8-MAVZU: Jamiyatning ma’naviy hayoti (2-soat)

REJA:

1. Ma’naviyat. Jamiyatning ma’naviy hayoti. Ma’naviy hayotining tarkibiy elementlari
2. Ijtimoiy ong – jamiyat ma’naviy hayotining asosi.
3. Ijtimoiy ong strukturasi. Ijtimoiy va individual ong.
4. Ijtimoiy ong darajalari. Ijtimoiy ruhiyat. Ijtimoiy mafkura.
5. Ijtimoiy ong shakllari. Axloqiy ong. Diniy ong. Siyosiy va huquqiy ong. San’at. Fan. Falsafa
6. Ta’lim tizimini isloh qilish – jamiyat ma’naviy hayotini takomillashtirishning muhim omili.

Qo’llaniladigan ta’lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta’lim.

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo’llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизми қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 b.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017

й., 6-сон, 70-модда)

5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O’quv qo’llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O’quv –uslubiy qo’llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -T., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O’quv qo’llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug’at. - T., “O’zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

9- MAVZU: Fan (2-soat)

REJA:

1. Fan – ijtimoiy ong shakli. Fanning o’ziga xos xususiyatlari.
2. Fan - ilmiy bilimlar tizimi.
3. Fan – ijtimoiy institut.
4. Fandagi differentsiatsiya va integratsiya jarayonlari.
5. Qadimgi Sharq mamlakatlarida qastlabki ilmiy bilimlarning shakllanishi
6. Qadimgi Yunonistonda falsafa fanining vujudga kelishi.
7. Xorazm Ma’mun akademiyasi olimlarining jahon fani taraqqiyotiga o’rni va roli.
8. XVI-XVII asrlarda Yevropada fan. Fan taraqqiyotining tarixiy bosqichlari.

Qo’llaniladigan ta’lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta’lim.*

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo’llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 b.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy

- tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
  7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
  8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
  9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
  10. Ahmedova M. Falsafa. -T., 2006.
  11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 b.
  12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - T., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

10-MAVZU: Madaniyat. Qadriyatlar (2 soat)

REJA:

1. Madaniyat tushunchasi. Moddiy va ma'naviy madaniyat. Madaniyatning shakllanish va rivojlanish tarixi.
2. Madaniyat haqidagi qarashlar. Madaniyatda milliylik va umuminsoniylik.
3. Sivilizatsiya madaniy – ma'naviy rivojlanishning mahsuli sifatida.
4. Mustaqillik va madaniyatimiz taraqqiyotining istiqbollari
5. Qadriyatlar tushunchasining mazmuni Qadriyatlar - ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili.
6. Qadriyatlar tizimi va ko'rinishlari. Moddiy qadriyatlar. Tabiat va tabiiy qadriyatlar. Moddiy qadriyatlar.
7. Madaniy-ma'naviy qadriyatlar. Axloqiy qadriyatlar. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar.
8. Milliy va diniy bag'rikenglik. Ijtimoiy hamkorlik. Intellectual mulk. Fan. Adabiyot. San'at.
9. Inson – eng oliy qadriyat. Demokratik davlat: inson huquqlari, erkinliklari va manfaatlarining kafolatlanishi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси

тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)

5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -T., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - T., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

11-MAVZU: Fuqarolik jamiyati (2 soat)

REJA:

1. Ideal jamiyat. Fuqarolik jamiyati tushunchasi. Fuqarolik jamiyati to'g'risidagi falsafiy qarashlar.
2. Fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari - fuqarolik jamiyati shakllanishining bosh omili. Fuqarolik jamiyati institutlari.
3. Maxalla - O'zbekistonda fuqarolarni o'z-o'zini boshqarish organi sifatida.
4. Fuqarolik jamiyatini barpo etish va rivojlantirishda siyosiy va huquqiy madaniyatning o'rni.
5. O'zbekistonda barpo etilayotgan fuqarolik jamiyati.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156

b.

6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. -Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

12-MAVZU: Inson. Shaxs. (2 soat)

REJA:

1. Inson – ijtimoiy falsafaning o'rganish ob'ekti sifatida. Inson va uning mohiyati.
2. Inson muammosining falsafa tarixida qo'yilishi.
3. Antik davr falsafasida inson muammosi.
4. Qadimgi Hindiston. Xitoy. Markaziy Osiyoning qomusiy olimlari inson haqida.
5. Tasavvuf falsafasi insonning mohiyati haqida.
6. O'rta asrlar G'arbiy Yevropa falsafasi va XV-XVII asrlar G'arbiy Yevropa Uyg'onish davri falsafasida inson muammosi. Inson va insonparvarlik g'oyalari.
7. XVII-XVIII asrlar G'arbiy Yevropa falsafasida inson muammosi.
8. Hozirgi davr G'arbiy Yevropa falsafasi inson haqida.
9. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda shakllangan inson haqidagi qarashlar, jamiyatni insonparvarlashtirish g'oyalari.
10. Inson – biosotsial va ruhiy mavjudot. Insonda tabiiylik va ijtimoiylik. Inson hayotining mazmuni. Hayot. O'lim. Abadiyatlik.
11. Inson, individ, shaxs, individuallik tushunchalari.
12. Shaxsning shakllanishida ijtimoiy muhit, oila, mahalla, ta'lim-tarbiya muassasalarining o'rni.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизми қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.

3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

13-MAVZU: Jamiyat va shaxs (2 soat)

REJA:

1. Jamiyat va shaxs, ularning uzviy birligi va aloqadorligi. Jamiyat va shaxs orasidagi o'zaro aloqadorlik haqidagi falsafiy qarashlar.
2. Shaxs erkinligi va mas'uliyati. Tanlov erkinligi.
3. Shaxsning tarixiy tiplari. Shaxsiy qaramlik. Mulkiy qaramlik. Qaram shaxs.
4. Inson erkinliklari va haq-huquqlari. Mustaqillik sharoitida inson haq-huquqlari va erkinligining ta'minlanishi.
5. Fuqarolik jamiyati va shaxs.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси

тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)

5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

14-MAVZU: Ijtimoiy taraqqiyot tabiiy-tarixiy jarayon sifatida (4 soat)

REJA:

1. Ijtimoiy taraqqiyot. Progress. Regress.
2. Ijtimoiy taraqqiyot haqidagi qarashlar.
3. Ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi zamon konsepsiyalari. Ijtimoiy taraqqiyotga formatsion yondashuv.
4. Ijtimoiy taraqqiyotga sivilizatsiyali yondashuv.
5. Arnold Toynbi qarashlari, Karl Yaspers tarixiy jarayonlar mazmuni haqida.
6. Karl Popper, Fridrix Nitshe, Osvald Shpenglerlarning ijtimoiy taraqqiyot to'g'risidagi qarashlari.
7. Ijtimoiy taraqqiyot qonunlari tushunchasi.
8. Ijtimoiy taraqqiyotda ob'yektivlik va sub'yektivlik.
9. Ijtimoiy inqilob tushunchasi. Ijtimoiy inqilobning tarixiy taraqqiyotdagi o'rni.
10. Tadrijiy (evolyutsion) taraqqiyot, uning o'ziga xos jihatlari.
11. O'zbekistonning o'z ijtimoiy taraqqiyot yo'li – taraqqiyotning uning o'ziga xos jihatlari. Jamiyat hayotidagi beqarorlik va barqarorlik.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim. Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 b.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020.

72 b.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -T., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - T., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

15-MAVZU: Ijtimoiy taraqqiyot sub'yektlari va harakatlantiruvchi kuchlari (2 soat)

REJA:

1. Ijtimoiy extiyoj, manfaatlar va ularning ijtimoiy taraqqiyotdagi o'rni.
2. Ijtimoiy taraqqiyotning sub'yektlari tushunchasi.
3. Shaxsning tarixdagi o'rni. Ijtimoiy taraqqiyotda inson omili.
4. «Xalq» tushunchasi mazmuni. Xalq. Olomon. Ular orasidagi o'zaro aloqadorlik va farqlari. Xalq ommasining ijtimoiy taraqqiyotdagi o'rni.
5. Sinflar va millatlar ijtimoiy taraqqiyot sub'yektlari sifatida. Ijtimoiy taraqqiyotga sinfiy yondashuvning cheklanganligi.
6. Ijtimoiy taraqqiyotda inson omili.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.
Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизми қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 b.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)

5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

16-MAVZU: Sivilizatsiya (2 soat)

REJA:

1. Sivilizatsiya, uning o'ziga xos xususiyatlari. Sivilizatsiya haqidagi falsafiy qarashlar.
2. Sharq va G'arb sivilizatsiyalari.
3. Insoniyat – tarix sub'yekti sifatida. Insoniyat taqdirining mushtarakligi.
4. Hozirgi zamon jahon sivilizatsiyasi, uning o'ziga xos xususiyatlari.
5. Globallashuv va jahon. Insoniyat taqdiri masalasi. BMT ning Mingyillik rivojlanish maqsadlari.
6. Hozirgi davr: umumbashariy muammolar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 b.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 b.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.

8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 b.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., "O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

17-MAVZU: O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasiga interratsiyasi (2 soat)

REJA:

1. Har bir xalq, millatning jahon sivilizatsiyasiga qo'shilib borishi qonuniy jarayon sifatida.
2. Jahon hamjamiyati: ayrimlik, o'ziga xoslik, umumiylikning namoyon bo'lishi.
3. O'zbekiston xalqaro munosabatlarning sub'yekti, jahon hamjamiyatining teng huquqli a'zosi.
4. Xalqaro miqyosda tinchlikni mustahkamlash va barqarorlikni ta'minlashda O'zbekistonning tutgan o'rni va roli.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – Т.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 б.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 б.

12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - T., "O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

18-MAVZU: Ijtimoiy bilish. Jamiyatni ilmiy bilish va boshqarish (2 soat)

REJA:

1. Bilish. Ilmiy bilish. Ijtimoiy bilish, uning mohiyati va uning o'ziga xos jihatlari.
2. Ijtimoiy bilish haqidagi qarashlar. Naturalizm. Gumanitarizm.
3. Ijtimoiy bilish tarkibi. Ijtimoiy bilish sub'yekti va ob'yekti.
4. Jamiyatni ilmiy bilish.
5. Ijtimoiy bilish va uning darajalari. Empirik va nazariy bilish.
6. Ijtimoiy bilishning jamiyatni anglash, boshqarish va kelajak istiqbollarini aniqlashdagi o'rni.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.

Mavzuga doir adabiyotlar va uslubiy qo'llanmalar

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – Т.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 б.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. I.Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014. 129 б.
12. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - T., "O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI.

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. 508 б.
3. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi [Matni]. – Т.: “Tasvir” nashriyot uyi, 2020. 72 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
5. Salimov O., Quronboyev Q., Bekmurodov M., Tangriyev L. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – Т.: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 156 б.
6. I. Karimov. S.Valiyeva. K.Tulenov. Ijtimoiy falsafa. O'quv qo'llanma. TDPU. 2014.129 б.
7. U. Yazdonov. Ijtimoiy falsafa. O'quv –uslubiy qo'llanma. SamDU. 2018.
8. Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.- Т.: 1998.
9. Назаров Қ.Н. Қадриятлар фалсафаси.-Т.: УФМЖ. 2004.
10. Ahmedova M. Falsafa. -Т., 2006.
11. Барулин В.С. Социальная философия. Учебное для вузов. - Москва, FAIR-PRESS, 2000.
12. Соколов В. Социальная философия. Учебное пособие. -Москва, ЮНИТИ, 2003.
13. Falsafa. Ensiklopedik lug'at. - Т., “O'zbekiston milliy Ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyot, 2010 yil.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Т., 2003 yil.
2. Avesto: tarixiy-adabiy yodgorlik. – Т., «Sharq», 2001 yil.
3. Aflotun. Qonunlar. / Rus tilidan Urfon Otajon tarjimasini. –Т., “Yangi asr avlodi”, 2002 yil
4. Nizomulmulk. Siyosatnoma yoki Siyar ul-mulk.,- Т., “Adolat”, 1997 yil.
5. Temur tuzuklari. -Т., G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996 yil.
6. Otamurodov Sa'dulla, Otamurodov Sarvar. O'zbekistonda ma'naviy-ruhiy tiklanish. – Т., «Yangi asr avlodi», 2003 yil.
7. Tulenova G. Barkamol yosh avlod – istiqlol tayanchi. -Т.: 2004.
8. Tulenov J., Tulenova G. Istiqlol va millatlararo munosabatlar taraqqiyoti. – Т.: TATU, 2005.
9. Tulenova G. Ma'naviy yetuklikdan ijtimoiy faollik sari. – Т.: TATU, 2008.

10. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. - Москва, 1992.
11. Jo'raev N. Tarix falsafasining nazariy asoslari. – T., 2008 y.
12. Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. – T., “O'zbekiston”, 2012 yil.
13. Boboyev H. O'zbek davlatchiligi tarixi. I kitob. -T., “Fan”, 2004yil.
14. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. I kitob. -T., “Yozuvchi” nashriyoti, 1996 yil.
15. Монтескье Ш. Избранные произведения. -М.1995.
16. Otamurodov S. Globallashuv va millat. -T.: 2008.
17. Azizov Sh, Azizova S. Ma'rifatparvarlik – ijtimoiy-madaniy hodisa. -T.: “ABU MATBUOT -KONSALT” nashriyoti, 2008.
18. Islomov Z.M. Fuqarolik jamiyati: kecha, bugun, ertaga. -T., 2002 yil.
19. Sharifxo'jayev M. O'zbekistonda ochiq fuqarolik jamiyatining shakllanishi. - T., “Sharq”, 2003 yil.
20. Mamatov X. Huquqiy madaniyat va O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining shakllanishi muammolari. -T., 2009 yil.
21. Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot – T., 1997.
22. Tulenov J. Dialektika nazariyasi. - T., “O'zbekiston”, 2001.
23. Karimov Ibrohim. Falsafa tarixi va nazariyasi. -T., TDPU, 2007.
24. Karimov Ibrohim. Falsafa fanidan va'z matnlari. -T., TDPU, 2013.

Elektron ta'lim resurslari.

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. tdpu-INTERNET.Ped.

Mustaqil ta'lim tashkil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ta'limning turli xil shakllari mavjud bo'lib, bunda asosiy e'tibor talabani berilgan mavzular (amaliy masalalar, topshiriqlar va keys-stadilar)ni mustaqil ravishda, ya'ni auditoriyadan tashqarida bajarishi, o'qib o'rganishi va shu yo'nalish bo'yicha bilim va ko'nikmalarini chuqurlashtirishiga qaratiladi. Talaba mustaqil ishini tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- ☐ - darslik yoki o'quv qo'llanmalar bo'yicha fanlar boblari va mavzularini o'rganish;
- ☐ - tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- ☐ - mustaqil ishlar, keys-stadilar bilan ishlash;
- ☐ - maxsus yoki ilmiy adabiyotlar (monografiyalar, maqolalar) bo'yicha
- fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- ☐ - fanga oid statistik ma'lumotlarni o'rganish, ularni tahlil qilish;
- ☐ - talabani o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan
fanlar bo'limlari yoki mavzularni chuqur o'rganish;
- ☐ - faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv
mashg'ulotlari;
- ☐ - masofaviy (distansion) ta'lim.

“Ijtimoiy falsafa” fanidan talabalarning mustaqil ishlarini referat, seminar, ma'ruza tayyorlash, Prezident asarlarini konspektlashtirish va boshqa shakllarda tashkil etilishi tavsiya etiladi. Mustaqil ish mavzularini belgilashda ma'ruza va seminar mashg'ulotlari mavzularini to'ldirishga harakat qilinishi lozim.

Mustaqil ta`lim mavzulari.

№	Mavzular
1	Ijtimoiy falsafaning – predmeti maqsadi va vazifalari
2	Falsafa va ijtimoiy falsafa, ular o'rtasidagi umumiylik va aloqadorlik.
3	Ijtimoiy falsafaning bahs mavzusi, maqsad va vazifalari.
4	Ijtimoiy falsafaning jamiyatdagi o'rni va asosiy funksiyalari.
5	Ijtimoiy falsafaning ijtimoiy – gumanitar fanlar orasidagi o'rni.
6	Ijtimoiy falsafaning tayanch tushunchalari
7	Ijtimoiy falsafaning asosiy tushuncha va kategoriyalarining ijtimoiy hodisa va jarayonlarni bilishdagi o'rni.
8	Ijtimoiy falsafiy ta'limot tarixida ijtimoiy falsafa kategoriyalari dialektikasi.
9	Falsafa fanining o'ziga xos tushunchalari va kategoriyalari.
10	Ijtimoiy falsafa fanining kategoriya va qonunlar tizimi
11	Ijtimoiy falsafa tarixining asosiy davrlari
12	Ijtimoiy falsafiy fikrlarning shakllanishi va taraqqiyoti. Eng qadimiy davrlardan XIX asrlarga qadar.
13	XIX asrda ijtimoiy falsafa. Ijtimoiy falsafaning fan sifatida falsafadan ajralib chiqishi.

14	XX asr ijtimoiy falsafasi.
15	Prezident I.A.Karimov asarlarida ijtimoiy falsafa masalalari.
16	Jamiyat yaxlit tizim sifatida
17	Jamiyat–ijtimoiy falsafaning tadqiqot ob'ekti. Jamiyat haqidagi falsafiy qarashlar.
18	Jamiyatning mohiyati, o'ziga xos jihatlari.
19	Jamiyatning falsafiy tahlili.. Jamiyat hayotining asosiy sohalari. Baxtiyor
20	Axborotlashgan jamiyat. Fuqarolik (grajdanlik) jamiyati.Nziom
21	O'zbekistonda barpo etilayotgan erkin fuqarolik (grajdanlik) jamiyati. Sarvar
22	Tabiat va jamiyat
23	Tabiat tushunchasining falsafiy tahlili. Komila
24	Falsafa tarixida tabiatga munosabat.
25	Insoniyat tarixining ilk bosqichida tabiatga munosabat.
26	O'rta asrlar va Yangi davrda tabiat muammosi. Shukrullo
27	XX asrda ekologik tanglik
28	Jamiyatning sohalari Otabek
29	Jamiyat tushunchasi va uning tuzilishi Ibrohim
30	Jamiyatning iqtisodiy sohasi Baxrom
31	Jamiyatning siyosiy hayoti Fotima
32	Jamiyatning ma'naviy hayoti.
33	Jamiyatning ijtimoiy tarkibi
34	Jamiyatning ijtimoiy hayoti. Akmal
35	Ijtmoiy falsafa tarixida inson va jamiyatning o'zaro munosabati. Axadjon
36	Jamiyatning ijtimoiy tarkibi. Jamiyatning etnik tarkibi. Nodirbek, Diyorbek
37	Jamiyatning demografik tarkibi. Zilola

38	Jamiyatning sinfiy tarkibi. Asilbek
39	Ijtimoiy ongning namoyon bo‘lish shakllari Mubina
40	Jamiyatning ma'naviy sohasi Husniddin
41	Kundalik ong tushunchasining mazmuni va mohiyati. Shaxboz
42	Ijtimoiy ong jamiyat ma'naviy hayotining asosi sifatida. Shoxsanam
43	Huquqiy ongning namoyon bo‘lish shakllari. Humoyun

Glossariy

Avesto - 1) «Hayot yo‘riqnomasi» deb nomlangan kitob; zardushtiylik diniga taalluqli adabiyotlarning umumiy nomi; 2) zardushtiylik dinining asosiy kitobi; 3) «nasihatnoma», «qonunlar to‘plami», «bilimlar majmuasi» sifatida talqin qilinadigan tarixiy manba.

Avesto - Turon, Xuroson, Ozarboyjon, Iroq, Eron, Kichik Osiyo xalqlarining miloddan oldingi qadimiy davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam va odam to‘g‘risidagi tasavvur, urf-odat va ma‘naviy qadriyatlari haqida ma‘lumot beruvchi asosiy manba. U mil. av. 7-6 asrlarda hozirgi O‘zbekistonning Xorazm viloyati hududida yaratilgan. Mil. av. 13-asrdan to milodning 4-asrigacha bo‘lib o‘tgan tarixiy voqealarni o‘zida aks ettirgani uchun milliy g‘oyalarni asrab-avaylash, xalqni jipslashtirish, uni ma‘naviy yuksaklikka da‘vat etish, odamlar o‘rtasida mehr-oqibat tuyg‘ularini mustahkamlash va milliy an‘analarni saqlab qolishda muhim ahamiyat kasb etgan. Zardushtiylik dinining asosiy aqidalarini o‘zida mujassam etgan bu kitobda o‘sha davrdagi ustuvor g‘oyalar, ma‘budlar sha’niga aytilgan madhiyalar, duolar ham o‘z ifodasini topgan. Tarixchi Mas‘udiyning yozishicha podsho Doro ibn Doro xazinasida «Obisto»ning («Avesto») 12 ming oltin taxtaga, Balxiyning «Forsnoma» kitobi va Abu Rayhon Beruniy asarlarida yozilishicha, 12 ming oshlangan mol terisiga tilla suvida yozilgan 32 kitobdan iborat nusxasi bo‘lgan. Makedoniyalik Aleksandr mil.av. 334-329 yillarda Markaziy Osiyoni zabt etgan davrda otashxonalarini vayron qilgan. SHu davrda Avestoning bir qancha bo‘limlari ham yondirib yuborilgan. Ayni zamonda uning tibbiyot, falakiyot, falsafa va adabiyotga doir bo‘limlari yunon tiliga tarjima qilingan. Milodiy 1-asrda Parfiyadagi arshakiylar hukmdori Vologes tomonidan turli manbalarda saqlanib qolgan yozma va og‘zaki namunalari qayta to‘plangan. SHuningdek, sosoniylar sulolasi hukmronlik qilgan bu davrda zardushtiylik diniga bo‘lgan qiziqish kuchaygan. Podsho Ardasher (226-242) va uning o‘g‘li SHopur (242-272) hukmronlik qilgan davrda zardushtiylik yana davlat diniga aylangan, alohida kitob holida tiklangan. O‘sha davrda hukmronlik qilgan shoh Xusrav Anushirvon (531-579) Avestoni hatto ruhoniylar ham tushunishi qiyin bo‘lgani uchun qadimgi Xorazm tilidan zamonasining adabiy tili hisoblangan pahlaviy tiliga o‘girtirgan. SHuningdek, asosiy matnga sharhlar yozilib, izohlar ham berilgan. Sosoniylar hukmdorlari tomonidan qayta tiklangan bu kitob Zand Avesto deb atalgan. Zand bayon qilish va izohlash demakdir.

Zand Avesto zardushtiylik dini ta‘limotini to‘liq aks ettirmaydi. Birinchidan, Avestoning beshdan uch qismi (18 nasxi) noma‘lum bo‘lib, faqat 12 nasxi kishilarning yodida qolgan og‘zaki qo‘shimchalar asosida kitob holiga keltirilgan.

Ikkinchidan, kitobni qayta tiklash davrida astronomiya, tibbiyot, jug'rofiya, etika kabi fanlarga oid asarlar ham unmg matniga qo'shib yuborilgan, degan taxminlar bor. SHuningdek, kitobning hajmi katta bo'lgani bois, dindorlarning har kuni foydalanishiga o'ng'ay qilish uchun qisq- artirilib «Kichik Avesto» shakli yaratilgan. Unga asosan tanlab olingan duo va madhiyalar kiritilgan. 7-8-asrlarda O'rta Osiyoning arablar tomonidan is- tilo qilinishi va islomning keng tarqalishi bilan zardushtiylik va uning bosh kitobi Avesto taqiqlangan. Shu sababli, uning aksariyat qismi yo'qolib ketgan va to'liq matni hozirga qadar topilmagan. Bugungi kunda uning «YAsht», «Videvdat», «Visperat», «Yasna», «Xurdo Avesto» («Kichik Avesto») nomli qismlarigina saqlanib qolgan. Avestoda zardushtiylik davrining huquqiy, axloqiy meyorlari o'z ifodasini topgan. Dualizm, ruh va moddiylikning hayotiyiligini tan olishga asoslangan zardushtiylik diniga binoan, olam nur va zulmat, hayot va o'lim, tana va jon, yaxshilik va yomonlik, erkinlik va tobelik singari hodisalarning azaliy va abadiy kurashidan iborat. SHunga ko'ra, hayotning kechishi tabiatda (nur va zulmat), borliqda (hayot va o'lim), ijtimoiy hayotda (yaxshilik va yomonlik), nafasat olamida (go'zallik va xunuklik), dinda (Axura Mazda bilan Ahrimanning azaliy va abadiy kelishmasligi) turli xil kuchlar o'rtasidagi kurash shakllari sifatida namoyon bo'ladi.

Avesto ta'limotiga ko'ra, olov - olamni nurafshon qiluvchi, odamlarni gunohlardan poklovchi sehrli kuch, er va suv - rizq, hayot manbai. Qadimiy ajdodlarimizning ezgu g'oyalari va milliy davlatchilik an'analari o'z aksini topgan bu kitob faqat mustaqillik yillarida haqiqiy qadr-qimmat topdi. Uning xalqimiz va milliy davlatchiligimiz tarixidagi ulkan ahamiyatini hisobga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «Avesto» kitobi yaratilganligining 2700 yilligini nishonlash to'g'risida» (2000 yil 29 mart 110-sonli) qaror qabul qildi. Bu sana 2001 yilda keng nishonlandi.

Baden maktabi - neokantchilik maktablaridan (adabiyotda Freyburg va Gaydelberg maktabi nomi bilan ham uchraydi) biri, nemis falsafasining idealistik oqimi. Bu maktabga 19-asr oxiri va 20-asrning boshlarida nemis olimlari V.Vindelband (1848-1915) va G.Fikart (1863-1936) asos solgan. Ular Germaniyaning Baden muzofotida joylashgan Freyburg va Gaydelberg universitetlarida ta'lim berganlar. Baden maktabining falsafasi - sof irratsionalistik ta'limotdir. Baden maktabi inson madaniyatining asosi, poydevorini g'oyaviy qadriyatlarga bog'lab ko'rsatadi. Tabiatshunoslik va jamiyatshunoslik ilmlarini bir-biridan ayirib, ular bir-biriga zid asoslarga ega, deb davo qilgan. Ular tabiatshunoslik ilmlari faqatgina umumiy tushunchalarga tayanib, hodisalarni bir yoqlama talqin

etadi, shu bois ular optimizmdan yiroqdir, degan xulosaga kelganlar. Jamiyatshunoslik fanlari esa, yagona hodisalarni o'rganishi, ayni vaqtda, bu hodisalarni ilmiy tarzda talqin eta olishda ojizligi to'g'risida fikr yuritadi. Baden maktabi- ning tarafdorlari tarixni nazariyadan ajratgan holda tarixiy jarayon hech bir qonunga bo'ysunmasligi to'g'risidagi fikrga asoslanganlar.

Barqarorlik (ijtimoiy) - jamiyatdagi tinch-totuvlik va uni mustahkamlash uchun shart-sharoitning mavjudligi; ijtimoiy qatlamlar, kuchlar va siyosiy partiyalar o'rtasidagi hamjihatlik vaziyati; davlat, jamoat tashkilotlari, fuqarolar o'rtasidagi ijtimoiy kelishuv holatining muttasil davom etishi va b.

G'arb olimlari R.Darendorf va A.Kozer haqiqiy barqarorlik yo'q, har qanday barqarorlik beqarorlikning arafasi yoki muayyan beqarorlikdan keyingi holati, jamiyatning yangi beqarorlik oldidan tin olish davri, degan fikrni ilgari surganlar. Bundan farqli tarzda T.Parsons «ijtimoiy tizimning barqarorlik qoidalari»ni ishlab chiqishga harakat qilgan. Uning fikricha, har qanday barqaror jamiyatning ijtimoiy tuzilishini tashkil etadigan elementlar faoliyati o'zaro uyg'un bo'lishi shart. Ana shu uyg'unlik doimiy barqarorlik omilidir. Bunda davlatning vazifasi jamiyatning eng kichik bo'g'inlari, jamoalar, tashkilotlar, idoralar orasidagi mutanosiblikni saqlash va mustahkamlashdan iborat. Agar davlat buning uddasidan chiqsa, u jamiyatni barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan boshqaruvchi (regulyator) vazifasini ado etadi. Bu esa, o'z navbatida, davlatning muayyan islohotlarni amalga oshirishi uchun imkon yaratadi. T.Parsonsning bu qarashlari ko'pgina G'arb mamlakatlari mutaxassislari tomonidan e'tirof qilingan. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin ijtimoiy barqarorlikga erishish va uni mustahkamlashga katta e'tibor bermoqda. Barqarorlik jamiyat taraqqiyotining, islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirishning asosiy shartidir.

Begonalashuv - inson va uning jamiyatdagi o'rni, mavqei va u bajaradigan vazifasi o'rtasidagi azaliy bog'liqlikning buzilishi. Inson va jamiyat munosabatlaridagi me'yorning buzilishi, insonning o'z mohiyatini belgalovchi xususiyatlardan mahrum bo'lib, jamiyatda o'z o'rnini topolmasligi begonalashuvning tub ildizini, ham sababi, ham oqibatini tashkil etadi. G'arb sotsiologlari sanoatlashgan jamiyatda birdamlik tuyg'usining yo'qolishini (Dyurkgeym), ijtimoiy hayotning formallashuvini (Zimmel), shaxs xatti-harakatining me'yordan og'ishini (Merton), insonning mavjud jamiyatga nisbatan tanqidiy munosabatini, mukammallashtirishga bo'lgan qobiliyatini (Fromm) begonalashuv hodisasining yuz berishi, deb

hisoblaydilar. Hozirgi G'arb jamiyatida begonalashuv shu darajada keng tarqalib, ijtimoiy hodisa tusini olganki, amerikalik psixolog M.Makkabi, hatgo, jamiyatda barcha boshqa odamlardan begonalashgan va ularni o'zining dushmani deb biluvchi shaxs xilini («Changalzordagi jangchi») ajratib ko'rsatadi. Begonalashuv tushuncha sifatida tadqiq va tahlilga muhtoj.

Veber (Weber) Maks (1864-1920) - nemis sotsiologi. Dunyoqarashiga ko'ra pozitivizmga yaqin. Veber fikricha, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy hodisaning mohiyati faqat uning ob'ektiv jihatlari bilan emas, balki, avvalo, tadqiqotchi nuqtai nazariga ko'ra, shu hodisaning madaniy jarayonda qanday rol o'ynashi bilan belgilanadi. Veber falsafa va sotsiologiyaga «ideal tip» tushunchasini olib kirdi. Bu tushunchaning fanga olib kirilishini uning o'zi ijtimoiy fanlar faqat alohida hodisalarni o'rgangani sababli ilmiy abstraksiya qilish zarurati borligi bilan izohlaydi. Ideal tip, Veber fikriga ko'ra, borliqni aks ettirmaydi, balki, alohida tushuncha va hodisalarni tizim holiga keltirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ideal tip tushunchasi, tub mohiyatiga ko'ra, marksizmdagi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya tushunchasining muqobili sifatida yaratilgan edi. Veberning ijtimoiy falsafa va sotsiologiyadagi eng katga xizmatlaridan biri, uning asarlarida dinning ijtimoiy taraqqiyotda o'ynagan rolini tahlil qilib berishi bo'ldi. Veber din va jamiyat munosabatini tahlil qilar ekan, umuman din to'g'risida emas, muayyan davrdagi muayyan din yoki diniy oqim to'g'risida fikr yuritdi. Veber nazariyasiga ko'ra, boylik va boylik ortshirishga intilishni unchalik xushlamaydigan xristian dini mazhablari iqtisodiy taraqqiyotga muayyan darajada to'sqinlik qilganlar. Boylikni Xudoning ne'mati, unga intilishni esa bandalarning burchi deb talqin qiladigan protestantlik esa iqtisodiy taraqqiyot va kapitalistik munosabatlarning rivojlanishiga kuchli turtki berdi. Veber talqinida protestantlik kapitalizm vujudga kslishidagi asosiy sabablardan edi. Dinlarni tahlil qilar ekan, Veber ular sanoat kapitalizmi rivojlanishiga g'ov bo'lmoqda, degan xulosaga keldi. Moliyaviy munosabatlarga cheklovlar qo'yish, ijtimoiy hayotga passiv munosabatni targ'ib qilish orqali bu dinlar, Veber fikricha, ijtimoiy taraqqiyotga to'sqinlik qiladi. Uning talqinida protestantlik mazhabi hayotdagi adolatsizlikni passiv kuzatib o'tirmay, uni bartaraf qilish uchun faol kurashga chaqirish orqali ijtimoiy taraqqiyotga katta gurtki beradi. Asosiy asarlari: «Milliy davlat va xalq xo'jalik siyosati» (1895), «Protestantlik etikasi va kapitalizm ruhi» (1905), «Xo'jalik va jamiyat» (1920).

Vernadskiy Vladimir Ivanovnich (1863.12.3, Peterburg - 1945.6.1, Moskva) - tabiatshunos olim, genetika, mineralogiya, geologik kimyo, biologik kimyo asoschisi,

akademik (1912). Ukraina (1919), Chexoslovakiya (1926), Parij (1928) Fanlar Akademiyasining faxriy Prezidenti. Ko‘plab ilmiy uyushmalarning tashkilotchisi va rahbari. Fanning falsafiy va metodologik muammolarini o‘rganishga salmoqli hissasini qo‘shgan. Falsafaning ilmiy tadqiqot uchun katga ahamiyatga ega ekanligini va tabiiy fanlar metodologiyasini ishlab chiqish zarurligini ta’kidladi. Fan tarixi va naz-yasiga oid ko‘plab asarlar yaratdi. Tirik moddaning xoslik roli, biosfera va undagi insonning o‘rni, jamiyat va tabiatning o‘zaro ta’siri to‘g‘risidagi ta’limoti muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Vernadskiy jonli organizmlarning sayyora bo‘ylab tarqalishini biosfera deb atadi. Noosfera deganda Vernadskiy biosferaning yuqori rivojlanish bosqichini, inson aqliy faoliyatining asosiy omilga aylanishini, tabiat jarayonlari yo‘nalishlariga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatishini tushungan.

Vernadskiy odamzotning Er sayyorasida ko‘payib borishi insondan tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishni, atrof-muhitni asrash, yangi energiya manbalarini izlab topishni va qo‘llashni talab qiladi, deb ta’kidlagan.

Geografik determinizm - geografik sharoitlar (er landshafti - tuprog‘i, iqlimi, reliefi, er osti zaxiralari, shuningdek, daryo, ko‘l, dengiz, okeanlar va b.) jamiyat taraqqiyotining birdan-bir asosiy omili, deb qaraladigan sotsiologiyadagi yo‘nalishlardan biri. Tabiiy geografik sharoitlarning jamiyat hayotida belgilovchi ahamiyat kasb etishi to‘g‘risidagi g‘oya uzoq tarixga ega. Antik mutafakkirlar Gerodot, Demokrit, Gippokrat, Platon, Aristotel urf-odatlar, axloq, hattoki, boshqarish usulini ham shu nuqtai nazardan tahlil etganlar. Keyinroq bu g‘oyani Forobiy (9-10-a.), Beruniy (10-11-a.), Ibn Xaldun (14-a.), Jan Boden (16-a.) va b. ilgari surganlar. Forobiy ta’limotiga ko‘ra, insoniyat jamiyati turli xalqlardan tashkil topgan bo‘lib, ular bir-birlaridan tillari, urf-odatlari, malakalari, xususiyatlari bilan farq qiladilar. Ularning muhim xususiyatlari geografik muhitning, jumladan, foydalanadigan suvi, havosi, o‘simlik va shu kabi tabiiy jismlarning o‘ziga xosligi bilan belgilanadi. Forobiy geografik muhitning jamiyat hayotida muhim ahamiyat kasb etishi haqida fikr yuritib, uning inson ruhiyati-fe‘l-atvori va xarakteri orqali jamiyatga ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlagan. Forobiy inson ruhiyatiga geografik muhitnyang tarkibiy qismlari bo‘lgan yulduzlar va osmon jismlari ham ta’sir ko‘rsatadi, deb hisoblagan. Abu Rayhon Beruniy o‘zining «Hin- diston» asarida musulmonlar bilan hindlarning urf- odatlari o‘rtasidagi farqlarni tahlil qilib, ularning o‘ziga xos jihatlarini geografik omilga bog‘lab ko‘rsatadi: «odamlar tuzilishlarining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo‘lishi faqatgina nasablarning turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va er (odam yashashshgan joy)larning turlichaligidan hamdir». Keyinroq shu tarzdagi fikrlarni Ibn Xaldun, Jan Bodenlar ham bayon

qilganlar. Geografik determinizm g'oyasining shakllanishi hamda uning nazariy jihatdan asoslanishi fransuz faylasufi Sharl Monteske (1689-1755) nomi bilan bog'liq. U «iqlim saltanati boshqa barcha saltanatlarga nisbatan kuchliroqdir», «issiq iqlim xalqlari qariyalar kabi qo'rqq, sovuq iqlim xalqlari yosh yigitlar kabi jasur bo'ladi», deb hisoblagan edi. 16-18-asrda rivojlangan bunday ta'limotlarda davlat hamda ijtimoiy hodisalarning tabiiy asosga ega ekanligi haqidagi g'oya diniy dunyoqarashga qarshi qilib qo'yildi. Geografik determinizm ta'limoti keyinroq 19-20-asr nemis tadqiqodchilari K.Ritter va F.Ratsel, ingliz olimi G.T.Bokl, fransuz olimi E.Reklyu, rus olimi D.M.Mechnikovlarning asarlarida rivojlantirildi. Bu davrga kelib, geografik determinizmning muayyan ijtimoiy hodisalar va jarayonlarga ta'sirini o'rganuvchi sotsiologik ta'limotlar shakllandi. Nemis geografi F.Ratsel asarlarida geografik tushuncha va biologik analogiyalarni siyosiy ideologiya sohasiga tatbiq etilganligi yaqqol namoyon bo'ladi. Uning ta'limotiga ko'ra, u yoki bu mamlakatning rivojida asosiy omilni - hududini, hayotiy makonini, hayotiy manfaatlari doirasini doimo kengaytirib turish lozim. Muammoning bunday talqin etilishi geosiyosatni irqchilik va fashistik doktrinalarga yaqinlashtirib qo'ydi. Umuman olganda, bugungi kunga kelib, geografik determinizm g'oyasini ochiqchasiga himoya qiluvchi tarafdorlari juda kam bo'lsa ham, lekin bundan jamiyat taraqqiyotida geografik omillarning ahamiyati yo'q, degan xulosa kelib chiqmaydi.

Geografik muhit - inson hayoti uchun, bevosita va bilvosita zarur bo'lgan tabiat elementlari majmuasi, ijtimoiy munosabatlar kechadigan tabiiy makon. Geografik muhit va «tabiiy muhit» tushunchalari mazmunan yaqin. Jamiyatning rivojlanish bosqichlari insonning o'zi yashayotgan geografik muhitni nazariy bilishi uni amaliy o'zgartirish va o'zlashtirishi darajalariga mos keladi. SHuning uchun geografik muhitga insonning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy faoliyatlarining asosi hamda antropotexnologik ta'siri natijasi sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. Insonning moddiy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan mehnat faoliyati natijasida geografik muhit ijtimoiylashib, uning hayot sharoitiga aylandi. Insonning asrlar davomida shakllangan tabiiy moslashish xususiyatlarining uzilib qolmaganligi geografik muhitning optimalligini ko'rsatadi. Geografik muhitni o'rganishda tabiiy va antropogen omillarni ajratib o'rganish lozim. Bunda jamiyatning tadrijiy rivojlanishiga salbiy ta'sir qiluvchi tabiiy omillarni inson sub'ektiv faoliyat yordamida bartaraf qilish masalasi falsafiy muammo tarzida namoyon bo'ladi.

Geopolitika (yun. geo - er, politica - davlatni boshqarish san'ati) muayyan hududiy - mintaqaviy tamoyil asosida siyosatda, iqtisodiy va siyosiy geografiyada

ko'proq ishlatiladigan atama. Hozirgi davrga kelib u xalqaro, siyosiy va davlatlararo munosabatlarga nisbatan ham qo'llanilmoqda geopolitika atamasini fanga birinchi marta shvetsiyalik siyosatshunos olim R.Chellen olib kirgan. Bu atama 1-jahon urushi arafasida keng qo'llanila boshladi. O'sha davrda yashagan nemis olimi F.Retsel (1844-1904) edi. U davlat siyosati va mamlakatning geografik vaziyati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va aloqadorlikning qayta qurilishiga zamin bo'ladigan yangi ijtimoiy sohaning nazariy asoslarini ishlab chiqish dolzarb masala ekanligini aniqlab berdi. Avval boshdanoq, yuqori mafkuraviy imkoniyatga ega bo'lgan, Ratsel' konsepsiyasida, «alohida makonni his etish» qobiliyati mavjud va shuning uchun o'z chegaralarini tezkor o'zgartirishga (kengaytirishga) intilayotgan xalqlarga alohida tarixiy ahamiyat berilgan. K. Xausxofer (1869-1946) geopolitika tushunchasini bunday talqin etish an'anasini davom ettirib, mohiyatan tajovuzkorlik tabiatiga ega bo'lgan «nemis millati hayotiy makoni»ning imkoniyatdagi zaruriyati haqidagi gipotezani ishlab chiqdi, uning ekspansionistik, imperialistik jihatlariga alohida e'tibor qaratdi va rivojlantirdi. Uchinchi Reyx rahnamolari tomonidan qurol qilib olingan geopolitika nazariyasining bu ko'rinishi, uzoq yillar davomida, nemis geosiyosiy maktablarining akademik tadqiqotlarini badnom qilib keldi. Amerikalik admiral A.T. Mexen (1840-1914)ning intellektual sxemalarida, dengiz va quruqliqda joylashgan davlatlar o'rtasida abaliy ziddiyat mavjudligi ko'rsatiladi, shuningdek, okean va dengiz kommunikatsiyalari va portlari ustidan olib boriladigan har tomonlama nazorat davlatga uzoq vaqg davomida dunyoda geosiyosiy ustunlikni ta'minlab berishi mumkinligi ta'kidlanadi. 20-asrning 80-yillarida jahonning «bipolyar» geosiyosiy tuzilishining yaqqol inqirozi hamda keyingi taraqqiyotning «ko'p vektorlik» tendensiyalarining oshib borishi, geopolitika g'oyasiga tamoman yangicha yondashuvlarning paydo bo'lishi, shakllanishiga sabab bo'ldi. Bu, xususan, fransuz generali P. Galluaning «Geosiyosat qudrat manbalari» (1990) asarida o'z aksini topdi. Unda, dastavval, geopolitika geografik determinizm siyosiy geografiya bilan aynan emasligiga e'tibor qaratilgan bo'lib, davlatning imkoniyatlari (kuch-qudrati) hududi, aholisi, geografik vaziyati, chegaralarining davomiyligi va konfiguratsiyasi, zaxiralarining ahvoliga va h.k. (shu jumladan, eng yangi ommaviy qirg'in qurollari mavjudligi ham) bog'liqligi e'tirof etiladi. Geopolitikaning zamonaviy talqini, unga tashqi siyosatda, u yoki bu masala bo'yicha, ustunlikka erishish uchun faqat undan faol foydalanibgina qolmasdan, balki o'zicha mavjud bo'lgan davlatning muayyan moddiy, ijtimoiy va ma'naviy resurslari (yoki uning «geosiyosiy potentsiyai»)ning ahamiyatiga alohida e'tibor berilishi bilan an'anaviy tushunishdan farq qilddi.

20-asr oxiriga kelib dunyo siyosiy xaritasi o'zgarishi bilan bu sohada ham muayyan o'zgarishlar ro'y berdi. Ammo dunyo bu bilan xavfsizroq bo'lib qolgani

yo‘q. Ma‘lumki, dunyo xaritasida O‘zbekistonning o‘z o‘rni bor. Uning er usti va er osti boyliklari, G‘arb va Sharq orasidagi aloqalar markazi bo‘lish imkoniyatlari, Markaziy Osiyoda aholisi, ishlab chiqarish imkoniyatlari, ilmiy salohiyati va boshqa jihatlardan etakchi mamlakat ekanligi rivojlangan mamlakatlarning geosiyosatida O‘zbekiston bilan hisoblashish, u bilan iqtisodiy-siyosiy aloqalarni uzoq maqsadni ko‘zlab o‘rnatash zaruratini tug‘dirdi.

Demografiya (yun. demos - xalq, grafo - yozaman) - aholi, nufus haqdaagi fan. Demografiya atamasini birinchi marta fransuz olimi F.Giyar qo‘llagan. Aholishunoslik nazyasini ishlab chiqishga antik davrda demografiya ijtimoiy, iqtisodiy, biologik, geografik omillar, sabab va shart-sharoitlar asosida nufus dinamikasi, migratsiyasi, o‘rnashuvi, strukturasi qonuniyatlarini o‘rganuvchi ijtimoiy-gumanitar fan hisoblanadi. Qonuniyatlar va xulosalar asosida demografiya nufus nazariyasi va siyosatini ishlab chiqadi, mamlakat, shahar, viloyat, mintqa va umuman, jahon aholisining o‘zgarish istiqbollari belgilaydi. Demografik jarayonlar holati ijtimoiy-iqtisodiy, biologik va jug‘rofik omillar bilan chambarchas bog‘liq. Demografiya sotsiologiya, iqtisod, tarix, huquq, etnologiya, sotsial gigiena, aholi geografiyasi, tibbiyot, gerontologiya, genetika, statistika kabi ilmiy sohalar bilan mustahkam bog‘liq holda rivojlanmokda. Demografiya, birinchi navbatda, sotsiologiya bilan bog‘liqdir. Ikkala fanda ham asosiy o‘rganish ob‘ekti bitga bo‘lsa-da, tadqiqotlar jarayonida ijtimoiy nuqtai nazardan turlicha yondashiladi. Sotsiologiya odamni shaxs, individ, guruh, jamiyat a‘zosi sifatida o‘rganib, shaxs va jamiyat munosabatlariga asosiy e‘tiborni qaratadi. Demografiya esa odamga sotsial «tana» - (nufus)ning o‘ziga xos «molekula»si sifatida qaraydi, unda har bir odam omma orasiga singib ketadi. Demografiyaning iqtisodiyot bilan bog‘liqligi mehnat resurslari, ishchi kuchi, ishlab chiqarish rivoji kabi masalalarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Demografik qonuniyatlar ma‘lum darajada tarixiy xarakterga ega bo‘lgan hodisa va faktlarni o‘zida aks eggiradi. Huquqiy qonunlar bilan demografiya- ning bog‘liqlik joyi shundaki, ular turli mintaqalarda demografik jarayonlarga ta’sir ko‘rsatadi. Dunyodagi turli etnoslar oila, nikoh, aralash nikoh, ikkinchi nikoh, ajralish, migratsiya masalalarida o‘ziga xos an‘analar, urf-odatlar va qarashlarga ega. Oilada nechta farzand bo‘lishi masalasiga ham munosabat turlicha. Shu nuqtai nazardan demografiya va etnologiya bir-biri bilan bog‘liqdir. Sotsial gigiena, gerontologiya, tibbiyot nuqtai nazaridan esa aholi salomatligi, o‘limi, uzoq yashashi, aholining o‘rtacha umr ko‘rish darajasi o‘rganiladi. Demografiyada statistika nazariyasi tamoyillari keng qo‘llanadi. SHu asosda, demografik statistika sohasida aholining jinsiy, milliy, joylanish, madaniy, oilaviy, sotsial, tarmoq, kasb strukturasi o‘rganiladi. Demografiya urushlarning aholi tarkibiga ta’siri, aholi o‘rtacha yoshi,

o'lim darajasi, unga ta'sir qiluvchi omillar, tabiiy o'sish koeffiienti va boshqalarni ham o'rganadi. Demografiyada nufus tarixini o'rganishga alohida ahamiyat beriladi. Paleodemografiya ma'lumotlariga asoslangan holda qadim zamonlardan aholining o'sish dinamikasi haqidagi bilimlar to'planadi. Demografiyadagi tadqiqotlar aholi va demografik jarayonlarga doir dastlabki ma'lumotlarni to'plash, aholishunoslikning matematik nazariyasi va demografik tahdildan iborat. Hozirgi davrda demografiya nufus nazariyasi asosida rivojlanayotgan qator demografik fanlarning keng tarmog'i tizimini qamrab oladi. Bu holat uning ob'ekti va predmeti, demografik jarayonlar va demografik hodisalar yo'nalishini belgilovchi omillar, shart-sharoitlarning turli-tumanligi bilan bog'liq.

Hozirgi davrda xalqaro demografik vaziyatning keskinlashuvi, nufus masalasining insoniyat global muammolarining ajralmas tarkibiy qismiga aylanganligi demografik fanlarning jadal rivojiga turtki bermoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi dunyoviy miqyos kasb eta boshlagan demografik portlash, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlardagi demografik tanazzul, urbanizatsiya va xalqaro migratsiya muammolari globallashuv jarayoni kuchayganligining dalilidir. Hozirgi davrda demografik muammolar ilmiy muammolar sarhadlarini buzib o'tib, insoniyatning saqlanib qolishi va rivojlanishini belgilovchi umuminsoniy muammolarga aylanib bormoqda. Muammolarni hal etish yo'llari, usullari bir xil emas, turli mintaqalarda turlicha echimi mavjud, ba'zilarini hal etish yo'llari esa, hali ishlab chiqilmagani. Shu boisdan, demografik fanlarning amaliy taraqqiyoti hozirgi zamon fanining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Demokratiya (yun, demos - xalq va kratos - hokimiyat) - fuqarolarining ozodligi, tengligi tamoyillarini e'lon qilishga asoslangan siyosiy tuzum shakli. Tarixiy taraqqiyot davomida demokratiya tushunchasi shaklan va mazmunan boyib borgan. Bu jarayon bugungi kunda ham davom etmoqda. Zero, demokratiya eng rivojlangan davlatlarda ham yuqori takomil nuqtasiga, ideal darajasiga erishgani yo'q. Har bir millat va jamiyat, har bir davr demokratiyani tushunish, talqin etish va amaliyotda qo'llashda o'ziga xoslikka ega bo'ladi. Bu o'ziga xoslik xalqning bosib o'tgan tarixiy yo'li, milliy mentaliteti, an'analari, amaldagi ijtimoiy munosabatlarning xarakteri kabi bir qator omillar bilan belgilanadi. Demokratiya xarakterini belgilovchi umumiy mezonlar bor. Bu demokratiya tamoyillariga rioya qilinishi, demokratik institutlarning mavjudligi va ularning faoliyati bilan bog'likdir. Demokratiya mohiyatan insonning har tomonlama kamol topishi uchun berilgan imkoniyat, shaxs bilan jamiyat manfaatlaridagi uyg'unlikni ta'minlovchi omildir. Ayni paytda, demokratiya qabul qilingan qonunlar, amaldagi tartib-qoidalar

yordamida shaxs hayoti va faoliyatini tartibga soluvchi mexanizm hamdir. Bugungi kunda aksariyat mamlakatlarda demokratiya jamiyatning yashash tarziga aylanib qoldi. Odatda, vakillik demokratiyasi va bevosita demokratiya bir-biridan farqlanadi.

Vakillik demokratiyada fuqarolar qonunchilik, ijroiya va boshqa funksiyalarni bajaruvchi organlarni saylaydilar. Fuqarolar bu funksiyalarni amalga oshirishda bevosita ishtirok etmaydilar. Bevosita demokratiya shaklida esa, fuqarolar u yoki bu masalalarni to'g'ridan-to'g'ri o'zlari hal qiladilar. Saylovlar bevosita demokratiyaning namoyon bo'lish shaklidir. Demokratiya asosida qiziqish, intilish va manfaatlarni muvo- fiqlashtirish, murosaga keltirish va kelishish siyosati yotadi. SHu ma'noda, demokratiya jamiyatdagi kuchlarni birlashtirishga, uni mamlakat taraqqiyoti uchun safarbar qilishga xizmat qiladi. I. Karimov. «Har qanday munozarali masalalarni tinch yo'l bilan hal etish, muzokaralar yo'li bilan fikr almashish va eng to'g'ri, hamma uchun birday manfaatli bo'lgan xulosalarga kelish va har qanday zo'ravonliklarga, tazyiq va kuch ishlatishga qarshi ravishda sharqona munosabatlar ilmini egallash, demakki, sharqona demokratiya tamoyillari asosida ish yuritishdir» - deb yozadi. Demokratiya insoniyat bugungi kungacha qo'llab kelgan, ijtimoiy muammolarni hal etishshshg eng oqilona yo'li sifatida e'tirof etilgan.

Din (arab. - ishonch, ishonmoq) - borliqni yaratuvchi va boshqaruvchi, adolatning yuksak namunasi, moddiy olamga xos bo'lmagan va ayni vaqtda barkamollikning oliy ko'rinishi sifatida tushuniluvchi oliy mavjudotga, ya'ni Xudoga nisbatan munosabat, tasavvur, urf-odat va marosimlar majmui- dir. Ibodat ob'ektlariga ko'ra - jonivorlarga, ruhlarga, jin-alvasti, butlarga, turli ilohlarga va Allohga sig'inuvchi diniy ta'limotlar bir-biridan farqlanadi. Genezisi va tarqalishiga ko'ra dinning eng qadimiy, milliy va jahon dinlari kabi shakllari mavjud. Har bir aniq din o'ziga xos sig'inish ob'ekti va rasm-rusum, ibodat, urf-odat va aqidalarga ega. Din va din ta'limotlar ilohiyotchilar (ulamolar), ateistlar (dinni inkor etuvchilar) va dinshunoslar tomonidan o'rganilgan. Dinning paydo bo'lishi to'g'risida yagona fikr yo'q. Islom dini ta'limotiga ko'ra, din Alloh tomonidan o'z payg'ambarlari orqali bashariyat olamiga joriy etilajagi zarur bo'lgan ilohiy qonunlardir. Tabiat va insonni yaratgan, ayni vaqtda, insonga to'g'ri, haqiqiy hayot yo'lini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy qudratga ishonchni ifoda etadigan ta'limotdir. Din - ijtimoiy-tarixiy hodisa, kishilik jamiyati taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo bo'lgan ijtimoiy ong shakllaridan biridir, umuminsoniy qadriyatdir degan yondashuvga ko'ra, u muayyan ta'limotlar, his-tuyg'ular, toat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatida namoyon bo'ladigan olam, hayot yaratilishini tasavvur qilishning alohida usulidir. Dinning mohiyati turlicha izohlansada, uning asosida ishonch, e'tiqod

tuyg‘usi yotadi. Insoniyat tarixida din turli shakllarda namoyon bo‘lgan. Dinning dastlabki ko‘rinishlari fetishizm, totemizm, animizm, sehrgarlik va kabilardir. SHuningdek, urug‘-qabila dinlari, milliy dinlar (iudaizm, hinduiylik, sintoizm, daosizm, konfutsiychilik), jahon dinlari (buddizm, xristianlik, islom) vujudga kelgan. Er kurrasida eng ko‘p tarqalgan, jahon xalqlarining asosiy qismi e‘tiqod qiluvchi jahon dinlari: buddaviylik, xristianlik va islomdir. Din inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan murakkab ijtimoiy, ma‘naviy, ruhiy vazifalarni ham bajaradi. Xususan, u aholini eng oliy ruhiy, axloqiy va ma‘naviy qadriyatlardan, tarixiy va madaniy merosdan bahramand etish uchun xizmat qiladi. Ayni paytda har bir din turli urf-odat, marosim va bayramlar yordamida o‘z qavmi turmushini tartibga solish, nazorat qilish uchun ham xizmat qiladi.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, din madaniy-ma‘naviy omillarning umumiy silsilasiga kiruvchi qadriyat sifatida e‘tirof etildi. Vijdon erkinligining kafolatlari O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida»gi Qonunda bayon etildi. Dindorlarning o‘z diniy burchlarini to‘la ado etishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratildi.

Jamiyat (arab. - umumiy) - tabiatning bir qismi, borliqning alohida shaklini ifodalaydigan falsafiy tushuncha; odamlar uyushmasining maxsus shakli, kishilar o‘rtasida amal qiladigan ko‘plab munosabatlar majmuasi. Jamiyat o‘zida moddiylik va ma‘naviylikni, ob‘ektivlik va sub‘ektivlikni, tabiiylik va ijtimoiylikni mujassamlashtiradi. Insoniyatning ulug‘ mutafakkirlari doimiy o‘zgarish va rivojlanishda bo‘lgan jamiyatning tub mohiyatini bilishga, insonning jamiyatdagi o‘rni va rolini belgilashga, taraqqiyot mantig‘ini anglashga harakat qilganlar. Turli tarixiy davrlarda jamiyat mohiyati mifologik, diniy ta’limotlar orqali izohlangan.

Jamiyat mohiyatini ilmiy-faliy bilish, jamiyatning yaxlit ilmiy manzarasini yaratish insoniyat ma‘naviy taraqqiyotnning buyuk yutug‘i bo‘ldi. Ilmiy bilimlar va falsafiy tafakkurning rivojlanishi bilan jamiyat mohiyatini ilmiy asosda o‘rganish imkoniyati vujudga kelgan. Gegelning fikricha, jamiyat falsafa orqali o‘zligini anglaydi. Markaziy Osiyodan etishib chiqqan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino singari ulug‘ mutafakkirlar jamiyatning paydo bo‘lishi, mohiyati va istiqbollari to‘g‘risida ilg‘or ilmiy qarashlarni ilgari surdilar. Forobiyning ideal (fozil) jamiyatni barpo etish to‘g‘risida g‘oyalari ijtimoiy falsafa rivojida muhim o‘rin tutadi. Ibn Sino jamiyatning paydo bo‘lishi kishilarning birdamlikka bo‘lgan tabiiy ehtiyojidan kelib chiqqanligini, ijtimoiy tengsizlik, tabiiy holat, mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi jamiyat taraqqiyotining asosi ekanligini ko‘rsatdi. Beruniy birinchi bo‘lib sivilizatsiyalarning paydo bo‘lishida tabiiy-geografik

omilning hal qiluvchi rol o'ynaganligini asoslashga harakat qildi, jamiyat hayotida oila, til va madaniyatning ahamiyatini ko'rsatdi. Markaziy Osiyolik mutafakkirlarning ijtimoiy-falsafiy ta'limotlari keyinchalik evropalik olimlar tomonidan ijodiy rivojlantirilli. 19-asr o'rtalariga kelib jamiyatni ilmiy asosda tadqiq etish, etilgan ijtimoiy muammolarni oqilona hal etishda fan yutuqlaridan foydalanish, jamiyat istiqbolini oldindan ko'rish hayotiy zaruriyatga aylandi. G'arbiy Evropaning G. Spenser, E.Dyurkgeym, Gegel, M.Veber, V.Pareto singari nazariyotchi faylasuflari jamiyatni tabiiy-tarixiy jarayon, murakkab ijtimoiy sistema sifatida tadqiq etdilar va jahon ijtimoiy falsafasi rivojiga salmoqli hissa qo'shdilar. Har bir o'zgargan tarixiy davrda jamiyat mohiyatini yangicha idrok etish, yangicha yondashish zaruriyati paydo bo'ladi. Turli tarixiy davrda yara-tilgan jamiyat to'g'risidagi falsafiy ta'limotlarda davr ruhi, jamiyatning ma'naviy salohiyati o'z aksini topadi. Ijtimoiy nazariya va ta'limotlar hamisha jamiyat duch kelgan murakkab muammolarni hal etish zaruriyatidan paydo bo'ladi. Jamiyat ilg'or falsafiy ta'limotlar tufayli olg'a tomon rivojlanishi bilan hozirgacha amal qilib kelgan ta'limotlar o'rniga ilg'orroq ta'limotlarni yaratish hayotiy ehtiyojga aylanadi. Jamiyat g'oyat murakkab ijtimoiy organizmdir. U odamlar o'rtasida amal qiladigan axloqiy, diniy, siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, mafkuraviy kabi munosabatlarning, tarixan tarkib topgan oila, din, davlat, axloq va ijtimoiy institutlarning majmuasidir. Jamiyatning moddiy va ma'naviy hayotini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish ham, ulardan birini muhim, boshqasini nomuhim deb hisoblash ham birday xatodir. Jamiyat hayotining ma'naviy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy sohalari bir-biri bilan o'zaro bog'liq. Ularni boshqarish va takomillashtirishda davlat, jamiyat tashkilotlari va kishilarning o'z-o'zini boshqarish organlari muhim rol o'ynaydi. Har bir tarixiy davrda jamiyatning ma'naviy-intellektual salohiyati, siyosiy va huquqiy madaniyatiga muvofiq ravishda siyosiy boshqarish usuli shakllanadi va amal qiladi. Demokratik jamiyat iqtisodiy bozor munosabatlari vositasida boshqariladi, davlat siyosati iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirishga yordam beradi. Ijtimoiy raqobat, manfaatdorlik iqtisodiy rivojlanishning muhim qonuniyati sifatida amal qiladi. Demokratik davlat jamiyat ma'naviy hayotini takomillashtirish, jamiyatning intellektual salohiyatini rivojlantirish, ilm-fanni taraqqiy ettirish haqida ko'proq g'amxo'rlik qiladi. Davlat jamiyat ma'naviyatining homiysi sifatida ta'lim-tarbiya sohasida tub islohotlarni amalga oshiradi. YUksak ma'naviyat taraqqiyotining asosi jamiyat tarkibini turli sinflar, sotsial qatlamlar va guruhlar tashkil etadi. Jamiyat ijtimoiy tarkibining xilmaxilligi mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi, mulkchilik turli shakllarining mavjuddigi bilan bog'liqdir. Demokratik jamiyat mulkdorlar sinfi demokratik davlatning siyosiy va ijtimoiy tayanchi, iqtisodiy farovonlikni ta'minlovchi kuch hisoblanadi. Demokratik jamiyatning shakllanishi va taraqqiyotini ma'rifatli-huquqiy davlatsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ijtimoiy farovonlik va ijtimoiy totuvlik komil inson shaxsini

shakllantirishga, fuqarolik jamiyat asoslarini yaratishga, huquqiy bilim va madaniyatni rivojlantirishga bog'likdir. Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy hayotni erkinlashtirish muqarrar ravishda siyosiy hayotni erkinlashtirishni taqozo etadi. Fuqarolik jamiyat barpo etish, demokratik institutlarni rivojlantirish, komil inson shaxsini shakllantirish demokratik jamiyat taraqqiyotining bosh maqsadidir.

Jamiyatning siyosiy tizimi - siyosiy institutlar, davlat hokimiyati, siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari majmuasi. Davlat jamiyat siyosiy tizimining asosiy bo'g'inini tashkil etadi va o'ziga xos o'ringa ega. Jamiyat taraqqiyotining turli davrlarida davlatning jamiyat siyosiy tizimidagi o'rni turlicha bo'lib kelgan. O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgach, o'ziga xos va o'ziga mos jamiyatning siyosiy tizimi hamda milliy davlatchilik negizlarini tikladi. O'zbekistonda jamiyat siyosiy tizimining asosiy tamoyillaridan biri, davlat hokimiyatini idora etishning Prezidentlik boshqaruvi amal qildi. Hozirda ilg'or mamlakatlarning jamiyat siyosiy tizimiga demokratik tamoyillar, qonun ustuvorligi, muqobil saylov tizimi, ko'ppartiyaviylik, siyosiy institutlar xilma-xilligi xosdir.

Zardushtiylik (otashparastlik» zoroastrizm) - mil.av. 8 - 7 asr quyi Amudaryo hududlarida vujudga kelgan yakkaxudolikni targ'ib etadigan din. Zardushtiylik Zardusht tomonidan isloh qilinib, takomillashtirildi. Zardushtiylik ta'limoti miloddan oldingi 7-asrda Aryashayona davlati (tarixda Katta Xorazm davlati deb yuritiladi)ning inqirozga yuz tutgan davr vujudga keldi. Bu davrda turli xudolarga sajda qiluvchi qabilalar o'rtasidagi ziddiyatlar parchalanib ketayotgan jamiyat (davlat)ning ichki qarama-qarshiligini yanada kuchaytirishga olib kelgan. Mamlakat inqirozining oldini olish uchun qabilalar o'rtasidagi ziddiyatlarga barham berib, umumiy manfaatlar mushtarakligini targ'ib qiluvchi muayyan maqsadga qaratilgan izchil g'oyalar yaratish zaruriyati vujudga kelgan. Bunday ta'limot, birinchidan, jamiyatning ijtimoiy barqarorligini saqlab qolish uchun xizmat qilishi, ikkinchidan, urug' va qabilaviy dinlardan ustun turuvchi hamda barcha urug' va qabilalar manfaatlariga mos tushadigan e'tiqod shaklini yaratishi, uchinchidan, har qanday qonli urushlar va xunrezliklarga qarshi xalqlarni osoyishtalikka chaqirishi, to'rtinchidan, davlat chegaralaridan tashqari ko'chmanchi chorvador qabilalar hujumiga qarshi mamlakat ichkarisidagi kuchlarni jipslashtiruvchi g'oyalar tizimini shakllantirishi zarur edi. Bunday g'oyalar tizimi esa, o'z davrining siyosiy tashkiloti bo'lgan Aryashayona davlatining mafkurasidan boshqa narsa bo'lishi lozim edi. Qabilalar o'rtasida mushtarak manfaatlarni shakllantirish uchun qabilalarning umumiy e'tiqodini vujudga keltirish zarur edi. Zardusht odamlarni Axura Mazdaga

sajda qilishga chaqirib insoniyat ma'naviyati tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Birinchidan, u ko'pxudolikka (politeizm) qarama-qarshi yakka xudolik (monoteizm)ga, ya'ni, diniy e'tiqodning yuqori bosqichiga qadam qo'ygan edi. Ikkinchidan, ilgari odamlar xudolar qahridan, ularning dahshatli vayron qiluvchi qudratlari oldida ojiz, qo'rquv dahshati ostida sig'inishgan bo'lsa, endilikda esa Zardushtiylik odamlarga qalbi kishilarga mehr-shafqat bilan to'lgan, yaxshilik tomon undovchi, ularning o'limidan keyin mangu farovon hayot bilan ta'minlay oladigan tangri Axura Mazdaga ibodat qilishga chaqirdi. Zardushtiylik diniy e'tiqodda dualizm (ikki xudolik)ni emas, yakkaxudolik (monoteizm)ni targ'ib qilgan.

Zardushtiylik dunyo - yorug'lik va zulmat, yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim, yolg'onchilik va rostgo'ylik, vahshiylik va ezgulik, johillik va shafqatlilik, ahmoqlik va aqllilik, past va balandlik, olov va suv, issiqlik va sovuqlik kabi qarshi kuchlar o'rtasida kechadigan ayovsiz kurash maydoni sifatida tasavvur qilinadi. Olamdagi barcha yaxshilik, ezgulik, yorug'lik kuchlarini Axura Mazda yaratadi va boshqaradi. Yomonlik, tubanlik, yolg'onchilik va h.k. kuchlarning ijodkori va uning boshqaruvchisi qilib, Anxra Maunyu deb tushuniladi. Axura Mazda o'zining oltita yordamchisi bilan barcha yorug' olamni boshqaradi. Bu «Mangu yashashga molik muqaddas ruhlar» Axura Mazda rahnamoligida mavjudlikning turli sohalarini o'zida mujassam etadilar. Hayot deb ataluvchi barcha narsalar: insonlar, chorva, olov, er, osmon, suv va nabotot (o'simliklar) dunyosiga homiylik qiladilar. Muqaddas ruhlar («Avesto» bitiklarida «Amesha Spenta deb aytiladi) jami oltita bo'lib, ular Muqaddas ruh Spenta Manyu yordamida vujudga keltiriladi. 1) Voxu Manu - ezgu fikr; 2) Asha Vaxishta - eng oliy haqiqat; 3) Spenta - muqaddas e'tiqod, diyonatga sodiqlik (iymon); 4) Xishatra - Varya - hukmronlik xohishi; 5) Harvatat - yaxlitlik; 6) Ameretat - manguqlik; Axura Mazda bilan jami ettita;

Ettita hamfikrlar

Ettita hamrizolar

Ettita hamkor hukmdor

Fikr va so'z egalari

hammasining tashvishi bir

hammasi ham bir urug'dan

Axura Mazda ismli

Yaratguvchi sarbondan

(Avesta. 19-yasht. Gimn Xvarno. Dushanbe, 1990, 129-bet. Tohir Karim tarjimasi).

Zardushtiylik ta'limotida Anxra Manyu - barcha yomonlik, zulmat kuchlarning timsoli sifatida u ham Jin, Shayton, Iblis, Alvasti, Jodugar, dev, ajdaho, Ilon va h.k.larni yaratib ular yordamida odamlar qalbiga qurquv, dahshat urug'larini sohib o'zlariga tobe qilishga uri- nadilar. Bushyasta - odamlarda yalqovlik, dangasalikni kuchaytiruvchi, odamlar erta bilan turmoqchi bo'lganida o'zining uzun qo'llari bilan boshini yostiqqa bosib yana uyquga eltuvchi iblis qiyofasidagi dev. Gandarva - daryolar, ko'llar, dengiz suvlarini boshqaruvchi, suv to'fonlari, toshqinlari, kema halokatlarini Amudaryoda dagishlarni keltirib chiqaruvchi qudratli gavdali, qurqinchli ko'rinishdagi qip-qizil ko'zi bilan odamlar qalbiga dahshat soluvchi iblis qiyofali dev. Mozon devlari uzoq shimol tomonda, mangu qahraton sovuq hukmron bo'lgan olis Ural tog'lari orqasida makon tutgan, odamlar hayotiga aralashib turadigan, ularning taqdirlariga ta'sir ko'rsatuvchi devlar va h.k. Odamlar bu ikki qudrat o'rtasidagi chegarada hayot kechiradilar. Axura Mazda o'z yordamchilari, ma'bud va ma'budalari, hur fa- rishtalari bilan etti qavat osmonni o'zlariga maskan tutadilar. Anxra Maniyu o'z salaflari bilan etti qat er tagini o'zlariga maskan tutadilar. Bu ikki hukmdor saltanatlarining chegaralari er yuzasidan, odamlar qalbidan o'tkaziladi. Odamlarga bu ikki qudratdan birini tanlash imkoniyati yaratiladi. Agar kishi, ko'proq shu bugungi kun tashvishi bilan qorin g'amidan narisini o'ylay olmaydigan, shaxsiy g'arazli manfaat yo'lida yolg'onchilikdan hazar qilmasa, o'lganidan keyin narigi dunyoga ishonmasa, bundaylar, albatga, Ahriman ta'siriga uchragan odamlar hisoblangan. Aksincha, bu dunyo odamlarga sinov uchun berilgan, haqiqiy hayot o'lgandan keyin, chin vot (qil ko'pri)dan keyin boshlanishiga ishonsa, narigi dunyoning abadiy farog'at umr kechiradigan jannatga intilsa, bu dunyoda Axura Mazdaning yo'lidan borish, unga amal qilishi, faqat ezgu fikr, ezgu Kalom (so'z) va ezgu amallarga rioya qilib yashashi orqaligina erishiladi. Axura Mazda odamlarga to'g'ri yo'lni ko'rsatish uchun odamlar orasidan eng sarasi- ni Zardushtni o'ziga elchi qilib tanlaydi. Zardushtga ezgu fikr va ezgu so'z tayyor holda dunyoviy qudratli aql-Axura Mazdadan yuboriladi. Bu yuboril- gan ezgu fikr va ezgu so'zga sidqidildan yondashib, ularga amal qilish odamlarga vazifa qilib yuklatiladi. Anxra Manyu esa Mazda yo'lidan odamlarni qaytarish uchun insonlarning ichidan birini tanlab, eng buyuk qobiliyat ato etadi. Bu tanlagan odami Drug'vand («Avesto»da Druj) bo'lib yolg'onchilikda, beburdlikda, mubolag'a, vahimali gaplarni qiyomiga etkazib odamlar qalbiga dahshat urug'ini sochishda ustasi farang bo'lib, zardushtiylik ta'limotiga qarshi tashviqot ishlarini olib boradi. Zardushtiylik ta'limotida (Avestoning gotlar qismida) chorvachilikka asos- langan turmush tarziga qaraganda o'troq dehqonchilik turmush tarzini qarama-qarshi qo'yib ko'chmanchi

chorvachilikka asoslangan hayot tarzi barcha yovuzliklarning manbasi deb qarab, o'z jamiyatining fuqarolarini cho'l xalqlari yashash tarzida ko'proq Ahriman irodasi qonunlashtirilganligidan ogoh bo'lishga chaqiradi. Zardushtiylikda olovga sig'inish alohida ahamiyat kasb etadi. Olov ular uchun muqaddas hisoblanib, barcha yorug'lik, tozalik, ezgulikning manbasi sifatida qaralgan. Axura Mazdaning qalbi quyoshi nuridan chiqarilgan (olingan) olovnigina ular muqaddas hisoblaganlar. Olovning manbalarini ikkita - birinchisi quyosh, ikkinchisi esa Er osti (jahannam) deb tushunganlar. Quyosh nuridan olingan olov yaratuvchilik, gunohlardan tozalovchi, mehr yolqini manbasi sifatida qaralib, er qa'ri- dan chiqqan olov vulqon, qora bulutdan chiqqan momoqaldir, yildirim (yashin) ko'rinishida odamlar, hayvonlar va nabotot olamiga qirg'in keltiruvchi sifatida qaraganlar. Shuning uchun ham yilning o'zini ham Ormuzd davri (ya'ni Navro'zdan to Mehrjon bayramigacha) va Axriman davriga Mehrjon bayramidan (21 sentyabrdan) Navro'z ayyomi (21 mart)gacha vaqtlarga bo'lib tasavvur qilganlar. Zardushtiylik ta'limotida kishilik jamiyati jami 12 ming yil umr ko'rishini, bu davrlar: Axura Mazda (oltin) davri Qayumars (Govmard, Goptshoh)dan boshlanadi. Yima Vivaxvand hukmronligining oxirgi yillarigacha davom etgan. Ormuz davrida ijtimoiy adolat to'la tiklangan zamonlar bo'lib odamlar tug'iladi, lekin o'lim bo'lmagan deb hisoblanadi. Bu davr Yima Vivaxvand (Jamshid) kibr-havoga berilib, o'zini Tangri o'rniga qo'yib, odamlar unga sajda qilishni va sigir go'shtini eyishni buyurganidan keyin Axriman ta'siriga muhtalo bo'lguncha davom etadi. Axura Mazda Jamshidni abadiy umr ko'rish huquqidan mahrum qiladi. Ahriman davri to'la adolatsizliklar avj olgan davr bo'lib, u ham Ahura Mazda davriga teng uch ming yil davom etadi. Zardusht zamonidan boshlab Axura Mazda va Ahriman o'rtasida hayot-mamot kurashi davri boshlanib, u ham uch ming yil davom etadi. Zardusht o'limidan so'ng uch ming yil o'tganidan keyin farovonlik (Axura Mazda) davri boshlanib, yana uch ming yil davom etishi bashorat qilinadi va h.k. Zardushtiylikda er, suv, havo, olov mavjudlikning to'rtga asosi sifatida ulug'lanadi. Zardushtiylikdagi bu ta'limot greklardagi sodda materialistlar (Fales, Anaksimenes, Anaksimandr, Geraklit) ning falsafiy ta'limotlariga chuqur ta'sir qilganligini ko'ramiz. Shuningdek, Axura Mazda (dunyoviy aql) ruh obrazida Suqrot va Platon falsafasiga ta'sirini, Aristotel falsafasidagi borliqning to'rtta asosi (er, suv, havo, olov) to'g'risidagi ta'limotining shakllanishida ham Zardushtiylik g'oyalarining katta ta'sirini sezishimiz mumkin. Zardushtiylikning g'oyaviy merosxo'rlari sifatida moniylik, mitraizm, mazdakiylik ta'limotlari hisoblanadi. Arshakiylar va Sosoniylar podsholiklari davrida Zardushtiylik yana davlat dini darajasiga ko'tarildi. Arablar O'rta Osiyoni bosib olganlaridan so'ng eng fidoiy zardushtiylik ikkinchi marta (birinchisi Iskandar Zulqarnayndan qochib) Hindistonda panohtopdilar. Hindistonning Bom-bey shahri atrofida va Gujarot shtatida hozir ham 250-300 ming kishidan iborat parsalar nomi

ostida zardushtiylik qavmi istiqomat qiladilar. Eronning janubiy tog'lar orasidagi daralarda ham ko'p ming kishilik zardushtiylik qavmi bor. Zardushtiylik ta'limoti o'zidan keyingi yanada rivojlangan milliy-mintaqaviy, jahon dinlari bo'lgan yahudiylilik, budda-viylik, xristianlik va islom e'tiqodining shakllanishida katta ahamiyat kasb etdi. Xususan, halol, harom, gunoh, savob, jannat, do'zax, hur, farishta, iblis, shayton, dev, etti qavat osmon, etti qat er, etti iqtim, dunyoviy aql, dunyoviy ruh, qiyomat, oxir zamon, qil ko'pri, (chinvot), oxirgi hukm va boshqa bir qator tushuncha va obrazlar dastlab Zardushtiylikning kitobi «Avesto»da ishlab chiqilgan edi.

Zo'rlik nazariyasi - jamiyatni itoatda saqlab turish yoki kuch bilan o'zgartirish faoliyatini amalga oshiruvchi ishni izohlaydigan siyosiy ta'limotlardan biri: davlatning vujudga kelishi va amal qilishi to'g'risidagi ba'zi qarashlar, fikr va mulohazalarga asoslangan nazariya. Davlatning kelib chiqishi va asl tabiati haqidagi ilmiy-nazariy fikr-mulohazalar qadimdan turlicha va xilma-xil tarzda talqin etib kelingan. Ba'zi bir ilohiyotchilar davlatni ilohiy kuch-qudrat ramzi sifatida o'rnatilgan Xudo muassasasi, idorasi, deb ta'riflab, bunday kuch bandalarining idrok-irodalarini ma'lum chegaralardan chiqib ketmasligi uchun xizmat qiladi, deb uqtiradilar. 19-asrga kelib, davlatning kelib chiqishi to'g'risidagi turli nazariyalar yaratish avj oldi. Chunki bu davrda ijtimoiy munosabatlarning muayyan ziddiyatli holatini bartaraf etish yoki uni o'zgartirish uchun kurash maqsadida zo'rlik ishlatish nisbatan kuchayib ketgan edi. Zo'rlik nazariyasiga ko'ra, ijtimoiy tengsizlik, birovlarining boshqalarga zo'rlik qilishi natijasida paydo bo'lgan. Chunonchi, Dyuring turli sinflarning paydo bo'lishi jamiyatning bir qismining ikkinchi qismiga zo'rlik qilishi bilan bog'liq, degan fikrni olg'a surgan bo'lsa, avstraliyalik sotsiolog L. Gumpilovich esa, davlat mag'lublar ustidan o'rnatilgan g'oliblarning hukmronlik tashkiloti, deb hisoblaydi.

Ijtimoiy borliq va ijtimoiy ong - doimo o'zgarishda, rivojlanishda bo'lgan jamiyat hayotining moddiy va ma'naviy tomonlarini uzviy aloqadorlikda va o'zaro ta'sirda ekanligini ifodalovchi, sobiq itgifoqda mutlaqlashtirilgan falsafiy tushunchalar. Ijtimoiy borliq kishilarning amaliy faoliyatida yaratilgan, ularning ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi barcha narsa, jarayon va hodisalar majmuidan iborat. Ijtimoiy ong jamiyatni salohiyat darajasini, siyosiy potensia- lini belgilovchi falsafiy kategoriya. Axloq, din, san'at, fan kabi madaniyat tizimiga kiruvchi ijtimoiy ong shakllari mavjud. Ijtimoiy hayotni moddiy va ma'naviy ne'matlar ishlab chiqarishsiz tasavvur qilish mumkin emas. Bu jarayonni

ta'minlovchi bosh omil tafakkur qobiliyatiga ega bo'lgan insondir. Binobarin, ijtimoiy borliqsiz ijtimoiy ongning, ijtimoiy ong faol ishtirokisiz jamiyatning moddiy rivojlanishini ta'minlab bo'lmaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy ukklad - ijtimoiy ishlab chiqarish va ijtimoiy xo'jalik yuritish tizimi. Har qanday jamiyatda ishlab chiqarish muayyan ijtimoiy-iqtisodiy ukkladga, mulk shakllariga ega bo'ladi. O'zbekiston mustaqqilikka erishgach, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish maqsadida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimini tubdan isloh qilishga kirishdi. Bozor iqtisodiyoti ko'p ukkladli iqtisodiyotga, mulkning turli shakllariga asoslanadi. SHu boisdan, O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishi sifatida belgilanib, bu borada qator tadbirlar amalga oshirildi. O'zbekistonda bozor munosabatlarini qaror topishiga, fuqarolarning turmush darajasini o'sishiga xizmat qiluvchi ko'p ukkladli iqtisodiyot, mulkning turli shakllari vujudga keldi. Ular davlat mulki, nodaachat mulki, xususiy mulk, jamoa (shirkat) mulki, davlat va xalqaro tashkilotlarga qarashli yuridik va jismoniy shaxslar mudki va mulkchilikning aralash shakllaridir.

Ijtimoiylashuv - inson tomonidan jamiyatda hayot kechirish imkonini beruvchi bilimlar, normalar va qadriyatlar tizimining o'zlashtirilishi jarayoni. Ijtimoiylashuv jarayoni va uning o'ziga xos xususiyatlari falsafa, sotsiologiya, ijtimoiy psixologiya, pedagogika, tarix va etnografiya tomonidan o'rganiladi. Ijtimoiylashuvning falsafiy talqiniga ijtimoiy psixologiya asoschisi G.Tard poydevor yaratgan. Shuningdek, ijtimoiylashuv muammolari Z.Freydning klassik psixoanalizida, interaksionizm, T.Parsonsning tarkibiy-funksional tahlilida tadqiq etilgan. Hozirgi kunda ijtimoiylashuv jarayonining o'ziga xos xususiyatlari Chikago va Ayovadagi simvolik interaksionizm mak- tablari va «psixodrama» yo'nalishi namoyondalari tomonidan o'rganilmoqda. Ijtimoiylashuv - inson tomonidan kishilik madaniyatining, xususan milliy madaniyat an'alarining o'zlashtirib borilishi jarayoni sifatida ham talqin etilishi mumkin. Madaniy muhitga moslashish jarayoni sifatida ijtimoiylashuv insonning butun umri bo'yi davom etadi, biroq bu jarayon bolaning ikki yoshdan olti yoshgacha bo'lgan davrida boshlanadi. Mazkur davrda bola madaniy qadriyatlarni o'rganish jarayonidan uzib qo'yilsa, ijtimoiylashuv jarayoni to'xtab qoladi. Insonning madaniy an'analarni o'zlashtirishi jarayoni uning individualligining shakllanishi bilan hamohangdir. Shu bois, ijtimoiylashuv jarayonining intihosida shaxs tarixiy tipining individual variantlari yuzaga keladi. Ushbu jarayon davomida shaxs tomonidan ijtimoiy rollarning o'zlashtirilishi

«lazzatlanish - azoblanish» (Freyd) tamoyili yordamida muvofiqlashtirib boriladi. Ijtimoiylashuv jarayoni murakkab mexanizmga ega. Ushbu mexanizmning ruhiy va ijtimoiy-madaniy jihatlari mavjud. Ijtimoiylashuv mexanizmining ruhiy jihati individ tomonidan ma'lum ijtimoiy rollarning qabul qilinishi (yoki qabul qilinmasligi)da namoyon bo'ladi. Uning ijtimoiy-madaniy jihati esa insonning til, san'at, din, va sh.k. orqali madaniy qadriyatlarni o'zlashtirishi jarayonini qamrab oladi.

Ijtimoiylashuv jarayoni o'z bosqichlariga ega. Biroq, bu bosqichlarni aniqlashda turli yondashuvlar asos qilib olinadi. Masalan, J.Midning ontogenetik yondashuvi individual ijtimoiylashuv bosqichlarini belgilab beradi. Uning fikriga ko'ra, bu bosqichlar quyidagilardan iborat:

1) psixogenetik bosqichda individ o'z ehtiyojlarini qondirish yo'llarini o'rganadi;

2) simvolik bosqichda individning simvollar (obrazlar, ideallar va sh.k.) shakllanadi;

3) aqliy-konseptual bosqichda individ simvollar sistemasi uning faoliyatini boshqaruvchi mexanizmga aylanadi.

Ontogenetik yonsashuvdan farqli o'laroq, filogenetik yondashuvda (M.Petrov) ijtimoiylashuvning tarixiy evolyusiyasiga e'tibor qaratiladi va quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

1) nominatsiya bosqichida ismlarning ahamiyati katga bo'lgan; har bir ism o'z mazmuniga ega edi va ma'lum faoliyat turi bilan bog'lanardi (masalan, hindularda «Keksa Quyosh» ismi burgutlar tutib, qabila boshlig'iga, bosh kiyimlari yasovchi kishiga bergan);

2) kasbiy-qabilaviy bosqichda ma'lum mazmunga ega nomlar alohida individlarga emas, balki biror faoliyat turi bilan mashg'ul bo'lgan oila, urug', qabilalarga berila boshlangan (masalan, qadimgi YUnonistonda tabiblik qiluvchilar o'zlarini asklepidlar, temirchilik qiluvchilar o'zlarini gefestidlar deb atardilar);

3) universal-mantiqiy bosqichda ijtimoiy faoliyatnng turlari shakllana va o'zlashtirila boshlandi, maxsus ta'lim institutlari vujudga keldi. Ijtimoiylashuv jarayonini tadqiq etayotganda ham ontogenetik, ham filogenetik yondashuvlarni inobatga olish zarur.

Ijtimoiylashuvning ijtimoiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

1) ijtimoiy-tarixiy jarayon sub'ektini shakllantiradi;

2) madaniyat va sivilizatsiya taraqqiyotida vorisiylikni ta'minlaydi;

3) individni ijtimoiy muhitga moslashtirish orqali jamiyatning to'qnashuvlarsiz taraqqiy etishiga zamin yaratadi.

Bugungi kunda ijtimoiylashuv muammolarini o'rganishda falsafiy, sotsiologik, ijtimoiy-psixologik va tarixiy-etnografik tahlil natijasida yaratilgan uslublar va yondashuvlar kompleksidan foydalanish tendensiyasi yuzaga kelmoqda.

Ijtimoiy munosabatlar - odamlar o'rtasidagi turli aloqalar bo'lib, bunday munosabatlar ularning birgalikdagi moddiy va ma'naviy faoliyati natijasida qaror topadi. Ijtimoiy munosabatlar moddiy va ma'naviy munosabatlarga bo'linadi. Moddiy ne'matlar ishlab chiqarish jamiyatning yashashi va rivojlanishining asosini tashkil etadi. Shu sababli ijtimoiy munosabatlardan eng muhimi ishlab chiqarish, iqtisodiy munosabatlardir. Ishlab chiqarish munosabatlari hamma boshqa ijtimoiy munosabatlarning siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy va h.k. munosabatlarning xarakterini belgilaydi. Barcha ijtimoiy munosabatlarning ishlab chiqarish munosabatlariga bog'liq ekanligini tushunish biriinchi marta jamiyat tarixiy taraqqiyotining qonuniyatlarini ilmiy ravishda izohlashga imkon berdi.

Ijtimoiy muhit - inson ko'rib turgan, uning mavjudligini, shakllanishini ta'minlaydigan moddiy va ma'naviy shart-sharoitlarning majmuasi. Ijtimoiy muhit keng ma'noda (makromuhit) umuman ijtimoiy-iqtisodiy tizim ishlab chiqarish munosabatlari, ijtimoiy munosabatlar va institutlar majmui, ijtimoiy ong, jamiyat madaniyatini qamrab oladi. Tor ma'noda (mikromuhit), umuman ijtimoiy muhitning tarkibiy qismi sifatida bevosita insonni o'rab turgan oila, mehnat, o'quv va h.k. jamoalar va guruhlarini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy muhit shaxsning shakllanishi va rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Ayni chog'da inson ijodiy faolligi, faoliyati ta'sirida u ham o'zgaradi va bu o'zgarishlar jarayonida odamlarning o'zi ham o'zgaradi.

Ijtimoiy-siyosiy g'oyalar - har bir halq va umuman bashariyatining orzu-umidlari, maqsad muddaolarini ifodalovchi, erkin hayot va adolatli tuzum tarannum etuvchi umuminsoniy g'oyalar.

Ozodlik va mustaqillik, adolat va haqiqat, tenglik va hamkorlik, tinchliksevarlik va insonparvarlik g'oyalari shular jumlasidandir. Asrlar mobaynida

bunday buyuk, o'lmis g'oyalar xalqlarga kuch-quvvat va ilhom bag'ishlab, ularni o'z erki uchun kurashga safarbar etib kelgan.

Ijtimoiy sinflar - sobiq iggifoq davridagi ustuvor mafkurada tarixan belgilangan ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni, ishlab chiqarish vositalariga munosabati, ijtimoiy boyliklardan o'z ulushlarini olish usullariga qarab ajratiladigan kishilarning katta-katta guruhleri deb talqin qilinar va sinflarga markscha - lenincha yondashuv hukmron edi. Hamma ijtimoiy muammolarga sinfiy va partiyaviy nuqtai-nazardan yondashilgan edi. Sho'ro hokimiyati yillarida faqat ikkita sinf, proletariat va dehqonlarning mavjudligi tan olinib, ziyolilar ijtimoiy qatlam hisoblangan. Bu ta'limot hozirda o'z kuchini yo'qotdi. Respublikamizda bosqichma-bosqich bozor munosabatlariga o'tilayotganligi jamiyatning tarkibida qator o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib kelmoqda. Ishchilar, dehqonlar, ziyolilar, tadbirkorlar, fermerlar, amaldorlar va b. toifalarning ijtimoiy mohiyatni o'rganish muhim vazifadir.

Ijtimoiy stratifikatsiya nazariyasi - (lot. stratum - qatlam va facio - qilmoq) - hozirgi zamon sotsiologiyasining tushunchalaridan biri. Jamiyat ijtimoiy tuzilishining elementlaridan biri bo'lib, undagi ma'lum tartiblarni ko'p o'lcham asosda tasniflashtirish. Stratifikatsiya turli belgilarga, shuningdek, guruhlarning jamiyat tuzilishidagi o'rnini aniq belgilashda qo'llaniladi. Tasnifning mezoni, jamiyatning sotsiologik tash- xislashtirish va ma'lum ijtimoiy guruhlarning aniq maqomini rasmiylaigirish hisoblanadi. Bunda eng quyi ko'rsatkichlar va ijtimoiy demografik omillarning ma'lum modellarini yaratishda foydalaniladi. Ijtimoiy stratifikatsiya nazariyasi tushunchasi sotsiologiyada moddiy boyliklarning notekis taqsimlanishi, individlar va ijtimoiy guruhlarning hokimiyatdagi vazifalari, ijtimoiy nufuzi xilma-xilligini anglatadi, ayniqsa, bu jarayon hozirgi sanoatlashgan jamiyatlarda ijtimoiy guruhlarning vazifalari bilan bevosita bog'langan. Jamiyat ijtimoiy tizimiga bunday yondashish va uni o'rganishga birinchi bo'lib M.Veber asos solgan. Keyinchalik bu ta'limot Parsons, Shils, B.Barber, K.Devis, V. Mur va boshqalar tomonidan rivojlantirilgan. Jumladan, K. Devis va V. Mur ijtimoiy stratifikatsiya ta'limotining ustunligiga erishish uchun jamiyat o'z a'zolarini ma'lum funksiyalarni bajaradigan turli guruhlarga bo'ladi. Har bir guruhning pozitsiyasi o'ziga xos qobiliyat va tayyorgarlikni talab qiladi. Jamiyat, birinchidan, kishilar faoliyatining samaradorligini oshirishda xizmat qilishi kerak, ikkinchidan, jamiyat ma'lum notekis taqsimot usullariga ham ega bo'lishi zarur. Bularning barchasi fuqarolarni egallab turgan mavqeiga bog'liq. Ijtimoiy tizimda qo'lga kiritilgan foyda va uning taqsimlanishi qatlamlashtirish (stratifikatsiya)ni keltirib chiqaradi. Shuning uchun

ijtimoiy tengsizlik anglab olinmagan vosita sifatida shakllanadi. Natijada jamiyat malakali shaxslarni egallab turgan mavqelarini ko'rsatishni talab qiladi. Har bir jamiyat sodda yoki murakkab bo'lishiga qaramasdan, kishilarni tabaqalashtirishi uchun ularning nufuzi va hurmati ham ma'lum notekisliklarga ega bo'lishi zarur. Ijtimoiy iztiroblardan potensial himoya qilingan jamiyatlarda ijtimoiy stratifikatsiya nazariyasining chegarasi cheklangan bo'ladi. Ijtimoiy larzalari ko'proq bo'lgan jamiyatlarda ijtimoiy stratifikatsiya nazariyasi lashtirish kuchliroq bo'ladi. O'zbekiston mustaqillik yillarida bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida o'ziga xos, o'ziga mos yo'sinda o'tmoqda. Bu birinchi navbatda O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich, aholini ijtimoiy himoyalash va bu orqali aholini keskin farqqa ega bo'lgan guruhlariga bo'linib ketishining oldini olishga intilmoqda.

Ijtimoiy struktura - ijtimoiy qatlamlar, guruhlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, mehnat taqsimoti, ijtimoiy institutlar xarakteri bilan belgilanadigan ijtimoiy tizim tarkibiy qismlari o'rtasidagi turg'un aloqalar tarmog'i. Iqtisodiy munosabatlar ijtimoiy struktura- ning qolgan tarkibiy qismlari o'rtasida belgilovchi rolni o'inaydi. Jamiyatda uning sinfiy tarkibi muhim ahamiyatga ega. Aholining ijtimoiy strukturasi uning kasbiy, milliy, jinsiy, yosh, madaniyat va boshqa belgilariga ko'ra bo'linishini ham qamrab oladi. Mustaqillik sharoitida mulkchilikka, umuman, iqtisodiy jarayonlarga demokratik yondashuv qaror topayotganligi tufayli ijtimoiy strukturada ham qator o'zgarishlar sodir bo'lmoqda.

Ijtimoiy tabaqa - tub maqsad-manfaatlari turlicha bo'lgan odamlar guruhlarining ijtimoiy sinf, tabaqa qatlamlarga bo'linib ketganligi u yoki bu jamiyat ijtimoiy tizimini keltirib chiqaradi. Ijtimoiy tabaqa ijtimoiy sinf tarkibida yoki o'zi mustaqil maqomga ega bo'lgan holda amal qiladigan ijtimoiy tizimidagi o'rni, maqomi, salmog'i bilan ijtimoiy nodirlikni tashkil etadi. Jamiyat moddiy va ma'naviy boyliklarini yaratishga qo'shgan hissalar, ular taqsimotidagi ulushlari mezon-o'lchovlariga ko'ra ijtimoiy tabaqa jamiyat tizimidagi o'z o'rniga va maqomiga ega bo'la oladi. Ijtimoiy tabaqalar qatorida ziyolilar, tadbirkorlar, siyosiy elita, xizmatchi xodimlar va sh.k. tabaqalar har birining alohidalik, nodirlik, o'ziga xos xususiyatlarini e'tirof etib, mazkur belgi-xususiyatlar bashariyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida, umuminsoniy manfaatlar va qadriyatlar usguvorligiga amal qilinayotgan sharoitda tobora o'sib borayotganligini e'tibordan qochirmaslik maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy tarbiya - bugun jamiyatga, xalqqa millat, tabaqaga ko'rsatilgan maqsadga muvofiq tarbiyaviy ta'sir. Ijtimoiy tarbiya yordamida fuqarolarning xulq-atvori, xatti-harakati yagona maqsad tomon yo'naltiriladi. Xuddi shuning uchun ham ijtimoiy tarbiya - tarbiyaviy ta'sirning yagona dastur asosida amalga oshiriladigan ongli qismdir. Ijtimoiy tarbiya tizimining samaradorligini oshirish ushbu jarayon tashkilotchilari va targ'ibotchilari, eng avvalo, uning maqsadi va vazifalari, ustuvor yo'nalishlari va sohalarini omillari va vositalari, uslublari va usullari haqida tiniq tasavvurga ega bo'lishiga bog'liq. Chunki, mamlakatimizda yangi jamiyat qurilayotgan hozirgi sharoitda ijtimoiy tarbiyaning asosiy maqsadi insonparvar demokratik jamiyat, hukuqiy davlat, yagona umummilliy g'oya atrofida fuqarolarni birlashtirishdan iborat. Ijtimoiy tarbiyaning asosiy vazifasi jismoniy baquvvat, madaniy-ma'naviy etuk, ruhan tetik, mustaqil fikrlash, ishlash va yashash qobiliyatiga ega bo'lgan, zamonasining ilmiy-texnika taraqqiyoti talablariga mos kasb-kor mahoratini o'zida mujassamlashtirgan barkamol insonni shakllantirishdan iboratdir. Barkamol inson shaxsini qaror top-tirish borasidagi tarbiyaviy ishlar 5 asosiy: aqliy, axloqiy, mehnat, estetik va jismoniy yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Ijtimoiy tarbiyaning asosiy yo'nalishlari orasidagi o'zaro aloqadorlik: huquqiy, siyosiy, vatanparvarlik, umumbashariy, jinsiy va ekologik ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Xuddi shuning uchun ham yuqorida biz sanab o'tgan ko'rinishlar ijtimoiy tarbiyaning tarkibiy sohalaridir. Ijtimoiy tarbiyaning samaradorligi ikki omilning - ish vaqti va ishdan keyingi bo'sh vaqtning tarbiyaviy ta'siri bilan bevosita bog'liq. Ijtimoiy tarbiyaning maqsadi va vazifalari omma ongiga fan, adabiyot, matbuot, radio, televidenie, kino, muzey, targ'ibot va tashviqot kabi vositalar yordamida singdiriladi. Ijtimoiy tarbiya ta'sirchanligini oshirishda turli uslublar (tushuntirish, ishlantirish, majbur qilish) va usullar (alohida, jamoaviy, ommaviy)dan oqilona foydalanish zarur. Ijtimoiy tarbiya tizimida eng asosiy o'rinni umumiy ta'lim maktablari egallaydi, chunki, endigina oila va uning yalovbardorlari bo'lmish ota, ona, bobo, momolarning individual tarbiyasi ta'sirida bo'lgan yosh nihol, umumiy ta'lim maktablarining rejalashtirilgan tarbiyaviy, ya'ni mafkuraviy ta'sir doirasiga kiradi. O'sha kundan e'tiboran, murg'ak qalb faoliyatini jamiyat, millat manfaati tomon burish uchun dastlabki qadam tashlanadi. Umumiy ta'lim maktablarida amalga oshirilayotgan tarbiyaviy ishlar jamiyatning boshqa ijtimoiy institutlari, oila, maktabgacha tarbiya muassasalari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlari, mehnat jamoalari, turli jamoat tashkilotlari, madaniy-ma'rifiy muassasalar, uyushmalar amalga oshirayotgan bir butun, tarbiyaviy ta'sir doirasida bo'lib, o'sha maqsadli, ongli faoliyatning davomidir. Jamiyatning turli ijtimoiy institutlari, aniq dastur, reja asosida amalga oshirayotgan tarbiyaviy ishlarining hammasi yaxlit, bir butun tizimni tashkil etadi.

Ijtimoiy tizim - kishilar o'rtasida tarixiy tashkil topgan ijtimoiy munosabatlar tizimi. U muayyan ijtimoiy aloqa va munosabatlar taqozo qiladigan davlat shakli, jamiyatning siyosiy strukturasi, xuquqiy munosabatlar tizimi ekanligi bilan xarakterlanadi. Har qanday ijtimoiy tizimning asosini ijtimoiy munosabatlar tashkil etadi. Ijtimoiy munosabatlar tizimida iqtisodiyot, siyosat, ma'naviyat hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Shu sababli ular ijtimoiy tizimning tabiatini, uning xususiyatlarini belgilab beruvchi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy falsafa (sotsial falsafa, jamiyat falsafasi) - falsafaning kishilik jamiyatining mohiyati, kelib chiqishi, tarkibi, insonning jamiyatdagi o'rni va roli to'g'risidagi alohida bir sohasi. Ijtimoiy falsafa jamiyat to'g'risidagi eng umumiy bilim va tushunchalar majmuasi bo'libgina qolmasdan, balki ijtimoiy rivojlanish yo'lida paydo bo'lgan muammolarni oqilona hal etishga, jamiyat istiqbolini oldindan ko'rishga imkon beradi. Ijtimoiy falsafa orqali jamiyat o'zligini anglaydi va rivojlanish istiqbollari belgilaydi. Ijtimoiy falsafa jamiyat va insonni tadqiq etishni emas, balki ijtimoiy-gumanitar fanlar (tarix, sotsiologiya, psixologiya, antropologiya, etnografiya, iqtisodiy nazariya va h.k.)ning yutuqlariga tayangan holda jamiyat to'g'risida falsafiy qarashlar tizimini yaratadi, ijtimoiy voqea va jarayonlarni ilmiy bilishning metodologik asoslarini ishlab chiqadi. Ijtimoiy falsafa jamiyat to'g'risidagi ilmiy nazariya sotsiologiya bilan uzviy bog'liq. Ijtimoiy falsafa kishilik jamiyatining eng umumiy falsafiy manzarasini yaratadi, mavhum falsafiy tushunchalar orqali kishilik jamiyatining tub mohiyati to'g'risida muayyan qarashlar tizimini yaratadi.

Sotsiologiya o'ziga xos ilmiy tushuncha va metodlar orqali jamiyatni konkret tadqiq etishni, ishonchli ilmiy faktlarga tayanib mazkur jamiyat istiqbolini oldindan ko'rishni, etilgan muammolarni oqilona hal etish uchun tavsiyalar berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Sotsiologiya va Ijtimoiy falsafaning o'zaro munosabati ayrimlikning umumiylikka bo'lgan munosabati singaridir. Ijtimoiy falsafa jamiyatning eng umumiy muammolari xususida bahs yuritsa, sotsiologiya mazkur jamiyatning konkret muammolarini tadqiq etish va ularni hal etishga yordam berish bilan shug'ullanadi. Ijtimoiy falsafa ijtimoiy - gumanitar fanlarning metodologik asosi bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy falsafa jamiyatga yaxlit va bir butun tizim sifatida qarar ekan jamiyatning ayrim sohalarini tadqiq etadigan fan vakillari e'tiborini ijtimoiy organizmning normal ishlashi uchun har bir a'zoning qanday rol o'ynashini, ijtimoiy taraqqiyot- ning bosh maqsadi nimadan iborat ekanligiga qaratadi.

Jamiyat mohiyatini falsafiy idrok etishga urinishlarni antik dunyo faylasuflari asarlaridayoq kuzatish mumkin. Kishilik jamiyatining quyidan yuqoriga, oddiylikdan murakkablikka tomon rivojlanish jarayonida erishgan har bir yutug'i uning o'zligini falsafiy bilishda qo'lga kiritgan samarasi bo'lgan.

Jamiyat tarixi Ijtimoiy falsafaning rivojlanish tarixi hamdir. Jamiyat o'z taraqqiyotida yangi bosqichga o'tishi bilan Ijtimoiy falsafa oldida jamiyat mohiyatini yangicha tushunish zaruriyati paydo bo'laveradi. Jamiyat to'g'risidagi falsafiy ta'limotlar xilma-xilligi ijtimoiy hayotning naqadar murakkab va ko'p o'lchamli ekanligidan dalolat beradi. 19-asr o'rtalarida G'arbiy Evropa mamlakatlarida tabiatshunoslik sohasida amalga oshirilgan buyuk ilmiy kashfiyotlar olimlarni jamiyat to'g'risida ham ilmiy nazariyalar yaratishga rag'batlantirdi. Buyuk fransuz mutafakkiri O.Kont jamiyat to'g'risidagi fan-sotsiologiyaga asos soldi. Ijtimoiy falsafa sotsiologiya va boshqa ijtimoiy fanlarning yutuqlariga tayanib rivojlanish imkoniga ega bo'ldi. Mamlakatimizda sotsiologiyaning fan sifatida rivojlanishi Ijtimoiy falsafa taraqqiyoti uchun keng imkoniyatlar yaratdi.

Ijtimoiy falsafa, birinchidan, jamiyatni falsafiy mushohada qilishga qaratilgan. Unda jamiyat yaxlit va umumtarixiy rivojlanishda bo'lgan jarayon sifatida, shu bilan birga mohiyatan o'rganiladi. Inson borlig'i va ijtimoiy jarayonlar umumiy aloqadorlikda tahlil etiladi. Barcha yondashuvlar va muammolarning diqqat markazida inson bilan jamiyat hamda jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi murakkab va ko'pqirrali munosabatlar yotadi. Zero, falsafiy mushohadadan maqsad oxir-oqibat inson, jamiyat, borliqning mohiyatini, o'zlikni anglashdir,

Ijtimoiy falsafaning ibtidosi falsafaning ibtidosi bilan ajralmasdir. U fan sifatida ikki muhim muammoni hal qilishga qaratilgan. Birinchisi, inson va uyushg faoliyati mahsuli bo'lmish ijtimoiy jarayonlardagi moddiy va ma'naviy hodisalarning o'zaro nisbatini aniqlash bilan ijtimoiy hayotning negizini anglash bo'lsa, ikkinchisi, yaxlit birlikda olingan jamiyatning mohiyatini ochishdir. Bu ikki vazifaning uzviy birligi ijtimoiy - falsafiy bilimlar tizimining o'ziga xosligini belgilaydi. Bunday sotsiologik va falsafiy yondashuvlar jamiyatni anglash jarayonining o'ziga xos jihatlarini tashkil etadi. Ijtimoiy falsafa jamiyatning yaxlit ilmiy-falsafiy manzarasini yaratish bilan nazariy bilimlar tizimiga aylanadi. Xuddi shu kabi, Ijtimoiy falsafa ta'limot sifatida ham ma'lum mantiqqa, uzluksizlikka egadir. Bunda ijtimoiy hayotning barcha sohalari va jihatlarida namoyon bo'luvchi moddiylik bilan ma'naviylik orasidagi munosabatning ko'plab shakllarini tahlil etish natijasida jamiyatning muhim va mohiyatli asosini aniqlash masalasi hal etiladi. Bunda muayyan mantiqiy izchillik talab etiladi. Mana shunday mantiqiylikning o'zi Ijtimoiy falsafani falsafiy nazariya sifatida tavsiflaydi. Ular, avvalambor, har bir qonun va

kategoriyalarni ikki tomonlama - sotsiologik hamda falsafiy talqini bilan bog'liqdir. Ijtimoiy falsafaning barcha qonun va kategoriylari o'z mazmuni bilan bir tomondan sotsiologik bilishning tarkibiy bo'g'ini bo'lsa, boshqa tomondan jamiyat haqidagi falsafiy ta'limotning tarkibiy elementi hisoblanadi. Ijtimoiy falsafa ijtimoiy fanlar tizimida muhim o'rin egallaydi.

Murakkab tizimga ega bo'lgan ijtimoiy fanlarning xususiy yo'nalishlari yoki maxsus tarmoqlaridan farqdi o'laroq, Ijtimoiy falsafa ijtimoiy hayotni yaxlit va bir butun hodisa sifatida o'rganadi. Ijtimoiy falsafa jamiyat tuzilishi va rivojlaniishdagi umumiylikni ochishi, ijtimoiy hayot sohalarining o'rnini ko'rsatib berishi, inson borlig'i va ijtimoiy mohiyatini yoritish, insoniyat tarixining mohiyatini tushuntirib berishi bilan boshqa xususiy ijtimoiy fanlar uchun o'ziga xos metodologik asos vazifasini bajaradi. Bu uslubiy vazifani bajarish ijtimoiy fanlarning fundamental yo'nalishlari orqali amalga oshirdi. O'z navbatida, Ijtimoiy falsafaning o'zi ham bu fundamental ijtimoiy fanlar tadqiqotlariga tayanadi, ularning natijalarini umumlashtirish bilan o'zini uslubiyot sifatida takomillashtirib boradi.

Ijtimoiy falsafa ijtimoiy jarayonlarni ilmiy boshqarishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yo'lda ijtimoiy taraqqiyotshshg umumiy qonuniyatlaridan kelib chiqib, ijtimoiy jarayonlar tendensiyasi va is- tiqbolini, kelajakni ilmiy bashorat qilishga imkon beradi. Ijtimoiy falsafa mafkura tizimida ham muhim o'rin egallaydi. Mafkura qaysi tomonga qanday qilib borish kerakligini ifodalovchi g'oyalarnigina emas, balki nima uchun aynan shu tomonga va shunday yo'l bilan borish kerakligini ilmiy asoslab beruvchi nazariyalarni ham o'z ichiga oladi. SHunday nazariyalar orasida ijtimoiy - falsafiy nazariya markaziy, yo'naltiruvchi, aniqlashtiruvchi, umumlashtiruvchi o'rinni egallaydi. Uni shakllantirish va amalga oshirishda ilmiy uslubiyotga asoslanish, ijobiy ijtimoiy tajribadan maqsadga muvofiq samarali foydalanish zaruriyati Ijtimoiy falsafani har tomonlama rivojlantirishni taqozo etadi. Bunday tizimni yaratishda ijtimoiy voqeligimizning mohiyatli xususiyatlarini falsafiy anglash, shundan kelib chiqib, dolzarb vazifalarni belgilash, taraqqiyot yo'li va istiqbolni ilmiy bashorat qilish muhim o'rin tutadi. Bu yo'ldagi vazifalarni nazariy ishlab chiqish esa Ijtimoiy falsafaning gnoseologik, dunyoqarashlik, futurologik vazifalari bilan uzviy bog'liqdir.

Ijtimoiy shartnoma nazariyasi - falsafiy va yuridik ta'limot bo'lib, bunday qarashlarga ko'ra davlat hokimiyatining kelib chiqishi jamiyatdagi hukmdor bilan fuqaro o'rtasidagi o'zaro tuzilgan bitim natijasi deb qaraladi. Aslida hokimiyatning shartnoma asosida kelib chiqishi to'g'risidagi ba'zi g'oyalarning paydo bo'lishi qadimgi davrlarga borib taqaladi (dastlabki buddizm, Lao-szi ta'limoti). Ijtimoiy

shartnoma nazariyasi to'g'risidagi ta'limotning nisbatan rivojlangan dastlabki asoslari Epikur va Lukretsiy qarashlarida ifoda etilgan. Ijtimoiy shartnoma nazariyasiga asoslangan ba'zi holatlar o'rta asr ilohiyotchilari va faylasuflari qarashlarida ham uchraydi. Ijtimoiy shartnoma nazariyasi so'zining asl mazmuni (davlatning kelib chiqishining shartnoma nazariyasi) G'arbiy Evropada burjua munosabatlarining rivojlanishi bilan shakllangan. Bu nazariya monarxiyaga qarshi kurashning g'oyaviy asosi bo'lib xizmat qilgan. Hokimiyatning kelib chiqishi to'g'risidagi ilohiy nazariyaga qarama-qarshi o'laroq, ijtimoiy shartnoma nazariyasi tarafdorlari xalq suvereniteti to'g'risidagi fikr va mulohazalarga asoslanib, har qanday hokimiyatning manbai va oxir oqibatidagi sohibi xalq ommasi bo'ladi, degan g'oyann olg'a surib, erkin va mustaqil individlar xohish-irodasi bilan paydo bo'lgan davlat ularning haq-huquqlarining daxlsizligini himoya qilishini, ta'minlashni, ularning mustaqil hayot, erkinlik va xususiy mulk bilan ta'minlanishini talab etadi. Ijtimoiy shartnoma nazariyasiga asos solgan kishi Grotsiy hisoblanadi. Ushbu nazariya rivojlanishi jarayonida turlicha talqin qilinadi: konservator-muhofazachilik (Gobbs) inqilobiy demokratiya (Russo). Ijtimoiy shartnoma nazariyasi Buyuk Birtaniyada J. Lokk, J.Lilberi, J.Milton, Gollandiyada Spinoza, Germaniyada Kant, Fixte, Amerikada Peyn, Rossiyada Radishev qarashlarida turli shakl-shamoyil va mazmunda talqin qilindi.

Ijtimoiy qonuniyat - ob'ektiv mavjud, takrorlanib turuvchi jamiyat hayotidagi voqealar yoki tarixiy jarayon bosqichlari orasidagi izchil taraqqiyotni aks ettiruvchi barqaror aloqadorlik. 18-asrda ijtimoiy qonuniyat fransuz tarixchilari asarlarida ishlab chiqildi (Terri, Mene, Gizo). ijtimoiy qonuniyatning taraqqiyotida Gegel qarashlari ham katta ahamiyatga ega. Marks va Engels ijtimoiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida qaytarilib turuvchi jarayonlarni hisobga olib, ijtimoiy - iqtisodiy formatsiya nazariyasini yaratganlar. Ularning nazariyalari, tabiiyki, kapitalizmning halokatini isbot qilishga qaratildi. Bu, albatga, ijtimoiy qonuniyatga ishchilar sinfi manfaatlarini nuqtai nazaridan yondashilganligi sababli sodir bo'ldi. Hozirda u qonuniyatlar eskirdi, haqiqiy, yangi ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini kashf etish vaqti keldi.

Ijtimoiy hamkorlik - Milliy istiqlol mafkurasining asosiy g'oyalaridan biri. U turli millat, irq va dinga mansub kishilar va guruhlar - ning umumiy maqsad yo'lidagi hamjihatlashni ifodalaydi. Milliy istiqlol mafkurasi tizimida ijtimoiy hamkorlik g'oyasining mustahkam o'rin egallashi dunyoda, mamlakatimizda tashkilot va ijtimoiy qatlamlar, turli institutlar o'rtasida o'zaro hamkorlik aloqalarini ta'minlash

zarurati bilan izohlanadi. Jamiyatdagi totuvlik va barqaror taraqqiyot turli shaxslar hamda ijtimoiy toifalar o'rtasidagi hamkorlik va ham- jihatlikka bog'liq. SHaxsning manfaatlari millat va jamiyat manfaatlariga uyg'unlashtiriladigan holdagina yuksak taraqqiyotga erishish mumkin.

Davlatning bosh islohotchilik roli, eng avvalo, jamiyatdagi ijtimoiy hamkorlikni ta'minlaydigan iqtisodiy asoslarni, siyosiy vaziyatni, madaniy muhitni, huquqiy-qonuniy munosabatlarni tashkillashtirish, boshqarish va nazorat qilish faoliyatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham jamiyat hayotining barcha sohalarini erkinlashtirish ijtimoiy hamkorlik- ning zaruriy sharti sifatida qaralishi kerak. Zero, mohiyatan erkinlik g'oyasi asosiga qurilgan ijtimoiy hamkorlik ana shunday sharoitdagina jamiyat taraqqiyotining kafolatiga aylanadi.

Ijtimoiy harakat - harakatning o'ziga xos shaklini, ijtimoiy borliqdagi har qanday o'zgarishlar va o'zaro aloqalarni ifodalovchi tushuncha. Ijtimoiy harakat ijtimoiy borliqning atributiv va universal xarakteristikasidir. Ijtimoiy harakat jamiyatdagi moddiy va ma'naviy jarayonlarni qamrab oladi. Tarixiy taraqqiyotni materializm nuqtai nazaridan tahlil etuvchi faylasuflar moddiy jarayonlarni ifodalovchi ijtimoiy harakatning ustuvorligini qayd etsalar, ularning muxoliflari bo'lmish idealistlar ma'naviy jarayonlarni ifodalovchi ijtimoiy harakat- ning hal qiluvchi rolini isbotlashga urinadilar. Biroq moddiy va ma'naviy jarayonni abstraksiyadagina bir-biridan ajratish mumkin. Real voqelikda ular hamisha, har qanday holatda o'zaro aloqadordikda bo'ladilar. Jamiyatning borliq shakli sifatida mavjud bo'lishining asosiy sharti ham shundan iborat. Binobarin, ijtimoiy harakat haqida gapirganda nafaqat moddiy elementlar orasidagi o'zaro aloqadorlikni, nafaqat ideal real- likdagi o'zgarishlarni, balki ular orasidagi turli munosabatlarni ham nazarda tutmoq zarur.

Informatsion jamiyat - jamiyatda informatsiya, (axborot), bilim hal qiluvchi ahamiyatga ega, degan sotsiologik-falsafiy va futurologik konsepsiya. Informatsion jamiyat postindustrial jamiyat nazariyasining boshqacha talqindir. Informatsion jamiyat konsepsiyasining asoschisi B.Toffler jamiyatni turli bosqichlarga bo'lib o'rganishni taklif etadi. Birinchi bosqich industrial jamiyatgacha bo'lgan davr. Bunda asosiy boylik er va bevosita tabiatdan olingan zaxiralar hisoblanadi. Bu qishloq xo'jalik sivilizatsiyasi deb ham ataladi. Ikkinchi bosqich sanoat yoki industrial sivilizatsiya deb yuritiladi. Bunda asosiy boylik ishlab chiqarish vositalari hisoblanadi. Postiyadustrial jamiyatda kapital, mehnat o'z o'rnini informatsiya va

bilimga bo'shatib beradi, natijada texnologiya, boshqarish, siyosat, turmush va iqtisodda tub o'zgarishlar yuz beradi. Jamiyatda sotsial informatsion birlashma va uyushmalar vujudga keladi. An'anaviy gigant korporatsiya o'rniga kichik iqtisodiy birlashmalar, uydagi shaxsiy faoliyat «elektron kottejlar» kelajak inson yashashining modelini tashkil etadi. Ular informatsion jamiyatning umumiy strukturasini tashkil etadi. «Infra - sfera», «texno - sfera» va boshqa inson borlig'ining «sferalari» bo'lib qoladi (Toffler). «Telekompyuter» energetikaga asoslangan «global elektron sivilizatsiya» paydo bo'ladi (J. Pelton). «Kompyuter inqilobi asta-sekin an'anaviy kitob chop etish elektron kitob bilan almashadi. Ishsizlik mafkurasi ishdan xoli, xursandchilik qilish mafkurasi bilan almashadi (X.Evans). Ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bevosita mikroelektron inqilobga bog'liq deb ko'rsatdilar. Toffler va J. Martin fikricha, demokratiyaning kelajagi elektron texnologiyasining keng tarqalishi bilan bog'liq. Telekommunikativ «kabel tarmog'i» fuqarolarning hokimiyat bilan ikki tomonlama aloqada bo'lishini ta'minlaydi. Natijada, siyosiy masalalarni hal qilishda bevosita fuqarolar fikrini hisobga olishga imkon beradi. Jamiyatni texnologik talqin qilish informatsion jamiyat ziddiyatlarni bartaraf etib, odamlarni begonalashuv va g'ayriinsoniylikdan xoli qiladi, deb ko'rsatadilar. Falsafadagi gumanistik konsepsiya tarafdorlari bu qarashlarning biryoqlamachiligini ko'rsatib bermoqdalar, texnologik determinizm inson mohiyatini va uning murakkab munosabatlarini ochib berishga qodir emas degan fikrni maydonga tashlamoqdalar.

Ishlab chiqarish munosabatlari - moddiy boyliklarni ishlab chiqarish, taqsimlash va ayriboshlash jarayonida kishilar o'rtasida qaror topgan munosabatlar, ishlab chiqarishning ijtimoiy shakli. Ishlab chiqarishda kishilar tabiat va bir-birlari bilan ma'lum munosabatda bo'ladilar. Jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichida mehnat qurollari mukammallashmagan, oddiy bo'lgan davrlarda kishilar birgalashib mehnat qilganlar, tabiat hodisalariga qarshi kurashganlar. Ishlab chiqarish taraqqiyotida, mehnat taqsimoti vujudga kelishi bilan kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ham kengaydi, chuqurlashadi. Ishlab chiqarish munosabatlari kishilar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning barcha shakllarini qamrab oladi. Ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan munosabatda mulkchilik shakllari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ishlab chiqarish munosabatlari mulkchilikning muayyan shakllariga asoslanadi. Bu esa ishlab chiqarish munosabatlarini muhim tomonini, asosini tashkil etadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar - 1) ishchi kuchi; 2) ishlab chiqarish vositalari, ular o'z navbatida a) mehnat predmetlari, b) mehnat qurollaridan tarkib topgan; 3) ishlab chiqarish malakasi, tajriba, malaka, fan va h.k.larni o'z ichiga qamrab oladi.

Sobiq ittifoqda ustivor bo'lgan marksizmda, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishiga ishlab chiqarish vositalarini takomillashishi sababchi deb hisoblanar edi. Ishlab chiqarish vositalarining muttasil rivojlanib borishi esa, mehnat qurollarining mehnat jarayonida takomillashib turishi asosida ro'y beradi. Endilikda mehnat qurollari maxsus tashkil etilgai laboratoriyalar, ilmiy-eksperimental bazalarda takomillashtirilishi zarur bo'lib qoldi. Bu esa, mehnat qurollarining takomillashuvida fanning hal qiluvchi rol o'ynayotganligidan, pirovardida esa, ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyotining asosiy manbasi va hal qiluvchi omiliga aylanganligidan darak beradi. Ilgari ishlab chiqarish usulining xarakterini belgilab beruvchi omil ishlab chiqarish vositalariga mulkchilik munosabatlari, deb olinib, unga qarab taqsimot va ayirboshlash shakllarining yo'nalishi ham o'zgarib boradi, deb tushuntirilar edi. Hozirgi paytda bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan to'qnash kelib, o'zining jismoniy mehnatini sarflab kun ko'rayotgan aholining salmog'i rivojlangan g'arb mamlakatlarida kamayib bormoqda Masalan, 20-asrning oxirlariga kelib AQSHda aholi- ning ishga yaroqli qismining sanoatda 18-19% ni, qishloq ho'jaligida 2,5-3%ni tashkil etayotganligini e'tiborga oladigan bo'lsak, aholining qolgan mutloq ko'pchilik qismi esa bevosita ishlab chiqarishdan tashqari faoliyat ko'rsatadi. Ishga yaroqli aholining o'z mehnatidan manfaatdorlik darajasi- ni oshirmasdan turib, ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiyotini ta'minlash mutlaqo mumkin emas. Bu esa mulkchilik turli shakllarshshng qaror topishi orqaligina shaxsning erkinligini va ijtimoiy taraqqiyotning yuqori sur'atini ta'minlashga sabab bo'ladi.